

АЛФОНС ДОДЕ ЖАК

Превод от френски: Георги Юруков, 1912

chitanka.info

ПЪРВА ЧАСТ

I

МАЙКАТА И ДЕТЕТО

— С „К“ накрая, господин ректоре, с „К“! Името се пише и изговаря по английски... ей, тъй, Жак... Кръстникът на детето беше англичанин, генерал-майор от индийската войска... лорд Пембок... Чували сте за него, може би? Един съвършено изтънчен човек и от най-висшата аристокрация, о! но, знаете, господин абате, от най-висшата... И какъв валсьор!... Той умря, впрочем, по ужасен начин, в Сингапур, преди няколко години, в един великолепен лов за тигри, който един раджа, негов приятел, устроил в негова чест... Изглежда, че тия раджи са истински монарси... Тоя особено е много известен там... Как ли се казва?... чакайте... Боже мой! Името му е на устата ми... Рана... Рама...

— Извинете, госпожо, — прекъсна я ректорът, като се усмихваше неволно на това словоизлияние и непрестанно подскачане от една мисъл на друга... — А какво ще напишем след Жак?

Облакътен на масата, върху която той преди малко пишеше, с леко наведена глава, почтеният свещеник гледаше с лукав и проницателен поглед младата жена, седнала пред него със своя Жак (с „К“), прав пред нея.

Тя беше изискана госпожа, облечена безукорно, според днешния вкус и годишно време, — беше през декември, 1858; — дори в мекотата на кожата ѝ, в богатството на черното ѝ облекло, в сдържаната особеност на шапката ѝ личеше спокойният разкош на жена, която притежава кола и минава от чистите си килими върху възглавниците на своето купе, без да се излага на просташкото влияние на улицата.

Главата ѝ беше много малка, което прави жените да изглеждат винаги по-високи; красивото ѝ лице, мъхесто като плод, беше подвижно, усмихнато, озарено от простодушни, ясни очи и много бели зъби, които тя постоянно показваше. Тая подвижност на чертите ѝ изглеждаше извънредна, и не зная какво в това весело лице, може би долната устна, леко отпусната от постоянна нужда да говори, може би

тясното чело под блестящите спуснати коси, показваше отсъствието на разсъдък, малко ограничен ум, и обясняваше ежеминутните скоби, отваряни в разговорите на тая красива жена, както ония японски кошнички с определен размер, приспособени да се турят една в друга така, че последната да остава винаги празна.

Колкото до детето, представете си едно момченце на седем-осем години, слабичко, израснало много бързо, облечено по английски, както го изискваше К-то на неговото име Жак, обуто в къси чорапи, с моряшка шапка на главата и наметнато с шал. Облеклото му може би подходеше на възрастта му, но като че беше в разногласие с дългата му снага и доста дебелия му вече врат. Неговите мускулисти и измръзнали прасци, в своя несръчен устрем на необуздан растеж, се показваха от всяка страна извън неговото смешно облекло. Те затрудняваха и него самия. Несръчен, боязлив, с наведени очи, той плъзваше от време на време отчаян поглед към голите си крака, сякаш проклинаше в душата си лорд Пембок и цялата индийска войска, които бяха причината да бъде той така облечен.

По външност той приличаше на майка си, но в чертите му имаше нещо по-изящно, по-изтънчено, пълно преображение на лицето на хубава жена в лице на умен мъж. Същият поглед, но по-дълбок, същото чело, но по-широко, същата уста, но стисната в по-сериозно изражение.

Мислите и впечатленията се плъзгаха по лицето на жената, без да оставят нито следа, нито бръчка, с такава бързина, тъй скоро се изгонваха една друга, че сякаш в очите ѝ се четеше постоянно учудването за тяхното бързо изчезване. У детето, напротив, се чувстваше, че мисълта е уседнала, и дори крайно замисленият му вид би безпокоял, ако към това не се присъединяваше известна леност в движенията, някаква изнеженост на цялото това малко същество, разглезените и боязливи движения на момче, възпитано в полите на майка си.

В тая минута, облеганато на нея, с една ръка, пъхната в маншона ѝ, то се вслушваше в думите ѝ, изпълнено с нямо възхищение, и от време на време гледаше свещеника и всичко, което го обкръжаваше, с любопитен, потиснат и боязлив вид.

Той бе обещал да не плаче.

Понякога, обаче, задавена въздишка, като остатък от хлипане, го разтърсваше от краката до главата. Тогава погледът на майка му се спираше върху него и като че казваше: „Знаеш какво ми обеща...“ Детето веднага задушаваше въздишката и сълзите си; но в него се чувстваше дълбока скръб, онова жестоко впечатление за изгнание и изоставяне, което първият пансионерски живот причинява у малките същества, живели дълго в семейното огнище.

Тия сведения за майката и детето, които свещеникът получи в няколко минути, биха задоволили един повърхностен наблюдател; но отец О..., който управляваше повече от двадесет и пет години аристократичното училище на вожирарските йезуити, познаваше много добре хората изобщо и висшето парижко общество с всичките отсенки на езика и държанието му, за да не открие в майката на своя нов ученик, който му водеха, една клиентка от особен род.

Самоувереността, с която тя бе влязла в кабинета му, самоувереност, много очебиеща, за да бъде истинска, начинът на сядането ѝ, като се облегна назад, младият ѝ, малко пресилен смях, най-вече потокът от преливащи думи, под който би казал човек, че прикриваше затруднението от една скрита мисъл, всичко това внушаваше недоверие на свещеника. За нещастие в Париж обществените слоеве са тъй размесени, общността на удоволствията, на облеклата, на разходките са теглили толкова тънка и толкова лесно преодолима разграничителна черта между жените на модата от доброто и лошото общество, между една леконравна жена, която се съдържа и една маркиза, която се отпуска, че и най-вещите могат да се излъжат на пръв поглед; ето защо свещеникът разглеждаше така внимателно тази жена.

Несвързаността на разговора разбъркваше особено изследването му. Можеше ли да има време за разузнаване всред тия прищевки, тия обръщания на лицето, тия катерични скачания в клетка! Все пак, неговото мнение, което тя се мъчеше може би да отклони, беше вече наполовина съставено. Затрудненото държание на майката, когато той я попита какво е презимето на Жак, го затвърди окончателно.

Тя се изчервя, смути се, поколеба се за миг.

— Наистина, — каза тя, — извинете ме... Не съм ви се представила... Та къде ми е умът?

Като извади от джоба си една мъничка кутийка от слонова кост за визитни картички, ухаеща като кесийка за парфюм, тя взе една картичка, на която беше напечатано с удължени букви това усмихнато и незначително име:

Ида дьо Баранси

Ректорът се усмихна странно.

— Това е презимето и на детето? — попита той.

Въпросът беше почти дързък. Госпожата го разбра, смути се още повече и скри стеснението си, като придоби необикновено достоен вид:

— Ами... разбира се, господин ректоре..., разбира се.

— А! — каза свещеникът важно.

Сега пък той не знаеше как да изрази това, което имаше да каже. Той въртеше картичката между пръстите си с онова леко трептене на устните на човек, който разбира значението и действието на думите, що ще изрече.

Изведнъж той стана, приближи се до един от високите прозорци, които гледаха право към една голяма градина, насадена с хубави дървета и цялата обогрета от червено зимно слънце, после почука леко на стъклото. Един черен силует премина пред прозорците и един млад свещеник се яви почти веднага в кабинета.

— Вземете, добри ми Дофийо, това дете и го разходете малко...

— каза ректорът. — Покажете му нашата църква, цветарниците... Клетото момченце се отегчава тук...

Жак помисли, че искаха, под предлог на разходка, да избегнат мъчителното сбогуване на раздяла, и погледът му изрази такова отчаяние и ужас, че добрият свещеник го успокои кротко:

— Не се бой, мой, мили Жак... майка ти няма да си отиде... ще я намериш пак тук.

Детето се колебаеше още.

— Хайде, мили!... — каза госпожа дьо Баранси с царствено движение.

То излезе веднага, без да продума, без оплакване, като че животът го беше вече смирил и подготвил за всякакво робство.

Когато той излезе навън, в кабинета настъпи минутно мълчание. Чуваха се стъпките на детето и на другаря му, които се отдалечаваха, скърцайки по затвърделия от студа пясък, пукането на огъня, цвъртенията на вработените по клоните, свирене на пиана, гласове, шумът на една пълна къща, всичката глъчка, задушавана от зимата и от затворените прозорци, на един голям пансион в час на учение.

— Това дете изглежда, че ви обича много, госпожо, — каза ректорът, когато прелестта и покорността на Жак бяха трогнали.

— Как да не ме обича? — отговори госпожа дьо Баранси може би много мелодраматично; — клетото дете има само майка си на света!

— А! Вие сте вдовица?

— Уви, да, господин ректоре!... Мъжът ми умря преди десет години, в същата година на сватбата ни, и при много сложни обстоятелства... А! господин абате, романистите, които ходят да търсят толкова далече приключенията на своите героини, не подозират, че най-простият живот може понякога да изпълни цели десет романа... Моят живот е доказателство за това... Ето: господин граф дьо Баранси принадлежеше, както името му може да ви покаже това, към един от най-богатите родове в Турен...

Тя попадна зле. Отец О... тъкмо беше родом от Амбоаз и познаваше отлично цялата аристокрация. В същия миг граф дьо Баранси се присъедини в съмненията и недоверията на неговия ум, към генерал-майор Пембок и раджата от Сингапур. Обаче той не издаде нищо от това и се задоволи да прекъсна леко самозваната графиня.

— Не мислите ли като мене, госпожо, — попита той, — че би било жестоко да отдалечите така рано от вас едно дете, което изглежда да е тъй привързано към вас? То е много малко още. И после, ще бъде ли достатъчно силно, за да понесе скръбта от такава раздяла?...

— Но вие се мамите, господине, — отговори му тя много простодушно. — Жак е много здраво дете. Той никога не е боледувал. Малко е бледничък, може би, но това се дължи на парижкия въздух, на който не е привикнал.

Отегчен, виждайки, че тя не схващаше накъсо изразената му мисъл, свещеникът подвзе, като се изказа по-ясно тоя път:

— Впрочем, за сега, нашите спални са пълни... учебната година е към края си... Бяхме дори принудени да върнем нови ученици за

идната година... Ще ви бъда много задължен, ако почакате до тогава. Може би тогава бихме могли да опитаме... Все пак, не отговарям за нищо.

Тя разбра.

— И тъй, — каза тя, като пребледня, — вие отказвате да приемете моя син? Ще откажете ли също да ми кажете защо?

— Госпожо, — отговори свещеникът, — бих дал всичко на света, само да не ви давам това обяснение, но понеже ме принуждавате, трябва да ви уведомя, че заведението, което управлявам, изисква от семействата, които му поверяват децата си, условия за изключителна нравственост... В Париж не липсват светски учебни заведения, в които вашият малък Жак ще намери всички необходими грижи; но при нас това е невъзможно. Моля ви настойчиво, — прибави той при едно нейно движение на възмутено възражение, — не ме карайте да се обяснявам повече... Нямам право да ви разпитвам за нищо, да ви укорявам в нищо... Съжалявам за мъката, която ви причинявам в тая минута, и строгостта на отказа ми е толкова мъчителна за мен, колкото и за вас.

Докато свещеникът говореше, по лицето на госпожа дьо Баранси преминаха всичките изражения на скръб, презрение и смущение. Отначало тя се бе опитала да се държи твърдо, като бе изправила главата си и бе закрепила добре светската си маска; но благосклонните думи на ректора, падайки върху тая детска душа, я накараха да се залее изведнъж в жалби, в сълзи, в признания, в шумни и безутешни излияния.

О, да, тя беше нещастна! Хората не знаеха всичко, което бе изстрадала вече за това дете...

Добре, да! клетото дете нямаше баща, нямаше име; но може ли това да бъде причина, за да се счита то виновно за своето нещастие и да се прави отговорно за грешката на своите родители? „Ах, моля ви, господин абате, моля ви!...“

Като говореше това, увлечена до самозабрава, която би се показала смешна в по-маловажни обстоятелства, тя хвана ръката на епископа, красива свещеническа ръка, бяла, мека, която той се мъчеше да освободи не без известно смущение.

— Успокойте се, любезна госпожо..., — казваше той, уплашен от тия излияния и сълзи, защото тя плачеше като дете, хлипаше,

задушаваше се, с наивната несдържаност на една простичка душа. Клетият човек си мислеше:

„Какво ще правя, Боже мой, ако ѝ стане зле?“

Но думите, с които се мъчеше да я успокои, я възбуждаха още повече.

Тя искаше да се оправдае, да обясни, да разкаже живота си и, ще не ще, ректорът беше принуден да слуша нейния тъмен, прекъсван, бърз, безкраен разказ, в който тя се увлече, като прекъсваше на всеки миг главната нишка, без да мисли как ще изкара работата най-подир.

„Името дьо Баранси не било нейно... О, ако тя можеше да каже името си, то би учудило всички! Но честта на един от най-старите френски родове, разбирате, от най-старите, е свързана с това име; и по-скоро тя би се оставила да я убият, отколкото да каже това име.“

Ректорът искаше да възрази, да я увери, че не иска нищо да знае; но той не можеше дори да я накара да го изслуша. Тя се беше увлякла и по-лесно биха спрели крилата на една вятърна мелница, когато тя се движи с най-голямата си сила, отколкото нейните думи. Тя като че искаше главно да го убеди, че принадлежи към най-висшата аристокрация, и че нейният прелъстител също е имал някакви необикновени знаци на благородство и, при това, тя е жертва на нечувана съдбовност.

Какво трябваше той да вярва от всичко това? Ни една дума вероятно, защото премълчаванията и противоречията изобилстваха в несвързания ѝ говор. Но, все пак, във всичко това имаше нещо искрено, дори трогателно: взаимната любов на майката и детето. Те винаги са живели заедно. То се е занимавало у дома с учители и тя искаше да се отдели от него само поради пробудения му вече ум, отворените му очи, от които нищо не би могло да се укрие, с каквито и да е предпазвания.

— Най-доброто предпазване би било, — каза строго абатът, — да не допускате в живота си нищо неправилно, за да направите къщата си достойна за детето, което живее в нея.

— За това се грижа постоянно, господин абате, — отговори тя. — ... Колкото Жак расте, аз ставам по-сериозна. Освен това, тия дни аз ще мога да наредя положението си... Едно лице отдавна вече ме покровителства... но докато всичко се нареди, бих искала да отстраня детето... да го отстраня от моя тревожен още живот, да му дам

аристократично и религиозно възпитание, достойно за великото име, което трябва да носи... Аз мислех, че никъде другаде то не би било тъй добре, както тук; но ето че вие отказвате и заедно с това отчайвате майка му в добрите ѝ намерения...

Тук ректорът като че се подвоуми. Той се поколеба малко и после, гледайки я до дъното на очите ѝ, каза:

— Добре, да бъде, госпожо; понеже държите на това безусловно, ще изпълня желанието ви. Малкият Жак ми се понрави много. Съгласявам се да го приема между учениците си...

— О, господин ректоре!...

— Но при две условия.

— Готова съм да приема всичките.

— Първото е, додето вашето положение не се уреди, детето ще прекарва отпуските си, дори разпусите си в нашето заведение и не ще ходи вече във вашия дом.

— Но моят Жак ще умре, ако не вижда вече майка си.

— О, вие ще можете да дохождате при него, когато искате! Само че, — и това е второто ми условие, — вие не ще го виждате никога в приемната, а тук, в моя кабинет, дето ще имам грижата с никого да не се срещате.

Тя стана цяла трепереща.

Мисълта, че никога не ще може да влезе в приемната, да се смеси с прелестната четвъртъчна бъркотия, за да се погордее с хубостта на детето си, с богатството на облеклото му и с колата, която я чака до вратата, че не ще може да каже на приятелките си: „Аз поздравих вчера у Отците госпожа дъо С... или госпожа дъо В...“, истински госпожи, че тя ще трябва да дохожда тайно да целува своя Жак настрана, всичко това я възмущаваше.

Хитрият свещеник бе ударил сполучливо.

— Вие сте жесток към мене, господин абате, принуждавате ме да ви откажа онова, за което ви благодарих преди малко като за милост, но аз трябва да запазя своето майчинско и женско достойнство. Вашите условия са неприемливи. И какво би помислило детето за...

Тя се спря, като видя долу, през прозореца, една малка руса главичка, която гледаше, оживена от свежия външен въздух и от трескаво безпокойство. По един знак на майка му детето влезе бързо:

— О, мамо, колко си мила!... Напразно ме уверявах, че си тук... Мислех, че си си отишла.

Тя го хвана бързо за ръката:

— Ти ще си отидеш с мене, — му каза тя, — тук не ни искат.

И излезе с широки крачки, права, горда, завличайки детето, смаяно от това неочаквано заминаване, което приличаше на бягство. Тя едва отговори с кимване на главата на почтителния поклон на ректора, който също бе станал; но колкото и да бързаше, тя не избяга тъй бързо, че да попречи на Жак да чуе един тих, шепнещ глас зад него: „Клетото дете!... Клетото дете!...“ тъй жалко, тъй състрадателно, че проникна дълбоко в сърцето му.

Съжалявах го... Защо?...

Той често мислеше отпосле за това.

Ректорът не се бе излъгал.

Госпожа графинята Ида дьо Баранси не беше графиня.

Тя не се наричаше дьо Баранси, може би не и Ида. От где беше? Коя беше? Какво вярно имаше в тия истории за благороден произход, с които бе напълнила главата си? Никой не можеше да знае това. Тия сложни съществувания имат тъй различни съдбини, толкова тайни, тъй дълго и тъй бурно минало, че човек знае само последния им вид. Те приличат може би на ония въртящи се фарове, които прекарват продължително време в мрак след непрекъснатите блясъци на техните светлини.

Известно беше само, че тя не беше парижанка, че идеше от някой провинциален град, на който бе още запазила изговора, че не познаваше никак Париж и й липсваше безусловно парижки вид, според думите на госпоица Констан, нейната слугиня.

„Лека провинциална жена...“, казваше слугинята й презрително.

Наистина, една вечер, в театър Жимназ, двама лионски търговци я взеха за някоя си Мелани Фавро, която държала някога дюкян за „ръкавици и парфюми“ на площад Теро; но тия господа се бяха излъгали и се извиниха много. Друг път един офицер от Трети хусарски полк я взе за някоя си Нана, с която се запознал преди осем години в Орлеанвил. Той също се бе извинил, защото бе сторил същата грешка. Има, наистина, много дръзки прилики.

Впрочем, госпожа дьо Баранси бе много пътувала и не криеше това; но голям магьосник би бил оня, който би могъл да различи нещо ясно, положително, в потока от думи, които тя изливаше при всеки повод за своя произход и за своя живот. Веднъж Ида бе родена в колониите, говореше за майка си, пленителна креолка, за нейните имена и негърки; друг път беше родена в Туранжел, беше прекарала детството си в голям замък на брега на Лоара. И подробности, анекдоти, чудесна немара да свърже заедно всички тия развързани части на своя живот.

Както е забелязал читателят, в тия фантастични разкази преобладаваше тщестлавие, — тщестлавието на зелен и бърлив папагал. Благородството, богатството, парите, титлите, — тя не излизаше от тоя кръг.

Наистина, беше богата, или поне много богато издържана. Бяха ѝ наели малък дворец на булевард Осман. Тя имаше коне, коли, много хубави мебели със съмнителен вкус, три-четири слуги, и водеше празен, ленив, скитнически живот, като подобните си, с тая само разлика, може би, че имаше малко срамежлив вид, липсваше ѝ самоувереност, което дължеше несъмнено на провинцията, която се защитава по-добре от Париж против жените от известен кръг. Това, а още и нейната действителна свежест, вероятен спомен от детството ѝ, прекарано на открит въздух, я поставяха настрана от парижкото течение, дето, Впрочем, тя нямаше още свое място, тъй като бе отскоро пристигнала.

Всяка седмица един мъж на средна възраст, с посивели коси и изтънчен, дохождаше да я види. Като говореше за него, Ида го наричаше „Господинът“ с такъв величествен вид, че човек би помислил, че се намира във френския дворец по времето, когато така наричаха брата на краля. Детето го наричаше просто „добрият приятел“. Слугите възвестяваха много високо пристигането му с думите „Господин графът“, а помежду си го наричаха свойски „нейният старец“.

Нейният старец трябва да беше много богат, защото госпожата не се грижеше за нищо, и съществуваше грамадна разточителност в къщата, която управляваше госпожица Констан, една всевластна домашна прислужница, единствената и истинска власт в жилището. Госпожица Констан снабдяваше господарката си с адресите на

търговците и я ръководеше при неопитността ѝ в парижкия живот и в доброто общество; защото, преди всичко, мечтата, желанието на тая извън обществото жена, желание, което се бе появило у нея, несъмнено, с богатството, беше да минава за порядъчна жена, изтънчена, благородна и безукорна.

Затова, можете да си представите, как ѝ въздейства приемът на отец О... и с каква ярост в сърцето си излезе от там.

Едно изящно господарско купе я чакаше при вратата на заведението. Тя по-скоро се втурна в него с детето си, отколкото да се качи, запазвайки тъкмо толкова сила, колкото да каже с твърд глас: „Вкъщи!“, така че да я чуят една дружина свещеници, които разговаряха в трема и се бяха живо отстранили пред тоя вихър от кожи и накъдрени коси.

Нека отбележим, че щом колата тръгна, нещастницата се отпусна в един кът, не вече в своята гиздава стойка за разходка, но сломена, просълзена, задушавайки хлипанията и виковете си в копринените възглавници на колата.

Какъв срам!... Като си помислеше, че бяха отказали да вземат детето ѝ, и че изведнъж свещеникът бе открил положението ѝ, което тя мислеше тъй добре прикрито под всичката тая разкошна и лъжлива външност на светска жена и безукорна майка!

Значи, познаваше се коя беше тя!

Всеки миг тъжният поглед на ректора, който наранената ѝ гордост изпречваше пред нея като непоносимо мъчение, я караше, само при спомена, да се разгорещява и внезапно да се изчервява. Тя си спомняше своето бърбрене, всичките си напразни лъжи и оная усмивка, пред която не можеше да се спре, и която, още при първата дума, тъй напълно я бе отгатнала.

Неподвижен и мълчалив в другия кът на колата, Жак гледаше майка си тъжно, без нищо да разбира от отчаянието ѝ, освен че тя се мъчеше заради него. Той се чувстваше смътно виновен; но в дълбочината на тая тъга се примесваше и голямата радост, че не бе постъпил в пансиона.

Помислете си! От две седмици се говореше само за Вожирар. Майка му го бе накарала да обещае, че няма да плаче, че ще бъде много послушен. Добрият приятел му бе дал някои поучения. Констан бе купила ученическите му дрехи. Всичко бе готово, решено. Той

живееше вече само в страх при мисълта за затвора, в който всички го тикаха. И ето че в последната минута го помилваха.

О, ако майка му не беше толкова натъжена, как би ѝ благодарил той, колко би бил щастлив да се чувства тук, съвсем близо до нея, сгушен в кожата на това малко купе, в което бяха правили толкова хубави разходки, в което щяха да могат да правят още много! И Жак си спомняше следобедите в Булонската гора, дългите прелестни препускания из калния и смръзнат Париж, тъй нов за тях, и към който и единият и другият проявяваха еднакво любопитство. Всеки паметник на минаване, най-малката улична случка, всичко ги радваше.

— Гледай, Жак...

— Гледай, мамо...

Те бяха като две деца. И същевременно на вратичката се виждаха големите руси къдри на детето и гъсто забуленото лице на майката...

Един отчаян вик на госпожа дьо Баранси изтръгна внезапно детето от всичките хубави спомени.

— Боже мой! Боже мой! Какво сторих? — казваше тя, като кършеше ръцете си, — какво сторих, та съм толкова нещастна?

Това възклицание остана, разбира се, без отговор, защото Жак още по-малко от нея знаеше какво бе сторила. Тогава, като не знаеше какво да ѝ каже, как да я утеши, той хвана боязливо ръката ѝ и я притисна горещо до устните си, като истински любовник.

Тя потрепера, погледна го със слисан вид и каза:

— Ах, жестоко, жестоко дете, колко мъки си ми причинило откак си се родило!

Жак пребледня:

— Аз?... Аз ли съм ти причинил мъки?

Той познаваше, обичаше само едно същество на земята — майка си. И я намираще хубава, добра, несравнима. И без да иска, без да знае, бе ѝ причинил мъки.

При тая мисъл, отчаяние обхвана и клетото дете, но отчаяние няма, като че след шумната скръб, на която току-що бе свидетел, то се посвени да прояви своята. Цяло трепереше, задушаваше хлипанията си, гърчеше се нервно.

Майката се уплаши, прегърна го и каза:

— Ама не, ама не, аз се пошегувах... О, голямо бебе!... Нима си толкова чувствителен?... Я гледай, такъв дългокрак глезльо иска да го люлеят като кукла!... Не, мой, мили Жак, ти никога не си ми причинил мъки... Аз съм неразумна, че те намесвам в подобни истории... Стига, не плачи вече... Нима плача аз?

И странното същество, забравило мимолетната си скръб, се смееше искрено, за да разсмее и своя Жак. Едно от предимствата на тая подвижна, съвсем повърхностна природа беше да не пази дълго време каквото и да било впечатление. Чудно нещо: сълзите, които току-що бе проляла, й придадоха още повече блясък и младост, както проливният дъжд се плъзга по лъскавата перушина на гургулиците и я осветлява, без дори да проникне в нея.

— Къде сме? — каза тя изведнъж, като свали изпотеното стъкло... — Вече при Мадлената... Колко бързо сме дошли... Чакай! Да се спрем ли у... знаеш... прочутия сладкар... Хайде, изтрий очите си, малък глупчо... Ще ти купя сладкиши.

Те влязоха в испанската сладкарница, много посещавана по онова време.

Тя беше препълнена.

Платовете и кожите се докосваха, притискаха се с бързината на охотата, и женските лица, с повдигнат на височината на очите воал, се отразяваха в огледалата на дюкяна, в кръжилата от златно и кремаво цветни сладкарски украси, всред всевъзможни весели отражения — млечнобелият цвят на подносите, кристалът на чашите, разнообразието на сладката.

Всички загледаха продължително госпожа дьо Баранси и детето ѝ. Това я очарова. Тоя малък успех, присъединен към неотдашната тревога, я накара да изяде достатъчно сладкиши и нуги, като ги поля с малко испанско вино. Жак правеше същото, но по-умерено, тъй като голямата му неотдашна скръб бе изпълнила малкото му сърце със сподавени въздишки и непролети сълзи.

Когато те излязоха от там, времето беше тъй хубаво, макар и студено, пазарът при Мадлената разносяше из въздуха тъй приятно ухание на теменуги, че Ида пожела да се върне пеша и изпрати колата. Бодро, но с оная бавна крачка на жените, свикнали да предизвикват възхищение, тя тръгна, като държеше Жак за ръката. Ходенето по

студения въздух, видът на дюкяните, които започваха да се осветяват, ѝ възвърнаха хубавото настроение.

После, изведнъж, пред един дюкян, който светеше повече от другите, дойде ѝ на ум, че трябва да отиде на един бал с маски вечерта, бал, предшестван от вечеря в кабаре.

— Боже мили!... А бях забравила... Виж, мой, мили Жак, колко съм се забъркала... Бързо, бързо!

Трябваша ѝ цветя, една китка, няколко дребни забравени неща. И детето, на което тия празни работи бяха винаги съставяли живота, което чувстваше, почти колкото нея, тънкия чар на тия изящности, я следваше, подскачайки, оживено от мисълта за тоя празник, който нямаше да види. Облеклото на майка му, хубостта на майка му, възхитителното внимание, което тя възбуждаше при минаването си — всичко това беше една от радостите му.

— Прекрасно... прекрасно!... Ще ми изпратите това у дома, булевард Осман.

Госпожа дьо Баранси хвърляше картичката си, излизаше, говореше на Жак безкрайно за тия покупки. После добиваше важен вид:

— Спомни си главно какво ти препоръчах. Не трябва да казваш на добрия приятел, че съм ходила на тоя бал... Това е тайна... Господи! Часът е вече пет... Констан ще ме мъмри!...

Тя не се лъжеше.

Нейната всевластна домашна прислужница, висока и яка жена на около четиридесет години, грозна и прилична на мъж, се втурна насреща ѝ, щом чу, че се завръща.

— Донесоха костюма... Нямаше смисъл да се връщате толкова късно... Няма да се приготвите... Не ще можете да го облечете за толкова кратко време.

— Не ме мъмри, добра ми Констан... Ако знаеше какво ми се случи... ето, гледай!

И тя ѝ показа детето. Прислужницата като че се възмути:

— Как? Господин Жак... вие се върнахте?... Много зле сте постъпили, господине, след като обещахте. Ще трябва, значи, да ви закарат в училището със стражари... Туйто, майка ви е прекалено добра!

— Не, не, той не е виновен. Тамошните свещеници не го искаха... Разбираш ли? Да ме оскърбят по този начин, мене... мене!...

И сълзите ѝ потекоха отново, започна да пита Бога какво е сторила, та е толкова нещастна. Прибавете към това сладкишите, испанското вино, топлината на жилището. Стана ѝ зле.

Трябваше да я отнесат на леглото ѝ, да отворят стъклетата с етерни соли, за да я съживят. Госпожица Констан полагаше всички тези грижи като жена, която познаваше подобни припадъци, влизаше и излизаше от стаята, затваряше долапите с онова прекрасно хладнокръвие, което се придобива от опита, и като че казваше: „Ще мине.“

Работейки, тя си говореше: — Каква мисъл пък да заведе това дете у Отците... Като че този пансион е за него, за неговото положение... Това не би се случило, разбира се, ако се беше малко посъветвала с мене... Аз не бих се затруднила да му намеря пансион, и то добър!...

Жак, съвсем уплашен от положението на майка си, се бе приближил до леглото и я гледаше загрижено, искайки ѝ прошка от дъното на сърцето си за скръбта, която ѝ бе причинил.

— Хайде, махнете се от там, господин Жак!... Майка ви оздравя... Трябва да я облека.

— Как! Констан, ти искаш да отида на този бал?... тъй нямам сърце да се веселя...

— Ба! Оставете, добре ви познавам... След пет минути всичко ще изчезне... Погледнете този красив костюм на лудостта, и тези розови копринени чорапи, и малката шапчица със звънчета...

Тя взе костюма, разстла го, като караше да звънти и блести всичкият този лъжлив блясък, и наистина, Ида не устоя.

Докато обличаха майка му, Жак отиде в майчината стая, с мека облицовка, претрупана, в която близкият фенер на булеварда хвърляше неопределена светлина. Тъжен, с опряно на стъклото чело, той започна да мисли за пълния с впечатления ден; и малко по малко, без да може да си обясни защо, почувства, че става „клетото дете“, както го нарече свещеникът с толкова състрадание.

Чудно е да чува човек да го съжаляват, когато се мисли за щастлив. Има, прочее, тъй добре скрити нещастия, че нито техните причинители, нито техните жертви могат да ги отгатнат!

Вратата се отвори. Майка му беше готова:

— Влезте, господин Жак... и елате да видите каква красота...

О, каква прелестна Лудост, розова и сребриста, цяла в атлас! Какъв хубав шум правеха бляскавите украшения при най-малкото движение!

Детето гледаше, възхищаваше се, майката, напудрена, лека, въздушна, с шутовската си кукла в ръка, се смееше на Жак, смееше се на себе си в огледалото, без да се безпокои вече от мисълта какво е направила на Бога, та е толкова нещастна. После Констан хвърли на раменете ѝ една топла наметка и я придружи до колата, а в това време Жак, опрян на оградата на стълбата, гледаше как слизаха по килима тия две малки, розови, везани със злато обувки, живи и подвижни като че танцуваха вече, които отнасяха майка му далеч, далеч от него, на балове, на които не се водят деца. При последното звънтене на звънчетата, той се обърна, съвсем отпуснат и, за пръв път в живота си, обезпокоен от усамотението, в което се намираще почти всяка вечер.

Когато госпожа дьо Баранси вечеряше вън, Жак биваше поверяван на госпожица Констан.

— Тя ще вечеря с тебе, — казваше майка му.

Слагаха два прибора в трапезарията, която детето намираще много голяма тия дни; но повечето пъти Констан председателствуваше и, за да развесели присъстващите, не се стесняваше да разказва приключенията на господарката си с прикрити думи, все пак, и така, че да не уплаши детето.

Тая вечер в подземния етаж стана оживен спор по повод претърпения отказ във Вожирар. Кочияшът Огюстен заяви, че станало по-добре, защото тия люде биха направили от детето „един йезуит, един лицемер“.

Госпожица Констан възнегодува при тия думи. Наистина, тя не „изпълняваше никаква религия“, но не позволяваше да говорят лошо за нея. Тогава спорът свърна, за голямо разочарование на Жак, който слушаше най-внимателно, надявайки се все още да узнае, защо тоя свещеник, който изглеждаше тъй добър, не бе искал да го приеме.

Сега не беше вече дума за Жак, нито за майка му, а за религиозните убеждения на всекиго... Кочияшът Огюстен, след като пи, имаше доста особени... Неговият Бог бил слънцето... Той не признавал друг Бог...

— Аз съм като слоновете, обожавам слънцето! — повтаряше той непрекъснато с пиянско упорство.

Накрая го попитаха къде е видял, че слоновете обожават слънцето.

— Видях това веднъж на една снимка, — каза той с величествено оглупял вид.

Тогава госпожица Констан го обвини в безчестие и безбожие, а в това време готвачката, една дебела пикардка, пълна с лукавство селянка, повтаряше и на двамата:

— Слушайте, грешите... Не трябва да се спори за вярата...

А Жак?... Какво правеше той през това време?

Съвсем на края на масата, отежнял от въздуха на печката и нескончаемия спор на тия недодялани люде, той заспиваше, с опряно на ръката си лице и с разстлани руси къдрици върху кадифения му ръкав. В това състояние, което предшества съня седешком, уморителен и неприятен, той чуваше шепота на трите гласа на слугите... Сега му се струваше, че говореха за него; но това беше далеч, много далеч, в мъглата.

— Чие ли е, миличкото? — попита гласът на готвачката.

— Не зная, — отговори Констан, — но вярното е, че то не може да остане тук и че тя ме натовари да му намеря пансион.

Кочияшът заекна между две хълцания:

— Чакайте, чакайте. Аз зная един прочут пансион, който тъкмо подходда за вашата ра... вашата работа. Нарича се училището... не, не училище... или... гим... гимназия Моронвал. Но все пак е училище. Когато бях у Саидови, у моите египтяни, там водех тяхното дете; дори техният началник, доста мръсен човек, ми даваше винаги програми. Трябва да имам още някоя.

Той потърси в портфейла си и между излинелите книжа, които разположи на масата, взе един лист, още по-мръсен от другите.

— Ето! — каза той тържествуващ.

Разгъна програмата и започна да чете или по-скоро да срива трудно:

Ги... гимназия Моронвал... в... в...

— Дайте на мене, — каза госпожица Констан и, като взе листа от ръцете му, прочете на един дъх:

Гимназия Моронвал, 25, улица Монтен. — В най-хубавия квартал на Париж. — Семейно учреждение. — Голяма градина. — Ограничено число ученици. — Курс за френско произношение по метода Моронвал — Декостер. — Поправяне на всевъзможни чуждестранни и провинциални акценти. — Поправяне на всевъзможни лоши произношения чрез постановка на гласовите органи...

Госпожица Констан прекъсна, за да си поеме дъх и каза на другите:

— Но това ми се вижда много удобно.

— И на мене! — каза Пикардката, която слушаше с опулени очи.

— ... *Гласовите органи... Изразително четене на висок глас, правила за ударенията и придиханията.*

Четенето на програмата продължи, но Жак беше заспал и не чуваше вече нищо.

Той сънуваше.

Да, докато неговото бъдеще се решаваше около тая нечиста готварска маса, докато майка му, като розова Лудост, се забавляваше до полуда неизвестно къде, той сънуваше свещеника, който му беше казал с пронизателен и кротък глас:

„Клетото дете!...“

II ГИМНАЗИЯ МОРОНВАЛ

Улица „Монтен“ 25, в най-хубавия квартал на Париж, беше казано в програмата на Моронвал.

Не може да се отрече, наистина, че улицата Монтен е разположена в един от най-хубавите квартали на Париж, в средището на Елисейските полета, и че е твърде приятна за живеене, изхождаща с единия си край на крайбрежието на Сена, а с другия на обкръжените с цветя водоскоци на кръстопътя. Но тя има нееднакъв, сложен вид на бързо прокаран и още незавършен път.

Наред с големите дворци, украсяващи закръглените си ъгли с огледални стъкла, с ясноцветни копринени завеси, с позлатени статуетки и цветарници, се издигат работнически жилища, срутени къщи, в които ечат чуковете на колари и ковачи. Тук има цял остатък от предградие, което цигулките от бала оживяват, вечер, с шума на богата кръчмица. По онова време, в тая улица имаше дори, — а мисля, че те съществуват и днес още, — два-три мръсни прохода, стар спомен от алеята на Вдовиците, и чийто окаян вид беше рязко противоположен на околния блясък.

Един от тия проходи излизаше на номер 25 на улица „Монтен“ и се наричаше прохода на Дванадесетте къщи.

Позлатени букви върху фронтоната на сводообразната желязна врата на прохода възвестяваха много тържествено, че заведението Моронвал е разположено на това място. Но щом се минеше желязната врата, стъпваше се в черната, заразна, неизсушила кал, която срутени и наскоро построени къщи образуват наоколо си, кал от неопределена местност. Потокът посред прохода, фенерът, пресичащ пространството, и от двете страни затулените мебелирани жилища, постройки, довършени със стари дъски, ви пренасяха четиридесет години назад и на другия край на Париж, към Ла Шапел или Менилмонтан.

От тия леки къщички, съединени непосредствено с улицата чрез покрити галерии, с балкони, с външни стълби, се виждаха прострени

бели дрехи, клетки за зайци, безразборен куп от парцаливи деца, мършави котки и опитомени свраки.

Удивително беше също, че в толкова малко място са могли да се съберат толкова много английски коняри, черни слуги, толкова стари ливреи, дрипи, червени жилетки и каскети на квадратчета. Прибавете още, че всяка вечер, на залез-слънце, се завръщаха тук, — след завършване на дневната си работа, — наемателки на столове, колички с кози, показвачи на Кукления театър, продавачи на вафли или на редки кучета, всевъзможни просяци, малки джуджета от Хиподрума с техните микроскопични кончета и техните обяви — надписи, и ще имате представа за тоя особен проход, разположен, като претрупана и тъмна кулиса, зад хубавите декори на Елисейските полета, заобиколен от глухия шум на колите, от зелените дървета, от спокойния разкош на тия големи улици, на които той като че беше жалкото и буйно опако.

Всред тая живописна цялост, гимназията Моронвал беше тъкмо на мястото си.

Много пъти през деня, един висок, много сух мулат, с дълги коси, които падаха по раменете му, с широкопола, квакерска шапка, сложена назад като ореол, преминаваше прохода със замислен вид, последван от шест малки момчета, чиито цветове се меняха от ясно меден до най-тъмно черен, и които, облечени в изтритите униформи на зле поддържани, бледи, отпуснати ученици, като че съставяха част от някой разбунтуван корпус на колониалната войска.

Директорът на гимназията Моронвал разхождаше своите „тропически момчета“, както сам ги наричаше, и постоянните скитания на тоя многоцветен пансион, нередовните им занятия, чудният вид на учителите, допълваха добре странната физиономия на прохода на Дванадесетте къщи.

Разбира се, ако госпожа дъо Баранси беше отишла сама да заведе детето си в гимназията, видът на тоя двор на Чудесата, през който тя трябваше да мине, за да отиде в заведението, би я уплашил, и никога не би се съгласила да остави своето „мило малко същество“ в подобна мръсотия. Но посещението ѝ у йезуитите беше тъй нещастно, приемът тъй различен от оня, който очакваше, че клетата жена, много боязлива всъщност и лесно смущаваща се, се побоя от някое ново унижение и остави на госпожица Констан, нейната домашна прислужница, грижата да настани Жак в пансиона, който слугите ѝ бяха избрали.

В една тъжна, студена и снежна сутрин, колата на Ида се спря на улица „Монтен“, пред позлатения надпис на гимназията Моронвал.

Проходът беше пуст, фенерът скърцаше на въжето и дъските на срутените къщички, хартиите, които служеха вместо стъкла на прозорците, всичко имаше плесенясал, разстроен, рухнал вид, подобен на она при скорошно наводнение или в съседство с някой канал, чиито крайбрежия не са още завършени.

Смелата властна слугиня вървеше юнашки, държаща детето с едната ръка, а с другата — дъждобрана.

Те се спряха пред дванадесетата къща.

Тя беше на края на прохода, на мястото, дето той се стесняваше още, за да достигне улица „Марбьоф“, между две високи стени. Няколко черни и сухи клони трепереха над зелената, избеляла врата.

Известна чистота възвестяваше близостта на аристократичното заведение, и мидените черупки, счупените готварски съдове, старите, издънени и празни сарделени кутии бяха грижливо отстранени от зелената, тежка, яка и дръзка врата, сякаш тя би дала достъп към някой затвор или манастир.

Дълбоката тишина, която отвън като че правеше още по-обширни зданията и градините на гимназията, се наруши внезапно от силното позвъняване на госпожица Констан.

Сърцето на Жак се сви от това позвъняване, и събраните само на едно дърво в градината врабци, поради нагона на сдружението, който се проявява у тях зиме, когато зърната са редки, хвъркнаха изплашени и кацнаха върху съседния покрив.

Обаче никой не дойде да отвори; но се чу шепот зад тежката врата; и през малката решетеста дупка, отворена в дебелината на врата, едно черно лице се показа, с дебели бърни, с големи, учудени очи и мълчалива усмивка.

— Гимназията Моронвал?... — попита внушителната слугиня на госпожа дьо Баранси.

Къдравата глава отстъпи мястото си на друг тип, манджурски или татарски, с малки очи, със силно изпъкнали скули, с тесен и островръх череп. После един метис, със сиво-черно лице дойде на свой ред, любопитен и усмихнат; но вратата стоеше затворена, и госпожица Констан започваше да става нетърпелива, когато един

свръхостър глас извика отдалеч: „Ще отворите ли най-последно, маймуни недни?...“

Веднага след това шепненията се удвоиха, странни и изострени. Чу се бързо завъртане на ключа в ръждясалата брава, после псувни, удари, ужасна блъсканица; и когато, най-последно, вратата се отвори, Жак видя гърбовете на учениците, които бягаха във всички посоки, също тъй изплашени, както врабците преди малко.

При входа остана само един висок, сух мулат, чиято бяла вратовръзка, увита няколко пъти около плешивия му врат, правеше лицето му да изглежда още по-черно и земно.

Господин Моронвал помоли госпожица Констан да благоволи да влезе, предложи ѝ ръката си, и те влязоха в една доста голяма градина, чиито разорани алеи и развалени крайнини ставаха още по-тъжни от еднообразната и мрачна отсянка на зимата.

Няколко пръснати постройки, с чудни облици, се издигаха в сред мъртви поляни. Изглежда, че гимназията е била стара конска фотография, приспособена от господин Моронвал за възпитателен дом. Имаше, между другите, едно кръгло стъклено здание с пясъчен под, което служеше на учениците за почивно помещение, а прозорците му, разположени като тия на топлилник, отчасти изпочупени или пукнати, бяха прекосени с безчислени книжни ивици.

В една алея те срещнаха едно малко негърче с червена жилетка, въоръжено с голяма метла и кофа за въглища. То се отстри боязливо и почтително пред г-н Моронвал, който му каза много бързо на минаване:

— Затопли салона!

Негърчето доби тъй уплашен, тъй смаян вид, сякаш му бяха известили, че салонът се беше запалил, а всъщност му заповядваха просто да го затопли много бързо.

И тая заповед не беше безполезна.

Нищо по-студено от тая приемна, чиито изтъркани и намазани с восък плочки правеха впечатление на замръзнало и плъзгаво езеро. Самите мебели като че се предпазваха от тоя полярен студ, обвити в стари, горе-долу направени за тях покривки, и бяха завити в тях криволяво, като болните в някоя болница в техните еднообразни халати.

Но госпожица Констан не виждаше нито разклатените стени, нито голотата на тоя обширен салон, който приличаше на ходник

отчасти с прозорци — следи от конската фотография, която бе оставила след себе си изобилие от студена светлина, а без нея прекрасно би могло да се мине в тая сбирщина от здания.

Слугинята беше обзета всецяло от удоволствието, че я вземаха за госпожа и си придаваше важност.

Та сияеше, намираще, че децата трябва да се чувстват добре тука на открит въздух, като на село.

— Съвсем като на село... — отговаряше Моронвал, като се клатеше.

Настана минутно смущение, докато се настанят, както се случва в бедните жилища, дето посетителите сякаш винаги изплашват безброй невидими атоми.

Негърчето кладеше огъня. Г-н Моронвал търсеше столче за благородната посетителка. Най-после, госпожа Моронвал, родена Декостер, която бяха предупредили, влезе, като поздрави високомерно. Тая малка, твърде малка жена, с дълга, бледна глава, състояща се само от чело и брада, беше навярно малко гърбава. Тя се представяше винаги с вдигнато лице, много изправена, без да губи нито нокът от снагата си, като че да скрие нещо излишно, което се намираще между раменете ѝ. Впрочем, беше любезна, услужлива и достойна за уважение.

Тя повика детето при себе си, помилва дългите му коси, намери, че очите му са много хубави.

— Очите на майка му..., — прибави безсрамно Моронвал, като погледна госпожица Констан.

Последната не бързаше да възрази, но Жак, възмутен, извика с просълзен глас:

— Тя не ми е майка,... а слугиня.

След това госпожа Моронвал, родена Декостер, посрамена малко от интимността, стана въздържана, което би могло да навреди на интересите на заведението. За щастие, нейният мъж удвои любезността си, разбирайки, че една слугиня, натоварена да води сама детето на своите господари в пансион, трябва да има известно значение в къщата.

Госпожица Констан му доказва това доста добре. Тя говореше много високо и с решителен глас; не скри, че изборът на пансиона бил предоставен всецяло на нея и всеки път, когато изричаше името на

господарката си, придобиваше слабо покровителствен и състрадателен вид, който отчайваше Жак.

Заговориха за цената на пансиона: три хиляди франка годишно, без облеклото. И щом каза това число, Моронвал започна да възхвалява заведението си.

Три хиляди франка!... Тая сума можеше да се види голяма. Да, да, безспорно, той пръв се съгласяваше с това... Но гимназията Моронвал не приличаше на другите заведения. Ненапразно са дали на това заведение името „гимназия“, място за свободно упражнение на ума и тялото. Тук, заедно с образованието, приучваха учениците и към парижкия живот.

Те придружаваха учителите си и в театъра, и в обществото. Посещаваха литературните състезания на тържествените академични заседания. Вместо да ги направят груби буквояди, натъпкани с гръцки и латински, стараеха се да развият у тях всички човеколюбиви чувства, да ги приучат и на приятностите на семейния живот, от който по-голямата част, като чужденци, бяха лишени отдавна. При все това, образованието не бе пренебрегнато, напротив: най-знаменитите люде, — учени, артисти, — не се бяха побояли да се присъединят към това човеколюбиво дело в качеството си на учители: преподаватели по всички науки, история, музика, литература, чиито уроци се пресичаха всеки ден с по един урок по френско произношение, по една нова и безпогрешна метода, на която госпожа Моронвил — Декостер беше създателка. Освен това, всяка неделя имаше публични занятия по изразително четене на висок глас, на които се канеха родителите или настойниците и дето те можеха да се убедят в превъзходството на системата на госпожа Моронвал.

Тая дълга реч на директора, който, повече от всеки друг се нуждаеше от уроците по произношение на жена му, бе избърбена толкова по-бързо, защото, в качеството си на креол, той поглъщаше половината от думите, изпускаше буквата „р“, казваше „пофесо по литеатуа“ вместо професор по литература, „филантопическо дело“ вместо филантропическо дело.

Както и да е, но госпожица Констан бе буквално заслепена.

Знаете, че въпросът за цената не беше важен за нея. Тя държеше главно детето да получи изтънчено и аристократично възпитание.

— О, колкото за това! — каза г-жа Моронвал, родена Декостер, като изправи дългата си глава.

И мъжът ѝ прибави, че той допускал в гимназията само бележити чужденци, наследници на знаменити родове, благородници, князе. Той възпитавал дори сега едно дете от царска кръв, собствения син на Дахомейския цар. Тогава възторгът на госпожица Констан достигна крайните си предели.

— Царски син!... Слушате ли, господин Жак, ще се възпитавате заедно с царски син!

— Да, — подзе важно учителят, аз съм натоварен от Негово Дахомейско Величество с възпитанието на Негово Царско Височество, и вярвам, без да се хваля, че съм успял да направя от него забележителен във всяко отношение мъж.

Но какво ставаше с малкото негърче, което палеше печката, та се раздвижи и замърда кофата за въглища с такъв ужасен метален шум?

Учителят продължи:

— Надявам се, и присъстващата тук госпожа Моронвал-Декостер се надява като мене, че младият цар, щом се възкачи на престола на прадедите си, ще си спомни за добрите съвети, за добрите примери, които са му давали неговите парижки учители, за хубавите години, прекарани при тях, за техните неуморни и усърдни усилия.

Тук Жак се изненада много, като видя, че негърчето, което все още кладеше огъня, обръщаше към него къдравата си глава и я клатеше, като въртеше големите си бели очи в знак на енергично и гневно отрицание.

Искаше ли да каже нещо с това, че Негово Царско Височество не ще си спомня никак за добрите уроци на гимназията Моронвал, или че не ще запази никаква признателност към нея?

Какво можеше да знае за нея този роб?

Когато учителят свърши последната си реч, госпожица Констан заяви, че е готова да предплати, според обичая, за едно тримесечие.

Моронвал махна гордо с ръка, което значеше: „Няма защо да се бърза!...“

Напротив, имаше защо да се бърза.

Цялата къща изявяваше това, като се почне от изкривените мебели, изтърканите стени, скъсаните килими; и черната изтъркана дреха на Моронвал заявяваше по свой начин, че работата беше бърза,

както и излъсканата и увиснала рокля на малката госпожа с голямата брадичка.

Но това доказваше най-много бързината, с която двамата съпрузи отидоха да вземат от другата стая един великолепен дневник с ключалки, за да впишат в него името, възрастта на новодошлия и датата на постъпването му в гимназията.

Додето се уреждаха тия важни въпроси, негърът продължаваше да стои сгъшен пред огъня, който не се нуждаеше вече от неговото присъствие.

Камината, която отначало се бе отказала да поеме и най-малкия къс дърво, както дълго гладувалият стомах не ще да приеме никаква храна, сега поглъщаше лакомо дървата, като раздухваше с всичката сила на своето въздушно течение червен, своенравен и хъркащ пламък.

С глава между пестниците си, с втренчени очи, като прехласнато, негърчето, цяло черно върху тая бляскава основа, приличаше на малко дяволче.

То отваряше устата си в мълчалив смях, с опулени очи. Вдишваше отвсякъде топлината и светлината, обвито зиморливо от блясъка на огнището, докато въвн, под ниското и жълто небе, белият сняг прехвъркваше бавно.

Жак се натъжи. Тоя Моронвал изглеждаше лош, въпреки кроткото изражение на лицето му.

И после, в тоя странен пансион, детето се чувстваше загубено, още по-далеч от майка си, като че тия разноцветни ученици, дошли от всички кътища на земята, бяха донесли тук тъгата на раздялата и безпокойството за далечната родина.

Същевременно той си спомняше Вожирарското училище, тъй хубаво обградено, шепнещо и изпълнено, хубавите му дървета, топлия цветарник, цялата обстановка, дишаща кротост и внимателно спокойствие, които той почувства, когато ректорът сложи ръката си върху главата му.

О, защо не го оставиха там?... И при тая мисъл, той си помисли, че може би не ще го приемат и тук.

За миг той се уплаши много.

Близо до масата, около големия дневник, двамата Моронваловци и Констан си шепнеха помежду си, като го поглеждаха. Той долавяше откъслечи от изречения, намигвания с очи по отношение на него.

Малката жена с дългата глава го гледаше със съчувствие, и Жак я чу, че прошепна два пъти като свещеника:

„Клетото дете!...“

И тя ли?

Защо всички го съжаляваха?

Имаше нещо ужасно в това състрадание, което той чувстваше, че тегне върху него. И той би заплакал от срам, отдавайки, в детската си душа, това съжаление, смесено с презрение, на някоя особеност на облеклото му, на голите му колене, или на много дългите му коси.

Но отчаянието на майка му при един нов отказ, го плашеше най-много.

Изведнъж той видя госпожица Констан, че вадеше от чантата си и нареждаше банкноти и наполеони върху старата, зелена покривка на масата, оцапана с мастило.

Значи, той оставаше.

В тоя миг, мощен бас прозвуча в пустата градина:

Калугерки, които почивате под тая хладна земя...

Стъклата на прозорците на приемната трепереха още, когато един нисък и дебел човек, широкоплещест, с черна кадифена шапка, ниско остриган, с раздвоена брада, отвори вратата шумно.

— Салонът отоплен! — извика той комично слисан. — Ето ти разкош! Бьо! Бьо! Имаме, види се, някое ново тропическо момче... Бьо! Бьо!

Вследствие певческа лудост, за да провери на дъното на своята долна гама присъствието на известно ниско до, с което той винаги се гордееше и винаги се безпокоеше, новодошлият завършваше изреченията си с тия Бьо! Бьо! Някакви сподавени и глухи ръмжения, които като че излизаха от самата земя, от местата, където минаваше.

Като видя непознатата жена, детето и натрупаната купчина наполеони, той се спря рязко, със замръзнали на устата му думи. Смайването, радостта и слисването се бореха по лицето му, чиито мускули като че бяха направени за разни изражения.

Моронвал се обърна важно към слугинята:

— Господин Лабасендр, от Императорската музикална академия, нашият учител по пеене!...

Лабасендр се поклони два пъти, три пъти, после, за да се покаже хладнокръвен, ритна с крак малкия негър, който изчезна, без да каже нищо, като отнесе кофата с въглищата.

Вратата се отвори отново, и две нови лица влязоха.

Едното много грозно, с посивели коси, дребнолико и голобрадо, с изпъкнали очила на очите, и закопчано до брадата в стар редингот, по полите на който личаха следите на късогледата му несръчност.

Той беше доктор Хирш, преподавател по математика и естествени науки.

Той издаваше силна миризма на луга и благодарение на всевъзможните химически употреби, пръстите му бяха многоцветни: жълти, зелени, сини, червени.

Влезият след него беше необикновено противоположен на това плашило.

Доста красив момък, грижливо облечен, със светли ръкавици, косите му изискано отхвърлени назад, сякаш за да се увеличи нескончаемото му чело; погледът му беше разсеян и презрителен; и големите му руси мустаци, много намазани, широкото му и бледо лица му придаваха вид на болен мускетар.

Моронвал го представи като „нашият голям поет Амори д'Аржантон, учител по литература“.

Той, също като доктор Хирш и певеца Лабасендр, остана смаян пред златните пари... Блясък прекоси студените му очи, но скоро те потъмняха пак, след като изгледаха от високо детето и бавачката му.

После той се приближи до другите събрани около огъня учители, и след като се поздравиха, и тримата се загледаха, без да продумат, със слисани и радостни изражения на лицата.

Госпожица Констан намери, че д'Аржантон имаше горд вид; на Жак той направи необяснимо впечатление на отвращение и ужас.

Детето щеше да страда от всички, които се намираха тук, но най-много от тоя човек. Би могло да се каже, че то подозираше това. Само кат го видя, че влиза, то отгатна несъзнателно в него „враг“, и тоя суров поглед, кръстосвайки се с неговия, бе вледенил сърцето на детето.

О, колко пъти, в тъжните часове на живота си, то трябваше да вижда тия бледосини очи, заспали под тежките клепачи, и които, при пробуждането си, изпускаха стоманени блещукания, непроницаем блясък. Наричат очите прозорци на душата, но тия очи бяха тъй добре затворени прозорци, че съмнително беше, дали имаше душа зад тях.

Като се свърши разговорът между госпожица Констан и Моронвалови, мулатът се приближи до новия си ученик и, като го потупа приятелски по бузата, каза му:

— Хайде, хайде! Мой млади приятелю!... Трябва да добиеш малко по-весело изражение от това, което виждаме на лицето ти.

Наистина, в минутата на раздялата със слугинята, Жак почувства очите си пълни със сълзи. Не че хранеше голяма любов към тая мома, но тя съставяше част от къщата, стоеше близо до майка му всеки ден, и раздялата му се струваше окончателна след заминаването на тая дебела жена.

— Констан, Констан, — й повтаряше той ниско, като се държеше за полата ѝ, — нали ще кажете на мама да идва да ме вижда.

— Да, да, тя ще идва, господин Жак,... но не трябва да плачете...

На детето му се плачеше, но, стори му се, че всички тия люде го гледаха, че учителят по литература беше втренчил в него своя подигравателен и леден поглед, и това бе достатъчно, за да сдържи отчаянието му.

Снегът валеше силно.

Моронвал предложи да изпрати да доведат кола, но слугинята заяви, за голямо учудване на всички, че Огюстен и купето я чакали на края на прохода.

Купе, дявол да го вземе!

— Ах, да, Огюстен ми поръча... — каза тя. — Има ли тук някой ученик на име Саид?

— Да... да... разбира се... Едно прекрасно момче... — каза Моронвал.

— И великолепен бас!... Ще го чуете... — прибави Лабасендр, като се наведе навън, за да повика Саид с гръмотевичен глас.

Ужасен рев му отговори, последван от появата на прекрасното момче.

Влезе висок, мургав ученик, чийто сюртук, като всички сюртуци, дълготрайни дрехи върху изтеглени от растежа тела, беше много тесен

и много къс, стегнат като кафтан, и му придаваше вече вид на египтянин, облечен по европейски.

Допълваше го едно доста правилно и пълно лице, но чиято жълта кожа, изопната до пръсване, като че беше разпределена с такава пестеливост, че очите се затваряха сами, когато устата се отвореше, и обратно.

Това нещастно момче, с много изопната кожа, внушаваше положително желание да прорежете или прободете кожата му с нещо, за да го облекчите.

Впрочем, то си спомняше много добре за кочияша Огюстен, който бе служил у родителите му, и който му даваше всичките си угарки от цигари.

— Какво искате да му кажа от ваша страна? — попита госпожица Констан най-любезно.

— Нищо..., — отговори просто ученикът Саид.

— А родителите ви къде са?... Получавате ли писма от тях?

— Не.

— Завърнали ли са се в Египет, както са възнамерявали?...

— Не зная,... никога не ми пишат...

Наистина, образецът на възпитанието Моронвал-Декостер не отговаряше вежливо; и, слушайки го, Жак си правеше особени размишления.

Непринуденият начин, по който тоя момък говореше за родителите си, прибавен към онова, което господин Моронвал казваше преди малко за семейния живот, от който по-голямата част от учениците му били лишени още от детството си, и който той се стараел да им възстанови, му причини зловецо впечатление.

Стори му се, че щеше да живее със сирачета, с изоставени деца, изоставен и той самия, като че пристигаше от Тамбукту или от Таити.

Той се хващаше несъзнателно за роклята на ужасната слугиня, която го бе довела.

— О! Кажете й да идва при мене!... кажете й да идва при мене!

И когато вратата се затвори зад диплите на прислужницата, той разбра, че всичко беше свършено, че цял къс от живота му, неговото съществуване на галено дете влизаше вече в миналото, и че той не ще преживее вече никога ония щастливи дни.

Докато плачеше мълчаливо, прав срещу вратата на градината, една ръка се протегна към него с нещо черно в нея.

Беше високият Саид, който, за да го утеши, му предлагаше угарки от цигари.

— Вземи де... не се стеснявай... Имам пълен куфар..., — казваше интересният момък, като затваряше очи, за да може да говори.

Жак, усмихнат през сълзите, правеше знак, че отказва, че не иска тия превъзходни угарки от цигари; и ученикът Саид, чието красноречие беше много ограничено, стоеше изправен пред него, не знаейки вече какво да му каже, когато господин Моронвал се завърна.

Той беше отишъл да изпроводи госпожица Констан до колата и се връщаше, изпълнен с почтително снизхождение към скръбта на новодошлия пансионер.

Кочияшът Огюстен имаше тъй хубав кожух, впрегнатия в купето кон изглеждаше тъй пъргав, че малкият дьо Баранси спечели благоволение поради великолепия вид на своята кола. Това му помогна много, защото господин Моронвал, за да успокои тъгите на своите „тропически момчета“, прибягваше към един метод на свирене, биене и мушкане, съвсем не Декостеровски.

— Така, добре, — каза той на египтянина, — гледайте да го развлечете... Играйте си заедно... Но преди всичко, върнете се в приемната, дето е по-топло от тук... Давам ви отпуск до утре по случай пристигането на новия ученик.

Клетият нов ученик!

В голямото кръгло стъклено помещение, десетина метиси правеха гимнастика, крещейки; изведнъж те го заобиколиха и заразпитваха на неразбираеми наречия. Със своите руси коси, своя шотландски шал, голи крака, неподвижен и боязлив сред необузданите ръкомахания на всички тия малки, сухи и жилави *тропически ученици*, той приличаше на изящен малък парижанин, попаднал в голямата клетка на маймуните в Зоологическата градина.

Това сравнение, хрумнало на Моронвал, го развесели много, но неговата мълчалива веселост се прекъсна от шума на един много оживен спор, в който „бьо! бьо!“ — то на г-н Лабасендр и слабият, тържествен глас на госпожа Моронвал се сражаваха отчаяно. Той отгатна веднага за какво се отнасяше и побърза да отиде на помощ на

жена си, която защитаваше героично парите за тримесечието от исканията на учителите, на които той бе отдавна задлъжнял.

Еварист Моронвал, адвокат и книжовник, бе доведен от Поант-а-Питр в Париж през 1848 година, като секретар на един депутат от Гваделупа.

По онова време той беше на двадесет и пет години, пълен с честолюбиви стремежи и охота, като не му липсваше нито образование, нито ум. Не богат, той бе приел това зависимо положение, за да получи пари и да може да стигне до тоя ужасен Париж, чийто пламък се простира тъй далече по света, че привлича дори колониалните пеперуди.

Щом слезе от парахода, той напусна своя депутат, запозна се с няколко лица и се хвърли отначало в говорещата и ръкомахаща политика, надявайки се да намери там своите отвъдокеански успехи. Но не беше се съобразил с парижките присмехи и проклетото креолско произношение, от което не можа никога да се отърве, въпреки усилията си.

Първият път, когато говори пред публика, в някакво дело по печата, той се нахвърли яростно срещу всички тия *клети хоникеи*, които *безчестят литеатурата*, и буйният смях, с който бе посрещната речта му, предупреди бедния „Еваист Моронвал“ колко мъчно би си създал име на адвокат.

И се задоволи само с писане; но скоро се убеди, че не е така лесно да станеш знаменит в Париж, както в Поант-а Питр. Много горделив, разглезен от лесните си успехи, крайно буен при това, той премина последователно през редакциите на няколко вестника, но не можа да се задържи в нито един.

Тогава започна за него оня ужасен живот на лишения, който сломява веднага или вкаменява сърцето завинаги. Той бе един от хилядите злочести, гладуващи и горди бедняци, които стават всяка сутрин в Париж, съвсем замаяни от глад и от честолюбиви мечти, ядат по улицата, на малки късчета, хляба, купен за пет стотинки и скрит в джоба им, чернят дрехите си с мастило и белосват яките на ризите си с бiliarдния тебешир, и се греят само по печките на черквите и на библиотеките.

Той претърпя всички унижения, всички неволи: не му даваха храна на вересия в най-мръсните гостилници, нито ключа на

мебелираната му стая след единадесет часа вечерта, свещта му се оказваше много малка при бедните вечерни бдения, а обущата му пропускаха вода.

Той бе от ония учители по каквото и да било, които бързят безполезно каменната настилка на Париж, писа човеколюбиви книжки, статии за енциклопедиите по половин сантиметър на ред, история на средите векове в два тома по двадесет и пет франка всеки, извлечения, ръководства, преписи на театрални пиеси за частни къщи.

Стана репетитор по английски в някои учебни заведения, но го изпъдиха, защото по един стар креолски навик започна да бие учениците. После поиска да влезе като писар в Моргата, но не успя по липса на поддръжка и поради някакви политически грехове.

Най-после, след тригодишно съществуване, след като изяде безчислено много репички и сурови ангинари, загуби своите надежди и разстрои стомаха си, случаят му помогна да намери един курс по английски в един девически пансион, издържан от три сестри, госпожиците Декостер.

Двете по-големи сестри бяха минали четиридесетте години, третата приближаваше тридесет. Много дребна, сантиментална и пълна с притеснения, изобретателката на методиката Декостер бе застрашена като сестрите си с доживотно моминство, когато Моронвал поиска ръката ѝ, и тя се съгласи.

Като се ожениха, те поживяха още известно време в пансиона, дето и двамата бяха полезни с уроците си. Но Моронвал бе съхранил от своя бедняшки живот навиците да се скита, да посещава кафенета, та цяла върволица от скитници нахлуха в тихия и почтен пансион. Освен това, мулатът се отнасяше с учениците си, както би ръководил предприятие за захарна тръстика. Старите госпожици Декостер, които обожаваша сестра си, бяха, обаче, принудени да отдалечат семейството, като го обезщетиха с тридесет хиляди франка.

Какво да правят с тия пари?

Моронвал поиска отначало да основе един вестник или списание; но страхът да не загуби парите си надви у него радостта да блесне с името си.

Преди всичко, нужно му беше сигурно средство да забогатее, и, търсейки го, една гениална мисъл му хрумна един ден.

Той знаеше, че в Париж идват да се възпитават деца от най-далечни страни: от Персия, от Индустан, от Гвинея, поверени на капитаните на параходите или на търговци, които им стават настойници.

Тъй като тия деца са общо взето добре снабдени с пари и са доста неопитни в начина на употребата им, Моронвал разбра, че те представляваха лесен за използване рудник. Освен това, системата на госпожа Моронвал-Декостер можеше да се приложи отлично за поправка на всевъзможни чуждестранни акценти и неправилни произношения. Мулатът прибягна до помощта на няколко запазени връзки с колониални вестници, помести една чудна обява, написана на няколко езика и препечатана в марсилските и хавърските вестници, между имената на отпътуващите параходи и извлеченията на *Бюро Веритас*.

Още първата година, племенникът на Занзибарския султан и двама великолепни чернокожи от бреговете на Гвинея дойдоха в Батиньол и се настаниха в малкото жилище на Моронвал, много тясно от сега нататък за неговата дейност. Тогава той започна да търси по-удобно помещение и, за да съвмести едновременно пестеливостта с изискванията на новото си положение, нае, в тоя ужасен проход на Дванадесетте къщи, с предимството, че има тъй хубава желязна ограда откъм улица „Монтен“, изоставените постройки на една конска фотография, неотдавна обявена в несъстоятелност, защото конете винаги отказвали да влизат в тая мръсотия.

Новият пансион можеше да се укорява за многото му прозорци, но това беше само временно, защото фотографите бяха възбудили у Моронвал надежда за близко отчуждаване, за някакъв въображаем път в тоя прорязан вече от всички страни квартал, с толкова недовършени улици.

Един булевард щял да мине от там, планът се изготвял вече; и вследствие на това, представете си смущението, което това предполагаемо обезщетение трябва да внасяше в настаняването на Моронвалови. Спалнята беше влажна, а почивното помещение лете се стопляше като цветарник. Всичко това беше нищо. Касаеше се само да се подпиша договор, като се наеме за много дълго време, да се сложи на вратата голям позлатен надпис и да се чака.

Колко парижани са разрушили от двадесет години насам способностите си, състоянието си, живота си в това трескаво очакване!... То обхвана бясно Моронвал. Възпитанието на учениците, тяхното благосъстояние го занимаваха най-малко от този час.

За належащите поправки той отговаряше: „Скоро всичко ще се промени...“ или „Остават ни само още два месеца...“

И фантастични кроежи се основаваха върху грамадната сума на отчуждаването. Той щеше да продължи работата си за „малките тропически момчета“ в по-широк размер, да направи от нея едно величествено, цивилизаторско и плодотворно дело.

В очакване на това, той се изтощаваше в безполезни тичания и питаше всеки път при завръщането си:

— Е, как?... идваха ли за *отчуждаването*?...

Никой. Все нищо.

Но какво чакаха още?

Скоро той разбра, че са го излъгали; и в тая гореща и слаба природа на ленив креол, отчаянието се изроди в подлост. Учениците не бяха дори надзиравани. Стига само да си лягаха рано, за да употребяват колкото е възможно по-малко дърва и осветление, не искаха повече от тях.

Денят им се разпределяше в класни часове, неясни, неопределени, по прищявката на директора, и във всевъзможни поръчки, с които той товареше децата за свои лични услуги.

В началото, големите ученици следваха в една гимназия. Унищожиха разхода за това, като го запазиха в тримесечните сметки.

Нима частните учители не можеха да заместят полезно училищната рутина? И Моронвал повика около себе си своите стари познайници от кафенетата, един лекар без диплома, един поет без издател, един певец без работа, изпаднали, сухи плодове, *несретници*, всички озлобени като него против обществото, което не признаваше техните дарби.

Забелязали ли сте как тия люде се търсят в Париж, как се привличат, как се събират, подкрепяйки един други своите оплаквания, своите изисквания, своите лениви и безплодни суети? Изпълнени в действителност с взаимно презрение, те представляват един за друг една благосклонна и възхищаваща се публика, въвн от която всичко за тях е празно.

Съдете какви трябва да са били уроците на подобни учители, уроци едва плащани, и по-голямата част от които се прекарваха около бирената чаша, всред дим от лули, който ставаше тъй гъст, че накрая не се виждаха, нито се чуваха вече. При все това говореха високо, изтръгваха си думите от устата, изчерпваха до глупост малкото мисли, които имаха, с един особен речник, в който изкуството, науката и литературата, опъвани на вси страни, обезобразени, разпокъсани, се разпадаха на парцали, като скъпоценни платове под влиянието на силни киселини.

А „малките тропически момчета“ какво правеха всред всичко това?

Само госпожа Моронвал, която бе запазила добрите обичаи на пансиона Декостер, изпълняваше сериозно задачата си; но кърпенето, готварницата, грижите за това разклатено здание, поглъщаха голяма част от времето ѝ.

Трябваше поне за излизане униформите да са в ред, защото учениците бяха много горди със своите мундири, всички без разлика общити с галони до лакътя. В гимназията Моронвал, както в някои войски в Южна Америка, имаше само фелдфебели, и това беше лека отплата за тъгата от изгнанието и за лошите обноски на директора.

Защото мулатът не се шегуваше! През първите дни на тримесечието, когато касата му се напълваше, виждаха го пак усмихнат, но през останалото време, той си отмъщаваше охотно на тия чернокожи за това, че в жилите му течеше негърска кръв.

Неговата буйност довърши онова, което леността му бе започнала.

Наскоро, няколко настойници, притежатели на параходи, консули, се възмутиха от усъвършенствуваното възпитание на гимназията Моронвал. Няколко деца напуснаха. От петнадесет „тропически момчета“ останаха само осем.

„Ограничено число ученици“, се казваше в програмата. Само това изречение бе вярно в нея.

Мрачна тъга висеше над голямото запустяло заведение, то се намираще дори под заплахата за заповор, когато изведнъж се яви Жак, воден от госпожица Констан.

Наистина, платеното предварително тримесечие не беше кой знае какво богатство, но Моронвал разбра всичката облага, която би

могъл да извлече от положението на новия ученик и от тая странна майка, която той отгатваше вече, без да я познава.

Затова тоя ден бе кратко примирие в строгостите и гнева на мулата. В чест на новия ученик се даде голям обяд, на който присъстваха всички учители и „тропическите момчета“ пиха по малко вино, което не беше им се случвало отдавна.

III

ВЕЛИЧИЕТО И УПАДЪКА НА МАЛКИЯ ЦАР МАДУ ГЕЗО

Ако гимназията Моронвал съществува още, — което почти вярвам, аз обръщам вниманието на санитарните власти върху спалнята на това почитаемо заведение като най-нездравословното, най-чудатото, най-влажно място, дето някога са карали да спят деца.

Представете си дълга, едноетажна сграда, без прозорци, осветена само отгоре със стъклен таван и вечно вмирисана на колодиум и етер, защото е служила някога за фотографски снимки. Тя бе разположена в дъното на една от ония затънтени парижки градини, дето се издигат високи, мрачни и неми стени, покрити с бръшлян, чиято сянка разпространява плесен навсякъде, където се провлачва.

Спалнята се опираше на гърба на един великолепен дворец, до един обор, откъдето по всяко време се чуваше тропот на конски крака и шума на една помпа, непрекъснато бликаща, нещо, което допълваше добре влажния вид на тоя сандък за ревматизъм, опасан до средата на стените със злокобна зелена ивица, като черта на потопената част на параход.

През цялата година зданието беше винаги влажно, с тая разлика, че, според годишните времена, влагата беше или много студена, или много гореща. Лете тоя сандък без въздух, свръхнажежен от стъкления покрив, изпущайки през хладната нощ всичката си дневна топлина, се изпълваше с пари, като банска кабина, от влагата на всичките си разпукани камъни.

Освен това, множество насекоми, поддържани от близостта на стария бръшлян, привлечени от светлината на стъклата, проникваха през най-малките пукнатини, хвърчеха или тичаха по тавана с шумолене и пращане, после тежко падаха върху леглата, съблазнени от белотата на чаршафите.

Зимната влага беше още по-лоша. Студът падаше от небето с блещуканията на звездите, издигаше се от земята през цепнатините на тънките стени и лошия под; но човек можеше да се сгуши под

завивките си, да свие коленете си до брадата и да се стопли след някой час.

Бащинското око на Моронвал беше разбрало веднага предназначението, което трябваше да се даде на тоя безполезен сайвант, уединен между купища смет и покрит с оня възчерен цвят, с който проливните дъждове, заедно с парижкия дим, застилат бързо изоставените сгради.

— Тук ще бъде спалнята! — бе казал мулатът без колебание.

— Ще бъде може би малко влажно... — осмели се да забележи кротко госпожа Моронвал.

Той се изсмя шумно:

— Затова пък нашите „тропически момчета“ ще бъдат на хладно...

В действителност тук имаше място за десет легла; настаниха двадесетина, с умивалник в дъното, един лош килим под вратата, и спалнята беше готова.

Защо не, най-после? Спалнята е място, дето се спи. Е добре, децата спяха в нея, въпреки топлината, студа, липсата на въздух, насекомите, шума на помпата и яростните ритници на конете. Те придобиваха ревматизъм, възпаление на очите, бронхит; но те спяха дълбоко, тихо, усмихнати, въздишащи, обхванати от онова пълно вцепенение от съня, което иде след игрите, упражненията и безгрижните дни.

О, свято детство!

... Първата нощ, впрочем, Жак не можа да затвори очи. Той не бе спал никога в чужда къща; и разликата беше много голяма между неговата малка стая, осветена от едно кандило, пълна с любимите му играчки, и тъмното, странно помещение, в което се намираще.

Щом учениците си легнаха, черният слуга изнесе лампата, и от тогава Жак остана буден.

При бледата светлина, която падаше от покрития със сняг стъклен покрив, той гледаше наредените едно до друго легла по цялата дължина на помещението, повечето незаети, съвсем равни, с навити завивки на единия край; само седем-осем бяха заети, издути от мърданията на спящите, оживявани от дишането им, от хъркането им, от суха кашлица, задушавана под завивките.

На новодошлия бяха дали най-доброто място: малко на завет от вятъра на вратата и от шума на обора. Не му беше топло, все пак, и студът, прибавен към неочаквания живот, който започваше, държеше очите му отворени. Люлян от вълните на дългото бдение, той си представяше целия преживян ден и виждаше ясно и много точно всички подробности, както често се случва в съня, дето мисълта, прекъсвана от големи празноти, се възвръща все една и съща, водена от блестящите нишки на спомените.

Така бялата връзка на Моронвал, силуетът му на голям скакалец, на който свитите до тялото лакти изскачаха зад гърба като крака, силно изпъкналите очила на доктор Хирш, неговото осеяно с петна палто, бяха живи в ума на детето, и особено, о! особено високомерният, студен, подигравателен и син поглед на „врага“!

Ужасът от последната мисъл беше такъв, че веднага след това той помисляше неволно за майка си като за защитник... Какво правеше тя в тоя час? Всички далечни часовници биеха единадесет часа. Без съмнение, тя беше на бал или на театър. Скоро тя щеше да се върне, завита в топлото си кожено палто и с дантелена забрадка.

Когато тя се връщаше така, колкото и късно да беше, отваряше вратата на стаята на Жак, приближаваше се до леглото му и го питаше: „Спиш ли, Жак?“ Дори в съня си, той я усещаше до себе си, усмихваше се, подаваше челото си, и с полузатворените си очи виждаше великолепното й облекло. Тя му се явяваше като някакво лъчезарно, благоуханно видение, сякаш някаква фея слизаше при него в облак, изпъстрен в цветовете на небесната дъга.

А сега...

Обаче, всред тъгите на тоя ден, се примесваха някои самолюбиви радости: галоните, фуражката, и щастиято, че може да скрие дългите си крака под синята униформа, обшита с червени нашивки. Дрехите му бяха малко дълги, но щяха да ги поправят. Госпожа Моронвал сама бе отбелязала с карфички местата за скъсяване. После той бе играл, бе се запознал с другарите си, странни, но добри деца, въпреки дивия им вид. Биха се със снежни топки на открития и студен въздух в градината, и това беше ново удоволствие, пълно с прелест за едно дете, възпитано в топлата стая на една красива жена.

Едно нещо интересуваше Жак. Той би искал да види Негово Царско Височество. Къде беше този малък Дахомейски цар, за когото

господин Моронвал говореше тъй красноречиво? В отпуск? В болницата?... Ах, да би могъл да се запознае с него, да стане негов приятел!

Той бе чул имената на осемте малки „тропически момчета“. Никакъв княз не се намираше между тях. Най-последно, той се реши да попита големия Саид:

— Негово Царско Височество не е ли в пансиона?

При тоя въпрос младежът с много късата кожа го изгледа учудено, с тъй широко отворени очи, че му остана малко кожа, за да затвори за миг устата си. Той се възползва веднага от това и въпросът на Жак остана без отговор.

Детето продължаваше да мисли още за това, като мърдаше в леглото си и слушаше музиката; защото звуци от орган идваха откъм къщата, присъединени към баса на оня, когото наричаха Лабасендр. Всичко се смесваше приятно с шума на помпата, която още се движеше, и с тропота и ритниците, с които конете в съседното здание блъскаха стената.

Най-последно настъпи тишина.

Всички спяха в спалнята и в обора, и гостите на Моронвал затвориха отново желязната врата на прохода и се отдалечиха в непрекъснатия и далечен шум на улицата, когато вратата на спалнята се отвори, облепена със слой сняг.

Малкият черен слуга влезе с голям фенер в ръка.

Той се отърси живо, смешен под белите снежни парцали, които подчертаваха чернотата му, и пристъпи между леглата, прегърбен, с глава, стгусена между раменете, умален, треперещ от студ.

Жак гледаше тоя смешен силует, чиято продълговата сянка се открояваше на стената, увеличена и чудновата, очертавайки ясно всички недостатъци на тая маймунска глава, с издадена напред уста, големи, стърчащи уши, с валчест, космат и много изпъкнал череп.

Негърчето закачи фенера в дъното на спалнята, която се освети като долния етаж на параход. После застана там прав, като обърна грубите си вкочанени от студ ръце и тъмното си лице към топлината и светлината с тъй добродушно, детско и доверчиво изражение на лицето, че Жак го обикна веднага.

Греейки се, негърчето гледаше от време на време стъкления покрив:

— Колко сниг!... Колко сниг!... — казваше то, като тръпнеше.

Неправилното изговаряне на думата сняг, звукът на тоя кротък глас, неуверен в един чужд за него език, трогна малкия Жак, който го изгледа с живо съчувствие и любопитство. Негърът забеляза това и каза много тихо:

— Я виж! Новия ученик... Защо не спиш, мусие?

— Не мога, — отговори Жак с въздишка.

— Добре е да си въздъхнем, когато скръбта ни измъчва, — каза негърчето, и прибави наставнически:

— Ако клетки хора не въздишат, клетки хора бездруго биха се задушили.

Говорейки така, той постилаше една завивка върху съседното до Жак легло.

Нима тук ще спите?... — попита Жак, много учуден, че слугата спи в спалнята на учениците... — Ами нямате ли чаршафи?

— Чаршаф не трябва мене. Моята кожа много черна...

Негърът отговори така, като се смееше кротко и се готвеше да се плъзне в леглото си, полуоблечен, за да не му е толкова студено, когато изведнъж се спря, хвана на гърдите си една кутийка от гравирана слонова кост и започна да я целува благоговейно.

— Колко смешен медальон! — каза Жак.

— Не е медальон, — отвърна негърът. — Това е моето гри-гри.

Но Жак не знаеше какво е това „гри-гри“ и другият му обясни, че така наричали едно разковниче, което носи щастие. Леля му Керика му го подарила на тръгване от отечеството му, леля му, която го възпитала и при която се надявал пак да се върне в близко време.

— Както аз при мама, — каза малкият дьо Баранси.

Настъпи кратко мълчание, през което всяко от децата мислеше за своята Керика.

Жак подвзе след малко:

— Хубаво ли е вашето отечество?... Далече ли е? Как се казва?

— Дахомей, — отговори негърът.

Малкият Жак се надигна от леглото си:

— О! ами тогава... ами тогава вие го познавате!... Може би сте дошли заедно с него във Франция?

— С кого?

— С Негово Царско Височество... знаете... малкия Дахомейски цар.

— Това съм аз, — каза негърът просто.

Жак го гледаше смаян... Цар! Тоя слуга, който тичаше през целия ден със своите износени червени дрехи, ту с метла, ту с кофа в ръка, който прислужваше на масата, миеше чашите!

Обаче негърчето говореше сериозно. Лицето му бе придобило изражение на дълбока тъга и втрънените му очи като че гледаха далеч, много далеч към миналото или към някое изгубено отечество.

Може би защото негърчето бе съблякло червената си жилетка или пък под вълшебното влияние на думата „цар“, но Жак откриваше в седналия на края на леглото негър, с гол врат, с полуразгърдена риза на тъмните си гърди, където блестеше кутийката от слонова кост, някакво обаяние, някакво ново достойнство.

— Как стана това?... — попита той боязливо, като изрази накъсо в тоя въпрос всичките си учудвания през деня.

— Това стана... това стана... — каза негърът. Изведнъж той се спусна да угаси фенера. — Мусие, Моронвал не е доволен, когато Маду оставя светлината...

После приближи леглото си до това на Жак и прибави:

— Тебе не се спи. Мене никога не спи, когато говоря за Дахомей... Слушай.

И в тъмнината, в която белите му очи блестяха, малкият негър започна печалната си история.

Той се казваше Маду, по името на баща си, знаменитият воин Рак-Маду-Гезо, един от най-могъщите господари в страните на златото и слоновата кост, на когото Франция, Холандия, Англия изпращали подаръци, там, на другия бряг на морето.

Баща му имал големи оръдия, хиляди войници, въоръжени с пушки и стрели, стада от слонове, обучени за война, музиканти, свещеници, танцьорки, четири полка амазонки и двеста жени само за него. Дворецът му бил грамаден, украсен с железни копия, с везби от мидени черупки и отрязани глави, които окачвали на лицевата страна след сражението или жертвоприношенията. Маду бил възпитан в тоя дворец, дето слънцето влизало от всички страни, стопляйки плочите и разстланите килими. Леля му Керика, главнокомандваща на

амазонките, се грижела за него и, още много малък, го вземала със себе си при походите си.

Колко хубава била Керика, висока и силна като мъж, със син мундир, с голи крака и ръце, обвити с огърлици от мъниста, с лък на гърба, с развяващи се конски опашки на пояса, а всред гъстите ѝ коси, две малки антилопови рогчета, които се съединявали във вид на полумесец, сякаш чернокожите войници запазили образа на Диана, бялата ловджийка!

И какъв верен поглед, каква сигурна ръка, когато се налагало да изтръгне едно костено оръжие, или да отсече изведнъж главата на някой Ашанти! Но макар Керика да била понякога ужасна, тя бивала винаги кротка към своя Маду, давала му кехлибарени и коралови огърлици, копринени престилки, везани със злато, много мидени черупки, които служат за пари в тая страна. Дори тя му подарила една малка карабина от позлатен бронз, която ѝ била изпратена от английската кралица, и която тя намирала много лека за нея. Маду си служил с тая пушка, когато я придружавал на голям лов, в грамадните гори, преплетени с лиани.

Там дърветата били тъй гъсти, листата тъй широки, че слънцето не прониквало под тия зелени сводове, дето шумът звънтял като в черква. Но все пак било светло и грамадните цветя, зрелите плодове, разноцветните птици, чиито пера се влачели от високите клони до земята, блестяли с всички нюанси на скъпоценните камъни.

Чували се бръмчения, плясъци на криле, търкания в лианите. Безопасни змии клатели плоските си глави, въоръжени с жила; черните маймуни преминавали с един скок пространствата между високите върхове, и големите тайнствени блата, които никога не отразявали небето, сложени като огледала всред грамадната гора, като че я продължавали под земята, в дълбока зеленина, прекосявана от блещукащи прехвърквания...

На това място на разказа, Жак не можа да се сдържи да не възкликне:

— О, колко хубаво трябва да е това!

— Да, много хубаво, — подвзе негърчето, което може би преувеличаваше малко и виждаше родината си през призмата на далечината, на вълшебството на детските си спомени и със златния възторг на слънчевите народи.

О, да, много хубаво!...

И насърчен от другаря си, той продължи историята си.

През нощта горите изменяли вида си.

Разполагали се на бивак в джунглите, пред големи огньове, които прогонвали дивите зверове, скитащи наоколо и ограждащи пламъците с резове. Птиците също се раздвижвали по клоните, и прилепите, мълчаливи и черни като мрака, привлечени от светлината на огъня, я прекосявали с късото си прехвъркъване и се събирали сутринта на някое грамадно дърво, на което изглеждали, неподвижни и притиснати един до друг, като странни, изсъхнали и мъртви листа.

Тоя живот, пълен с приключения на открит въздух, направили малкия царски син силен и способен за всевъзможни военни упражнения, да владее сабята и брадвата още на възраст, на която децата се държат за полата на майка си.

Царят Рак-Маду-Гезо се гордеел със сина си, наследникът на престола. Но уви! Изглежда, че не е достатъчно дори за негърски княз, да знае само да държи оръжие и да забива куршум в окото на слон: трябвало също да може да чете книгите на белите, да знае писмото им, за да може да върти с тях търговията със златния пясък, защото, казвал мъдрият Рак-Маду на сина си: „Белият винаги има хартия в джоба си, за да се подиграе с негъра.“

Без съмнение, в Дахомей би могъл да се намери един доста учен европеец, за да обучи младия княз, тъй като френски и английски знамена се развявали в седалищата на чуждестранните търговски агенти по брега на морето, както и по мачтите на параходите, хвърлили котва в пристанищата. Но царят сам бил изпращан от баща си в един град, наречен Марсилия, много далече, на края на света, за да стане много учен, то и той искал неговият син да получи същото възпитание като него.

С какво отчаяние малкият цар напуснал Керика, оставил сабята си в ножницата на стената на колибата и тръгнал с „мусие Бонфис“, един бял от търговската агенция, който всяка година отнасял на безопасно място златния пясък, който крадял от клетите черни!

Обаче Маду се примирил. Той искал да стане цар един ден, да командва амазонките на баща си, да притежава всичките му житни и царевични ниви, дворците му, пълни с червени пръстени делви, дето се изстудявало палмовото масло, и целия куп от слонова кост, злато,

миний и корал. За да има тия богатства трябвало да ги заслужи, да бъде способен да ги защитава при случай, и Маду мислел вече, че е мъчно да си цар, и че ако царят има повече удоволствия от другите хора, той има и повече мъки.

По случай заминаването му устроили големи обществени празненства, жертвоприношения на идоли, на морските божества. Всички храмове били открити за тържеството, всичкият свободен народ се молил, и в последния час, когато параходът бил готов за път, палачът довел на брега петнадесет ашантийски пленници, чиито отсечени глави паднали, червени, струещи кръв и звънтящи, в един голям меден леген.

— Боже мили!... — прекъсна го Жак смаян, сгушен под завивката си.

Истина е, че не може да се слуша спокойно разказването на подобни истории от самия техен герой. Те можеха, наистина, да изплашат и най-храбрите; за да се успокои, Жак трябваше бързо да си помисли, че беше в пансиона Моронвал, всред хубавите Елисейски полета, а не в тоя ужасен Дахомей.

Маду, като забеляза вълнението на своя събеседник, не продължи да разказва за обществените веселби, които предшествали заминаването му и премина бързо на пристигането си в Марсилския лицей.

О, тоя голям лицей с мрачни стени, тъжните му класни стаи с плесенянали чинове, върху които изрязаните с нож имена на учениците издаваха забавленията на затворените ученици! Учителите увеличаваха мрачността на облеклата си с тържествени големи ръкави и кадифени шапки, а гласът на надзирателя крещеше „Малко тишина!“ И всичките тия наведени глави, драскането на перата, еднообразните, двадесет и пет пъти повтаряни уроци, като че всяко дете лапваше на свой ред, в задушния въздух на класната стая, същия къс от наука; и големите трапезарии, спалните, казармения двор, осветен от тясно и кратко слънце, тъй слабо надникваше, тук сутрин, там вечер, че, за да го почувстваш, за да го вдъхнеш, за да му се порадваш, би трябвало да се облегнеш на високите черни стени, които поглъщаха всичката му топлина.

Така минаваха почивките на Маду. Нищо не го забавляваше, нищо не го интересуваше, освен барабана, биещ за ядене, за класните

занятия, за ставане от сън, за лягане, и който, въпреки тия дребни предназначения, караше да тупти малкото сърце на войнствения цар при удара на палките. Имаше и дни за излизане, но скоро той беше лишен от това право. Ето защо:

Щом „мусие Бонфис“ дойде да го вземе, Маду го завличаше към пристанището, дето издигнатите мачти на параходите и крайбрежните корабостроителници го привличаха още от края на улицата. Той беше щастлив само там, в миризмата на катрана, на морските водорасли, сред разтоварваните стоки, много от които идваха от отечеството му. Той изпадаше във възторг при разсипването на златните зърна, на чувалите, денковете, които понякога носеха познат надпис.

Параходите, чиито парни котли се затопляха, и, въпреки тяхната неподвижност, се познаваше вече, че ще заминават по задъханите изхвърляния на парата, издуването на платната на някой параход, който опъва въжетата си, го съблазняваха, говореха му за отпътуване, за освобождение.

Той стоеше прав в продължение на часове да гледа бягствата към залязващото слънце на някое надуто платно като крило на чайка, някой дим, лек като пушек на пура, който като че следваше пламъка на хубавата звезда и изчезваше с нея под хоризонта.

Маду мислеше за тия параходи през всичкото време на класните си занятия. Те бяха символа на неговото завръщане в страната на светлината; една птица го бе довела, мислеше той, друга ще го отнесе.

И преследван от тая натрапчива мисъл, оставяйки там всичките тия Ба, Бе, Би, Бо, Бю, в които очите му виждаха само синината, само синината на пътното море и на голямото открито небе, в един прекрасен ден той избяга от училището, промъкна се в един от параходите на „мусие Бонфис“, в дъното на житницата, откриха го навреме, избяга пак, и тоя път тъй хитро, че забелязаха присъствието му на парахода едва всред Лионския залив. Ако беше друго дете, биха го задържали на парахода, но когато узнаха, че е Маду, капитанът, който разчиташе на възнаграждение, върна Негово Царско Височество в Марсилия.

От тоя ден Маду бе по-нешастен, наблюдаван, затварян, но упорството му не отслабна.

Въпреки всичко, той бягаше пак, криеше се в готовите за път параходи; намираха го в дъното на стаята при огнището, в избата за въглища, под купища от риболовни мрежи. Когато го довеждаха отново, той не се противеше ни най-малко, само така тъжно се усмихваше, че им отнемаше желанието да го накажат.

Накрая директорът не искаше вече да носи отговорността за такъв хитър ученик. Да върне малкия княз в Дахомей! „Мусие Бонфис“ не посмя да направи това, боейки се да не загуби благоволенieto на Рак-Маду-Гезо, чието царско вироглавство познаваше. Всред това колебание в *Семафор* се появи обявата на гимназията Моронвал. Малкият негър бе изпратен веднага на улица „Монтен“ 25, в най-хубавия парижки квартал, дето бе приет, — моля ви да вярвате на това, — с отворени обятия.

Тоя малък, черен наследник на едно далечно царство бе цяло щастие и жива реклама за гимназията. Затова го показваха, разхождаха го. Господин Моронвал го водеше на театър, на надпрепусканията, по дългите големи булеварди, подобно на ония търговци, които разнасят върху кола из Париж реклами за дюкяните си.

Води го в салони, в клубове, дето той влизаше, важен като Фенелон, когато е водил Бургундския дук, а в същото време възвестяваха: „Негово Царско Височество Дахомейския княз и господин Моронвал, неговият учител.“

В течение на цели месеци малките вестници бяха пълни със случки, бързи отговори, приписвани на Маду; дори един редактор на *Стандарт* дойде нарочно от Лондон да го види, и те водиха важен разговор за финансите и администрацията, за начина, по който царят смята да управлява един ден държавата си, какво мисли за парламентарния режим, за задължителното образование и т.н. Английският вестник възпроизведе на времето тоя любопитен разговор във въпроси и отговори. Отговорите, колебливи и неясни, изобщо малко задоволяваха. Но все пак се забелязваше духовитостта на Маду, помолен да даде мнението си върху свободата на печата: „Всичко добро за ядене може да се яде; всяка дума не може да се каже...“

Изведнъж всички разноски на гимназията Моронвал се оказаха платени само от тоя ученик; „мусие Бонфис“ плащаше сметките, без да прави ни най-малко възражение. Обаче възпитанието на Маду бе малко пренебрегнато. Той стоеше все на азбуката и не възприемаше

прелестите на метода Моронвал-Декостер, но в това нямаше ни най-малко неудобство, тъй като прекараните години в Пансиона трябваше да бъдат в обратна пропорция с напредъка на младия цар.

Прочее, той запазваше неправилното си произношение, полудетския си говор, който, лишен от времената на глаголите, придава на изречението безлична физиономия, прилична на опита на народ едва излязъл от животинската си немота. Впрочем, глезеха го, галеха го, обикаляха го. Караха другите „малки тропически момчета“ да го развличат, да му отстъпват, нещо, което в началото не беше лесно поради ужасно черния му цвят, който е белег за робство почти във всички другоземни страни.

А учителите с какво снизхождение, с какви любезни усмивки се отнасяха към тая малка черна глава, която, въпреки ума си, отблъскваше всички блага на образованието и под гъстата си коса криеше, заедно с горещия спомен за родината си, презрение към глупостите, които искаха да му втълпят! Всички в гимназията правеха кроежи върху това бъдещо царуване, още от сега могъщо и почитано, сякаш Маду ходеше всред Париж под ветрила от пера, под сенник с ресни, всред свитата на баща си, въоръжена със сноп копия.

Когато Маду стане цар!

Това беше припевът на всичките им разговори. Щом Маду се короняса, всички заедно ще отидат там. Лабасендр мечтаеше да възроди грубата музика на Дахомей и си представяше вече, че е директор на консерватория, царски капелмайстор. Госпожа Моронвал-Декостер се надяваше да приложи метода си широко, в обширни класни стаи, дето си представяше черните коси на многобройните малки, сгушени ученици. А пък доктор Хирш виждаше в мечтите си всичките тия купища дечурлига, налягали в безчислени легла, наредени във върволица, и правеше над тях опасните опити на фантастичната си недипломирана медицина, без полицията да има и най-малкото желание да се бърка в нея.

Първите дни от пребиваването на малкия цар в Париж като че му бяха приятни поради окръжаващото го обожание; и после, Париж е световен град, в който изгнаниците се отегчават най-малко, може би, защото в неговия въздух има по малко примес от въздуха на всички страни.

Стига само и небето да пожелаеше да му се усмихне, вместо да ръми непрекъснато дребен и плющящ дъжд или да се обвива с вихрушките на белите снежинки, на тоя *сниг*, който приличаше тъй много на отворените зрели зърна на памука; ако слънцето бе топлило повече, разкъсвайки мъглата, която го окръжаваше постоянно; ако най-после, Керика, със своя колчан стрели, със своята бронзова пушка и с големите си ръце, отрупани с гривни, се явяваше от време на време в прохода на Дванадесетте къщи, Маду би бил съвършено щастлив.

Но съдбата му се промени внезапно.

„Мусие Бонфис“ пристигна веднъж в гимназията Моронвал, носейки зловещи новини за Дахомей. Цар Рак-Маду-Гезо бил свален от престола, заробен от ашантийците, които завладели страната и основали нова династия. Царските войски, амазонските полкове, всички били победени, разпръснати, изклани, и Керика, спасила се сама по чудо, прибягала до търговското представителство на Бонфис и го накарала да помоли Маду да остане във Франция и да пази добре своето гри-гри.

Писано било: ако Маду не загуби своето гри-гри, ще царува.

Тая мисъл беше необходима, за да повдигне мъжеството на клетия малък цар. Моронвал, който не вярваше в гри-гри, представи сметката си, — и каква сметка! — на *мусие Бонфис*, който плати и тоя път, като забеляза на управителя на пансиона, че в бъдеще, ако задържи Маду, не трябва да разчита на незабавно заплащане, но на признателността и добрината на самия цар, щом военните успехи го възвърнат на престола. Прочее, Моронвал трябваше да избере или това случайно богатство или безусловен отказ.

Моронвал отговори благородно: „Аз ще се грижа за детето.“

То не беше вече Негово Царско Височество.

Щом почитта изчезна, нищо не остана от грижите и от вниманието, с които обсипваха малкото негърче. Всеки му се сърдеше за личното си разочарование и за лошото настроение на всички. Отначало той бе прост пансионер, подобен на другите до най-малкото копче на униформата, мъмрен, наказван, поправян, спеше в спалнята, подчиняваше се на общите правила.

Малкият не разбираше нищо от това, напразно прибягваше до своята миловидност, до своите малки кривения на лицето, някога тъй обожавани, които сега се сблъскваха със странна студенина.

Но още по-лошо стана, когато, след изтичането на няколко тримесечия, Моронвал, като не получи пари, започна да намира, че Маду беше едно безполезно гърло. От пансионер го направиха слуга. Понеже бяха изпъдили слугата за икономия, Маду го замести не без негодуване. Първия път, когато туриха една метла в ръцете му, като му показаха какво да прави с нея, той отказа упорито. Но господин Моронвал имаше непреодолими доводи; и след един хубав бой с тояга детето се примири.

Впрочем, то предпочиташе да мете, отколкото да се учи да чете.

Прочее, малкият цар метеше и търкаше усърдно, с особено постоянство, в това всеки би могъл да се убеди по светещия салон на господин Моронвал. Но това не смекчи свирепото настроение на мулата, който не можеше да му прости всичките разочарования, на които той бе неволна причина.

Напразно Маду се стараяше да направи да светне и лъсне от чистота разклатеното жилище, напразно гледаше господаря с подмилкващи погледи, с треперещото унижение на покорно куче: той получаваше като награда само бой с тояга.

— Все недоволен!... все недоволен!... — казваше негърчето с отчаяно изражение на лицето. И, струваше му се, че парижкото небе ставаше по-тъмно, дъждът по-непрекъснат, снегът по-изобилен и по-студен.

О, Керико, лельо Керико, тъй любяща и горда, къде си? Ела да видиш какво правят с малкия цар, как грубо се отнасят с него, как зле го хранят, как безмилостно обличат с парцали зиморливото му тяло! Едничкото му чисто облекло сега е ливреята, червената широко ръкава дреха, жилетката на резки, каскета с ширити. Сега, когато придружава господаря си, той не върви с него, а на десет крачки зад него. Но това не е още най-лошото.

От преддверието той мина в готварницата, а от готварницата, понеже забеляза неговата честност и простодушие, го пращаха на пазара Шайо с голяма кошница, за да купува хранителни продукти.

Ето докъде е стигнал последният потомък на могъщия Токодону, основателя на Дахомейската династия! Да купува храна за гимназията Моронвал!... Два пъти в седмицата можеше да го види човек как се изкачва по дългата улица Шайо, как върви край стените, отслабнал, страдащ, треперещ от студ, защото сега му е винаги студено и нищо не

може да го стопли, нито усилените телесни упражнения, на които го осъждат, нито ударите, нито срамът, че е станал слуга, нито дори омразата му към „дядо Тояга“, както той наричаше Моронвал.

Обаче тая омраза е много силна.

Ах, ако Маду станеше пак цар един ден!... Сърцето му потреперва от ярост при тая мисъл и Жак трябваше да чуе отмъстителните му кроежи:

— Когато Маду се върне в Дахомей, ще напише едно хубаво кратко писъмце на „дядо Тояга“, ще го покани да дойде в Дахомей и ще му отреже главата в един голям меден леген; после от кожата му ще направи един голям военен барабан, за да отиде на война с ашантийците... Цим, бум, бум!... Цим, бум, бум!

Жак виждаше как блестяха в тъмнината, смекчена от снежния блясък, двете малки тигрови очи, докато негърът удряше глухо с ръка по ръба на леглото си, за да представи военния барабан. Малкият дьо Баранси беше ужасен, затова разговорът се прекрати за няколко минути. Мушнат под завивките си, с глава, пълна с онова, което току-що бе чул, на „новодошлия“ му се струваше, че вижда блясъка на сабята, та задържаше дишането си.

Възбуден от собствения си разказ, Маду би желал да говори още, но помисли, че другарят му е заспал. Най-после Жак изпусна една от ония дълги въздишки, които като че идат от безкрайността, през която сънят прелита за миг, и от дълбочината на кошмара.

— Ти не си заспал, мусие? — попита Маду тихо, — да си поприказваме още заедно!...

— Да, искам, — отговори Жак, — ... само да не говорим вече за вашия грозен барабан, нито за големия червен меден леген... Това много ме плаши.

Негърът се усмихна леко, после каза добродушно:

— Не, не мусие... Маду няма говори вече, говори сега ти... Как се казваш?

— Жак... с К... Мама държи много на това.

— Много ли богата твоя майка?

— Дали е богата... мисля, че е, — каза Жак, който искаше на свой ред да заслепи малкия цар. — ... Имаме кола, хубава къща на булеварда, коне, слуги и всичко... И после, ще видите, когато мама дойде да ме види, колко е хубава. По улиците всички я гледат... Тя има

хубави рокли, хубави скъпоценности... Нашият добър приятел има право, като казва, че нищо не ѝ отказва. Когато мама поиска да дойде в Париж, той ни доведе... По-преди живеехме в Тур... Ех, какъв красив край! Живеехме на булеварда за разходки и след обед се разхождахме по Кралската улица, дето има превъзходни сладкиши и много офицери в хубави униформи... Ах, колко весело ми беше там!... Отначало всички тия господа ме галеха, целуваха ме. Аз имах татко Шарл, татко Леон, татковци на шега, знаете, защото моят баща е умрял отдавна и никога не съм го познавал... През първите дни на пребиваването ни в Париж ми беше мъчно малко, че не виждах вече дърветата, нито полето, но мама толкова ме обича, толкова ме гали, че лесно се утеших. Обличаха ме по английски, което е най-последната мода, и ми къдреха всеки ден косата, преди да ме заведат на разходка в Булонската гора, около езерото... Тогава нашият добър приятел каза, че не ще науча никога нищо, че трябвало да ме дадат в пансион, и мама ме заведе във Вожирар, при Отците...

Тук Жак се спря.

Признанието, което щеше да направи, че йезуитите не бяха искали да го приемат, оскърбяваше честолюбието му; въпреки простодушието и невежеството на възрастта му, той чувстваше, че в това имаше нещо унижително за майка му и за него. И после, тоя разказ, който бе започнал тъй безразсъдно, го довеждаше до единствената сериозна мисъл, която го бе занимавала някога в живота... Защо не бяха искали да го приемат? Защо майка му плака и защо ректорът ми каза тъй съжалително: „Клетото дете!“?

— Кажи ми, мусие, — каза негърчето внезапно, — какво е това кокотка?

— Кокотка? — отговори Жак, малко учуден — ... не зная. Ще е кокошка, кокотка.

— Защото „дядо Тояга“ каза на госпожа Моронвал, че твоята майка била кокотка.

— Ето ти една смешна мисъл... мама кокотка... Не сте чули добре... мама кокотка.

При мисълта, че майка му е кокошка с пера, криле, крака, Жак започна да се смее с все сила и Маду се разсмя на свой ред, без да знае защо.

Тая веселост разпръсна бързо злоещото впечатление от току-що разказаните истории и двете клетки, изоставени деца, след като повериха един другиму нещастията си, заспаха спокойно, с полуотворени, засмени още уста; скоро редовното сънно дишане разпръсна тоя смях в хиляди дребни, весели и неясни ноти.

IV

ЕДНА ЛИТЕРАТУРНА ВЕЧЕРИНКА В ГИМНАЗИЯТА МОРОНВАЛ

Децата са като възрастните хора: не ползват чуждият опит.

Жак бе ужасен от историята на Маду-Гезо, но в паметта му тя остана като малък, безцветен спомен, подобно на ужасна буря, на кърваво сражение, гледани през разноцветни стъкла.

Първите месеци на пребиваването му в гимназията бяха тъй щастливи, всички се показваха към него тъй услужливи, тъй любезни, че той забрави, че нещастията на Маду са имали същото блестящо начало.

На ядене той седеше до Моронвал, пиеше вино, докато другите деца, щом плодовете и сладките се появяха, ставаха бързо от масата, като възмутени, и трябваше да се задоволят с някакво странно жълтеникаво питие, приготвено нарочно за тях от доктор Хирш и което наричаха „шипков цвят“.

Тоя знаменит учен, чиито парични средства, ако се съди по вида му, се намираха в плачевно състояние, беше постоянен сътрапезник в пансиона на Моронвал. Той развеселяваше обедите с всевъзможни научни духовитости, разкази за хирургични операции, описания на извънредно лоши болести, които бе чел в своите многобройни четива и които разказваше с дяволско вдъхновение. Освен това той държеше сътрапезниците си в течение на обществената смъртност, на господстващите болести; и ако се появеше нейде, на някоя отдалечена точка на земното кълбо, някой случай на чума, на проказа или на слонова болест, той го знаеше преди вестниците, установяваше го със значително задоволство и с клатене на главата, което значеше: „Мислете си, ако дойде до нас!“

Впрочем, той беше много любезен и, като съсед на масата, имаше само две неудобства: първо, своята късогледа несръчност; второ, лудостта да налива при всеки повод в чинията ви или в чашата ви, било някакви капки, било малко прах, пазени в микроскопична кутийка, или в много подозрително малко, синьо стъкленце.

Съдържимото се менеше често, защото не минаваше седмица без докторът да направи някое научно откритие; но, изобщо, содата, поташът, арсеникът (за щастие, в безкрайно малки дози) съставяха основата на това лекуване чрез храната.

Жак търпеше тия превантивни грижи и не смееше да каже, че поташът има много неприятен вкус. От време на време другите учители биваха също поканени. Всички тия люде пиеха за здравето на малкия дьо Баранси, и трябваше да видите възторга, който възбуждаше неговата прелест и миловидност, трябваше да видите певица Лабасендр, как, при най-малката духовитост на новодошлия, се отпущаше на стола си, разтърсван от силен смях, как бършеше очите си с края на кърпата си, как удряше силно върху масата.

Д'Аржантон, дори хубавият Д'Аржантон се развеселяваше. Бледна усмивка размърдваше големите му мустаци; сините му, студени и седефени очи се обръщаха към детето с високомерно изражение.

Жак беше очарован.

Той не разбираше, не искаше да разбере тия вдигания на раменете, тия подмигвания с очи, които Маду му правеше, докато сновеше зад сътрапезниците и изпълняваше своите унижителни, нищожни задължения, с кърпа на ръка и винаги лъскаше чиния с ръка.

Защото Маду знаеше стойността на тия преувеличени похвали и суетността на човешкото величие!

И той бе седял на почетното място, бе пил от виното на господаря, поръсено с течността от малкото стъкле на доктора. И тоя мундир със сребърните галони, с който Жак тъй се гордееше, му беше много голям, само защото беше ушит за Маду.

Примерът на това знаменито падение би трябвало да предпази малкия дьо Баранси от гордостта, защото началото му бе свършено еднакво с това на малкия цар.

Непрекъснати почивки, които всеки употребяваше както искаше, безсмислени ласкателства, и само, от време на време, няколко урока на госпожа Моронвал за приложението на прочутата й система. Нищо мъчно нямаше и в тия уроци, защото джуджето бе превъзходна жена, чийто единствен недостатък беше постоянно преувеличеният начин на изговаряне и на най-простите думи. Тя казваше: „стомакът“, „уагоните“, „аз отидох в уагона... Срецнахме се у уагона“, та не се разбираше за какво говори.

Колкото до Моронвал, той признаваше, че чувства голяма слабост към новия си ученик. Хитрецът бе събрал всички сведения. Той знаеше двореца на булевард Осман и всичките облаги, които можеха да се извлекат от „добрия приятел“.

Затова, когато госпожа дьо Баранси отиваше да види Жак, а това ставаше често, приемаха я любезно и изслушваха внимателно всичките суетни и безсмислени истории, които тя обичаше да разказва. Първоначално госпожа Моронвал, родена Декостер, бе поискала да се държи по-достойно спрямо една тъй лека личност, но мулатът успя да нареди всичко и тя примири своите угризения на честна жена с интересите на търговката, като вмъкваше хиляди отсенки и без много да ги сблъсква.

— Жак... Жак... майка ти дойде! — викаха веднага, щом вратата се отвореше, и Ида, в богато облекло, пристъпваше към приемната с малки вързопи със сладки и бонбони в ръката, в маншона си. Тоя ден биваше празник за всички. Похапваха дружно. Жак разпределяше по равно сладката между „малките тропически момчета“, и самата госпожа дьо Баранси сваляше едната си ръкавица, на оная ръка, на която имаше най-много пръстени, за да вземе и тя участие в закуската.

Клетата майка беше тъй щедра, парите тъй лесно се изплъзваха от пръстите ѝ, че, заедно със сладките, тя винаги донасяше всевъзможни подаръци, особени нещица, играчки, които раздаваше наоколо по волята на благоволенията си. Можете да си представите какви плоски похвали, какви покровителствено селски възклицания предизвикваха тия необмислени щедрости. Само Моронвал се усмихваше съжалително и като че изпитваше завистливо стеснение, виждайки как парите се пилееха за празни работи, когато тя би могла да помогне на някой възвишен, благороден и обезнаследен дух, като него например.

Това беше неговата натрапчива мисъл и, като се възхищаваше от Ида, като слушаше нейните разкази, той изглеждаше блуждаец, разсеян, гризеше бясно ноктите си, сякаш го обхващаше трескавото вълнение на оня, комуто се ще да поиска пари на заем, молбата е на устните му и ви се сърди почти, че не я отгатвате.

Отдавна лелеяна мечта на Моронвал бе да основе списание, посветено на колониалните интереси, да задоволи политическото си честолюбие, като напомня редовно на съотечествениците си за себе си,

и да достигне, кой знае? до народното правителство. Мислеше, че в началото вестникът му ще бъде необходим, а после можеше да го изостави.

Той говореше често за това с Несретниците и те всички го подбуждаха към тоя кроеж. Ах, да можеха да си имат един орган!... Колко неиздадени съчинения чакаха в тия мозъци, колко неизразени мисли, неизразими по-скоро, и които си въобразяваха, че можеха да станат по-ясни благодарение на яснотата на печатните букви!

Моронвал предчувстваше неясно, че майката на новодошлия би поела разноските за това списание, но той не искаше да бърза от страх да не възбуди недоверчивостта на госпожата. Трябваше да се обиколи работата, да се обгърне, да се поведе отдалеч, за да може нейният малко тесен ум да я разбере.

За съжаление, госпожа дьо Баранси, поради подвижността си, не се поддаваше лесно на неговите сметки. Без никаква хитрина тя отклоняваше, само вследствие простодушието си, разговора, който слабо я забавляваше, слушаше мулата усмихнато, с любезен, но разсеян поглед и толкова по-блестящ, защото не се съсредоточаваше върху нищо.

„Да можеше да ѝ се внуши мисълта за писателство?...“ — мислеше Моронвал и изтънко се опитваше да ѝ подхвърли, че между госпожа дьо Севине и Жорж Санд имало едно хубаво, незаето място; но да се подхвърля каквото и да е и да се говори със загадки на едно птиче, което през всичкото време раздвижва въздуха наоколо си, като разперва крилете си!

„Клетата жена няма много силен ум!“, казваше той след всеки разговор с нея, в който единият влагаше всичката си жар, а другата — бързивото си равнодушие; той гризеше яростно ноктите си, а тя говореше, говореше, без да слуша нито себе си, нито онова, което ѝ казваха.

Подобен ум на чучулига не можеше да се превземе с разсъждения; той трябваше да се заслепи, и Моронвал успя в това.

Един ден, когато Ида бе седнала в приемната, издигната високо над титлите, над всички тия „дъо“, които прибавяше към имената на своите приятели и познати, като че за да засили собственото си благородство, госпожа Моронвал-Декостер ѝ каза боязливо:

— Господин Моронвал би искал да ви попита нещо, но не смее...

— О, кажете! Кажете!... — каза клетата глупачка с тъй живо желание да послужи, че на директора се поиска да отпрати веднага молбата си за парите, нужни за списание; но много хитър и много недоверчив, той предпочете да постъпи разумно, да пристъпва малко по малко, „като изследовател“, както казваше, намигвайки с кротко тигровите си очи. Прочее, той се задоволи да помоли госпожа дьо Баранси да благоволи да присъства следващата неделя на една от техните публични литературни вечеринки.

В програмата това се наричаше „Събрание за изразително четене на висок глас, последвано от декламирање на избрани откъси от нашите най-добри поети и прозаисти“. Безполезно е да се прибави, че между последните, д'Аржантон и Моронвал заемаха винаги първото място. Изобщо, това бе начин, който Несретниците бяха измислили, за да се наложат на някаква публика с помощта на неуморимата и изразителна госпожа Моронвал-Декостер. Поканваха няколко приятели и настойниците на учениците. В началото тия малки празници ставаха всяка седмица, но от падането на Маду те се бяха значително разрешили.

Наистина Моронвал се погрижваше да изгаси по една свещ от свещника след отиването на всеки от гостите, вследствие на което, в края на вечеринката, салонът потъмняваше значително; освен това, той никога не забравяше да събере останалия чай в чайника, да го изсуши на прозореца и на другото събрание да поднесе тия черни слепнати остатъци, подобни на водорасли, на гостите; при все това, разноските не бяха по силите на заведението. Не можеше дори да се разчита на гости, ако се прибегне до разгласа, защото, вечер, в часа на събранията, проходът на Дванадесетте къщи, със своя запален фенер, подобен на единственото око всред челото на чудовище, не беше пригоден да привлича минувачите: най-смелите не отиваха никога отвъд желязната врата.

Сега трябваше да се даде нов блясък на литературните вечеринки.

Госпожа дьо Баранси прие поканата с готовност. Мисълта, че ще може да се представи в салона на омъжена жена под някаква титла, и особено да присъства на едно аристократично събрание, я ласкаеше извънредно, като стъпало, стоящо над положението ѝ и над нередовното ѝ съществуване.

Ах, това събрание за изразително четене, „първо от новата редица“, бе великолепен празник! „Малките тропически момчета“ никога не бяха виждали подобна разточителност.

Два цветни фенера бяха окачени върху акациите при входа, преддверието бе украсено с кандилца и повече от тридесет запалени свещници в салона, толкова наводен и изтрит от Маду по случая, че това необикновено осветление се отразяваше, по липса на огледала, върху пода, който, заедно с блясъка на огледалото, обладаваше всички негови плъзгави и опасни качества.

Маду се бе надминал като изтривач на пода. По повод на това, трябва да кажа, че Моронвал се колебаеше около ролята, която негърчето трябваше да играе на вечеринката.

Трябваше ли да го остави като слуга, или да му възстанови за един ден титлата и погребания му блясък? Последното решение беше много съблазнително. Но тогава кой би подавал чиниите, кой би въвеждал, възвестявал пристигането на гостите?

Маду, със своята абаносова кожа, беше неоценим; и после, с кого биха го заменили? Другите ученици имаха в Париж настойници, които биха намерили тая система на възпитание дръзка и, Бога ми! Накрая бе решено вечеринката да се лиши от присъствието и обаянието на Царското Височество.

Още в осем часа „тропическите момчета“ насядаха по чиновете и в сред тях русата глава на малкия дьо Баранси блестеше като светлина върху тая мрачна основа от чернокожи деца.

Моронвал беше разпратил множество покани в артистичния и литературния свят, оня поне, с който той общуваше; и от най-чудноватите къщица на Париж всички несретници на изкуството, литературата и архитектурата бързаха да дойдат като многочислени представители.

Те пристигаха на дружини, измръзнали, трепереци от студ, дошли от дъното на Монпарнас или Терн с омнибуси, с износени дрехи, но и достойни, всички неизвестни, гениални, извлечени във от мрака, дето се бореха с желанието да се покажат, да декламираат, да изпеят нещо, за да докажат на самите себе си, че съществуват още. После, нека се освежат от чистия въздух, да се озарят от небесната светлина, да се ободрят от призрака на славата и на успеха: те щяха да

се завърнат пак в мрачната бездна с необходимата сила за безплодното си съществуване.

Защото те бяха наистина безплодно съществуващо племе, в зародишно състояние, незавършено, доста прилично на ония произведения на морското дъно, които биха били същества, ако можеха да се движат, и цветя, ако не им липсваше благоухание.

Там имаше по-мъдри философи и от Лайбниц, но глухоними по рождение, способни да изразят мислите си само с ръкомахания и с привеждането на изречени доводи. Имаше художници, измъчвани от желанието да направят нещо велико, но които поставяха тъй особено един стол върху краката му, едно дърво върху корена му, че всичките им картини приличаха на изгледи във време на земетресение или на вътрешността на кораб в бурен ден. Музиканти, изобретатели на добавъчни клавиатури, учени от разряда на доктор Хирш, с пълни със сбирщини мозъци, в които има всичко, но не се намира нищо поради безредието, праха и защото всичките предмети там са счупени, непълни, негодни за най-малката услуга.

Тия люде бяха тъжни, жалки, и при все че техните безсмислени приказки, тъй кичести като косите им, при все че тяхната гордост и лудости предизвикваха смях, толкова неволи бяха нарисувани по изтърканата им външност, че човек чувстваше, въпреки всичко, умиление пред трескавия блясък на тия пияни от илюзии очи, пред тия извехнали лица, дето всички сломени мечти и умрели надежди бяха оставили следи при пропадането си.

Между тия люде имаше и такива, които намираха изкуството много сурово, много сухо и много безплодно, та търсеха приходи в странни, несъответни на техните умствени наклонности занятия: един лиричен поет държеше бюро за настаняване на слуги, един скулптор бе станал комисионер на търговия с шампанско, един цигулар бе чиновник по газовото осветление.

Други, по-малко почтени, бяха хранени от жените си, чийто труд поддържаше техния гениален мързел. Тия мъже бяха дошли с жените си и по смелите и повехнали лица на клетите другарки на несретниците личеше какво струва поддръжката на гениалния мъж. Горди, че придружаваха мъжете си, те им се усмихваха като майки, сякаш казваха: „Това е мое дело!...“ и имаха защо да се гордеят, наистина, тъй като всички тия господа, изобщо имаха цъфтящ вид.

Прибавете към тая върволица двама-трима литературни вехтошари, салонни съчинители, стари слушатели във всички зали, членове на филателни и други дружества, винаги дебнещи тия всевъзможни събрания; после театрални фигуранти, неясни типове, един господин, който не продумваше нищо, но го считаха за много умен, защото бил чел Прудон; друг, доведен от Хирш, когото наричаха „племенникът на Берцелиус“, всичката слава на когото се заключаваше в роднинството му със знаменития шведски учен, и който изглеждаше съвършен глупак; един комик в оставка, на име Делобел, който, казваха, щял да отвори свой театър.

Най-последно, постоянните посетители на къщата — тримата преподаватели, Лабасендр, облечен празнично, викайки от време на време: „бьо!... бьо!“, за да се увери дали нотата му беше налице, защото щеше да му потрябва тази вечер, и д'Аржантон, хубавият д'Аржантон, причесан като архангел, накъдрен, напомаден, със светли ръкавици, гениален, строг, свещенодействащ.

Прав при входа на салона, Моронвал посрещаше всички, ръкуваше се разсеяно, много обезпокоен от напредващото време и че графинята, — така наричаха Ида дьо Баранси, — не беше още пристигнала.

Някаква мъка тегнеше над събранието. Разговаряха съвсем тихо по ъглите, дето се настаняваха. Дребната госпожа Моронвал ходеше от дружина на дружина, казвайки с любезен глас: „Няма да започнем още... Чакаме графинята“. И върху изразителните й устни думата „графиня“ придобиваше чудно, тайнствено и аристократично изражение. Това се шепнеше отпосле, като всеки желаше да се покаже осведомен: „Очакват графинята...“

Широко отвореният хармониум, усмихващ се с всичките си клавиши като грамадна челюст, наредените до стената ученици, малката маса със зелена покривка, с лампа с абажур, с чаша с подсладена вода, изправена на естрадата, зловеща и заплашваща като гилотина призори, и господин Моронвал, стегнат в бялата си жилетка, и госпожа Моронвал, родена Декостер, зачервена като петле от всичкото вълнение на приема, и Маду-Гезо, треперещ от студ от вятъра при вратата, всичко, да, всичко очакваше графинята.

Но тъй като тя не идваше, а беше студено, д'Аржантон се съгласи да издекламира своето „Верую на любовта“, познато на всички, тъй

като го бяха чували най-малко пет-шест пъти.

Прав до камината, с отхвърлени назад коси, с високо вдигната глава, сякаш предназначаваше стиховете си за корнизите на тавана, поетът декламираше с глас тъй надут и просташки, каквото беше и онова, което наричаше своя поема, като спираше след всяко произведено впечатление, за да позволи на възхитителните възклицания да се изразят и да стигнат до него.

А Бог знае дали несретниците се скъпят за подобни насърчения!

— Нечувано!...

— Възвишено!...

— Поразително!...

— Нашият съвременен Юго!...

И най-чудното от всички:

— Гьоте, но със сърце!

Без да се смуцава, насърчен от тия похвали, поетът продължаваше, с простряна ръка, със заповеден мах:

*И нека с безмълвни подигравки тълпата
ме осмива,
Аз вярвам в любовта, както вярвам
В Бога.*

Тя влезе.

Лирикът, все с поглед към небето, не я забеляза дори. Но тя го видя, тя, нещастната, и от тая минута съдбата ѝ бе решена.

Тя го бе виждала винаги с връхна дреха, с шапка, облечен за улицата, а не за Олимп; но тук, при тая бледна светлина на матовите кълба, от която още повече избледняваше неговият бледен цвят, в черен фрак, със светлосиви ръкавици и вярващ в любовта, както вярваше в Бога, той ѝ произведе съдбовно и свръхчовешко впечатление.

Той отговаряше на всичките ѝ желания, на всичките ѝ мечти, на оная глупава чувствителност, която съставя основата на тия леконравни души, на оная нужда от чист въздух и идеал, която е като че отплата за живота, който водят, на оная неясни стремежи, които се изразяват кратко за тях с една хубава дума, но която върху техните уста

придобива просташкото и унизително изражение, което те придават на всичко, което изричат: „артист!“

Да, още в тая минута тя му принадлежеше, и той влезе цял в сърцето ѝ, такъв, какъвто беше, със своите равно разделени коси, със завитите си мустаци, с простряната си и трепереща ръка и с цялата си поетична сбирщина. Тя не видя лицето на Жак, който ѝ правеше отчаяни знаци, като ѝ изпращаше целувки, нито наведения до земята Моронвал, нито всички тия любопитни, насочени погледи към новодошлата, млада, свежа, изящна в кадифената си рокля и малката си театрална шапка, бяла, розова, бухната, украсена с тюлени връзки, които окръжаваха като сияние лицето ѝ.

Него, само него!

Дълго след това тя си спомняше това дълбоко впечатление, което нищо не можа да измени отпосле, и като на сън си представяше своя велик поет, изправен, както го видя за пръв път всред Моронваловия салон, който тая вечер ѝ се стори грамаден, великолепен, светец с хиляди свещи. Ах, той можеше да ѝ причини всички възможни скърби, да я унижи, да я оскърби, да разбие живота ѝ и нещо още по-скъпоценно от живота ѝ, но не можеше никога да изтрие заслепението на тая минута!...

— Както виждате, госпожо, — каза Моронвал с най-любезна усмивка, — ние започнахме, очаквайки ви... Господин виконт Амори д'Аржантон тъкмо ни издекламира своята великолепна поема *Верую на любовта*.

Виконт!... Той беше виконт!

И това още!

Тя се обърна към него боязливо, зачервена като малко момиче:

— Продължавайте, господине, моля ви...

Но д'Аржантон не искаше да продължава. Пристигането на графинята бе пресекло най-хубавото впечатление от поемата му, едно безспорно впечатление, и тия неща не се прощават! Той се поклони и каза с подигравателна и студена вежливост:

— Свърших, госпожо.

После се смеси с присъстващите, без да ѝ обръща повече внимание.

Клетата жена почувства, че сърцето ѝ се сви, пълно с неясна тъга. Още с първите думи тя не му се понрави и тая мисъл ѝ беше вече

непоносима. Нужни бяха ласките на малкия Жак, щастлив, че вижда майка си, горд от успеха, който тя имаше в залата, любезностите на Моронвалови, вниманието на всички, чувството, че е царицата на празника, за да се заличи скръбта, изразена у нея чрез петминутно онемяване, което за нрав като нейния бе колкото необикновено, толкова и освежително.

След като смущението от нейното пристигане бе стихнало, всички заеха местата си за започване на изразителното четене. Величествената Констан, която придружаваше господарката си, седна на една скамейка в дъното, близо до учениците. Жак се облакът на креслото на майка си, на почетното място, а до него Моронвал галеше бащински косите му.

Публиката образуваше вече внушително събрание, насядала на редица столове като за раздаване на награди. Най-последно, госпожа Моронвал-Декостер зае цялата малка маса, цялата естрада, цялата светлина на лампата и започна да чете един етнографски очерк на господин Моронвал върху монголските племена.

Тоя очерк бе дълъг, отегчителен и тъжен, един от ония трудове, които се четат в научните дружества от три до пет часа, на смрачаване, за да приспят членовете на настоятелството. Но, дявол да го вземе, с метода Моронвал-Декостер човек не можеше да заспи, нито да остави тоя хладен и еднообразен дъжд да вали, без да го усеща. Трябваше да слуша насила; думите влизаха в главата му като със свредел, сричка по сричка, буква по буква, и най-мъчните го одраскваха понякога, минавайки край него.

Но най-голямата умора при това слушане се причиняваше от поучителния и ужасяващ вид на госпожа Моронвал-Декостер при пълното приложение на метода ѝ. Тя отваряше устата си, за да изрече О, кривеше я, удължаваше я, гърчеше я. И там, на чиновете в дъното, осем детски уста правеха същата мимика, следваха учителката в тия фантастични кривения и достигаха онова, което тая превъзходна система наричаше „очертание на думите“. Тия осем малки, мълчаливи челюсти, движейки се, произвеждаха фантастично впечатление. Госпожица Констан беше поразена.

Но графинята не виждаше нищо от това. Тя гледаше своя поет, облеган на вратата на салона, със сключени на гърдите ръце, с унесен поглед.

Той мечтаеше.

Колко далеч заминал, отлетял, изглеждаше той! Изправената му глава като че чуваше гласове.

От време на време погледът му се навеждаше, слизаше към земята, но без да благоволи да се спре там. Нещастницата дебнеше, очакваше, просеше почти тоя блуждаещ поглед, но все напразно. Той се плъзгаше равнодушно върху всички, освен върху нея. Като че креслото, на което тя седеше, беше празно за него, и клетата жена беше тъй отчаяна, тъй смутена от това равнодушие, че забрави да поздрави Моронвал за блестящия успех на очерка му, който се свърши всред ръкопляскания и всеобщо облекчение.

След това изразително четене дойде декламирането на едно стихотворение на д'Аржантон, със съпровод на орган-хармониум от Лабасендр. Тоя път тя слушаше, уверявам ви, и всичките изтъркани изречения, всичката сантименталност на тия стихове проникваха до сърцето ѝ, бегли, треперещи, преливащи се при провлачените звукове на органа. Тя слушаше задъхана, опиянена, потънала в тия хармонични вълни.

— Колко е хубаво! Колко е хубаво! — казваше тя, като се обръщаше към Моронвал, който я слушаше с жлъчна и жълта усмивка, като да бе пил нещо горчиво.

— Представете ме на господин д'Аржантон, — помоли тя веднага след завършване на декламацията — ... Ах, господине, това е великолепно! Колко сте щастлив, че имате такава дарба!

Тя говореше полугласно, заекваше, търсеше думите си, — тя, която беше тъй бърлива, тъй излиятелна обикновено. Поетът се покланяше леко, много студен, като че равнодушен към това трогателно възхищение. Тогава тя го попита от къде може да си набави стихотворенията му.

— От никъде, госпожо, — отговори д'Аржантон с тържествен и оскърбен вид.

Без да иска, тя бе засегнала най-чувствителното място на тая болезнена гордост и ето че още веднъж той се отвърна от нея, без дори да я погледне.

Но Моронвал използва случая:

— Боже мой, да, — каза той, — ето до къде е стигнала литературата... Подобни стихотворения не могат да намерят дори

издател... Дарбата, геният, остават заровени, непризнати, осъдени да блестят по ъглите... — И веднага прибави: — Ах, ако имахме едно списание!

— Но трябва да имате такава, — каза тя живо.

— Да, но пари!

— О, и пари ще се намерят!... Невъзможно е подобни творби да се оставят в сянка.

Тя се възмущаваше и говореше красноречиво сега, когато поетът не беше при тях.

„Ха, работата се нарежда...“ си помисли Моронвал; и разбирайки с вероломна хитрост слабата страна на тая жена, той ѝ заговори за д'Аржантон, като се постара да го обрисова с ония романтични и сантиментални краски, които, както забелязваше, тя обичаше.

Представи ѝ го като съвременен Лара, Манфред, като прекрасна природа, горда, независима, която не са могли да сломят суровостите на съдбата. Той работел, за да живее, отказвал всяка помощ от държавата.

— О, това е добре!... — казваше Ида, после, постоянно измъчвана от титлите, които бяха в главата ѝ и които прилагаше спрямо едни и други, наляво и надясно, тя попита:

— Той е благородник, нали?

— Да, госпожо... Виконт д'Аржантон, произлиза от един от най-старите Овернски родове... Баща му бил разорен от неверния си домоуправител...

И той ѝ разказа един блудкав роман със съпровод на нещастна любов към една благородна жена, история за писма, показани на мъжа от една ревнива маркиза. Тя се вслушваше във всички подробности; и докато двамата си шепнеха, сближавайки креслата си, оня, за когото се говореше, като че не виждаше нищо от тая малка хитрина, а малкият Жак, загрижен, че вижда майка си така завладяна, предизвика две-три нетърпеливи изречения: „Жак, бъди спокоен... Жак, ти си нетърпим...“, които го принудиха да отиде сърдит в ъгъла на салона, с подути устни и влажни очи.

В това време вечеринката продължаваше.

Сега се бе появил един ученик, един малък сенегалец, черен като фурма, който декламираше от средата на естрадата едно стихотворение

от Ламартин: *Молитвата на детето при събуждането му*, което започна така с извънредно висок глас:

*Отче мой, пед твоя лик благ и чист,
Коленича, моля те гоещо,
Пед твойто име, сташно и велико,
Моята майка чело пекланя.*

Това показваше, че природата е по-силна от всички методи, дори от метода Моронвал-Декостер.

След многократни настойчиви молби, певецът Лабасендр се реши да „покаже нотата си“, както казваше той. Опита я отначало два-три пъти, после я показа без пощада, тъй дълбока, че стъклата на салона и картонените му стени затрепериха от нея, а от дълбочината на готварницата, дето Маду-Гезо приготвяше чая, се чу как той отговори възторжено, с ужасен, войнствен вик.

Тоя Маду тъй обичаше шума!

Станаха и смешни случки. Всред най-голяма тишина, докато един странен баснописец, който си бе поставил за задача, — и признаваше това чистосърдечно, — да преправя Ла Фонтеновите басни, декламираше *Дервишът и гърнето с брашното*, преправка на *Пиерета и гърнето с млякото*, една препирня започна в края на помещението между племенника на Берцелиус и човека, който бе чел Прудон. Размениха си силни думи, дори плесници; всред блъсканицата Маду едва удържаше големия поднос, претрупан със сладки и сиропи, който той разнасяше пред лакомите очи на „малките тропически момчета“, на които му бе изрично забранено да дава каквото и да е. Но два-три пъти през вечерта им дадоха от „шипковото вино“.

Моронвал и графинята продължаваха беседата си, а хубавият д'Аржантон, който най-после забеляза вниманието, на което беше предмет, разговаряше срещу тях, много високо, с високомерни изречения, придружени от също такива ръкомахания, за да бъде видян и чут.

Той изглеждаше много разгневен. На кого се гневеше?

На никого и на всички.

Той беше от рода на ония зловни, разочаровани същества, отвлечени от всичко, без да са извършили нищо, които говорят с висок и надут глас против обществото, нравите, вкусовете на своето време, като се стараят да се поставят винаги във от всеобщата развала.

В този миг той бе нападен от баснописец, тих подначалник в някое министерство, и му казваше с омраза, презрителен и заплашващ вид:

— Мълчете... Познавам ви... Вие сте прогнили... Вие притежавате всички пороци на последния век, но никога не ще имате неговата изящност.

Баснописецът навеждаше глава сломен, победен.

— Какво сте направили с честта?... Какво сте направили с любовта?... А къде са вашите творби? Красиви са вашите творби!

Тук баснописецът се възпротиви:

— А! Позволете...

Но другият не позволяваше нищо; пък и какво можеше да го интересува що мислеше този баснописец? Той говореше над главата му, по-далеч и по-високо от него. Той би желал, щото цяла Франция да бъде тук, за да го чуе, за да може да ѝ каже какво я очакваше. Той не вярваше вече във Франция... Изгорена, изгубена, ограбена страна... Нищо не е останало вече в нея: нито вяра, нито мисъл. Колкото до него, той беше решил да не живее вече в тази страна, да замине, да се изсели в Америка.

Говорейки така, поетът бе обърнал лицето си почти настрана и бе застанал в едно неудържимо положение. Защото отгатваше неясно, без да го вижда, един възхитен поглед, спрян върху него. Той изпитваше впечатление, което добивате вечер в полето, когато възходящата месечина се показва изведнъж зад вас, магнетизира ви със светлината си и ви принуждава да се обърнете към нейното безмълвно присъствие. Наистина, тия женски очи, устремени в него, го озаряваха със сияние. Той изглеждаше хубав от силното желание да бъде хубав.

Малко по малко настана мълчание в салона около този тържествен глас, който изискваше внимание. Но Ида дьо Баранси беше най-внимателната. Това доброволно изгнание в Америка, изкусно хвърлено в сред речта, смрази сърцето ѝ. В един миг тридесетте свещника в салона на Моронвал бяха изчезнали, бяха угаснали, толкова мрачни бяха мислите ѝ. Но онова, което я порази окончателно,

беше, че след като реши да замине, поетът, преди да отпътува, нападна ужасно френските жени, тяхната лекота, тяхната развала, и блудкавостта на усмивката им, и продажността на любовта им.

Той не говореше вече, а гърмеше, опрян на камината, с лице към тълпата, и не щадеше нито гласа си, нито думите си.

Но клетата графиня, тъй силно увлечена в него, не можеше да си въобрази, че той е равнодушен към нея и ѝ се стори, че разбира към кого се обръщаше той.

„Той знае коя съм“, — си казваше тя и навеждаше глава под тежестта на неговите проклетия.

Възхитени шушукания се носеха наоколо:

— Какъв жар! Никога той не е бивал тъй хубав!

— Какъв гений! — казваше високо Моронвал; и прибавяше тихо: — Какъв самохвалко!

Но Ида нямаше вече нужда от тия насърчения. Впечатлението беше произведено.

Тя обичаше.

За доктор Хирш, който издирваше патологичните особености, тоя случай на мигновено избухване би бил много любопитен за наблюдение. Но в тая минута доктор Хирш се занимаваше с друго нещо. Той се мъчеше да уреди, или по-скоро да разпали препирнята между племенника на Берцелиус и човека, който бе чел Прудон. Лабасендр се бе намесил също, и почнаха шушукания, записани и отчаяни ръкомахания, ходения насам-натам, застанали гърбове, цял помирителен поход, за да се накарат да се сбият тия двама юнаци, които нямаха ни най-малкото желание за това. Впрочем, никой не се безпокоеше, защото тоя вид разпри, много чести по време на литературните вечеринки на гимназията Моронвал, се уреждаха винаги, тъкмо когато ставаха най-сериозни. Обикновено те означаваха края на тия малки събирания, в които всеки несретник се бе спирал на свой ред до мраморната камина или пред хармониума достатъчно време, за да изтъкне своя гений.

Преди един час госпожа Моронвал се бе смилила и изпратила Жак и две-три „тропически момчета“ да спят, и то най-малките. Тия, които останаха, се прозяваха, пулеха очите си, хипнотизирани от онова, което бяха видели и чули.

Разотидоха се.

Книжните фенери, изпокъсани от вятъра, се клатушкаха още на градинската врата. Проходът беше зловец, всичките му къщи заспали, и нито един стражар дори не оживяваше с разходката си неговата кална каменна настилка. Но всред тия шумни дружини, които се разотиваха, тананикайки, декламирайки, спорейки още, никой не обръщаше внимание на зловещия нощен студ, нито на падащата влажна мъгла.

При входа на улицата забелязаха, че часът на омнибусите бе минал. Всички тия клетници се впуснаха храбро на път. Златолюспестата химера осветяваше и съкращаваше пътя им, илюзията ги стопляше и, пръснати из пустия Париж, те се завръщаха мъжествено при тъмните неволи на живота.

Изкуството е толкова голям магьосник! То създава едно слънце, което свети за всички, като истинското; и тия, които се доближават до него, дори бедните, дори грозните, дори смешните, отнасят малко от топлината и сиянието му. Този неблагоприятно грабнат небесен огън, който Несретниците пазят в дъното на очите си, ги прави понякога страшни, най-често смешни; но той придава на тяхното съществуване величествено спокойствие, презрение към злото, изящност в страданията, непознати на другите клетници.

V

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ЕДНО ЧЕТЕНЕ В ГИМНАЗИЯТА МОРОНВАЛ

На другия ден Моронвалови получиха от госпожа дьо Баранси покана за следващия понеделник. На долния край на писмото имаше малък *post scriptum*, изразяващ удоволствието ѝ, ако заедно с тях би приела и господин д'Аржантон.

— Аз няма да отида..., — каза поетът много сухо, когато Моронвал му съобщи съдържанието на гиздавето и благоуханно писмо.

Тогава мулатът се разсърди. Постъпката на д'Аржантон не беше другарска. Какво го стесняваше да приеме тая покана?

— Аз не вечерям у подобни жени.

— Преди всичко, — каза Моронвал, — госпожа дьо Баранси не е такава, каквато ти мислиш. И после, за приятеля си човек може да пожертва някои угризения на съвестта; ти знаеш, че аз имам нужда от графинята, че мисълта за колониалното списание ѝ се понрави, и правиш всичко възможно, за да попречиш на работата. Наистина, това не е хубаво.

След дълги молби д'Аржантон се съгласи най-после.

Следващия понеделник господин и госпожа Моронвал, като оставиха гимназията под наблюдението на доктор Хирш, отидоха в богатата къща на булевард Осман, дето поетът трябваше да ги намери.

Вечерята бе определена за седем часа. Д'Аржантон дойде едва в седем и половина, и можете да предположите, че през тоя половин час на Моронвал му бе невъзможно да говори за своя велик кроеж.

Ида беше извънредно неспокойна!

— Вярвате ли, че ще дойде?... Стига да не е болен... Той изглежда тъй нежен!

Най-после той дойде, съдбоносен и накъдрен, извини се леко със занятията си, все много сдържан, но не толкова надменен както обикновено.

Богатата къща му направи силно впечатление.

Съвсем новият тогава квартал, разкошните килими и цветя още по стълбата, украсена със зелени растения, та дори и малката Идина стая, ухаеща на бял люляк, подобна на зъболекарска приемна със синия таван, окръжен от позлатени дървени изделия, черните мебели в жълта обвивка и балконът, по който булевардния прах прехвърчаше, размесен с ворта от съседните постройките, всичко това очароваше обитателя на гимназията Моронвал, правеше му впечатление на разкош и високопоставен живот.

Видът на сложената трапеза, величествената осанка на Огюстен, обожателя на слънцето, и всичките тия подробности на приборите, които придават красиви отблясъци на лошите вина и вкус на най-обикновените ястия, го плениха окончателно. Без да бъде толкова учуден, нито толкова възхитен, колкото Моронвал, който надаваше възклицания и ласкаеше безсрамно суетността на графинята, неподкупеният д'Аржантон се смекчи малко по-рано, благоволи да се усмихне и да заговори.

Той беше неизчерпаем събеседник, стига да се говореше за него и да не го прекъсват в започнатия период, тъй като своенравното му въображение лесно се забъркваше. Затова говореше с наставнически глас, властен при най-дребните доводи, и правеше впечатление на еднообразие, което се дължеше на това вечно: „Аз, аз... Аз, аз...“, с което започваше всичките си изречения. Преди всичко, той искаше да управлява слушателите си, да чувства, че го слушат.

За нещастие, умението да слуша беше качество не по силите на графинята, и това предизвика, през време на вечерята, неприятни случки. Д'Аржантон обичаше особено да повтаря ония думи, които бе изрекъл в някои среди, отправил към познати личности, редактори на вестници, издатели, директори на театри, които не бяха никога благоволили да приемат драмите му, да напечатат прозата му или стиховете му. Това бяха думи ужасни, бодливи, отровни, които горяха, похищаваха жертвата.

Но с госпожа дьо Баранси не можеше никога да се стигне до тия прочути думи, повечето от които се предшестваха от предварителни обяснения. Когато дойдеше до патетичното място на разказа си и започваше с тържественния си глас: „Тогава аз му казах тая жестока дума...“, тъкмо в тоя миг нещастната Ида се намесваше в средата на

изречението му, наистина винаги заета с неговата особа, но по злополучен за речта му начин.

— О, господин д'Аржантон, моля ви, вземете си малко от това ледено!...

— Благодаря, госпожо!

И поетът, бърчейки вежди, повтаряше още по-властно:

— Тогава аз му казах...

— Нима не ви се нрави? — питаше Ида простодушно.

— Превъзходно, госпожо... тая жестока дума.

Но тъй закъснялата жестока дума не правеше вече впечатление, толкова повече, че най-често тя беше дума като тия: „Който има уши, нека слуша!“ или „Ние пак ще се срещнем, господине!“ При което д'Аржантон не пропускаше никога да прибави: „И той се засегна!“

Строгийт поглед, който прекъснатият поет й хвърляше, отчайваше Ида: „Какво има?... Аз пак не му се понравих.“

Два-три пъти през време на вечерята, й се поиска силно да заплаче, което тя прикриваше с все сила, казвайки на госпожа Моронвал любезно: „Яжте де... вие не ядете!“ И на господин Моронвал: „Вие не пиете нищо!“ А това беше ужасна лъжа, защото изобретателката на метода Декостер движеше челюстта си много по-дейно, отколкото по време на изразителното четене, и нейната вълча охота за ядене можеше да се сравни само с неутолимата жажда на Моронвал.

След края на вечерята те преминаха в добре затопления и осветен салон, дето поднесеното кафе пръскаше ухание на задушевност; тогава мулатът, който дебнеше жертвата си от два часа, помисли момента за благоприятен и каза изведнъж небрежно на графинята:

— Много мислих за нашата работа... Тя ще струва по-малко, отколкото предполагах.

— А! — каза тя разсеяно.

— Боже мой, да... И ако нашата хубава директорка благоволи да ми отдели няколко минути за сериозен разговор?

„Директорката“ беше смел удар, гениално изобретение, но напразно, защото *директорката*, както казваше Моронвал, не слушаше. Тя следеше с поглед своя поет, който се разхождаше надлъж и нашир из салона, мълчалив, замислен.

„За какво ли мечтае?“, се питаше тя.

Той смилаше храната си.

Леко заболял от гастрит и винаги неспокоен за здравето си, той не пропускаше никога, ставайки от масата, да се поразходи около четвърт час, с широки крачки, дето и да се намираше. Обикновено това можеше да се стори смешно; тук то представляваше една възвишеност повече; и вместо да слуша Моронвал, Ида гледаше как това наведено чело, прорязано от сурова бръчка, потъваше в сянката в дъното на стаята, после се връщаше към светлината на лампата.

За пръв път в живота си тя обичаше истински, страстно, и чувстваше как сърцето ѝ биеше с ония пълни удари, с които нищо не може да се сравни. До тогава тя винаги се бе оставяла на случая в своя живот, на прищявката на суетата си, и повече или по малко продължителните връзки, които я бяха завладявали, се бяха завързвали и развързвали без никаква намеса на волята ѝ.

Достатъчно глупава и невежа, с доверчива и романтична душа, близо до своята пагубна тридесетгодишнина, която винаги представлява у жените време за преобразуване, тя си послужи сега с всички романи, които бе чела, за да си създаде един идеал, който да прилича на д'Аржантон. Гледайки го, лицето ѝ се променяше тъй много, веселите ѝ очи ставаха тъй нежни и усмивката ѝ тъй чезнеща, че любовта ѝ не можеше вече да бъде тайна за никого.

Като забеляза, че е така погълната и плаха, Моронвал повдигна едва забележимо раменете си, обърнат към жена си, което значеше:

„Тя е полудяла“.

Наистина, тя беше полудяла, защото от самата вечеря мъчеше ума си да намери средство, за да бъде простена. Най-после, тя намери това средство, и когато поетът дойде до нея по време на разходката си, наподобяващ пантера в клетка, тя каза:

— Ако господин д'Аржантон желае да бъде любезен, той би ни издекламирал оная хубава поема, която пожъна такъв успех в гимназията оная вечер... Мислих цялата седмица за нея... Особено един стих ме преследва... *Аз... аз... аз... аз...* Как беше? Ах!...

*Аз вярвам в любовта, както вярвам
В милостивия Бог.*

— В бога! — каза поетът с ужасно кривене на лицето, сякаш бяха притиснали пръста му на някоя врата.

Графинята, която не знаеше много добре ритмичните стъпки, разбра само едно нещо — че пак не му се е поправила. Истината е, че той започваше да ѝ причинява онова смайващо впечатление, на което тя никога не можа да противостои и което оприличаваше любовта ѝ към него на оня унижен и боязлив култ, който японците хранят към своите свирепи идоли със зеленикаво-каменни очи. Пред него тя ставаше по-глупава от обикновено и губеше дори оня жив чар на подскачаща птичка, оная неочакваност на мисълта и на изражението, чието постоянно разнообразие придаваше известна привлекателност на ограничения ѝ ум.

Обаче идолът се очовечи; и за да покаже на госпожа дьо Баранси, че не ѝ се сърдеше, задето бе развалила стиховете му, д'Аржантон прекъсна за малко хигиеничните си упражнения и каза:

— С най-голямо удоволствие бих ви издекламирал нещо... Но какво? Наистина не зная. Той се обърна към Моронвал с онова скъпо на всички поети движение, които искат изобщо мнението ви само с твърдото решение да не го следват: — Какво ли да издекламирам?

— Е, — отговори Моронвал с досаден глас, — щом ти искат *Верую*, издекламирай *Верую*!

— Наистина!... Искате ли го?

— О, да, господине, — каза графинята, — ще ми направите голямо удоволствие!

— Добре!... — каза д'Аржантон много естествено; и, застанал твърдо, с насочен нагоре поглед, той помисли малко, после започна така:

На тая, която ми причини мъка...

Като забеляза учудването на Ида, която очакваше друго стихотворение, той повтори с още по-тържествен вид:

На тая, която ми причини мъка...

Графинята и Моронвал си размениха многозначителни погледи. Разбира се, касаеше се за въпросната знатна госпожа.

Стихотворението започваше много леко, в духа на светско писмо.

Как изящно е облеклото ви, госпожо!

После мисълта се помрачаваше, преминаваше от подигравка към горчивина, от горчивина към ярост и свършваше с тия ужасни стихове:

*Господи, избави ме от тая жена ужасна,
Тя пие кръвта на сърцето ми.*

Понеже това необикновено стихотворение бе възкресило в него мъчителни спомени, д'Аржантон предпочете да не каже вече нито дума през цялата вечер. Клетата Ида също се замисли. Тя мислеше за ония знатни госпожи, които бяха причинили толкова страдания на нейния поет; и през всичкото време тя го виждаше високо, много високо, в някакъв аристократичен салон на предградието Сен-Жермен, дето жени вампири пиеха всичката кръв на сърцето му, без да оставят нито капка за нея...

— Знаеш ли, скъпи, — казваше Моронвал, отивайки си под ръка с д'Аржантон по пустите булеварди, докато дребната госпожа Моронвал едва успяваше да ги следва, — знаеш ли, че ако се сдобия със свое списание, ще те взема за главен редактор?

Той хвърляше така половината от товара си, за да спаси кораба, защото виждаше, че ако д'Аржантон не се намесеше тук, ще извлече от графинята само празни думи, откъслечни обещания, нищо положително.

Поетът не отговори нищо. Не му се мислеше за списанието!

Тая жена го смущаваше. Не може човек да упражнява професията на лиричен поет, мъченик на любовта, без да се трогне от тия неми обожания, които ласкаят едновременно две честолюбия: честолюбието на писателя и честолюбието на човека, подир когото много жени лудуват. Особено откакто видя Ида в нейния разточителен

разкош, малко просташки като нея, но пълен с приятна мекота, той се почувства обхванат от някаква любовна мъка, която разтопяваше суровостта на неговите правила.

Амори д'Аржантон принадлежеше към едно от ония провинциални семейства, чиито замъци приличат на големи стопанства, с не тъй богат и пищен вид. Разорени от преди три поколения, д'Аржантонови, след като бяха прекарвали между тия стари стени всевъзможни лишения, живели селския живот на боляри — ловци и земеделци, трябваше да продадат това едничко имение, да напуснат родния си край и да потърсят щастието си в Париж.

Отпосле те изпаднаха тъй ниско в нищетата и търговските несполуки, че от повече от тридесет години не слагаха апостроф на името си. Като се впусна в литературата, Амори отново започна да слага частичката дьо и да носи титлата виконт, на която имаше право. Той се надяваше да се прослави и, в треската на търговското си честолюбие, каза това безсрамно изречение: „Аз искам да казват един ден виконт д'Аржантон, както казват виконт дьо д'Шатобриан.“

— И виконт д'Арленкур..., — отговори Лабасендр, който, в качеството си на бивш работник, станал певец, мразеше искрено графинята.

Детството на поета беше нещастно, прекарано в бедност, лишено от радости и светлина. Заобиколен от безпокойства и сълзи, от грижи за пари, от които тъй бързо повяхват децата, той никога не бе играл, нито се бе смял. Една стипендия в училище Лудвиг Велики, като улесни учението му, което той завърши мъжествено до край, продължи това несигурно положение, станало зависимо. Едничкото му развлечение бяха ваканциите и дните, в които излизаше в отпуск и прекарваше у една своя леля, превъзходна жена, която даваше под наем мебелирани стаи в Мари. Тя му даваше от време на време по някой лев, за да си купи ръкавици, защото облеклото, още от ранно детство, бе една от най-скъпите му грижи.

Такива тъжни детства подготвят горчиви зрели години. Нужно е щастие в живота, безброй благополучия, за да се заличи впечатлението от първите години; и виждаме богати, щастливи, могъщи високопоставени люде, които като че никога не се радват на богатството си: до толкова устата им са запазили завистливото изражение от миналите им разочарования, а походката им —

срамежливата боязливост, която се появява у младите, едва-що започващи живота си хора, когато ги карат да обличат стари, смешни и закърпени облекла, прекроени от бащините им дрехи.

Горчивата усмивка на д'Аржантон имаше своите причини.

През двадесет и седмата си година той едва успя да издаде на свои разноски един том стихотворения с човеколюбиви идеи, които му дадоха хляб за шест месеца и за които никой не продума нищо. При все това, той работеше много, имаше вяра и воля; но това са загубени сили за поезията, от която се искат главно криле. А д'Аржантон ги нямаше. Той чувстваше може би на мястото им онова безпокойство, което се появява при липсата на някой орган, и туй то; губеше времето и труда си в безполезна и безплодна усилия.

Уроците, които даваше, за да може да съществува, му позволяваха, с много лишения, да стигне до края на месеца, когато леля му, оттеглена в провинцията, му изпращаше малка сума. Всичко това много малко приличаше на идеала, който си създаваше Ида за разпръснатия живот на светския поет, препълнен с успехи и интриги във всички салони на благородното предградие.

Горд и суетен по природа, поетът бе избягвал до тоя ден всякаква сериозна връзка. Обаче случаи не му липсваха. Знаем, че се намират винаги редица жени, които обикват тия същества и се хващат на тяхното „Вярвам в любовта“, като блескун за въдица. Но за д'Аржантон жените винаги са били само пречка, губене на време. Тяхното възхищение му стигаше; той се поставяше нарочно по-високо, в сферите, дето можеше да витае, заобиколен от обожанията, на които не благоволяваше да отговори.

Ида дьо Баранси беше първата жена, която му направи действително впечатление. Тя не подозираше това; и всеки път, когато, привлечана по-често към гимназията, отколкото беше необходимо, за да види своя малък Жак, тя се намереше срещу д'Аржантон, изпадеше винаги в същото положение, придобиваше същия боязлив глас, който просеше милост.

Поетът, от своя страна, дори след посещението си на булевард Осман, продължи да играе своята комедия на равнодушие; но това не му пречеше да гали детето скришом, да го вика при себе си, да го разпитва за майка му, за домашния ѝ живот, чиято изящност го бе

едновременно съблазнила и възмутила, със смес от суета и любовна ревност.

Колко пъти в часовете по литература, — каква ли литература можеше да интересува тия „тропически момчета“! — колко пъти той извикваше Жак при масата си, за да го разпитва... как била майка му? Какво правела? Какво казала?

Жак, много поласкан, даваше всички искани сведения, дори ония, които не му искаха. Така той вмъкваше винаги мисълта за „добрия приятел“ в тия свойски разговори, мисъл, която се натрапваше постоянно на д'Аржантон, която той се мъчеше да отдалечи, и която това накъдрено момченце, със своето слабо разглежено гласче, му изясняваше непрестанно и немилостиво: „Добрият приятел беше тъй добър, тъй любезен!...“ Той идвал често да ги вижда, о! Дори много често; и когато не идвал, изпращал им кошници, пълни с хубави плодове, големи круши, ей такива, и играчки за малкия Жак... Затова Жак го обичал от все сърце!

— А майка ви, разбира се, го обича също много, нали? — казваше д'Аржантон, пишейки или преструвайки се, че пише.

— О, да, господине, — отговаряше Жак простодушно.

А кой знае дали говореше простодушно?

Детската душа е пропаст. Никога не може да се знае докъде се простират понятията за нещата, за които децата говорят. В това тайнствено никнене на чувства и мисли, което се извършва постоянно у тях, има внезапни цъфвания, които стават без всякакво предизвестие, откъслечни разбирания, които сполучват да се развият в едно цяло, свързани помежду си с връзки, които детето схваща изведнъж.

Дали подобни съотношения бяха подтикнали Жак да разбира гнева и огорчението на своя учител всеки път, когато му говореше за „добрия приятел“? Но той постоянно се връщаше на тая тема. Той не обичаше д'Аржантон. Към отвращението през първите още дни сега се прибавяше и чувството за ревност. Майка му се занимаваше много с тоя човек. През време на отпуските или на посещенията ѝ тя му задаваше всевъзможни въпроси за учителя му: дали е добър с него, дали не му е говорил нещо за нея.

— Нищо, отговаряше Жак.

А всъщност поетът никога не пропускаше да го натовари с няколко любезни думи за графинята. Дори веднъж му даде препис от

Верую на любовта; но Жак го забрави отначало, загуби го после, отчасти от залисаност, отчасти от хитрост.

Така че докато тия две различни същества се привличаха едно към друго чрез всички намагнитени и противни полюси, детето стоеше между тях, недоверчиво, възбудено, сякаш подозираше, че щеше да бъде обхванато, смачкано, задушено при силното и предвидимо сблъскване на тяхната първа среща.

Всеки две седмици, в четвъртък, Жак излизаше и оставаше да вечеря у майка си, понякога съвсем сам с нея, понякога с „добрия приятел“. В тия дни отиваха на концерт или на театър. Това беше голям празник за него и за всички „малки тропически момчета“, защото той се завръщаше винаги с пълни джобове от тия посещения у дома си.

Един четвъртък, като отиде вкъщи в обикновения час, Жак видя в обедната стая три сложени прибора и вази с цветя. „О, какво щастие!...“, си каза той като влезе, „Добрият приятел е тук“.

Майка му отиде при него, хубава, много добре облечена, със стръкчета бял люляк в косите, като във ваза. Голям, приятен огън пламтеше в салона, дето тя го завлече засмяна:

— Отгатни кой е тук.

— О, не се съмнявам, — каза Жак съвсем щастлив, — „Добрият приятел“ е тук!...

Защото той бе свикнал с тия малки шеги, всеки четвъртък, при пристигането си.

Беше д'Аржантон.

По-бледен, по-съдбоносен от обикновено, той седеше на канапето, във фрак, с бяла вратовръзка, с широк колосан нагръдник, който му придаваше величествен изглед.

Врагът беше на позиция. Разочарованието на детето беше тъй голямо, че му бяха нужни страшни усилия, за да се сдържи да не заплаче.

Настъпи минута на стеснение и мълчание.

За щастие, вратата се отвори шумно, буйно, като че някоя хунска орда се бе втурнала върху нея, и Огюстен извести с гръмък глас: „Вечерята е готова!“

Вечерта се стори тъжна и дълга на малкия Жак. Чувствали ли сте понякога това уединение, което предизвиква желанието ви да

изчезнете, да се махнете съвсем, дотолкова се чувстваше безполезен и ненавременен? Когато Жак говореше, не го слушаха. А да разбира това, което се говореше, той и не помисляше.

Това бяха ония полудуми, ония обрати на изреченията, с които си служат, когато искат децата да не разбират какво се говори. Понякога той виждаше, че майка му се смееше, после се изчервяваше и пиеше, за да не видят червенията ѝ.

„О, не!... не!...“, казваше тя и „Кой знае?... Може би!... Мислите ли?“ — всевъзможни къси изречения, които не изглеждаха да значат нещо и все пак ги размиваха много. Къде бяха ония весели обеда, в които Жак, седнал между майка си и „добрия приятел“, беше истински цар на масата и ръководеше по своя прищявка смеха и мислите на гостите? Внезапно той изрази това спомен с едно злощастно изречение. Госпожа дьо Баранси току-що бе предложила една круша на д'Аржантон, който се възхищаваше от хубавия вид на плодовете.

— Всичко това е изпратено от Тур..., — каза Жак с или без хитрост. — „Добрият приятел“ ни ги е изпратил.

Д'Аржантон, който се готвеше да обели крушата си, я остави в чинията си с движение, в което се долавяше едновременно яд, че няма да изяде любимия си плод, и всичкото презрение, което му внушаваше неговия съперник.

О, с какъв ужасен поглед майката стрелна детето! Никога тя не го бе поглеждала така.

Жак не посмя вече нито да мръдне, нито да продума; и през цялата вечер това впечатление, добито по време на яденето, продължи.

Седнали един до друг край огъня, д'Аржантон и Ида започнаха да разговарят тихо, с оня доверен глас, който е вече проява на задушевност. Той разказваше живота си, своето нервно и болезнено детство, затворено в един стар замък, загубен далече в планините. Описа дъбовите гори, куличките и дългите ходници, в които вятърът бушувал; после, своите артистични борби, своите първи трудове, пречките, които геният му срещал непрестанно, и много ниските стъпала за високите му стремежи.

Той говореше за ожесточените преследвания, на които бил жертва, за своите литературни врагове, за ужасните епиграми, с които ги заклеймил.

„Тогава аз му казах тая жестока дума!“

Сега тя не го прекъсваше вече. Слушаше, наведена към него, с глава върху ръката си, усмихната, като в захлас. И мисълта ѝ беше тъй поробена, че когато той мълчеше, тя слушаше още, и тогава в салона се чуваше само тракането на часовника и шумоленето на страниците, които детето обръщаше лениво, полузаспало над албума, който прелистваше.

Изведнъж тя стана, разтреперана:

— Хайде, Жак, моето момче, повикай Констан да те заведе. Време е...

— О, мамо!...

Той не посмя да каже, че обикновено си отиваше по-късно, защото се боеше да не огорчи майка си и особено да не срещне в нейните красиви светли очи, тъй нежни обикновено, онова сърдито изражение, което преди малко го бе поразило.

Тя го възнагради за послушанието, като го целуна необикновено горещо.

— Лека нощ, дете..., — каза д'Аржантон, като удвои тържествеността си; и той привлече Жак сякаш за да го целуне. Последният предложи хубавото си русо чело:

— Лека нощ, господине!

Но поетът го отблъсна, като че обхванат от непобедимо чувство на отвращение, подобно на онова, което бе изпитал по време на вечерята, докато белеше хубавия плод.

А това дете не беше подарък от „добрия приятел“.

— Аз не мога... не мога..., — шепнеше той и се отпусна на канапето, като бършеше челото си.

Жак, смаян, гледаше майка си, като че искаше да ѝ каже: „Какво съм му направил?“

— Върви, мили Жак... Заведете го, Констан.

И докато госпожа дьо Баранси се приближаваше до своя поет, за да се помъчи да го успокои, детето се завръщаше натъжено към гимназията Моронвал; и в тъмната алея, още по-тъжна след раздялата, в ледената спалня, мислейки за учителя си, тъй удобно настанен върху канапето в салона, среди светлина и цветя, той си казваше завистливо: „Той е много щастлив!... До колко ли часа ще остане там?...“

Във вика на д'Аржантон „Аз не мога...“ и в отвращението му да целуне малкия Жак имаше, несъмнено, надутостта и превзетостта на

тая декламаторска природа, но всъщност и действително и искрено чувство.

Той ревнуваше детето, както детето ревнуваше него. В неговите очи той виждаше цялото минало на Ида, жестокото и много живо доказателство, че други я бяха обичали преди него. Гордостта му страдеше от това.

И не че той бе много влюбен в графинята. Би могло да се каже по-скоро, че той обичаше в нея себе си и че, виждайки в нейните бистри и простодушни очи своя образ извънредно разхубавен, той се спираше любезно със себелюбивата усмивка, която всяка жена отправя на огледалото, което я прави красива. Но д'Аржантон би желал огледалото да не се замъглява от никакво дихание, да отразява винаги само него, вместо да запазва в сянката на миналото оскърбителния спомен за много други образи.

Но това беше непоправимо. Тук клетата Ида беше безсилна, можеше да изразява само съжаление, както всички жени: „Защо те срещнах тъй късно?“ А това не можеше да успокои мъките на тая особена ревност към миналото, особено когато е подсилена от необикновена гордост.

„Тя би трябвало да предчувства моето съществуване“, мислеше д'Аржантон; и от тук произлизаше глухата злоба, която самото присъствие на детето възбуждаше у него.

Ида не можеше, обаче, да се откаже, да напусне това мило минало със златисти коси. Но малко по малко, под влиянието на поета, за да избегне тия мъчителни срещи, при които всеки страдеше от стеснението на другите, тя усвои навика да кара Жак да не излиза тъй често и да съкращава и тя посещенията си в гимназията. Така тя навлизаше вече в пътя на жертвите, и тая жертва не беше най-малката.

Колкото до богатата къща, до колата, до разкоша, всред който живееше, клетата жена беше готова всичко да напусне, очаквайки само един знак от д'Аржантон, за да освободи „добрия приятел“.

— Ще видиш, — казваше му тя, — аз ще ти помагам, ще работя. И няма да бъда напълно в твоя тежест. Ще ми останат и малко пари.

Но д'Аржантон се колебаеше още. Въпреки привидната си пламенност, той беше много студен, с много бистър ум, методичен и пълен с навици буржоа, разсъждаващ дори в безумните си хрумвания.

— Не, не... Да почакаме още... Един ден ще стана богат, и тогава...

Той загатваше за старата си леля в провинцията, която му изпращаше по малко пари, и която щеше да наследи бездруго един ден. Милата добра жена беше толкова стара!

И кроеха хубави планова за онова време. Ще отидат да живеят в някое село, много близо до Париж, за да разполагат с неговата светлина, много далеч, за да избегнат шума му. Те биха имали малка, своя къщичка, чийто план той отдавна обмисляше, съвсем ниска, с италианска тераса, обвита с лозница и с надпис над вратата: „*Parva domus, magna quietes*“, т.е. „Малка къща, голямо спокойствие“. Там той ще работи. Ще напише една книга, своя книга, книгата, Книгата, *Дъщерята на Фауст*, за която говореше от преди десет години. После, веднага след *Дъщерята на Фауст* ще се появи един сборник със стихотворения, *Медни струни*, немилостиви сатири. Така той имаше в ума си множество свободни заглавия, идейни надписи, гърбове на книги, без да има нещо в тях.

Тогава издателите ще дойдат; те ще бъдат принудени да се явят! Той ще бъде богат, знаменит, може би член на Академията, макар че това учреждение е много западнало, много червясало.

„Но не, не, това няма значение“, казваше Ида... „Трябва да станеш академик“. Тя си представяше вече, че седи в някой кът на Института, в деня на приемането, скрита, трепереща, облечена с малка, скромна рокля, както прилича на жена на знаменит мъж.

Очаквайки това време, той продължаваше да яде крушите на „добрия приятел“, който беше най-удобния и най-непредвидливия от добрите приятели.

Д'Аржантон намираще тия дяволски круши превъзходни, но ги ядеше с ужасно лошо настроение, с бяс, със скърцане на зъби и си откъщаваше на Ида с няколко дребни, хапливи и оскърбителни изречения за онова неудобство, което имаше в неговото положение.

Седмици, месеци изминаха така, без да настъпи друга промяна в живота им, освен едно много чувствително изстудяване между Моронвал и неговия учител по литература. Мулатът, който очакваше постоянно графинята да вземе решение за списанието, подозираше, че д'Аржантон е враждебно настроен към неговия кроеж и не се боеше да изрази всичко, което мислеше за тоя господин.

Един четвъртък сутринта Жак, когото пускаха да излиза много рядко, гледаше тъжно през многобройните прозорци на кръглото почивно помещение хубавото пролетно небе, съвсем синьо, широко, което караше човек да мечтае за разходка и свобода.

Слънцето вече грееше силно, клоните на люляка пускаха зелени листа и необработената малка градина се оживяваше като че от шума на невидими извори. От прохода се чуваха викове на деца и на птички в клетка. Беше една от ония утрини, в които всички прозорци се отварят, за да пропуснат да влезе малко светлина вкъщи и да се разпръснат зимните сенки, всичката тъмнина, с която дългите нощи и димът на печките изпълват отдавна затворените стаи.

Жак мислеше, че ще бъде добре да излезе малко от гимназията в такова утро, да види друг хоризонт, а не голямата, обвита с бръшлян стена, в подножието на която градината свършваше с купища позеленели камъчета и сухи листа.

Тъкмо в тая минета звънецът над вратата зазвъня, той видя, че майка му влезе, разкошно пременена, сияйна, бързаща, обхваната от необикновено вълнение.

Тя идваше да го вземе, за да го заведе в Булонската гора.

Ще се върнат едва вечерта. Една истинска, прекрасна разходка, каквито правеха някога.

Трябваше да отиде при Моронвал, за да поиска позволение, но понеже госпожа дьо Баранси носеше тримесечната такса, позволение то й бе дадено веднага.

— О, какво щастие! — повтаряше Жак; и докато майка му разказваше на мулата, че д'Аржантон бил принуден да замине за Оверн при умиращата си леля, детето прекоси бързо двора, за да отиде да се облече. По пътя то срещна Маду, бледен, тъжен, вече зает с многото домакински грижи и носещ метлата и кофата, без да забелязва, че времето беше приятно и че въздухът благоухаеше от нови сокове.

Като го видя, на Жак му хрумна една безумна мисъл, една от ония мисли у щастливите деца, които искат да приведат всичко обкръжаващо ги в съгласие с тяхното щастие:

— О, мамо, да вземем и Маду с нас!...

Мъчно беше да се издейства позволение и за Маду поради множеството задължения на малкия цар в гимназията, но Жак настоя

тъй силно, че добрата госпожа Моронвал заяви, че за тоя ден тя ще се нагърби с всичката работа на негърчето.

— Маду, Маду! — извика детето, като се втурна навън, — бързо, облечи се, ще те вземем с нашата кола. Ще отидем да обядваме в Булонската гора.

Настъпи минута на смущение. Маду беше смаян. Госпожа Декостер му търсеше мундир за случая. Малкият дьо Баранси скачаше от радост, а госпожа дьо Баранси, като бърлива птичка, която шумът възбужда, разправяше на Моронвал множество подробности по пътуването на д'Аржантон и по отчаяното състояние на здравето му.

Най-после тръгнаха.

Жак и майка му седнаха в дъното на колата, а Маду — на капрата, до Огюстен; това не беше толкова царствено, но Негово Величество бе видял още по-големи унижения.

Пътуването бе прекрасно по алеята на Императрицата, тъй широка сутрин, свежа, приятна. По нея се разхождаха няколко души, които обичат да се погреят на слънцето преди дневното движение, шум и прах, деца, придружавани от възпитателки, пеленачета, носени на ръце в тържествените си дълги, бели пелени, други, по-големи, с голи ръце и крака, с развети коси. Минаваха и ездачи, както и ездачки; и по уединената алея, по прясно изгладения пясък личаха отпечатъците от копитата на първите конни минавания; тая алея, до зелените морави, приличаше много повече на път в парк, отколкото на обществено място за разходка. Същият спокоен, разкошен и отморяващ изглед се разстилаше към пръснатите из зеленината летни къщи, чиито розови тухли и посинели от хубавото утро покриви изпъкваха като измити от свежата светлина.

Жак се възхищаваше, прегръщаше майка си, дърпаше Маду за мундира:

— Доволен ли си, Маду?

— О, много доволен, мусие!

Стигнаха гората, вече зелена, на места и цъфнала. Имаше алеи, в които само върховете на дърветата се бяха раззеленили или зачервили от сока, затова облените в слънчева светлина клони изглеждаха в пара. Различните видове дървета, повече или по-малко раззеленени, преливаха от нежната зеленина на новите издънки до постоянната зеленина на зимните храсти. Чемшири, чиито твърди и сбръчкани

листа още бяха покрити със сняг, докосваха разпъпили люляци, съвсем помръзнали и още недоверчиви.

Колата спря пред гостилница „Павилион“ и докато приготвяха обяда, госпожа дьо Баранси отиде с децата да се разходи около езерото. В този утринен час то не беше още смутено от дългите следобедни разходки и от всички светски отражения на напудрени и галонирани кочияши, от коне, окичени с пера, от блестящи файтонджийски оси.

То бе запазило леката си нощна свежест, която се издигаше на пари в светлината. Лебеди плуваха, треви се оглеждаха в бистрата вода, на която сянката, мълчанието и самотата бяха придали истински вид на жива вода; тя имаше бръчки, тръпки, извори, които бликаха от повърхността ѝ във вид на светли и кипящи мехурчета. Вместо неподвижната покривка, която служи за огледало на новите парижки моди и суети, езерото се осмеляваше да стане пак езеро, криле го прекосяваха, перки го вълнуваха, зелени расни потапяха увисналите клони.

Каква прелестна разходка!

А обядът!... Обядът ставаше на отворени прозорци; здравата ученическа, непридирчива охота за ядене се нахвърляше най-яростно на всичко. От край до край, яденето бе придружено от продължителен силен смях. Всичко им даваше повод: падналото късче хляб или видът на прислужника; и на тая простодушна веселост отговаряха ранните чуруликания на птичките в клоните.

След обяда майката предложи:

— Искате ли да отидем в Зоологическата градина?...

— О, каква хубава идея, мамо!... Понеже Маду никога не е ходил там, колко ще се забавлява!

Качиха се пак в колата, за да извървят голямата алея до железната врата. В почти пустата градина те намериха същото спокойно впечатление на пробуждане и свежест, което им бе произвела гората; но за децата привлекателността беше още по-голяма поради целия този животински живот, който изпълваше и най-малкия храсталак: животните ги гледаха, подскачайки край оградите, с хитрите си или посърнали очи и протягаха розовите си муцунки към хубавата миризма на пресния хляб, който децата им носеха от гостилницата.

Маду, който дотогава се бе забавлявал само за да направи удоволствие на малкия Жак, започна да се забавлява самият той истински. Той нямаше нужда от сините надписи, които придават на тия малки дворове вид на затвор, за да познае някои животни от своята родина. Със смесено чувство на удоволствие и мъка, той гледеше кенгуритата, изправени на краката си, тъй дълги, че изглеждат пъргави и стремителни като криле. Той като че съчувстваше на тяхното заточение, като че страдаше, виждайки ги в това малко място, което те преминаваха на три скока, за да отидат до колибката си с оная стремглавост на животното, което разбира безопасността и необходимостта на леговицето.

Той се спираше пред тия тънки решетки, светло боядисани за по-голяма измама, зад които диви магарета и антилопи бяха затворени, без никакво съжаление към нежните им, тъй леки и тъй пъргави копита; имаше малки кътчета с оскубана зеленина, склонове на могилки с толкова слаба трева, че при бързите прибягвания на тия животни, пред очите на Маду изведнъж изпъкваше някой далечен откъс от изгоряла от слънцето гледка.

Затворените птици особено възбуждаха съжалението му. Поне камилските птици, изложени самотно на открито, с някакво чуждоземно храстче, произвеждаше в перспективата на алеите впечатление на картинка от учебник по естествена история, имаха място да се разпрострат, да ровят на слънце камъчетата на тая нова разорана и пренесена пръст, която придава на Зоологическата градина постоянния изглед на нещо набързо приготвено. Но колко тъжни изглеждаха папагалите в тия дълги клетки, разделени на еднообразни отделения, всяко от които е снабдено с малък леген и с дърво за кацане, без зелени клони и листа!

Гледайки тия тъжни, доста мрачни помещения, защото постройката е много висока за малкия ѝ двор, Маду мислеше за гимназията Моронвал. В мръсотията на тия тесни гълъбарници, бляскавите пера изглеждаха потъмнели и увиснали; те напомняха за борбите, за сраженията, за слисаността на пленници и на луди край железните решетки. А пустинните, както и прелетните птици, фламингите с розови пера и протегнати шии, които са хвърчали във вид на триъгълник над изпаренията на синия Нил и по бледото небе; дългоклюностите ибиси, кацнали някога замечтани върху

неподвижните сфинксове, всичко приемаше тук еднакво блудкав вид в сред белите пауни, пустославно разперили опашки и малките китайски патки, изящно изпъстрени, които жабуркаха с удоволствие из мъничките си езера.

Малко по малко градината се изпълваше.

Тя беше сега многолюдна, шумна, оживена, и изведнъж, между две алеи, едно странно, фантастично зрелище изпълни Маду с толкова силен възторг, че той остана неподвижен, ням, без да може да изрази смайването и възхищението си с нито една дума.

Над могилките и над железните решетки, почти на височината на големите дървета, два слона, от които се съзираха още само грамадните им глави и движещите се хоботи, пристъпваха напред, клатейки върху широките си гърбове цял пъстър свят: жени със светли чадъри, деца със сламени шапки, черни, руси глави, гологлави, украсени с цветни панделки. Зад слоновете, с друга походка, вървеше един жираф, с втвърдена шия, държейки много високо малката си, сериозна и горда глава; хора се бяха покачили и върху него. И тоя необикновен керван вървеше по извиващата алея, между дантелата от млади клони, със смехове, със слаби викове, с възбудата, която причиняват височината, по-чистият въздух и неясният страх, прикриван от голямо честолюбие.

Под топлото вече слънце пролетните платове изглеждаха богати и копринени, и всички цветове изпъкваха върху дебелимата и грапава кожа на слоновете. Най-после слоновете се показаха цели, водени от пазач, с протегнати хоботи ту надясно, ту наляво към клончетата на дърветата и джобовете на минувачите, дебели, натоварени, спокойни, едва мърдайки дългите си уши, които някое наведено над гърбовете им дете, или някое високо простонародно момиче, разсмяно, гъделичкаха леко с върха на чадъра си или с някое малко камшиче.

— Какво ти е, Маду?... Ти трепериш... Да не си болен? — попита Жак своя другар.

Действително Маду отслабваше от вълнение; но когато чу, че и той би могъл да се качи върху тежките животни, лицето му доби важно, сериозно, почти тържествено изражение.

Жак отказа да го придружи.

Той остана при майка си, която му се виждаше недостатъчно весела, недостатъчно засмяна за такъв ден; той чувстваше нужда да се

притисне до нея, да ѝ се люби, да върви в праха на дългата ѝ копринена рокля, която тя тъй царски влачеше. Седнали двамата на една пейка, те гледаха, как малкият негър се изкачи върху слона бързо, с необикновен трепет.

Но щом се изкачи, му се стори, че е у дома, на мястото си.

Той не беше вече заточеното дете, със смешна походка и почти странен говор, той не беше вече несръчният и непохватен ученик, малкият слуга, унижен от работните си задължения и господарската тирания. Под черната му кожа се чувстваше, че се появи живот, вълнестите му коси се изправиха диво, а в очите му, всред посърналостта на изгнанието, блестяха светкавици на гняв и владичество.

Щастливият малък цар!

Позволиха му да обиколи алеите два-три пъти.

„Още, още!“, казваше той, и по малкия мост, който прекосява водата, между оградите на дивите магарета, кенгуритата и агутите, той отиваше и се връщаше, възбуден до упоение от тежкия и бърз ход на слона. Керика, Дахомей, войната, големите лъвове, всичко това си спомняше той. Той говореше на себе си, на родния си език; като чу тоя мил африкански глас, галещ, ласкав, който го караше да затваря очите си от удоволствие, слонът нададе възторжени викове, зебрите зацвилиха, антилопите заскачаха смаяни, а от голямата клетка с чуждоземни птици, озарени от по-червени слънчеви лъчи, се чува чуруликания, викове призови, силни удари с човката — общ шум на девствена гора преди залез-слънце.

Но беше късно. Трябваше да се завърнат, да се разделят с този хубав сън. Впрочем, щом слънцето изчезна, духна силен и студен вятър, което се случва в началото на пролетта, когато нощният студ и топлите дневни лъчи идват едно след друго.

Това впечатление на зима помрачи и смрази връщането на децата. Колата вървеше по посока на гимназията, отдалечаваше се от Триумфалната арка, още цяла пламнала от залеза на слънцето, и като че отиваше към нощния мрак. Маду мислеше на капрата, до кочияша. Жак, без да знае защо, беше тъжен, и случайно госпожа дьо Баранси мълчеше. Но тя искаше да каже нещо, и нещо, което ѝ струваше навярно много, защото почака да му го каже в последната минута.

Най-после тя взе ръката на Жак в своята.

— Слушай, мило дете, имам да ти съобщя една лоша новина...

Той разбра веднага, че голямо нещастие го чакаше, и умоляващите му очи се обърнаха към майка му.

— О, не ми го казвай, не ми казвай това, което имаш да ми съобщиш!

Но тя продължи, говорейки с нисък глас и много бързо:

— Трябва да замина надалеч... Принудена съм да те напусна... Но ще ти пиша... Не плачи, главно, миличък, ще ми е много мъчно... Преди всичко, няма да замина задълго... ще се видим скоро... да, скоро, обещавам ти...

И тя започна да му разказва всевъзможни глупави истории. Касаело се за парични работи, за получаване на наследство, за съвсем тайнствени неща.

Тя би могла да говори още дълго, да измисля хиляди други истории. Жак не я слушаше вече. Сгушен, убит, той плачеше мълчаливо в ъгъла си, и Париж, който прекосяваше, му се струваше много променен от сутринта, лишен от пролетните си лъчи, от уханията на люляка, печален, злополучен; защото той го гледаше с насълзени очи на дете, което току-що е загубило майка си.

VI МАЛКИЯТ ЦАР

Известно време след това бързо заминаване в гимназията се получи едно писмо от д'Аржантон.

Поетът пишеше на своя „мил директор“, за да му извести, че смъртта на една роднина е изменила положението му и затова го молеше да приеме оставката му като учител по литература. В послепис и съвсем дръзко той прибавяше, че госпожа дьо Баранси, принудена да напусна Париж, поверява малкия Жак на бащинските грижи на господин Моронвал. В случай на заболяване на детето, да се пише на д'Аржантон в Париж, с молба писмото да се препрати.

„Бащинските грижи на Моронвал!“ Навярно той се е смял, когато е писал това изречение! Като че не познаваше мулата, като че не знаеше какво очакваше детето в заведението, щом разберат, че майка му е заминала и че никакви надежди не можеха вече да възлагат на нея! След получаването на това сухо, кратко и нахално писмо, Моронвал получи един от ония ужасни, необуздани и безумни припадъци на гняв, каквито получаваше понякога, и които разпространяваха из гимназията трепета, вълнението и поразията на тропическа буря.

Заминала!

Тя беше заминала с тоя голтак, тоя кривоног красавец, без дарба, без ум, без нищо. О, много добро ще види тя! Не беше ли срамно, че една жена на нейната възраст, защото тя не беше много млада, да бъде толкова безсърдечна, че да се махне от тук, да остави това клето дете, само в Париж, в ръцете на чужди хора?

Съжалявайки за съдбата на клетото дете, мулатът свиваше малко злобно устните си, като че искаше да каже: „Почакай... почакай... хубаво ще се погрижа за твоя Жак, и съвсем бащински!“

Особено го дразнеше не толкова незадоволената му алчност, пропадналото му списание, тая последна надежда за загубено завинаги богатство, не толкова всичко това, колкото нахалната, предизвикателна тайнственост, с която се обкръжаваха тия две същества, които се бяха

запознали чрез него, на които къщата му бе послужила за съединителна връзка. Той изтича до булевард Осман, за да събере сведения, да научи нещо; но и там срещна същата тайнственост. Научи само, че бяха скъсали окончателно с „добрия приятел“, че ще напуснат булеварда и че покъщнината ще бъде може би продадена.

— Ах, господин Моронвал, — прибавяше яката домашна прислужница, — голямо нещастие е за нас, че кракът ни стъпи във вашата барака!

Мулатът се върна в гимназията, убеден, че през идното тримесечие ще му отнемат малкия Жак, или че самият той ще бъде принуден да го изпъди, ако не му плащат. Стана му ясно, както и на цялото заведение, впрочем, че беше безполезно вече да се грижи за младия дьо Баранси, и затова трябваше сега да му се отплати за всички блудкавости, с които го ограждаше от една година.

Промените започнаха отгоре, от масата на господаря, където Жак седеше вече не само наравно с другите, но и служеше за тяхна играчка и мъченик. Нямаше вече вино, нямаше вече сладки за него.

„Шипковото вино“ се даваше и на него, блудкавото, сладникаво и мътно „шипково вино“, пълно с чужди примеси и зловредна пяна, като водите на придошла река. И през цялото време ненавистни погледи, оскърбителни подмятания.

Говореха нарочно много пред него за д'Аржантон. Той не бил никакъв поет, бил себелюбив и суетен. Колкото за благородството му, знаели какво било то, и големите мрачни ходници, дето уж прекарал болезненото си детство, никога не са съществували в стар замък, изгубен далече в планините, а в една къща със стаи за под наем, която леля му управлявала, на улица „Фурси“ всред бъркотията на извитите и влажни улици, които обикалят църквата Сен Пол. Тя, тая почтена жена, била от Оверн, и всички помнели, как често крещяла на своя племенник, в същите тия мрачни ходници: „Амори, моето момче, донеси ми ключа от *ше би* (седми двоен)“. И виконтът ѝ носеше ключа от *ше би*.

Тя жестоки подигравки към поета, когото той мразеше, забавляваха детето, но нещо му пречеше да се смее, да вземе участие в шумната веселост на „малките тропически момчета“, които с удоволствие засвидетелстваха раболепието си при всяка шега на Моронвал. Защото, вследствие на тия смешни откровения, се правеха

намеци за друго лице, което Жак се страхуваше да познае, при все че никакво име не бе изричано. Като че някаква връзка обединяваше в ума на сътрапезниците Амори д'Аржантон, тоя висок несретник, превзет красавец и смешен човек, с друга личност, която детето обожаваше и почиташе над всичко.

Особено често се споменаваше в разговорите някакво херцогство дьо Баранси.

— Къде се намира това херцогство, — викаше Лабасендр, — в Турен или в Конго?

— Трябва да се съгласите, във всеки случай, че то се поддържа добре... — отговаряше доктор Хирш с намигване.

— Браво, браво!... Много добре се поддържа!

И се смееха, и се превиваха.

Говореха и за прочутия лорд Пембок, генерал-майор от индийската войска.

— Познавах се много добре с него, — казваше доктор Хирш, — той командваше полка на тридесет и шестте бащи.

— Браво, тридесет и шестте бащи!

Жак навеждаше глава, гледаше хляба си, чинията си, не смееше дори да заплаче, засегнат от тая подигравка, която го задушаваше. Понякога, без да схване точно думите, които чуваше, нещо подигравателно в изражението на лицата им, по-грубо в смеха им, го предупреждаваше за оскърблението, което искаха да му нанесат.

Тогава госпожа Моронвал му казваше кротко:

— Жак, мило дете, идете за малко в готварницата.

После тя мърмеше другите с тих глас.

— Ба! — казваше Лабасендр, — той не разбира.

Несъмнено, бедното дете не разбираше всичко; но умът му се поддаваше на тия ранни тъги, уморяваше се да търси причините на омразното презрение, което го заобикаляше; и някои неясни думи, чути в тия разговори на масата, пораждаха в ума му съмнение или подозрение.

То знаеше отдавна, че нямаше баща, че носеше не неговото име, че майка му нямаше съпруг, и това служеше за отправна точка на неговите неспокойни размишления. Стана мнителен. Един ден високият Саид го нарече „син на кокотка“, и вместо да се изсмее както първия път, Жак се хвърли на шията на египтянина и тъй силно го

стисна със сгърчените си ръце, че без малко щеше да го удуши. На рева на Саид дотича и Моронвал и за пръв път от влизането в гимназията малкият дьо Баранси се запозна с тоягата.

От тоя ден чарът бе прекъснат. Мулатът не се въздържаше в поправителните си действия; да бие един бял му се виждаше тъй приятно! Сега, за да бъде съдбата на Жак съвсем подобна на съдбата на Маду, липсваше само да го изпатят в готварницата. Но не мислете, че при тая революция в гимназията съдбата на малкия цар се бе подобрила. Напротив, той беше повече от всякога мъченик на всички разочаровани честолюбия. Лабасендр го риташе с крак, доктор Хирш продължаваше да му дърпа ушите, а дядо Тояга го караше да плаща скъпо пропадането на списанието му.

„Все недоволни, все недоволни“, повтаряше нещастното негърче, измъчено от тираничните изисквания на господарите си. Към обезсърчението му се присъединяваше особената тъга по родината, причинена от новото годишно време, така смуцаващото връщане на топлината и слънцето, а най-вече от посещението на Зоологическата градина, която му възкреси живи, трептящи спомени, пълно припомняне на загубеното отечество.

Изгнаническата му тъга се изразяваше отначало в упорита немота, покорно примирение с изискванията и ударите. После лицето на Маду доби решителност, необикновено оживление. Като че, тичайки из къщи, градината, при своите многобройни занимания, той вървеше към далечна цел, непозната на никой; но най-много за това говореше втренченият му поглед и устремът напред на цялото му същество, сякаш някой вървеше пред него и го викаше.

Една вечер, когато негърчето се готвеше да си ляга, Жак чу как то зачурулика тихо на чуждестранния си език и го запита:

— Пееш ли, Маду?

— Не, мусие, не пея, а говоря по негърски.

И той изповяда всичките си тайни на своя приятел. Решил да замине. За това мислел отдавна, очаквайки само слънцето, за да изпълни намерението си. Сега, когато слънцето дошло, Маду щял да се завърне в Дахомей, да намери пак Керика. Ако Жак искал да дойде с него, щели да се скрият в някой параход и да отпътуват заедно по море. Нищо лошо не можело да им се случи, защото той имал своето гри-гри.

Жак започна да възразява. Колкото и нещастен да бе, родината на Маду-Гезо не го привличаше. Големият, червен, меден леген, пълен с отрязани глави, възникваше зловещо в паметта му. И после, той ще се озове още по-далеч от майка си.

— Добре! — каза негърчето спокойно, — ти останеш в гимназия, аз замина сам.

— А кога ще заминеш?

— Утре, — отговори негърчето с решителен глас и веднага затвори очите си, за да заспи, като че би имало нужда от всичките си сили.

На другия ден, сутринта, имаше урок по метода; това беше ден на метода, както казваха в гимназията. В този ден се събираха за курса на госпожа Декостер в големия салон заради органа-хармониум, необходим за изразителното четене. Влизайки, Жак видя Маду, зает да трие мълчаливо грамадното помещение, и помисли, че се е отказал от пътуването си.

Мина един час, и втори, откакто „малките тропически момчета“ работеха и кривяха челюстите си за „очертанието на думите“, когато главата на Моронвал се показа в полуотворената врата.

— Маду не е ли тук?

— Не, друже мой, — отговори госпожа Моронвал-Декостер, — изпратих го на пазара за храна.

Думата „рана“ изписа върху всички тия детски лица такова изражение на щастие, че те биха могли да направят веднага точното очертание на това слово, ако биха им поискали това. Те бяха тъй оскъдно хранени! Жак, не толкова гладен, помисли за снощния разговор, който, чут на заспиване, му се бе сторил като сън.

Господин Моронвал си отиде, но след няколко минути дойде пак:

— Е, дойде ли Маду?

— Не се е завърнал... Нищо не разбирам, — каза малката жена, обезпокоена и тя.

Десет часа, единадесет часа, никакъв Маду. Урокът бе завършен отдавна. Настъпи часът, в който обикновено от готварницата в подземния етаж, макар тъй тясна и тъй оскъдна, възлизаха топли миризми, които възбуждаха свирепата охота за ядене у учениците. Тая сутрин нямаше нищо: нито зеленчук, нито месо, а и Маду все не се връщаше.

— Може би му се е случило нещо... — казваше госпожа Моронвал, по-снизходителна от ядосания си съпруг, който от време на време отиваше да дебне, с тояга в ръка, при вратата на прохода, идването на негърчето.

Най-последен часът удари дванадесет, всички градски и стенни часовници, всички камбанарии наоколо известяваха часа за обяд, който разделя деня на две почти еднакви части. Тия весели звукове зазвучаха зловещо в празните стомаси на всички обитатели на гимназията. И докато тишината се въдворяваше в околните фабрики, и докато запалените печки на всички къщурки в прохода донасяха шум от пържене и възбуждащи апетита миризми, бездейните учители и ученици очакваха безумно манна, която не падаше.

Представяте ли си това изгладняло заведение, загубено като загиващ кораб сред океан от обядващи?

Малките „тропически момчета“ се движеха с изопнати черти на лицата, с опулени очи, и чувстваха как, заедно с присвиванията от глада, в тях се пробуждаше и тяхната стара склонност към жестокости. Най-последен, към два часа, госпожа Моронвал-Декостер се реши, въпреки аристократичния си произход, да отиде да купи колбаси, не смеейки да повери поръчката на никой от тия малки гладници, способни да изядат всичко по пътя.

Когато тя се завърна, натоварена с големи хлябове и намаслени вързопи, посрещнаха я с възторжено ура, и тогава само, сякаш всички изтощени въображения се оживиха по време на яденето, всеки взе участие в предположенията и страховете, предизвикани от бягството на малкия цар. Моронвал не вярваше в никаква нещастна случка; той имаше много добри основания, за да предвижда бягство.

— Колко пари имаше него? — попита той.

— Петнадесет франка!... — отговори боязливо жена му.

— Петнадесет франка!... Тогава непременно е офейкал.

— Но с петнадесет франка не би могъл да отиде до Дахомей, — каза докторът.

Моронвал поклати глава и веднага отиде в полицейския участък, за да подаде заявление.

Лоша работа го бе сполетяла. Трябваше веднага да намери детето, да му попречи да стигне до Марсилия. Мулатът се боеше от забележките на „мусие Бонфис“. После хората са толкова лоши!

Малкият цар можеше да се оплаче от лошите обноски, на които бе подложен, да погуби доброто име на пансиона. Затова в заявлението си до началника на полицейския участък Моронвал подчерта, че Маду бе завлякъл доста голяма сума, след което прибави безкористно, че паричният въпрос го занимавал много малко и че мислел главно за всички опасности, на които се излагало това нещастно дете, тоя малък безправен цар, заточен, без престол, без отечество.

Говорейки, тигърът бършеше очите си. Полицайте го утешаваха:
— Ние ще го намерим, господин Моронвал, бъдете спокоен.

Но господин Моронвал беше много неспокоен, напротив, и толкова развълнуван, че вместо да чака спокойно у дома си резултата от издирванията, както го съветваше полицейският началник, се впусна веднага в поход, придружен от всички свои „тропически момчета“, между които и нашият приятел Жак, за да подпомогне усилията на полицията.

Започнаха се далечни и разнообразни разходки до всичките врати на Париж. Мулатът разпитваше митничарите, даваше им описание на отличителните белези на Маду, докато децата разглеждаха дългите пътища, които започват от зданията за правовлизане в града, дали не ще съгледат, между празните коли или някои полкове в поход, черния маймунски силует на малкия цар. После отиваха в полицейския участък в часа за доклад; или пък влизаха в участъците сутрин, когато се отварят вратите на затворите и когато прецеждат първите жертви на голямата нощна ловитба, в мрежата на която попадат толкова много неволи и безчестия.

Ах, колко тиня се набира в тая ужасна мрежа, спускана до гъмжащото дъно на големия град! Понякога тая тиня е червена, а когато я размърдат, от нея се издига блудкава миризма на престъпления и кръв.

Каква странна мисъл да заведе там децата, да пълни очите им с всичките тия грозотии, да разтърсва нервите им с трепета на всичките тия умоляващи гласове, с ревовете, проклятията, с хлипанията, с бесните песни, с всичката тая адска музика, която се чува в препълнените полицейски участъци и им е спечелила скърцащия и тъжен прякор: цигулка.

Това именно директорът на гимназията наричаше запознаване на учениците с парижкия живот.

„Малките тропически момчета“ не разбираха добре всичко, което виждаха, всичко, което чуваха, но получаваха от там злоещо впечатление; Жак особено, чийто ум бе по-събуден, по-изтънчен, се връщаше от тия разходки със свито сърце, неспокоен, разчувстван, смаян от опакото на тоя смъртно съзрян Париж и мислеше понякога с ужас: „Маду е може би там.“

После се успокояваше с мисълта, че негърчето навярно е вече далеч, че тича с все сила по пътя за Марсилия, който си представяше прав като прът, на края на който се намира морето и готовите за заминаване параходи.

Всяка вечер, влизайки в спалнята, Жак изпитваше чувство на радост, когато виждаше празното легло на приятеля си:

„Той тича, тича, малкият цар!...“, си казваше той и за миг забравяше тъгите на собствения си живот, необяснимото изоставяне, на което майка му го подхвърляше. Обаче едно нещо относно пътуването на Маду го безпокоеше. Времето, което беше тъй хубаво в деня на заминаването му, внезапно се бе променило. Сега бе завалял проливен дъжд, град, сняг дори, всред който природата се мъчеше да събере своите заблудени лъчи; това беше много трудно; и след няколко случайни просветлявания, вятърът, който духаше постоянно, донасяше вихрушка с дъжд, вследствие на което „тропическите момчета“, заспали под скърцащия и треперещ стъклен покрив, обвити от външния въздух, който разтърсваше тяхната слаба постройка, караше я да вика и да трепери, можеха да сънуват дълги морски пътувания, да изпитат впечатленията от откритото море без защита от опасностите.

Свит под покривките си, за да се запази от ужасните въздушни течения, които свистяха и плющяха през спалнята като ремъци, Жак следваше мислено въображаемия път, който Маду-Гезо бе поел. Той го виждаше сгушен край някой ров, край някоя гора, изложен на бурите и на проливните дъждове, без да може късата му червена дрешка да го запази от гнева на годишното време.

Но не, действителността беше още по-злоеща от тия предположения.

— Намерили са го! — извика Моронвал една сутрин, като се втурна в обедната тъкмо когато учениците сядаха на масата... — Намерили са го! Получих известие от полицейския участък... Бързо! Шапката ми, бастуна ми!... Ще изтичам до участъка.

Той се намираше в жестоко състояние на възмущение, на зла радост.

Отчасти за да поласкаят учителя си, отчасти да задоволят оная нужда да викат, с която се отличаваха, „тропическите момчета“ посрещнаха новината с гръмогласно ура. Жак не смеси гласа си с тоя тържествуващ рев и веднага помисли: „Ах, клетият Маду!“

И наистина, Маду беше в участъка от снощи. Там, в тая клопка, всред злодеи, скитници, купчина от човеци, паднали в калта от леност, от отвращение, от умора или пиянство, налягали разбъркано върху сложени на земята сламеници, там предполагаемият наследник на дахомейската корона бе намерен от своя превъзходен учител.

— Ах, нещастното дете, в какво състояние трябваше да... да...

Достойният Моронвал не можа да каже нищо повече, задушен от изненадата и вълнението; и придружаващият го полицейски инспектор, като видя как големите му ръце обхванаха шията на негърчето като в страшни клещи, не можа да се сдържи да не помисли:

„Чудесно! Ето един директор на пансион, който обича учениците си.“

В замяна, безчувственият Маду изглеждаше напълно равнодушен; когато видя Моронвал, чертите на лицето му не изразиха нито радост, нито мъка, нито изненада, нито срам, нито дори оня неописуем ужас, който мулатът му внушаваше обикновено и който обстоятелствата би трябвало, разбира се, да усилят.

Очите гледаха, без да виждат, мрачни върху обезцветеното му лице, побледняло и лишено от блясък. Мръсният и страшен вид на цялата му личност, вързоп от кални дрипи, подчертаваше още повече неговата немощ. От главата до петите, включително и по къдравата му коса, калта се бе натрупала на стари и скорошни, залепени едни върху други пластове, от които най-сухите се отделяха във вид на пепелно цветни плочки.

Той приличаше на земноводно същество, което последователно се е мокрело във водата и се е търкаляло по пясъка на брега.

Нямаше обувки на краката си, нямаше и каскет: галоните му бяха съблазнили, без съмнение, някой грабител. Бяха му останали само гащите, които едва се държаха, и червената му жилетка, цялата разнищена, чийто цвят личеше само тук-там, избледнял от слънцето и от калта.

Впрочем, какво му се беше случило?

Сам той би могъл да каже това, ако би искал да говори. Инспекторът знаеше само, че агентите по безопасността, обикаляйки снощи из американските каменоломни, го намерили легнал върху една пещ за гипс, почти мъртъв от глад и вцепенен от топлината на пещта. Защо беше още в Париж? Какво му бе попречило да замине?

Моронвал не го попита за това, не му каза нито дума по време на дългия път с кола, който двамата изминаха от участъка до гимназията.

Между детето, захвърлено в ъгъла като вързоп, побледняло, отъпяло и тъжно, и тържествуващия и победоносен директор се разменяха само погледи.

И какви погледи!

Едно тънко, наточено и резливо острие се кръстосваше във въздуха с малка, жалка, превита, строшена, предварително победена пръчка.

Когато Жак видя да минава през градината това черно и жалко лице, набръчкано, умалено всред парцаливите си дрехи, той едва позна малкия цар.

Маду му подхвърли едно „Добър ден, мусие!“ с неизразима тъга; после, през целия ден не стана дума за него. Класните занятия ставаха нередовно, както обикновено, почивките също. Само от време на време, на няколко пъти, от стаята на мулата се чуваха глухи удари и дълбоки охкания. Дори когато тоя зловец шум преставаше, на Жак в страха му, му се струваше, че още го чува; госпожа Моронвал изглеждаше също развълнувана, слушайки го, и понякога всичките страници на книгата, която държеше в ръцете си, трепереха. На вечеря директорът седна на масата изтощен, но сияещ.

— *Поклетото!* — казваше той на жена си и на доктор Хирш, — *поклетото!*... до какво състояние ме докара!

Наистина, той имаше съсипан от умора вид.

Вечерта, в спалнята, Жак намери съседното до своето легло заето. Клетият Маду бе довел господаря си до такова състояние, че и самият той трябваше да си легне, и то с чужда помощ.

Жак много би желал да му заговори, да узнае подробностите на неговото тъй мъчително и тъй кратко пътуване, но госпожа Моронвал и доктор Хирш седяха тук, наведени над детето, което като че спеше с

ония тежки въздишки, които са неизбежни след ден на голяма умора и плач.

— Значи, господин Хирш, вие мислите, че той не е болен?

— Не повече от мене, госпожо Моронвал... Знаете ли, тая порода е яка като броненосец!

Когато те си отидоха, Жак хвана черната ръка на Маду, лежаща върху одеялото, грапава и горяща като излизаща от пещ тухла.

— Добър вечер, Маду.

Маду полуотвори очите си и, гледайки приятеля си със страшно отчаяние, му каза съвсем тихо:

— Свършено с Маду. Маду загуби своето гри-гри. Никога вече няма види Дахомей. Свършено...

Ето защо той не бе напуснал Париж. Два часа след бягството си от гимназията, когато търсеше в изходите на предградието една отворена врата за полето, петнадесетте франка за пазара и разковничето, което носеше на шията си, бяха преминали, без да знае как, в джоба на един от ония крайградски скитници, за които всяка жертва е добра, една от ония грабливи птици, които се нахвърлят върху всичко, което блести.

Тогава, без много да мисли за Марсилия, за параходите, за пътуването, знаейки добре, че без своето гри-гри не ще стигне никога до Дахомей, Маду се завърна и тича, в продължение на една седмица, из всички низини на подземния Париж, за да търси разковничето си. Страхувайки се да не бъде хванат и отведен у Моронвал, той води оня нощен пълзящ и сплашен живот, който води мрачния Париж, що краде и убива. Той бе спал в недостроени къщи, в изоставени места, в канални тръби, под мостове, дето вятърът духа, зад театрални огради, всред остатъците от вечерята на чакащите отварянето на вратите.

Благодарение на малкия си ръст и черния си цвят той можа да се промъкне навсякъде и всякъде да свикне. Той почувства порока, който го докосна със своите лепкави и безшумни криле на нощна птица; той се храни с хляба на крадците, защото крадците са понякога милостиви. Присъства на нощни поделби, на яденето на убийци в избите на постройките, спа своя детски сън наред със спящия убиец. Какво му пукаше от това? Той търсеше своето гри-гри и минаваше през всички безчестия, без да ги вижда.

В грамадните парижки низини малкият цар оставаше спокоен като в горите, дете Керика го отвеждаше да станува през големите ловувания, когато, събуден от мученето на слоновете и хипопотамите, той виждаше под неясно осветените исполински дървета чудовищни сенки да скитат около стана и чувстваше вълнообразните движения на влечуги, които минаваха под листата близо до него. Но Париж, със своите чудовища, е още по-ужасен от всички африкански гори, — негърчето би се уплашило, ако бе видяло, ако бе разбрало всичко. За щастие, мисълта за неговото гри-гри го занимаваше изключително, и тук, както и при далечните ловувания, покровителстващата ръка на Керика се простираше над него...

— Свършено е, Маду!

Малкият цар не каза повече нищо тая вечер, толкова беше изтощен, и съседът му по легло заспа, без да узнае нищо повече.

Посред нощ Жак се събуди внезапно. Маду се смееше, пееше, говореше си сам с необикновена лекота и на своя роден език. Бълнуването започваше.

Сутринта доктор Хирш, когото повикаха набързо, заяви, че Маду е много болен.

— Хубавичък менингоенцефалит, — казваше той, триейки един о други пръстите си, жълти и лъскави, като кости за игра. Очилата му блестяха. Той изглеждаше възхитен.

Доктор Хирш беше ужасен човек! С глава, натъпкана с научни четива, с всички утопии, с всички теории, много мързелив и с несвързани мисли за последователен труд, той бе изкарал един-два семестъра по медицина, прикривайки действителното си невежество с безразборен куп от сложни изучавания върху индийската, китайската и халдейската медицина. Той се занимаваше дори с магии и когато някой човешки живот попаднеше случайно в ръцете му, мислеше за тайните на омагьосването, за тъмните и опасни рецепти на врачките.

Госпожа Моронвал беше на мнение да повикат истински лекар в помощ на тая бълнуваща наука, но директорът, не тъй състрадателен и като не искаше да прави разходи, които може би никога не ще му се изплатят, намери, че доктор Хирш беше достатъчен за лекуването на тая маймуна и я остави напълно в ръцете му.

В желанието си сам да се разпорежда с болния, без ничие чуждо участие, странният доктор взе за предлог някакво усложнение, което

можело да направи болестта заразна, за да накара да преместят леглото на Маду на другия край на градината, в някакъв стъклен „топлилник“, като всичките постройките на бившата конска фотография, в който имаше една камина.

В продължение на една седмица той можа да опита върху малката си жертва медицините на най-варварските народи, да я измъчва както си ще: Маду не се противеше повече от едно болно куче. Когато докторът, претрупан с малки, зле запушени стъклета, пълни с миризливи и разнообразни прахове, направени от него, влезеше в „топлилника“, затваряйки грижливо вратата след себе си, всички мислеха:

„Какво ли ще прави с болния?“

И „малките тропически момчета“, за които всеки лекар беше винаги малко магьосник и врач, клатеха глава и въртяха очите си, като го виждаха.

Но им беше забранено да приближават, за да не се заразят, и това място в дъното на градината им се струваше някакъв тайнствен кът, ограден от сенки, от тайни, от ужас, дето като че се подготвяше едно събитие, много по-тайно и ужасно от всички лекарства на доктора.

Жак би желал, все пак, да види приятеля си, да прекрачи прага на тая затворена врата, тъй неуморно надзиравана, че сякаш бе зазидана. Най-после, чрез дебнене, той улучи един миг, когато докторът, търсейки едно забравено лекарство, се бе втурнал към прохода; тогава Жак влезе с високия Саид в набързо приготвената болница.

Това помещение беше полуселско, в него пазеха градинарски сечива, издънки от цветя, зиморничави растения. Желязното легло, на което Маду лежеше, бе сложено върху утъпканата земя. В ъглите се виждаха саксии от жълта глина, натрупани една върху друга, късове от храсти, счупени стъкла, красиво сини, с оня син цвят, който добиват натрупаните един върху друг въздушни пластове. Повехнали лиани, големи вързопи със сухи корени допълваха тоя печален вид; а в камината, като че някакво малко тропическо растение, чувствително на студа и крехко, се бе подслонило, огънят пламтеше, изпълвайки топлилника със задушлива и сънна горещина.

Маду не спеше. Клетото му лице, все по-залиняло, потъмняло, имаше все същото изражение на съвършено равнодушие. Черните му ръце се бяха сгърчили върху одеялото. Имаше нещо животинско в

покорството на неговото същество, в това отрицание от всичко, което го обикаляше, и в начина, по който се обръщаше към стената, сякаш невидими пътища се бяха отворили за него между варосаните камъни, и всяка пукнатина на старото здание бе станала лъчезарна пролука към познатата само нему страна.

Жак се приближи до леглото:

— Аз съм, Маду... Аз съм, мусие Жак.

Маду го погледна, без да разбере, без да отговори; той не знаеше вече френски. Никакви световни методи не биха могли да му помогнат вече. Малко по малко природата си бе възвърнала това малко диваче; и в бълнуването, в което човек не принадлежи вече на себе си, в което инстинктът заличава всички заучени неща, Маду говореше само дахомейски. Жак му каза още няколко думи много тихо, докато по-възрастният Саид се отдалечаваше към вратата, изпълнен с ужас и мъка, обхванат от студа, който големите криле на смъртта раздвижват около нея, когато тя слиза бавно, като застанала във въздуха птица, над помрачените чела на ония, що берат душа. Изведнъж Маду изпусна продължителна въздишка... Двете деца се спогледаха.

— Струва ми се, че спи..., — прошепна Саид, много бледен.

Жак, много смутен също, отговори тихо:

— Да, имаш право, той спи..., хайде, да си вървим.

И двамата излязоха бързо, изоставяйки своя другар на някаква зловеща сянка, която го обгръщаше, още по-очебийна в това странно място, дето се спускаше една зеленикава, неопределима светлина, светлината в дъното на градината при здрач.

Настъпи нощта. В мълчаливия и черен кучкарник, чиято врата децата затвориха на излизане, пламъкът на огнището блести, отразява се, удължава се към всички ъгли, сякаш търси нещо, което не намира вече.

Той осветява светкавично натрупаните стъкла, потъва в дъното на саксиите, катери се по опрените на стената храсти, вълнува се, тича непрекъснато и все не намира нищо. Той се разхожда по желязното легло, по малката червена дрешка, чиито ръкави са обтегнати спокойно в положение на почивка; но изглежда, че и тук няма нищо, защото пламъкът продължава да тича по тавана, по вратата, да скита, да трепти докато, уморен, изтощен, обезсърчен, разбирайки, че огънят е

безполезен, че няма вече кого да сгръва тук, се завръща в пепелта и угасва, също като малкия зиморничав цар, който толкова го бе обичал.

... Клетият Маду! Понеже иронията на съдбата го преследваше и след смъртта, директорът на пансиона се колеба дълго дали трябваше да го погребее като слуга или като Царско Височество. От една страна се явяваше въпросът за спестовността, от друга — ползата от разгласата и суетата; последната надви. След дълги колебания Моронвал си каза, че трябва да се направи нещо велико и, тъй като малкият цар не бе донесъл приживе всичко, което се очакваше от него, беше справедливо да се възползват от смъртта му.

Прочее, устроиха тържествено погребение.

Всички вестници възпроизведоха биографията на малкия дахомейски цар, много кратка биография, уви и съразмерна с трайността на живота му, но обкръжена, обвита с дълъг панегирик за гимназията Моронвал и нейния директор. Превъзходството на метода Декостер, положените медицински грижи към личността на царското дете, здравословността на заведението, нищо не бе забравено, и най-трогателното в тия похвали бе тяхното единодушие и сходството на изразите им.

Най-после, в един майски ден, Париж, който, въпреки безчислените си занятия и трескава залисия, следи с будно око онова, което става, Париж видя, как по дългите му булеварди се проточи едно голямо и странно шествие. Четирима малки чернокожи ученици държеха лентите на една първокласна погребална колесница. Зад тях, един жълтокож ученик с фес, — нашият приятел Саид, — носеше върху кадифена възглавница някакви странни ордени, някакви уж царски знаци. След това вървеше мулатът с бяла вратовръзка, заобиколен от Жак и другите „тропически момчета“. После учителите, приятелите на къщата, всички несретници, които вървяха разбъркано, многочислени и жалки. Колко прегънати гърбове, сплеснати лица, зашлевени от съдбата, която бе отпечатала петте си пръста върху набраздените им с незаличими бръчки бузи; колко посърнали погледи, плешиви глави, още сияещи от мечти, колко изтъркани палта, подпетени обуца, разочаровани надежди, неосъществими честолюбиви стремежи!... Всички тия хора вървяха жалки, затруднени от силната дневна светлина, и това злоещо шествие тъкмо подходеше на малкия, лишен от престола цар. Не бяха ли и всички

тия заблудени нещастници притежатели на някакви въображаеми царства, в които никога нямаше да влязат?

И нали само в Париж може да се види подобно погребение: един дахомейски цар, изпращан до гробищата от всичките пропаднали бохеми!

За да се довърши печалният изглед на тая плачевна церемония, заваля непрекъснат дребен, напоителен, студен и плющящ дъжд, сякаш студът преследваше съдбоносно малкия цар дори в земята, в която щеше да почива! Уви да, дори в земята; защото, щом пуснаха ковчега, речта, която Моронвал държа, истински мраз от несвързани блудкавости, от надути и ледени думи, не беше в състояние да те стопли, мой клето Маду! Мулатът говори за добродетелите, за големия ум на покойния, за образцовия господар, какъвто би бил един ден, после завърши надгробната си реч с блудкавата възхвала, с която си служат в подобни случаи:

„Той беше човек!“ — каза той превзето.

Той беше човек.

На тия, които познаваха тоя малък маймунски образ, жалък и мил, това детско лице и говор, развивали се в оскърбяващо робство, думите на Моронвал се сториха колкото сърцераздирателни, толкова и смешни.

Обаче, между всичките лъжливи сълзи, които оплакваха Маду, имаше поне едно истинско вълнение, една истинска скръб, скръбта на Жак. Смъртта на неговия другар му бе направила силно впечатление, и тая малка мургава мутричка, тъй мрачна и дълбоко огорчена, която бе съзрял в сянката на топлилника, го преследваше неотстъпно от два дни. Към тоя натрапчив образ се примесваше в тоя миг впечатлението от печалното тържество, както и чувството за собственото му нещастие. Сега, когато негърът не съществуваше вече, той се чувстваше единствен изоставен на гнева на директора, защото другите „тропически момчета“, колкото и изхвърлени да бяха, всички имаха настойници, които ги посещаваха понякога и се биха възмутили от прекалените грубости. Жак виждаше, че беше изоставен. Майка му не му пишеше вече, никой в гимназията не знаеше къде беше тя. Ах, ако би могъл да узнае това, колко бързо би прибягал при нея, би й разказал за неволите си!

Тъй мислеше Жак, слизайки по дългата кална алея на гробищата. Лабасендр и доктор Хирш вървяха пред него, говореха на висок глас и ето какво чу той:

— Уверен съм, че тя е в Париж, — казваше Лабасендр.

Жак се вслуша несъзнателно.

— Онзи ден я видях по булеварда.

— А него?

— Разбира се, трябва да предполагаш, че са се завърнали заедно!

Тя, той, това бяха две неясни означения; и все пак Жак се почувства извънредно развълнуван, както когато слушаше мъчителните за него разговори на масата. След миг, наистина, двете много ясно изречени имена го предупредиха, че не се лъжеше.

Значи, майка му беше в Париж, в един и същи град с него, а не идваше да го прегърне.

— Да отида сам при нея! — си каза той изведнъж.

През целия дълъг път от Пер-Лашез до улица „Монтен“ тая мисъл не го оставяше: да избяга, да се възползва от безредието, в което хората от пансиона се завръщаха, пръснати от умората и увлечени в частни разговори, безгрижни за реда и приличието, сега, когато впечатлението бе произведено, представлението — свършено.

Моронвал, заобиколен от учителите и от дружина несретници, вървеше начело на шествието и се обръщаше от времена време, махаше за сбор: „Хайде!“ към високия Саид, който водеше втория взвод. Египтянинът от своя страна предаваше директорския зов на малките крака, които вървяха мъчително на далечно разстояние: „Хайде! Хайде!“ Тогава закъснелите започваха да тичат и накрая достигаха ядрото на тълпата, благодарение на добрата си воля. Само Жак оставаше най-назад, като се преструваше на много уморен.

— Хайде! — викаше Моронвал.

— Хайде! Хайде! — повтаряше египтянинът.

При влизането в Елисейските полета, Саид се извърна за последен път, размахвайки високо за сбор дългите си ръце, но ги отпусна веднага, като застана слисан, смаян.

Тоя път малкият Жак беше изчезнал.

VII НОЩНО СКИТАНЕ ПРЕЗ ПОЛЕТО

Отначало той не тичаше. Не искаше да го вземат за беглец. Вървеше, напротив, с безделнишка и равнодушна стъпка, с бдително око и крака, готови за голям устрем. Но колкото повече приближаваше до булевард Осман, безумно желание да тича го тласкаше напред и малките му крачки се удължаваха неволно, тъй като нетърпението му да стигне там се увеличаваше от ужасно безпокойство.

Какво щеше да намери на булеварда? Може би къщата заключена. Ами ако Хирш и Лабасендр се бяха излъгали, ако майка му не се беше завърнала, тогава какво щеше да прави? Да се завърне в гимназията след тая отлъчка не му мина дори през ума. И да бе помислил такова нещо, споменът за глухите удари и за мрачните стонове, които бе слушал цял следобед в стаята, в която мулатът и Маду се бяха затворили, биха го изпълнили с ужас и отвърнали от това намерение.

„Тя е там!“, си каза детето с възторжена радост, като видя отдалеч всички прозорци на голямата къща отворени, крилата на вратата разгънати, както когато майка му беше готова да излезе. Той се втурна, за да пристигне, преди колата да е заминала. Но щом влезе в преддверието, видът на къщата му се стори необикновен.

Тя беше оживена, пълна с хора.

Отгоре снемаха покъщнина, кресла, канапета, които, с нежния цвят на техните платове, приспособени към стайната полусветлина, изглеждаха не на мястото си при дневната светлина. Едно огледало с венец от ангелчета се опираше на студения камък при входа, където бяха струпани повехнали цветарници, свалени завеси, един малък полилей от планински кристал. Жени във великолепни облекла сновяха по стълбата и по дебелия килим, малките им крачка се срещаха с грубите обуца на носачите, които слизаха, натоварени с покъщнина. Жак, смаян, се изкачи заедно с тая тълпа и едва може да познае жилището, дотолкова всичките стаи изглеждаха променени в безредието на техните мебели, пренесени от едно място на друго,

разместени, разединени и още нови. Посетителите отваряха празните чекмеджета, почукваха леко по дървото на скриновете, по опнатата кожа на столовете, гледаха с лорнет наоколо си нахално, а понякога, минавайки край пианото, някоя изящна госпожа, без да се спира и без да сваля ръкавиците си, изсвирваше няколко ноти. Детето мислеше, че сънува, като виждаше къщата си завладяна от тая навалица, в която то не познаваше никого, в която минаваше незабелязано, като някакъв чужденец.

А къде беше майка му?

Той се опита да влезе в салона, но тълпата се притискаше там, гледаше нещо в дъното на стаята и Жак, много нисък, за да може да различи нещо, чуваше само извикването на числа и леките резки удари с чук върху масата.

„Едно детско креватче с балдахин, позлатено и с копринен дюшек!...“

Жак видя как прекараха край него, в дебелия черни лапи на носача, малкото креватче, което „добрият приятел“ му бе подарил и в което бе преживял най-хубавите си сънища. Той искаше да извика: „Та това креватче е мое! Не позволявам да го вземете...“ Срамът го въздържа; и той скиташе тук като глупец, слисан, търсеше майка си от стая в стая, в бъркотията на това широко отворено жилище, в което се вмъкваше шумът на булеварда и ослепителната му светлина, когато почувства, че някой го хвана за ръката:

— Как! Господин Жак, не сте ли в пансиона?

Беше Констан, стайната прислужница на майка му, облечена празнично, наложила шапчица с розови панделки като театрална разпоредителка, много зачервена, много заета, важна.

— Къде е мама? — я попита детето с тих глас и тъй трогателно и неспокойно, че сърцето на дебелия прислужница се покърти.

— Майка ви не е тук, клето дете.

— А къде е?... Какво се е случило?... Какви са всичките тия хора?

— Тия хора са дошли за разпродажбата. Но не стойте тук, господин Жак. Да слезем в готварницата... Там по-добре ще си поприказваме.

В подземника имаше голямо събрание: Огюстен, Пикардката и други слуги от съседните къщи. Шампанско се лееше обилно върху

мазната маса, на която една вечер се бе решило бъдещето на Жак. Пристигането на детето ги порази; цялата бивша прислуга на къщата го заобиколи, погали; всички съжаляваха, всъщност, за господарката си, която не беше строга и слабо надзираваше разпиляването. Тъй като се страхуваше да не би да го заведат в гимназията, Жак не каза, че беше избягал и измисли отпуск, който използвал, за да дойде да научи нещо за майка си.

— Тя не е тук господин Жак, — каза Констан сдържано, и не зная дали трябва... — После, подтикната от благородна подбуда, прибави: — Бога ми, какво от това? Нямаме право да крием от детето къде е майка му.

Тогавя тя разказа на малкия Жак, че госпожата живеела в околностите на Париж, в едно малко село, което се наричало Етиол.

Детето повтори това име няколко пъти, Етиол..., Етиол... и така го закрепи в паметта си.

— Далече ли е от тук? — попита той небрежно.

— Цели осем километра, — отговори Огюстен.

Но Пикардката, която някога бе служила близо до Корбей, започна да спори, че било по-близо. Последва дълга препирня за пътя, който води до Етиол и Жак слушаше с най-голямо внимание, защото беше вече решил да извърви съвсем сам и пеша тоя дълъг път. Минавало се през Берси, Шарантон, Вилньов Сен Жорж; от там се завивало надясно, оставял се пътя за Лион, поемал се тоя за Корбей, вървяло се край Сена и Сенарската гора до Етиол.

— Тъкмо така, — казваше Констан... — Госпожата живее край самата гора... Една хубава малка къща с латински надпис на вратата.

Жак напрягаше ушите си, доколкото можеше, мъчеше се да запомни всичките тия имена, особено онова, през което се минавало на излизане от Париж, Берси, и онова, закъдето се отивало, Етиол. Те представляваха в ума му две светли точки, между които се простираше дълъг път в тъмнина и неизвестност.

Разстоянието не го плашеше: „Ще вървя цялата нощ, си казваше той... Колкото и малки да са краката ми, ще измина осемте километра за всичкото това време.“ После каза високо:

— Хайде, аз си отивам... Трябва да се върна в гимназията... — Той искаше да попита още нещо, да зададе един въпрос, който гореше устните му. Дали и д'Аржантон беше в Етиол? Съществуваше ли още

между нея и него оная близост, която той считаше за тъй пагубна?... Но не посмя да попита Констан за това. Без да знае точно истината, той чувстваше добре, че тая страна от живота на майка му не беше дотам почтена и не заговори по тоя въпрос.

— Хайде, сбогом, господин Жак!

Слугините го разцелуваха, кочияшът стисна силно ръката му; после Жак се озова в преддверието, всред струпаните вещи в края на разпродажбата; комисарят-оценител си отиваше, следван от своя викач, а носачите спореха, докато отнасяха покъщнината. Без да се спре всред тая необяснима бърканица, докато гнездото, в което беше дошъл да потърси убежище, се разпръсваше по всички кътища на града, самотното дете, изхвърлено и то на улицата вследствие разпиляването на жилището на тази авантюристка, предприе дългото пътуване, което щеше да го приближи до единствената му покровителка.

Берси!

Жак си спомни, че беше ходил там неотдавна с Моронвал, когато тичаха да търсят Маду. Пътят не беше мъчен; трябваше да се стигне до Сена и да се върви нагоре все по течението ѝ. Наистина, беше далече, о! Много далече; но страхът да не попадне пак в ръцете на мулата го накара да извърви бързо разстоянието. Всеки миг нов страх го принуждаваше да ускорява хода си. Ту му се струваше, че вижда широките поли на Моронваловата шапка, чиято сянка като че падаше върху една стена, ту някой с бърза походка го преследваше ожесточено по петите. Инквизиторският поглед на стражарите го ужасяваше; и всред хилядите парижки викове, всред шума на колите, в разговорите на минувачите, в задъханото дишане на големия деен град, струваше му се, че чува постоянно тия хиляди пъти повтаряни думи: „Дръжте го... дръжте го!“ За да се избави от тия натрапчиви мисли, той слезе покрай стръмния бряг и започна да тича с всичките си сили по тясната и гладка каменна настилка край реката.

Денят гаснеше. Много тежката, много високата и пожълтяла от падналите дъждове река се блъскаше тежко о сводовете на мостовете, по които блестяха големи железни пръстени. Вятърът духаше, разнасяше последните лъчи на залязващото слънце. Всичко се оживяваше от бързината, в която умират нашите тъй бързи и тъй пълни парижки дни. Жените излизаха от пералните, натоварени с вързопи мокро пране, всички изпъстрени с множество тъмни петна, образувани

от водата, която бързо прониква във вехтите платове. Риболовци излизаха с въдици, с кошници, докосваха конете, които се връщаха от водопой. Ония, които вадеха пясъка, чакаха при вратите на малки канцеларии, където им заплащаха работата; и цяло речно население, лодкари, носачи с прегънати гърбове, с вълнени качулки, сновеше по брега, смесено с друг род хора, подозрителен и ужасен, скитници по реката, грабители на остатъци, пирати по Сена, способни да ви извадят от водата за петнадесет франка и да ви хвърлят в нея за пет франка. От време на време някой от тия хора се обръщаше, за да види тоя малък ученически мундир, който бързаше толкова много и изглеждаше тъй дребен във величествената гледка на бреговете на Сена.

На всяка стъпка видът на стръмния бряг се променяше. Тук той беше черен и дълги гъвкави дъски го съединяваха с грамадни кораби за въглища. По-далече човек се плъзгаше по кори от плодове, пресен мирис на овощна градина се смесваше с миризмата на тинята и под грамадните полуоткрити платнища на многочислени привързани лодки се показваха натрупани купища ябълки, блестящи със снежните си градински багри.

Изведнъж изпъкваше картината на морското пристанище: всевъзможни стоки, параходи с къси комини, от които не излизаше пушек. Миришеше само на катран, на каменни въглища, на пътешествие. След това пространството се стесняваше и горичка от големи дървета къпеше в реката старите си корени, сякаш човек се намираше на двадесет километра от Париж или се е върнал три века назад.

От този нисък път градът добиваше особен изглед. Къщите изглеждаха по-високи поради дълбокото им отражение във водата, минавачите по-многочислени, сгъстени вследствие ограниченото място, виждаха се редици глави, облежани на оградите на крайбрежието или на мостовете, подпрени на лениво разположените лакти. Би казал човек, че безделниците, отегчените и отчаяните от всички кътища на Париж идваха тук, за да съзерцават водата, изменчива като сън, но същевременно така безнадеждно еднообразна като най-тъжния живот. Каква гатанка крие в себе си тая жива вода, та толкова нещастници я гледат тъй обезсърчено, глупаво или жадно?... От време на време, когато се спираше, за да поеме дъха си, Жак

виждаше в заслепение всички тия очи, които като че го дебнеха, следяха, и започваше да тича по-бързо.

Но се свечеряваше.

Сводовете на мостовете потъмняваха като черни пропасти, стръмният бряг започваше да запустява, осветяван само от оная неясна светлина, която възлиза от най-тъмната вода. От крайбрежните къщи се виждаха само покривите, разпокъсано очертание на стрехи, комини, камбанарии, матовочерни върху все по-засилващата се светлина; и въздушната мрачина се съединяваше с речната мъгла в една бледна, неясна черта; първите запалени фенери на улиците и на движещите се коли пръскаха синя светлина върху последните дневни лъчи.

Детето не бе забелязало, че тесният път бе започнал да се възкачва незабележимо и да се разширява постепенно, така че то се озова на едно широко пристанище, наравно със стръмния бряг, от който само няколко каменни стълбчета го отделяха. Там фенерите осветяваха товарни коли, влизащи в големи врати, дето винени бъчви се търкаляха шумно; и от тия грамадни пътни врати, от тия складове, от тия изби, от тия хиляди бъчви, наредени на пристанището, се носеше миризма на винена утайка, смесена с плесенясалия и блудкав дъх на влажно дърво.

Това беше Берси. Но същевременно настъпи и нощта. Жак не забеляза това веднага.

Шумът на силно осветеното пристанище, широката като залив Сена на това място, отразяваща по двата бряга своите многочислени отблясъци, го заблуждаваха за късния вече час; и после детското му въображение, свръхвъзбудено от трескавото тичане, беше завладяно от страха, че не ще може да премине вратите. Струваше му се, че всички полицейски постове са вече осведомени за бягството му. Тая мисъл единствено го занимаваше.

Но щом премина преградата без никаква мъчнотия, без никой митничар да забележи минаването на тоя малък беглец в мундир, щом остави Сена вдясно, по съвета на Огюстен, и тръгна по една дълга улица, дето фенерите мигаха все по-рядко, нощният мрак и студ проникнаха до сърцето му и му причиниха тръпки. Докато беше в града, между тълпата, той изпитваше голям ужас, ужасът, че ще го познаят и уловят; сега се боеше пак, но страхът му беше от друго

естество, някакво неоснователно безпокойство, увеличено от дълбоката тишина и самота.

Все пак мястото, дето се намираше, не беше още селото. Улицата се ограждаше от къщи от двете страни; но колкото детето отиваше напред, постройките се разреждаха все повече, като между тях се появяваха дълги дъсчени огради, големи работилници с материали, наведени сайванти с грамадни покриви. Къщите става колкото поредки, толкова и по-ниски. Няколко фабрики с ниски покриви издигаха дългите си комини към оловноцветното небе; после, само между две къщурки, се извисяваше грамадно здание, осеяно с прозорци от едната страна, тъмно и затворено от другите три, загубено сред неясно определена местност, зловещо и глупаво. Но, като че изтощен от това последно усилие, градът, в желанието си да свърши, показваше вече само жалките къщурки, почти наравно със земята. Улицата като че замираще също, тъй като нямаше вече плочници, нито бордюри и съединяваше в едно своите два ручея. Би казал човек, че това е голям път, който прекосява едно село и се превръща в „главна улица“ в продължение на няколко метра.

Макар часът да беше едва осем, тоя дълъг път, който се губеше нейде дълбоко в тъмнината, беше тих и почти пуст. Редки минувачи ходеха безшумно по меката земя, покрита с водни локви; човек можеше лесно да настигне, без да ги вижда, тия неми сенки, които се промъкват край оградите и отиват на някакви тайнствени работи; сякаш за да направят разстоянието по-голямо, тишината още по-ужасна, от време на време в дворовете на пустите фабрики кучетата лаеха продължително.

Жак се вълнуваше. Всяка направена крачка го отдалечаваше от Париж, от неговия шум, от неговите светлини и той навлизаше дълбоко в нощта и тишината. В тоя миг той приближаваше последната къщурка, една кръчма, още осветена и преграждаща пътя с дълга светла ивица, която се струваше на детето граница на обитаемия свят.

След това идеше неизвестното, тъмнината.

То се колеба дълго, преди да се впусне отвъд нея.

„Ами ако вляза вътре и попитам за пътя?“, си казваше то, като погледна в кръчмата. За нещастие, нямаше нито петаче в джоба си... Господарят хъркаше, седнал до тезгяха си. Около една крива масичка двама мъже и една жена пиеха, облакътени, и разговаряха тихо. От

шума, който произведе детето, като бутна полуотворената врата, те вдигнаха глави и погледнаха. Лицата им бяха зловещи, бледни и ужасни, подобни на ония, които Жак бе видял една сутрин в участъка, когато търсеха Маду. Особено ужасна беше жената, с червена блуза и с мрежа в ръка.

— Какво иска тоя там? — попита един пресипнал глас.

Единият от мъжете стана, но Жак избяга уплашен, прескочи бързо светлината, която излизаше от кръчмата, чувайки зад себе си поток от псувни и тракането на затворената врата. Сега той се втурна стремглаво в зловещата тъмнина, станала негово убежище; той тичаше с всички сили и се спря дълго време след това, в откритото поле.

Надалеч, от дясно на ляво, се простираха поля, които като че се сливаха с чертата на кръгозора.

Няколко ниски и нови градинарски къщи, прилични на малки бели кубове, пръснати в тая мастилено черна нощ, нарушаваха единствено еднообразието на гледката. Там някъде Париж продължаваше своя живот на голям град, едва забележим вече на това разстояние, и оживяваше цяла част от небето с червен отблясък като от ковачница. Париж се разпознава от всичките му околности по тоя стълб светлина, обвит както някои звезди от бляскавата атмосфера на своето движение.

Детето стоеше тук неподвижно, поразено. За пръв път то се намираще тъй късно във от града и съвсем само. Освен това то не бе яло, нито пило нищо от сутринта, та страдаше от голяма, палеца жажда. Сега то започна да разбира в какво ужасно приключение се бе впуснало. Може би се лъжеше и вървеше в противоположната посока на оня хубав етиолски кът, тъй желан и тъй далечен? Дори да допуснеше, че беше на прав път, каква сила ще му е нужна, за да стигне до края!

Хрумна му тогава мисълта да легне в един от рововете, изкопани от двете страни на пътя, и да спи там до разсъмване; но, като се приближи до единия ров, чу пред себе си, съвсем наблизко, дълго, тежко дишане. Един човек беше легнал там, опрял главата си на куп камъни.

Жак се спря, вкаменен, с прегънати, треперещи крака, неспособен да направи нито стъпка напред или назад. И за да го

изплаши още повече, ето че тази безименна и хъркаща купчина започна да мърда, да пъшка, да се протяга в съня си.

Детето си спомни кръвожадния поглед на облечената в червена блуза жена, образите на скитащите нехранимайковци, там, край стените; то си помисли, че „това, което спеше“ трябва да има също такава неблагородно лице и потрепери при мисълта да не би да се отворят тези затворени очи, да не би да се изправи това дълго, отпуснато тяло, с обувките напред, върху пътната кал.

Стори му се, че цялата нощна тъмнина е изпълнена с тия страшни призраци. Те изскачаха от дъното на рововете, заграждаха пътя; само ако простреше ръката си наляво или надясно, струваше му се, че би напипал някой от тях. Ах, легналият там клетник върху купчината камъни, за да отрезнее от пиянство или престъпление, би могъл да се събуди, да скокне върху него: тогава Жак не би намерил в себе си дори сила да извика!...

Една светлина и идващи по пътя гласове го извадиха внезапно от вцепенението му. Един офицер, завръщайки се бързо в своето укрепление, едно от ония малки отделни укрепления пред Париж, вървеше зад своя ординарец, който осветяваше пътя пред него с голям фенер поради извънредната нощна тъмнина.

— Добър вечер, господа! — каза детето с тих, треперещ от вълнение глас.

Войникът, който носеше фенера, го повдигна по посока на гласа.

— Какво лошо време си избрало за пътуване, момченце, — каза офицерът, — ... Далече ли отиваш?

— О, не, господине, не много далече, тук наблизо!... — отговори Жак, който не искаше да разкаже за голямата си отлъчка.

— Е, добре, можем да повървим малко заедно... Аз отивам в Шарантон.

Какво щастие за детето беше да върви в продължение на един час дружно с тия храбри воители, да съгласува малките си крачки с техните, да крачи в блажената светлина на големия фенер, който отблъскваше мрака наоколо си от всяка страна, правеше го да изглежда по-гъст и по-страшен! Той се успокои и защото разбра, че е на прав път, защото имената на местата, които чуваше да изричат, бяха същите, за които Огюстен говореше.

— Ето че ние стигнахме, — каза изведнъж офицерът, като се спря... — Хайде, сбогом, мило дете!... Друг път те съветвам да не смееш да вървиш само по това време по пътищата. Предградията не са безопасни.

И двамата военни, с фенера, се пъгнаха в една малка уличка, като оставиха Жак пак сам, в началото на дългата улица на Шарантон.

Той видя пак фенери като в Берси, подозрителни кръчми, от които долитаха пиянски песни, груби спорове, още по-дрезгави поради натежавания сън. Часът биеше девет високо в камбанарията на една църква, зад която се издигаха едни други къщи и градини по един склон. После той се намери на брега на реката, премина един мост, който му се стори над пропаст, дотолкова нощта беше тъмна. Искаше му се да се спре, да се облекне за миг на оградата, но недалечните песни, пръснати сега из улиците, се приближаваха и, подгонено от нов страх, клетото дете започна да тича, за да излезе в откритото поле, дето поне страхът му приличаше на сън.

Тук парижкото предградие не представляваше вече поле, осеяно с фабрики. Нижеха се стопанства, обори, откъдето долиташе мачкане на слама, топла миризма на вълна и на тор. След това пътят се разширяваше, появяваха се неговите нескончаеми ровове, неговите съразмерно наредени купчини от камъни и неговите ниски стълбчета, измерващи разстоянието за уморения пътник.

Разляната в пространството тишина, отсъствието на всякакво движение произвеждат на детето впечатление на грамаден, разстлан върху всичко сън и то се бои да не чуе близо до себе си морното хъркане, което тъй силно го бе уплашило там, върху купчината камъни. Дори лекият шум на крачките му го смущава; понякога то се обръща живо... Блясъкът на Париж осветява още кръгозора. Далеч се чува скърцане на колела, звънтене на звънци. Детето си мисли: „Да почакам!“, но нищо не минава, и тая невидима кола, чиито колелета като че се въртят мъчно, се вдълбочава нейде далеч от хоризонта, връща се, замлъква, пробужда се в лъкатушните прищевки на някой мъчен път, но не се решава никога да се покаже.

Жак продължава да върви... Кой е тоя човек, който го чака там, на завоя на пътя?... Един човек, двама, трима... Това са дърветата, високи тополи, всичките листа на които трептят, но върховете им не се превиват дори; после брястове, стари френски брястове, със

своеобразни дънери, листнати, грамадни, изкривени; и Жак върви, обиколен от природата, обхванат от великата тайнственост на пролетната нощ, в която ви се струва, че чувате никненето на тревата, полуразцъфтяването на пъпките и разпукването на земята под напора на растежа. Всичките тия неясни шумове го ужасяват.

— Дали да не запея, за да си вдъхва смелост?

Всред тъмнината му хрумна една нощна песен, една туренска песен, с която майка му го приспиваше някога в малката му стаичка, когато лампата беше угасена:

*Обувките ми са червени,
Дружке, миличка моя.*

Този детски страх трептеше в студения нощен въздух. Жално беше да го чуе човек тъй тананикащ в сред широкия тъмен път, сякаш тая песен го водеше след себе си като трептяща и звучна нишка... Изведнъж песента прекъсна рязко.

Нещо ужасно се приближаваше, някакви гъсти облаци, по-черни от пространството, като че мракът от дълбочините на бездната настъпваше към детето, за да го погълне.

Преди да види, да различи, то се ослуша.

Отначало се чува викове, неразбираеми човешки викове, които приличаха на хлипания и рев; после глухи удари, смесени с шума от проливен дъжд, буреносен дъжд, готов да дойде към него, носен от тоя мрачен облак. Внезапно проеча ужасно мучене. Волове, това са волове, цяло стадо, събрано между двата рова; то окръжава малкия Жак, докосва го, блъска го. Той чувства влажния дъх на ноздрите им, ударите на яките им опашки, топлината на широките им задници, всичката силно раздвижена миризма на обор. Стадото минава като вихрушка, пазено от две едри кучета и от двама грамадни момци, полуовчари, полумесари, които тичат след непокорните и свирепи животни, тласкайки ги с ударите на тоягите си и с виковете си.

След отминаването им детето застава вцепенено от ужас. То не смее вече да пристъпи нито крачка. Тези отминаха, но може би ще дойдат други. Къде ще отиде? Какво да прави?... Да тръгне през полето?... Но ще се загуби, пък и е толкова тъмно. То плаче, пада на

колене, би желало да умре. Шумът на една кола, двата запалени фенера, които то вижда, че идат отдалеч по пътя, като две приятелски очи, го оживяват внезапно. Насърчено от страха, то извиква:

— Господине!... Господине!...

Кабриолетът се спира и изпод навеса му се подава един голям добър каскет с наушници, който се навежда, за да види чий може да е тоя боязлив глас, който се чува тъй ниско, на равнището на земята.

— Аз съм много уморен, — казва Жак, треперейки, — ще ми позволите ли да се кача за малко във вашия кабриолет?

Големият каскет се колебае да отговори, но от дъното на кабриолета един женски глас идва на помощ на детето: „О! клетото дете!... нека се качи“.

— Къде отиваш? — пита каскетът.

Детето мисли една минута; като всички бегълци, които се боят от преследване, то крие грижливо целта на пътуването си.

— Във Вилньов-Сен-Жорж, — отговаря то наслуки.

— Тогава, качвай се.

Ето го в кабриолета, обвит в хубаво пътно одеяло, между един едър господин и една дебела госпожа, които гледат любопитно в светлината на кабриолетните фенери, малкия прибран от пътя ученик. Къде отива толкова късно, Боже мой? И съвсем сам? Жак би желал да каже истината. В присъствието на добри хора човек става доверчив и откровен. Но не! Той много се страхува да не го заведат при Моронвал. И съчинява една измислица... Майка му била много болна на село, у приятели... Съобщили му вечерта и той тръгнал веднага, пеша, защото нямал търпение да чака сутрешния влак.

— Разбирам, — казва госпожата, която изглежда добра и простодушна жена; и каскетът с наушниците също разбира. Само че той прави пълни с мъдрост забележки върху неблагоприятият, което върши едно толкова малко дете, като ходи само по пътищата в подобен час. Опасностите са всевъзможни и каскетът, с малко поучителен глас, — той е приятен и тъй топъл, — ги изброява с удоволствие на своя млад приятел; след което го запитва на кое място във Вилньов живеят познатите на майка му.

— Съвсем накрая, — отговаря Жак живо. — Последната къща в дясно.

Много добре, че е тъмно и че червенината му се скрива под навеса на кабриолета. За съжаление, разпитът не свършва с това. Мъжът и жената са много бърбиви и любопитни, като всички бърбивци, с които човек не може да остане и пет минути, без да узнае всичките им работи. Те са търговци на платове на улица Бурдоне и всяка събота отиват на село, където имат красива малка къща, за да се проветрят от натежалия въздух и задушавания прах на тяхната търговия, която ще им позволи да се оттеглят съвсем в тяхното малко зелено кътче в Соази под Етиол.

— Далече ли е това място от Етиол? — пита Жак разтреперан.

— О, не!... едно до друго са, — отговаря големият каскет и плясва приятелски с бича кончето си.

Каква несполука!

Значи, ако не беше излъгал, ако бе признал просто, че отива в Етиол, той би продължил пътя си в тая хубава кола, която вървеше така равномерно всред бразда от подвижна и успокоителна светлина. Би могъл да се отпусне да се люлее от всичкото това блаженство, да протегне малките си вцепенени крачка, да заспи в шала на госпожата, която всеки миг го пита дали е добре, дали му е топло. После каскетът с наушниците отпушва едно стъкле с нещо парливо и дава да пийне една глътка, за да го ободри.

Ах! Да би имал смелостта да им каже: „Това не е вярно... излъгах... Нямам никаква работа във Вилньов-Сен-Жорж... Отивам по-далече, там, където вие отивате“. Но това би означавало да се изложи на презрението, на недоверието на тия толкова добри, толкова откровени хора, и той предпочете да изпадне отново в ужаса, от който тяхното състрадание го бе извадило. Все пак, когато ги чу да казват, че пристигат във Вилньов, детето не можа да се сдържи и изстена.

— Не плачи, мило дете, — му казваше госпожата. — Твоята майка не е може би тъй болна, както си мислиш, и като те види, ще се почувства добре.

При последната къща на Вилньов колата спря.

— Тук, — каза Жак много развълнуван.

Жената го целуна, мъжът му стисна ръката, като му помогна да слезе.

— Ах, ти си щастлив, че пристигна! Ние имаме още четири километра.

И на него му оставаха още четири километра.

Това беше ужасно.

Той се приближи до една желязна врата, сякаш искаше да позвъни.

— Хайде, лека нощ! — му извикаха неговите приятели.

Той отговаря „лека нощ“ със задавен от сълзи глас, и колата, като оставя Лионския път, тръгва на дясно по един ограден с дървета път, като обрисова с фенерите си голям светъл кръг в сред тъмната равнина.

Тогава му дойде безумната мисъл, че може да настигне тая покровителствена светлина, да се придържа към нея, да я следва тичешком. Той се втурна бясно подире ѝ, но краката му бяха отслабнали след почивката, а очите му, заслепени от светлината на фенерите, не виждаха в гъстата нощна тъмнина. След няколко крачки той бе принуден да се спре, опита се да тича пак, но падна изтощен, безпомощен, облян в сълзи, а в това време гостоприемната кола продължаваше спокойно пътя си, без да подозира, че оставяше зад себе си такова дълбоко и пълно отчаяние.

Ето, той ляга на края на пътя. Студено е, земята е влажна. Това не значи нищо! Умората е по-силна от всичко. Той чувства около себе си грамадното поле. Вятърът духа продължително, както когато преминава през големите пространства по суша или по море и постепенно всичките полъхвания на равнината, шумоленето на тревата и на листата, смесени в грамадния валяк от въздишки и звукове, обгръщат детето, люлеят го и го приспиват дълбоко.

Ужасен шум го стресва внезапно. Какво е пък това? С едва отворени очи Жак вижда върху една стръмнина, на няколко метра от себе си, че нещо чудовищно, ужасно, минава, едно ревящо, свирещо животно, с две изпъкнали и кръвясали очи и с дълги черни колела, които се търкалят и изхвърлят искри. Чудовището бяга в нощната тъмнина като опашката на гигантска комета, чийто лъч процепва въздуха с ужасен трясък. По местата, дето то минава, нощната тъмнина се разтваря, разкъсва се, забелязва се някой стълб, някоя горичка от дървета; тъмнината се възстановява постепенно и само когато видението е вече далеч, когато от него се вижда само малък зелен пламък, детето се досеща, че е минал бързият нощен влак.

Колко ли е часът? Къде се намира то? Колко време е спало? Нищо не знае; но от съня се чувства по-зле. То се бе събудило съвсем

смръзнато, с втвърдени членове, с ужасно стиснато сърце. Бе сънувало Маду... О, колко е ужасна минутата, в която отлетелият при събуждането сън се възвръща в паметта тъй трогателен и тъй действителен! Проникнат от почвената влага, Жак бе сънувал, че лежи там, в гробищата, наред с малкия цар. Той трепери още от тоя земен студ: тежък, бездушен студ. Той вижда лицето на Маду, чувства малкото му ледено тяло до своето. За да се отърве от натрапчивата мисъл, той става: но по пътя, който нощният вятър е изсушил и втвърдил, стъпките му звънтят тъй силно, че му се струват двойни, увеличени от други стъпки, които вървят след него. Маду върви след него...

И безумното тичане започва отново.

Жак върви напред в тъмнината, в тишината. Той прекосява едно заспало село, минава под една четвъртита камбанария, чиито дебели, трептящи и тежки звуци падат върху главата му. Часовникът бие два. Друго село, часовникът бие три. Той върви, върви. Вие му се свят, краката му горят. Той върви непрестанно. Ако се спре, бои се, че отново може да види съня си, ужасния сън, който тичането започва да разпръсква. От време на време той среща коли, покрити с големи платнища, лунатични коли, в които всичко спи — и коне, и коняр.

Изтощеното дете пита: „Далеч ли съм от Етиол?“

Едно ръмжене му отговаря.

Но ето че друг пътник скоро ще тръгне на път с него през полето, пътник, за когото известява пеенето на петлите и лекото крякане на жабите по брега на реката. Той е денят, денят, който скита под облаците, нерешил се още кой път да вземе. Детето го отгатва около себе си и споделя с цялата природа неспокойното очакване на новия ден.

Изведнъж право пред него, по посока на Етиол, дете му бяха казали, че е майка му, тъкмо от тая страна на кръгозора, небето се разделя, разкъсва. Отначало се вижда една светла черта, една бледа ивица, разстлана на самия край на тъмнината, без ни най-малко сияние. Тая черта се увеличава постепенно, светлината почва да прозира през нея. Колебливият пламък търси въздуха, за да му помогне да се издигне. Жак върви към тая светлина; той крачи в някакъв унес, който удвоява силите му. Нещо му подсказва, че майка му е там, че там е и краят на тая ужасна нощ.

Сега целият небесен свод е открит, като някакво голямо, светло око, мокро от сълзи, което гледа идването на детето с кротост и умиление. „Ида, ида“, би искало да отговори то на тоя лъчезарен и благословен зов. Пътят започва да се белее, но не го плаши вече. Впрочем това е хубав път без ровове и без каменна настилка; по него колите на богатите трябва да се возят разкошно. От двете страни, облени от росата и от лъчите на зората, великолепни именения разстилат своите широки тераси, своите цъфнали морави, своите извити алеи, по които тъмнината се приютява, плъзгайки се по пясъка.

Между белите къщи и стените от овошки, дървета, лозя и зелени склонове се спускат до една река, която също излиза от нощната тъмнина, изпъстрена с тъмносини, нежно зелени и розови багри.

А небесната светлина все повече се увеличава и приближава.

О, побързай да светнеш, майчице зора! Дай малко топлина, надежда и сила на измъченото дете, което бърза с прострени към тебе ръце!

— Много ли е далече Етиол? — пита Жак копачите, които минават с торби през рамо на мълчаливи, още сънени дружини.

Не, Етиол не е далеч, трябва да премине само гората, и после направо.

В тоя миг гората се пробужда. Цялата висока, зелена завеса, изопната в края на пътя, трепери. Цвъртения, гугукания и чуруликания се обаждат от шипките на оградата до столетните дъбове. Клоните се допират леко, навеждат се под ударите на бързите криле и, докато останалата тъмнина изчезва във въздуха, докато нощните птици с тихо и тежко хвъркане се прибират в тайнствените си убежища, една чучулига се издига от равнината, нежна, с разперени криле, извисява се със звънлива песен, очертавайки оная първа невидима бразда, в която се съединява през хубавите летни дни великият небесен покой с всичките дейни шумове на земята.

Детето не върви вече, то се влачи. Една парцалива бабичка със злобно лице минава, водейки една коза. Той пита пак:

— Много ли е далече Етиол?

Бабичката го гледа свирепо и му показва тясна и стръмна каменлива пътека край гората. Въпреки умората си то продължава, без да спира. Слънцето вече е почти топло, появилата се преди малко зора е станала огнище на ослепителни лъчи. Жак разбира, че вече е близо.

Той върви прегърбен, олюлявайки се, спъван от камъните, които се търкалят под краката му, но върви.

Най-после, горе, той вижда една камбанария, която се издига над покриви, събрани в купчина от зеленина. Хайде, още едно усилие. Трябва да стигне до там. Но силите му го напускат.

Той пада, става, пада пак и през трепкащите си клепачи съглежда близо до себе си една малка къща, покрита с лозници, цъфтящи глицинии и пълзящи рози, които я покриват до върха на нейния гълъбарник и на розовата ѝ куличка, направена от нови тухли. Над вратата, между играещата сянка на цъфналия вече люляк, се чете надпис със златни букви: *Parva domus, magna quies*.

О, хубавата тиха къща, обляна със златиста светлина! Навсякъде е още затворено, обаче хората в нея не спят, защото ето че един свеж и весел женски глас започва да пее:

*Обувките ми са червени,
Дружке, миличка моя.*

Тоя глас, тая песен!... Жак мисли, че сънува. Но двете крила на капачите се удрят о стената и една жена се показва в небрежно бяло утринно облекло, с навита коса и с учудения поглед на едва пробудил се човек.

*Обувките ми са червени,
Привет, моя любов!*

— Мамо!... Мамо!... — вика Жак със слаб глас.

Жената спира смаяна, гледа, търси една минута, ослепена от изгряващото слънце, после изведнъж съглежда това малко, бледо същество, кално, окъсано, изнемогнало.

Тя надава вик:

— Жак!

След миг тя е при него и с всичката топлина на майчиното си сърце стопля полумъртвото дете, измръзнало от ужасите, от мъките, от

студа и тъмнината на изтеклата нощ.

VIII

PARVA DOMUS, MAGNA QUIES

— Не, мили Жак, не, мое мило дете, не се страхувай, ти няма да се върнеш вече в тая проклета гимназия... Да бият моето дете, посмели да бият моето дете!... Много добре си направил, че си избягал!... Тоя жалък мулат е вдигнал ръка върху тебе! Той не знае, че поради рождението ти, без да говорим за цвета на кожата ти, ти би имал право да го биеш. Трябваше да му кажеш: „Мама е имала мулати за слуги!“ Хайде, не ме гледай с твоите големи, тъжни очи! Казвам ти, че няма да се върнеш вече там. Преди всичко, не искам вече да ме оставяш. Ще ти наредя тук една хубава стаичка. Ще видиш колко е хубаво на село. Ние имаме животни: кокошки, зайци, една коза и едно магаре. Тая къща е ноев ковчег... Наистина, това ми напомня, че не съм нахранила кокошките си... Твоето пристигане толкова ме развълнува!... О, когато те видях на пътя в това състояние!... Хайде, спи, почини си малко! Ще те събудя за вечеря. Но преди това пийни малко студен бульон. Знаеш какво каза господин Ривал: за да се поправиш, трябва само да спиш и да ядеш... Хубав е, нали, бульонът на стрина Аршамбо? Клето дете, като си помисля, че докато съм спала, ти си тичало само по пътищата! Това е ужасно... Чуваш ли как кокошките ми ме викат? Отивам при тях... Спи спокойно.

Тя излезе на пръсти, лека, щастлива, все тъй прелестна, макар и малко загоряла и много натруфена за случая, в селско облекло, с много черно кадифе върху кремаво платно и с шапка от италианска слама, украсена с увехнали цветя. Тя приличаше повече от всякога на дете, което си играе на селянка.

Жак не можеше да спи. Няколкочасовата почивка след пристигането му, банята, бульонът на стрина Аршамбо и главно чудесната младежка кръшност, неговата гъвкава съпротивителна сила, надвиха умората му. Той гледаше наоколо си и се наслаждаваше на приятното самочувствие в тая толкова тиха среда.

Тук липсваше бившият разкош на булевард Осман, липсваха меките, подплатени, тежки мебели. Стаята, в която той се намираше,

беше широка, облицована със светъл памучен плат, украсена с мебели в стил Луи XVI, бели и сиви, без никаква позлата. Навън се чувстваше спокойствието на откритото поле, драскането на клоните по стъклата на прозорците, гугукането на гълъбите по покрива и викането „къти, къти“ на майка му от задния двор, ведно с разнообразните викове и тропот, които се вдигат около шепа хвърлен овес.

Жак вкусваше сладостно задушевността на тая лека врява всред околната тишина. Той беше щастлив, отпочинал. Само едно нещо го смущаваше: портретът на д'Аржантон срещу него, в подножието на леглото му, в една превзета, деспотична поза, с ръка върху полуотворена книга, със строг и бледен поглед.

Детето мислеше: „Къде ли е той? Къде живее... Защо не го видях?“ Накрая, стеснявано от погледа на портрета, който го преследваше като въпрос или укор, то стана и слезе при майка си.

Тя беше заета с грижи за своите животни, които хранеше с изящна несръчност, с ръкавици до лакътя, с вдигнато котле, със запретната от едната страна рокля, тъй че се виждаше фустата ѝ на резки, както и чепиците ѝ с високи токове. Стрина Аршамбо се смееше на несръчността ѝ, докато правеше сама колибка за зайците. Тая стрина Аршамбо беше жена на горския пазач и идваше да се грижи за домакинството и да готви в Елховника — така наричаха тук къщата, в която живееше майката на Жак поради една горичка от млади елхи, посадени в края на градината.

— Господи, Исусе Христе! Колко е хубаво вашето момче!... — извика възхитената селянка при появата на Жак в задния двор.

— Нали, стрино Аршамбо?... Нали ви казвах!

— Но, Господи, то прилича много повече на майка си, отколкото на татко си, уверявам ви... Добър ден, миличко! Позволявате ли да ви целуна?

Тя докосна лицето на детето със своята кожа на стара черноока дивачка, която мирише на зелето за зайците. При думата „татко“ Жак вдигна главата си.

— Добре, щом не можеш да спиш, хайде да разгледаме къщата... — каза майката, която винаги напускаше бързо започнатата работа. Тя отпусна гънките на роклята си и поведе детето из това особено жилище, разположено на пушечен изстрел от селото, осъществен блян

за удобство всред уединението, блян, който лелеят всички поети, но който, най-често, се постига само от бакалите.

Главната част от зданието се състоеше от един стар ловен павилион, принадлежащ на един от ония големи замъци от времето на Луи XV, каквито има много в тоя край, но който разпокъсването на земята бе освободило и отхвърлило въвн от феодалното владение. До старите камъни се допираше една нова куличка с гълъбарник и ветропоказател, което придаваше на къщата окончателен вид на болярско гнездо. Те посетиха и конюшната, сайвантите и овощната градина, грамадна овощна градина, която излизаше на Сенарската гора. Завършиха с куличката. Една вита стълба, осветена от цветни прозорчета, водеше в голяма, кръгла стая с четири островърхи прозорчета и с одър с алжирско платно околоръст. Тук бяха събрани няколко художествени редкости: скринове от старо дъбово дърво, едно венецианско огледало, старинни хартиени тапети по стените и висок епископски стол с резба от времето на Хенрих II, сложен като престол пред една грамадна работна маса, отрупана с книжа.

От всички страни се откриваха отвисоко чудесни гледки към гората, към долината и реката, разнообразни от всеки прозорец, ту ограничени със завеса от зелени листа, ту просторни додето очи виждат, въздушни, лъчезарни, отвъд бреговете на Сена.

— Тук работи *той*! — каза майката на прага с благоговееен глас.

Жак нямаше нужда да пита кой беше тоя тъй почитан *той*.

Полугласно, като в храм, тя продължи да говори, без да гледа сина си:

— Сега той пътува... Ще се завърне след няколко дни. Ще му пиша, че си дошъл; той ще бъде много доволен, защото, въпреки своя строг вид, знаеш ли, той е най-добрият човек на земята и те обича много... Трябва и ти много да го обичаш, мой, мили Жак... Иначе аз ще бъда много нещастна между двама ви.

Докато говореше така, тя съзерцаваше портрета на д'Аржантон, окачен на стената в дъното на стаята, рисуван портрет, от който снимката в спалнята беше само копие. Образът на поета се намираше, наистина, във всички стаи, без да се говори за един бюст от флорентински бронз, издигнат всред една морава при входа на овощната градина; и особено забележително бе, че в цялата къща нямаше друг портрет, освен неговия.

— Обещай ми, мили Жак, че ще го обичаш!... — повтори безумната клетница пред строгия мустакат образ.

Детето наведе глава и отговори с усилие:

— Обещавам ти.

Тогава тя затвори вратата и те слязоха по стълбата без да продумат.

Това бе единственият облак в тоя паметен ден.

Двамата, само двамата, се чувстваха тъй добре в голямата обедна стая, облицована с плочки, дето гъстата и димяща супа със зеле изпускаше особено аристократическо ухание. Чуваше се как стрина Аршамбо бързаше да измие чиниите в готварницата. Около къщата тишината, хубавата селска тишина бродеше като тайнствен страж. Жак не можеше да спре да се възхищава на майка си. Тя също го намираще хубав, пораснал, много силен за своите единадесет години; и те се целуваха след всеки залък, като двама влюбени.

Вечерта им дойдоха гости. Чичо Аршамбо дойде да вземе жена си като всяка вечер, защото те живееха навътре в гората. Поканиха го да седне в обедната стая.

— Заповядай една чаша вино, чичо Аршамбо! За здравето на моето момченце!... Нали е мило и ще го заведете някога с вас да потича из гората?

— Разбира се, госпожо д'Аржантон.

И като вдигаше чашата си, този рус и обгорял исполин, плашило за браконьерите от околността, хвърляше погледи надясно и наляво, защото нощното бдение между храсталаците и клоните бе изтънчило и направило тъй подвижни очите му, че не можеше да ги спре.

Името д'Аржантон, което дадоха на майка му, обезпокои нашия приятел Жак. Но тъй като той нямаше много точни понятия за достойнствата и длъжностите в живота, детското му лекомислие го отвлече бързо към обещанията за лов на катерици, които пазачът повтори преди да си отиде, като викаше двете си кучета, сумтящи под масата, и като налагаше върху къдравите си коси своя каскет на държавен горски стражар.

След заминаването на Аршамбови се чу бавният и мъчителен тропот на една кола по стръмния каменен път.

— Чакай! Като че е господин Ривал. Познавам коня му, който винаги върви ходом. Вие ли сте, докторе?

— Да, госпожо д'Аржантон.

Беше лекарят на Етиол, връщаше се от обиколката си и идваше да види как е неговият малък сутрешен болник.

— Ето, нали ви казах, че това ще е само от преумора... Добър ден, мило дете!

Жак гледаше това широко, червено лице, този дребничък, къс и дебел, прегърбен човек, с дълъг редингот, който стигаше до петите му, белите му, разчорлени коси на главата и разкривената му походка, придобита по време на двадесетгодишната му служба като хирург на един морски параход.

Колко почтен и добър изглеждаше той!

Ах, колко добродушни бяха хората тук и как щастлив се чувстваше човек в тая откровена селска среда, далече от ужасния мулат и от гимназията Моронвал!

След като докторът си отиде, заключиха вратата с голяма железна пръчка. Тъмнината склочи около стените своята тайнствена преграда и майката и детето се изкачиха в спалнята, за да си легнат.

Докато Жак заспиваше, тя написа на своя д'Аржантон едно дълго писмо, за да му извести за пристигането на сина си и да се опита да го умилюва върху незначителната съдба на този малък живот, чието редовно и спокойно дишане тя чуваше под завесите, съвсем близо до себе си.

Тя се успокои донякъде по тоя въпрос едва след два дни, когато получи от Оверн отговор от поета.

Макар пълно с мъмрене и натяквания за слабостта на майката и неуравновесения нрав на детето, писмото не беше тъй ужасно, както би могло да се очаква. Всъщност д'Аржантон бе вече мислил за грамадните разходи, които изискваше възпитанието Моронвал и, въпреки че не одобряваше бягството на детето, съгласяваше се, че то не е голямо нещастие, тъй като заведението се намирало в пълна разруха. (Откакто го беше напуснал той, навярно!) Колкото до бъдещето на детето, той се нагърбваше с него си след скорошното си завръщане, т.е. след една седмица, ще помисли какво трябва да направи.

Никога Жак, през целия си детски и зрял живот, не можа да преживее други тъй хубави, тъй щастливи, тъй пълни дни, като дните през тази седмица! Майка му беше всецяло негова, ами гората, птичият

двор, козата, качването по десетина пъти по стълбата по стъпките на неговата Ида! Той отиваше там, дето тя отиваше, смееше се, когато тя се смееше, без да знае защо, беше щастлив, най-после с щастieto, съставено от множество дребни и неизразими радости.

После ново писмо и:

Той пристига утре.

Макар че д'Аржантон бе казал, че е готов да види пак това дете, да се покаже добър и снизходителен към него, майката беше неспокойна и искаше да подготви срещата. Затова тя не позволи на Жак да се качи с нея в колата, която щеше да доведе от гара Еври очаквания поет. Тя му даде наставления, мъчителни и за двамата, като че бяха съучастници в някаква непростима грешка: „Ще стоиш в дъното на градината, разбираш ли... Да не се завтечеш насреща му... Ще чакаш, докато те повикам“.

Какво вълнение за Жак!

Той прекара този час на очакване в разходка из градината, в наблюдение на малкия каменлив път, до първото скърцане на колелата.

Тогаваше избяга и се скри зад храстите френско грозде, чу как влязоха вкъщи, чу неговия строг, без трептения глас и гласа на майка му, още по-мек от обикновено: „Да, друже мой... Не, друже мой...“

Най-после прозорецът на куличката се отвори в листака.

— Жак, качи се бързо... можеш да дойдеш.

Малкото му сърчице биеше колкото от задъхване, толкова и от страх; щом влезе, той се почувства неподготвен за такава важна среща, уплашен от тая бледа глава върху мрачното дървено облегалo на креслото, стеснен от смущението на майка си, която не протегна дори ръка на детската му боязливост.

Все пак той избъбри „Добър ден“ и почака.

Проповедта беше къса, почти любезна, тъй като Жаковото положение на обвиняем не можеше да не се нрави на поета, но от друга страна той беше възхитен от хубавата игра, която детето бе изиграло на милия директор.

— Жак, — каза той накрая, — трябва да бъдеш сериозен, трябва да работиш. Животът не е роман. Най-искрено желая да вярвам в

твоего разкажание; ако бъдеш разумен, ще те обичам несъмнено и ние тримата ще живеем щастливо. Но ето какво ще ти предложи: от времето, което посвещавам на моята трудна артистична борба, всеки ден ще отделям по един или два часа за твоето възпитание, за твоето образование. Ако искаш да работиш, нагърбвам се да направя от тебе, от неуравновесеното и лекомислено дете, мъж като мене, кален здраво за борбата.

— Чуваш ли, Жак, — каза майка му, много обезпокоена от мълчанието на детето си. — Разбираш, нали, голямата жертва, която нашият приятел ще си наложи за тебе?

— Да, мамо, — прошепна Жак.

— Чакай, Шарлот, — възрази д'Аржантон. — Трябва да зная, преди всичко, дали предложението ми му се нрави. Аз не насилвам никого, разбира се.

— Е, как мислиш, Жак?

Жак, смаян, че наричат майка му Шарлот, не знаеше какво да отговори и търси тъй дълго да каже нещо достатъчно нежно, достатъчно красноречиво за всичкото това великодушие, че накрая зарови всичката си признателност в дълбоко мълчание. Като видя това, майка му го тикна в прегръдките на поета, който му залепи една истинска театрална целувка, звучна и студена, сякаш задушаваше отвращението си.

— Ах, мили, колко си великодушен, колко си добър!... — шепнеше клетата жена, докато детето, освободено по даден знак, слизаше много бързо по стълбата, за да скрие вълнението си.

Всъщност пристигането на детето вкъщи щеше да бъде едно развлечение за поета. След преминаването на първата радост от настаняването, той се бе уморил бързо от живота си насаме с Ида, която сега наричаше Шарлот, в памет на героинята на Гьоте и защото не искаше да остане нещо от бившата Ида дьо Баранси. С нея той се чувстваше сам, дотолкова неговата завладяваща личност се бе наложила над това нещастно създание с ограничен ум и без никаква воля.

Тя повтаряше думите му, проникваше се от мислите му, разчленяваше парадоксите му в нескончаеми бърбрения така, че двамата образуваха един човек. Но това единство, което може да изглежда идеал на щастие при някои условия на живота, беше станало

истинско наказание за д'Аржантон. Защото, много свадлив по природа, той обичаше да се препира, да противоречи, та не можеше да се задоволи с нейното постоянно одобрение.

Сега поне той щеше да има на кого да противоречи, кого да ръководи, кого да мърми, защото беше повече наставник, отколкото поет; и при това възбудено настроение, той предприе възпитанието на Жак с оная бляскава точност, с оная методична тържественост, които придаваха на най-малките му постъпки вечно свещенодействие.

Още на другия ден Жак, като се събуди в стаята си, забеляза, пъхната в кръжилото на огледалото си, една корица, изписана с безукорния почерк на поета, върху която се четеше с много едри букви:

Програма

Това беше сбито изложение на живота, план на занятията, денят, разделен на множество малки клетки, пълни до върха със занятия: В шест часа — ставане; от шест до седем — закуска; от седем до осем — разказ; от осем до девет... И така нататък.

Начертаните по тоя начин дни приличаха на затворени прозорци, чиито капаци едва пропускат между своите гъсти дъсчици достатъчно въздух за дишане и достатъчно светлина за очите. Обикновено към такива програми не се придържат строго, но дребнавата строгост на д'Аржантон не търпеше никаква неточност. Към това се прибавяше лудият му стремеж за система, от която бившият учител в Моронваловата гимназия не би могъл, разбира се, да се освободи.

Системата на д'Аржантон се състоеше в смесване в главата на начинаещия на най-различни знания: латински език, гръцки, немски, алгебра, геометрия, анатомия, синтаксис и всички необходими основни науки. След това ученикът трябваше сам да оправи, да подреди, да подраздели тоя безразборен куп.

Тая система можеше да е превъзходна, но било защото се оказва много обширна за ума на детето, било защото на учителя липсваше умението да прилага своите теории, Жак не съумя да се възползва от нея. А пък беше доста напреднал за възрастта си, по-развит за единадесет годишната си възраст, въпреки несвързаното си възпитание. Но всичко смътно и безредно в неговите първи учебни

години се усложняваше още повече от претрупаната система, на която неговият учител го подлагаше. После, той беше ужасен от тая величествена личност; и, главно, околната природа го смущаваше, поглъщаше го всецяло.

Пренесен изведнъж от малкия плесенясал двор на гимназията Моронвал, от ужасния проход на Дванадесетте къщи в откритите селски полета, той беше обхванат, завладян от влиянието на природата и от постоянния допир с нея.

Когато, в най-хубавите следобедни часове, той седеше в куличката срещу учителя си и книгите, вдълбочен над някоя голяма тетрадка, чиито редове подскачаха пред очите му, обхващаше го безумното желание да избяга, да прескочи някой номер от програмата и да зарече всякаква наука, зажаднял за свобода.

Цъфналият май изпращаше своите ухания, гората простираше своите зеленеещи вълни към отворените прозорци, и Жак прекъсваше урока си, за да следи изхвъркването на някоя птица от клоните или жълтото петно, което някоя подскачаща катеричка образуваше в тъмния листак на някой голям орех. Какво наказание да склонява „роза“ на много езици, докато крайнината на гората се осветяваше до половина от нежния нов отблясък на дивите шипки! Той мислеше само за това: да се озове на чист въздух, на слънце...

— Това дете е идиот! — се провикваше д'Аржантон, когато Жак отговаряше на въпросите, на доводите му тъй плахо, като че падаше стремглаво от върховете на дърветата, които гледаше, или от лекия облак на път там нейде към залеза. Високата му снага, много развита за възрастта му, увеличаваше слисания му изглед и всичката строгост на поета само го объркваше още повече, стесняваше немощното усилие на претрупаната му памет.

В края на месеца д'Аржантон заяви, че се отказва, че прахосвал съвсем напразно скъпоценното си време, отнето от важните му занятия. В действителност не му беше неприятно да се изтръгне сам от многобройните изисквания на тая желязна програма, която бе поробила и затворила и него толкова, колкото и детето. Ида, или по-скоро Шарлот, от своя страна, се помири много лесно с мисълта, че Жак е неспособен, че умът му е тъп; тя предпочиташе да се съгласява с това, отколкото да чува мъчителните разпри, гнева и сълзите, с които се съпътстваше това толкова мъчно възпитание.

Тя обожаваше спокойствието преди всичко и искаше всички наоколо ѝ да са доволни. Нейните възгледи, тесни като ума ѝ, не преминаваха никога отвъд настоящия ден и цялото ѝ бъдеще би ѝ струвало много скъпо, ако трябваше да го заплати с цената на сегашното си спокойствие.

Съдете дали Жак бе радостен, че няма да има вече пред очите си тая неумолима програма: *В шест часа — ставане; от шест до седем — закуска; от седем до осем... и така нататък...* Времето му се видя вече продължено, облекчено. Понеже бе разбрал много добре, че стеснява всички вкъщи, — само по начина, по който майка му го целуваше, само по гласа, с който му говореше в Негово присъствие, — той се измъчваше по цели дни с онова пълно презрение към определените часове, което е тъй естествено у децата и безделниците.

Той имаше един голям приятел — горският пазач, и една голяма приятелка — гората. Още рано сутринта излизаше от къщи, отиваше в малката къща на Аршамбови, тъкмо когато жената, преди да отиде у „парижаните“, слагаше закуската на мъжа си в чистичката и свежа трапезария, облепена със светлозелени тапети, изобразяващи сто пъти едно след друго един и същ бягащ заек пред един и същ дебнещ ловец. От там отиваха в кучкарника, пълен с кучета за обучение, които, със слаби викове, лай и подскачания, връхлитаха, притискаха се о железните пръчки на решетката дотогава, докато, отпуснато, това множество от къси, дълги, цепнати муцуни, от прави, увиснали и щръкнали уши, се пръснеше по всички кътища на двора с първия захлас от щастие и свобода. И как отново започваха естествено да си скачат, далеч от общата паница и слама на кучкарника! Тук имаше датски кучета с жълти петна, тъй бързо опитомени и подчинени; малки късокраки сплеснати гончета, създадени да глътнат устрема, с който свободното при тичането им тяло сякаш се слива; немирни кученца с дълга козина, падаща над очите им, копринено кадифени, които с всяко свое движение изразяват ласка; африкански хрътки, прекалено високи и разкошни за лов, и хералдически хрътки, — всички видове кучета се намираха там. Дядо Аршамбо обучаваше важно своите ученици, кога с халката с железни бодли, кога с помощта на бича, кога пък със строги погледи, които действат тъй силно върху някои животни, че, съвсем изплашени и разтреперани, те се успокояват, сплескват, просват на земята. Понякога, при вида на някое непокорно куче, Жак мислеше:

„Ето, това не разбира нищо от система“, и му се искаше да го отведе в гората, за да вземе участие в онова славно безгрижие на чист въздух, което оживяваше тъй много и самия него.

Малкият Жак беше тъй доволен, тъй горд, когато придружаваше пазача през гората, когато ходеше редом с тоя ужасен човек, от когото се бояха в околността, и чиято пушка през рамо му придаваше войнствен вид! С него той виждаше гората особена, много жива и населена, каквато невежите не познават. Вместо плахи трепети в листака, вместо потайно шумолене под тревите, които и най-тихата стъпка плаши, той виждаше как животните си ходеха спокойно и свободно по работата или за удоволствието си. Ето една квачка фазан, придружавана от пилетата си, кълве в мравуняците, които са натрупани в подножието на дърветата, белезникави яйца, големи като бисери; ето и диви кози пасат издънките, прекосяват пътеките с учуден поглед, с изопнати крачка; те просто се забавляват, отколкото плашат. А в края на гората — диви зайци, питомни зайци и яребици, на път за изораните ниви.

Зад крехката завеса от млади клони, всред които цъфналите глогове издигаха като пред олтар своите големи китки, целите бели и благоуханни, тоя живот се вълнуваше, сновеше, смесен в сянката на високите върхове. Пазачът преглеждаше дупките, полозите; унищожаваше вредните животни, змиите, свраките, катериците, полските мишки и къртиците. Плащаха му за главата или опашката на тия опустошители и всеки шест месеца той занасяше в Корбей, в околийското управление, цяла сбирка от прашни и изсъхнали останки, с които пълнеше торбата си всеки ден. Ах, ако можеше да тури в нея и главите на всички крадци на дивеч и особено на крадците на дърва! Защото чичо Аршамбо обичаше повече дърветата, отколкото животните. Една дива коза се замества с друга; ако някой фазан умре, на пролет ще се родят хиляди други. А пък дървото трябва тъй дълго да се чака, докато порасте!

Затова как ги наглеждаше, как следеше и най-малките им болести! Между другите той имаше множество борове, заболели от *бастрихи*, което много го огорчаваше. Тия *бастрихи* са съвсем малки червейчета, които не се знае от къде идват, с милиарди, в гъсти редове, избират най-силното, най-хубавото и най-здравото дърво и го нападат. За да се защити от тия ужасни нашественици, дървото разполага със

смолата си; и с всичката си дървесна сила, със соковете си, които, като текат от него, отнемат част от собствения му живот, то се мъчи да устои срещу врага. Излива потоци от смола върху *бастрихите* и върху яйцата им, положени в жилките на кората му, но се изтощава, съхне в тая почти винаги безполезна борба. Жак се интересуваше от съдбата на тия клетки дървета, виждаше как, по времето на борбата изтичаше тая миризлива пот, как тежко падаха тия растителни сълзи от чист кехлибар, пълни с лъчи. Понякога борът успяваше да избегне тая злополука; но най-често загиваше, прояждаше се, и някой ден увенчаният с птичи песни и с бръмчения на пчели исполин, цял шумящ от приютения в него живот и от повея на въздуха в яките му клони, придобиваше вид на поразено дърво и се поваляше, най-после, като оставяше горе, между вълните от върхове, празнината на нещо потънало.

Буковете имаха друг неприятел, някакви червени житоядки, и те почти неразличими, но тъй многочислени, че върху всеки лист се забелязваше тяхната червенина, една дупчица с хубав, яркочервен цвят. Отдалеч тая част от гората, тия клони, почервенели от преждевременна есен, от ранна смърт, изглеждаха привидно здрави с болезнената червенина, която оживява бузите на охтичавите младежи; чичо Аршамбо ги гледаше с тъжно поклащане на главата, както отчаяният лекар гледа някои болни.

През време на тия обиколки из гората, пазачът и детето не си говореха; величествената симфония на гората ги завладяваше. Според вида на дърветата, които раздрусваше, вятърът променяше дъха и жалбата си. По боровите той беше като морска вълна, дълга въздишка; по брезите, по трепетликите — трепетно звънтене, което оставяше клоните неподвижни, но минаваше през листата с хиляди металични звукове; а от брега на блатата, многобройни в тая част на гората, долитаха меки търкания, шумоленето на тръстиките, които наклоняваха една към друга дъгите с копринени копия. А над всичко, кресливият смях на свраките, чукането на кълвача, тъжният крясък на кукувицата, всички тия смутни шумове, които се възнасят на четирипет левги от листата. Жак чуваше постоянно тия сладостни шумове в ушите си и ги обичаше.

Но като ходеше така из гората, заедно с пазача, той си спечели врагове. Край гората живееха много крадци на дивеч, животът на които

ставаше много мъчен вследствие бдителността на Аршамбо, към когото те хранеха смъртна омраза. Потайни и страхливи, когато го срещаха в гората, те го поздравяваха със сваляне на шапката, което донякъде се отнасяше и за детето; но когато то се завръщаше съвсем само, те се надпреварваха кой да му покаже пестник. Имаше една висока бабичка, баба Сале, с правилна, съсухрена глава, с кожа като на стара магьосница, червена като пясъка на каменоломните, с тънки и вдлъбнати устни; тя преследваше Жак дори на сън. Когато напускаше пазача на залез-слънце, за да се върне в Елховника, той намираще винаги на пътя си, седнала на края на някой ров, старата крадла на дърва, натоварена със своя сноп, подобна на въображаемия Никодем, чиято дяволска сянка, свикнала с огъня, сочат на децата в светлината на месечината. Тя го чакаше да мине, без да мърда, пропускаше детето, което се въздържаше да тича; тогава, с провлачен глас, със своето просташко Иль-дьо-Франско наречие, тя му извикваше:

— Ей, я кажи, ти там!... Защо бягаш така силно? Аз те видях добре!... Почакай малко да ти подостря носа със сърпа си...

После тя ставаше, забавляваше се да го сплаши, да му удари един лов, както казваше, преструвайки се, че го гони с вдигнат сърп. Жак чуваше забързаните ѝ стъпки, търкането на снопа по земята, и се връщаше запъхтян, задъхан. Но тия ужаси придаваха само повече поезия на гората, засилваха величието ѝ с тайнствената привлекателност на опасността.

Връщайки се от разходките си, Жак намираще майка си, че разговаря тихо с жената на пазача в готварницата. Дълбоко мълчание тежеше над къщата, отмервано от тракането на махалото на големия часовник в трапезарията. Детето целуваше майка си, която му правеше знак с ръка:

— Шът!... Мълчи... Той е горе... Той работи.

Жак седеше в ъгъла на един стол, забавляваше се, като гледаше как котката се изгърбваше на слънцето, или бюста на поета, чиято сянка се простираше величествено върху моравата. С несръчността на детето, което иска да прави шум тъкмо защото не трябва да го прави, той винаги събаряше нещо, клатеше масата, блъскаше топките на стенния часовник с празните си и несъзнателни движения, които тия малки игриви същества вършат наоколо си всеки миг.

— Ама млъкни де!... — повтаряше Шарлот; и стрина Аршамбо, като слагаше масата, вземаше най-предпазните мерки, стъпваше на върховете на големите си крака, които нямаха върхове, превиваше с усилие широкия си гръб, свиваше рамене, дебела, усърдна, несръчна, за да не обезпокои „господаря, който работеше“.

Той работеше.

Чуваха го горе, в куличката, как измерва с правилни крачки своята мечтателност или своето отегчение, как мърда стола си, тика масата. Той беше започнал съчинението си *Дъщерята на Фауст* и се затваряше по цял ден с това заглавие, хвърлено случайно някога, но което никакъв стих не оправдаваше още. А пък притежаваше всичко, което бе винаги мечтал: свободно време, село, самота, прекрасна работна стая. Когато му омръзнеше гората и зеления отблясък върху стъклата на прозорците, достатъчно бе да завърти малко креслото си, за да се озове срещу разнообразните, неограничени синевни на водата, на небето, на далечините. Всичкото ухание на гората, всичката свежест на реката, достигаха до него направо; и шумоленето на вятъра в клоните, беглият шепот на вълните, на парата, засилваха великото спокойствие на природата, разширяваха го около него. Нищо не го безпокоеше или разсейваше; чуваше се само над главата му тропотът на гълъбите по покрива и едно „ррруу“, ласкаво като надуването на пъстрите им шийки.

— Боже мой, колко е хубаво тук за работа! — извикваше поетът.

Той вземаше веднага перото, отваряше мастилницата. Но нищо, нито един ред. Хартията оставаше бяла, без думи, като мисълта му, и предварително означените глави, — защото лудостта за заглавия го преследваше постоянно, — се разредяваха, както отбелязаните с числа колове в забравена от сеяча нива. Той беше предобре, имаше прекалена поезия около себе си, та не знаеше къде да се дене от прекалено идеалната обстановка и от постигнатото благосъстояние.

Помислете си само! Да живее в павилион от времето на Луи XV, в крайнината на една гора, в тоя хубав Етиолски край, с който споменът за Помпадур е свързан с розови панделки и с диамантени закопчалки; да има всичко potrebno, за да стане поет, и то велик поет, обожавана, очарователна любовница, на която романтичното име Шарлот тъй прилягаше, кресло стил Хенрих II, тъй удобен за строго и съсредоточено изучаване, една малка бяла коза, наречена Далти, която

го следваше по време на разходките му, и, за да се броят часовете на тия щастливи дни, един стар емайлиран стенен часовник, чието приятно и дълбоко звънтене като че излизаше от миналото и възкресяваше тъжните образи на изчезналите времена.

Това беше много, премного; но нещастният римувач се чувстваше тъй безплоден, тъй лишен от вдъхновение, както преди, когато, след като бе преподавал уроци през целия ден, се затваряше вечер в своята ергенска стая.

О, дълги часове, прекарвани в пушене с лула, в излежаване на канапето, в стоене пред прозорците в отегчение!...

Щом стъпките на Шарлот проечаваха по стълбата, той сядаше бързо до масата, вдълбочен, набръчкан, с унесени очи, без никакво изражение, което може да се вземе дори и за мечтание.

— Влез! — извикваше в отговор той на боязливото почукване на вратата.

Тя влизаше, свежа, весела, с хубави, голи до лактите ръце под запретнатите ръкави, и с такъв селски вид, че оризовата пудра, сложена на лицето ѝ, приличаше на брашно, излязло от някоя воденица в комична опера.

— Дойдох да видя моя поет! — казваше тя влизайки.

Вместо поет тя казваше „пуат“, което го дразнеше.

— Е, върви ли работата?... Доволен ли си?...

— Доволен?... Нима в тоя ужасен писателски занаят, който изисква високо напрежение на ума, човек може някога да бъде доволен?

Той се сърдеше, гласът му ставаше подигравателен.

— Наистина, друже... исках само да узная, дали твоята *Дъщеря на Фауст*...

— Че какво? Какво моята *Дъщеря на Фауст*?... Знаеш ли колко години е употребил Гьоте за неговия *Фауст*? Десет години!... И при това той е живял в постоянно общуване с артистичния свят, в умствена среда. Неговата мисъл не е била осъдена, като моята, на самота, на най-лошата самота, която докарва човека до безделие, до съзерцание, до погиване на всеки негов замисъл.

Клетата жена слушаше без да отговори. Толкова пъти бе чувала вече от него същите тия думи, че разбираше какви укори съдържаха те за нея. Гласът на поета означаваше: „Не ти, глупачко, ще заместиш

средата, която ми липсва, онова търкане на умовете, от което изскача искрата...“ Работата беше, че той се отегчаваше с нея, защото я намираще глупава, но се отегчаваше и когато беше сам.

Той не можеше да схване, че тази жена го беше съблазнила с обстановката, в която я бе видял, в която се бе възхитил от нея, от заобикалящия я разкош, с двореца на улица Осман, със слугите, с колата, със завистта, която възбуждаше у другите Несретници обладанието на такава жена. Сега, когато тя беше само негова, всецяло негова, като я бе преобразил и прекръстил, тя бе загубила за него половината от прелестта си. А беше много красива, разхубавена от полския въздух, който подхождаше тъй добре на нейната чувствена красота. Но защо ви е хубава жена, щом никой не я вижда под ръка с вас? После тя не разбираше нищо от поезия, предпочиташе много повече селските клюки, нямаше нищо, най-после, с което да подкрепя тоя немощен поет, да го развлича в безмерната му досада, в която самотата и безделието го потопяваха напълно.

Трябваше да го види човек сутрин как дебне раздавача за трите или четирите вестника, за които се бе абонира, как късаше многоцветните им обвивки с такова усърдие, като че очакваше да намери между колонките някаква засягаща го новина, като например критика на пиесата, която лежеше в папките му, или преценка на книгата, която мечтаеше да напише. И той прочиташе тия вестници, без да пропусне нито ред, дори и името на печатаря. В тях намираще винаги повод да се разгневи, предмет за най-обикновен и нескончаем разговор на обед.

Другите имаха щастие. Техните драми се играеха, и какви драми! Техните книги се печатаха, и какви книги! Докато на него — нищо, никога нищо. Най-лошото е, че замислите се носят из въздуха, че всеки може да ги хване, да ги използва, и че първите напечатани трудове унищожават всичкия труд на другите писатели. Не минаваше една седмица, без да му откраднат някоя мисъл.

— Знаеш ли, Шарлот, вчера играли в Театър Франс една нова комедия от г-н Емил Ожие... Тя е чисто и просто моята *Ябълките на Атланта*.

— Но това е безчестие... Отнели са ти твоите *Ябълки на Атланта*! Но аз ще му пиша на тоя господин Ложие, — казваше клетата Лолота, истински възмутена.

А той прибавяше много горчиво:

— Ето какво значи да не си там... Всеки заема мястото ти.

Изглеждаше, че той я укорява, като че ли не беше блян на целия му живот да има свое гнездо на село. Несправедливостта на обществото, продажността на критиката, всичката злоба на безсилните, той ги изразяваше с педантични и студени изречения.

По време на тия свадливи обеда Жак не продумваше нито дума, мълчеше, като че искаше да го забравят, да се скрие от витаещото лошо настроение. Но колкото повече д'Аржантон се сърдеше, толкова повече отвращението му към детето се пробуждаше, и треперенето на ръцете му, когато наливаше вода, набръчканите вежди, през които го поглеждаше, говореха на малкия за оная омраза, която чакаше само причина, за да избухне.

IX ПЪРВАТА ПОЯВА НА БЕЛИЗЕР

Един следобед, през който д'Аржантон и Шарлот бяха отишли в Корбей, тласкани от нуждата да променят мястото, която нужда преследва всички празни хора, Жак, останал сам със стрина Аршамбо, бе принуден да не отиде в гората, защото идеше голяма буря. Небето, юлското небе, покрито с тежки изпарения, придобиваше меден цвят по краищата на черните облаци, отдето долитаха глухи гръмотевици; и в потъмнялата навсякъде долина, безмълвна и опустяла, цареше оная неподвижност на очакването, която придобива земята при въздушните промени.

Като виждаше, че детето се уморява от безделие около нея, жената на горския пазач погледна към небето и каза на Жак:

— Знаете ли, господин Жак, още не е заваляло; докато дойде дъждът, бъдете така любезен да отидете до пътя да ми наберете малко трева за зайците.

Детето, зарадвано, че може да бъде полезно, взе една кошница, измина бързо разстоянието от Елховника до пътя за Корбей, който минаваше ниско, и започна да търси по наклоните на рововете цъфнала мащерка, малка слаба тревица, която ядат зайците.

Докъдето погледът стигаше, големият път се извиваше побелял, постлан със ситен горещ прах, който помрачаваше със сиви отсенки гъстия листак на големите брястове и цялата окрайнина на гората. Пътят беше пуст, без нито един минувач или кола, и затова изглеждаше още по-голям. Жак, в дъното на един ров, много зает с работата си поради гръмотевиците на приближаващата буря, чу изведнъж до себе си един глас, който викаше пронизително и еднозвучно:

— Шапки! Шапки! Шапки!... — и после, с много по-ниска нота:

— Панами! Панами! Панами!

Беше един от ония пътни продавачи, които ходят по селата със стоката на гърба си. Той носеше на раменете си, като стара латерна, една широка кошница, пълна с шапки от обикновена слама, натрупани доста високо една над друга. Вървеше трудно, мъчително, краката му

бяха криви, а стъпалата му — извити на страна, обути в големи жълти обувци, с изглед на страдащ ранен.

Забелязали ли сте какво тъжно впечатление прави пешеходец по голям път?

Човек не знае къде отива тоя скитнически живот, дали случайно ще намери убежище, подслон в някоя житница, за да спи. Той като че влачи със себе си умората на изминатия път, неизвестността на далечните места, в които влиза. За селянина тоя минувач е чужденец, авантюрист; той го следи с недоверчиво око, съпровожда го с поглед до селската врата, успокоен само когато големият път, пазен от добри стражари, приеме отново върху каменната си настилка непознатия, който не може да не бъде злосторник.

— Шапки! Шапки! Шапки!...

За кого продължаваше да вика тоя нещастник? Никаква къща не се виждаше наоколо. Дали викаше за неподвижните крайпътни стълбове, или за подслонените в листака на брястовете птици, неспокойни и уплашени от приближаването на бурята?

Докато викаше, той беше седнал върху купчина камъни и триеше челото си с ръкав, а в това време Жак, от другата страна на пътя, гледаше това грозно, с неопределена възраст лице, сиво-жълто и тъжно, с хлътнали, мигащи очи, с безформени, дебели устни, покрити с жълтеникава брада, над която се виждаха остри редки зъби, като на вълк. Но най-поразителното в това лице беше силното изражение на страдание, немият плач на тия тъмни очи, на тия тежки устни, на това незавършено чудовищно лице, което изглеждаше изровен образец от предисторическите времена; нещастникът навярно съзнаваше ужасната си грозота, защото, като видя срещу себе си детето, което го гледаше някак неспокойно, той му се усмихна любезно. Тая усмивка го загрози още повече, предизвика на края на устните му, на очите му, хиляди малки бръчки, ония гънки по лицата на бедните, които усмивката свива, вместо да отпусне. Но той доби тъй добродушен вид, когато се усмихна така, че Жак се успокои веднага и продължи да скубе тревата.

Внезапно една близка гръмотевица раздруса небето и цялата долина. Тръпка премина по пътя, като вдигна прах, а листата на дърветата затрептяха.

Човекът стана, погледна неспокойно облаците, после, като се обърна към Жак, когото гръмотевицата също бе изправила, попита го дали селото е още много далеч.

— Приблизително четвърт час още, — отговори детето.

— О, Боже мой! — каза клетият пътен продавач, — няма да мога да стигна преди дъжда. Всичките ми шапки ще се намокрят. Взех много, а мушамата ми не е много голяма, за да ги покрие.

Добро чувство обхвана Жак при вида на това отчаяние; впрочем, неговото знаменито пътуване го бе направило жалостив към всички скитници по големия път.

— Хей, търговецо, търговецо! — извика той на човека, който си отиваше вече, като куцаше, напрягаше всичките си сили, но не успяваше много, тъй като краката му бяха криви като лозови пръчки... — Ако искате, нашата къща е много наблизко тук, та бихте могли да подслоните там шапките си.

Нещастникът прие с готовност. Неговата лятна стока бе тъй нежна!

И ето двамата бързат, катерят се по каменливия път, за да избягнат бурята, която ги преследва по петите. Човекът вървеше колкото можеше бързо, като че правеше необикновени усилия, стъпваше на предницата на обувката си и вдигаше краката си при всяка крачка, като че тъпчеше по въглени.

— Боли ли ви? — попита Жак.

— О, да, постоянно!... То е от обувката ми. Моите крака са много големи, знаете, та не мога да си намеря обувка. А това е много мъчително, когато ходя. О, ако някога стана богат, ще си поръчам обувка по мярка, точно по моята мярка!

И той вървеше, потеше се, пъшкаше, подскачаше по грапавините на нанагорния път, като надаваше от време на време, по навик, своя тъжен вик: „Шапки! Шапки! Шапки!“

Стигнаха в Елховника. Търговецът сложи в преддверието своята купчина от кръгли шапки и застана смирено. Но Жак го покани да седне в трапезарията.

— Хайде, чичо, седнете тук. Ще пийнете чаша вино и ще хапнете нещо.

Продавачът не искаше, отказваше. Накрая се съгласи и каза с добродушна усмивка:

— Бога ми, мили ми господинчо, щом толкова настоявате, няма да откажа. Аз си похапнах преди малко в Дравей, но нали знаете, когато човек си похапне, още повече изгладнява.

Стрина Аршамбо, като селянка и жена на горския пазач, се боеше страшно от скитниците; тя се начумери, но сложи все пак на масата пита хляб и голям съд с вино.

— Така! Сега дайте един къс пушено свинско! — заповяда Жак с решителен глас.

— Но нали знаете, че господарят не обича да се пипа пушеното? — възропта стрина Аршамбо.

Наистина поетът беше много лаком и в долапа имаше нарочно запазени за него късове.

— Добре, добре, но все пак дайте, — каза малкият Жак, на когото бе приятно да поиграе малко ролята на домакин. Добрата жена се подчини, но след това се отдалечи гордо в готварницата, за да роптае свободно.

Като благодареше, продавачът ядеше с добра охота. Детето му наливаше вино, гледаше го как реже големи резени хляб, които тъпчеше в устата си, за да могат да влязат.

— Хубаво е, нали? — попита Жак.

— О, да, много е хубаво!

Вън дъждът биеше по прозорците, бурята гърмеше. Гостът и детето си говореха, обхванати от приятното чувство, че са под покрив. Търговецът разказваше, че се казвал Белизер, че бил най-големият от едно многобройно семейство. Те живеели на улица Еврейска в Париж: той, баща му, тримата му братя и четирите му сестри. Всички работели сламени шапки за лятото, каскети за зимата; и когато стоката бивала готова, едни обикаляли предградията, други — провинцията, за да я разнасят и продават.

— Ами вие далече ли ходите? — попита Жак.

— До Нант, където е настанена едната ми сестра... Минавам през Монтаржи, Орлеан, Турен, Анжу.

— Трябва много да се изморявате, като вървите тъй мъчно?

— Да... Облекчавам се едва вечер, когато се освободя от тия проклетни обуца; но и тогава радостта ми се помрачава от мисълта, че ще трябва пак да ги обуя.

— Но защо братята ви не пътуват вместо вас?

— Те са още много малки; и, после, старият татко Белизер не би се съгласил никога да се раздели с тях. Ще му бъде много мъчно. За мене работата е друга.

Той намираще сякаш много естествено, че обичаха повече братята му, отколкото него. Като погледна тъжно широките си жълти обуца, обезобразени с големи и малки подутини от свитите му крака, той прибави:

— Да можех само да си поръчам обуца по моя мярка!...

В това време бурята все се засилваше. Дъждът, вятърът, гръмотевиците произвеждаха страшен шум. Не можеха вече да чуват думите си и Белизер продължаваше да яде мълчаливо, когато един силен удар на вратата, веднага повторен, накара малкия Жак да побледнее съвсем.

— Ах, Боже мой, — каза той, — те са!

Д'Аржантон се завръщаше с Шарлот. Те трябваше да се върнат през нощта, но страхът от бурята, която мислеха, че ще избегнат, ако избързат, ги бе накарал да се приберат по-скоро. А бяха попаднали под най-проливния дъжд и поетът бе много разгневен, защото се боеше да не го хване хрема.

— Бързо, бързо, Лолот!... Да се запали печката в трапезарията.

— Да, мили приятелю.

Но докато се изгърсваха, докато изцеждаха водата от себе си и отваряха широко дъждобраните си върху плочите на преддверието, д'Аржантон забеляза с учудване грамадната купчина от сламени шапки.

— Какво е това? — попита той.

Ах, да можеше Жак да се скрие на сто метра в земята със своя странен гост и сложената трапеза! Във всеки случай, нямаше време за това, защото поетът влезе веднага, разгледа стаята с учуден поглед и разбра всичко. Детето избъбри няколко думи, за да се извини, за да обясни... но д'Аржантон не го слушаше:

— Шарлот, ела да видиш. Ти не си ми казала, че Жак ще има гости днес. Господинът приема. Господинът гощава приятелите си.

— О, Жак, Жак!... — каза майка му с укоряващ глас.

— Не го мъмрете, госпожо, — опита се да каже Белизер. — Аз сам...

Ядосаният д'Аржантон отвори вратата и, като я показва на клетника с благороден мах, му каза:

— Преди всичко, направете ми удоволствието да мълчите и да офейкате възможно най-бързо, нехранимайко такъв! Ако не, ще ви туря в дранголника, за да ви науча как се влиза в чужди къщи.

Белизер, когото занаятът на пътуващ продавач бе привикнал на всякакви унижения, не възропта, вдигна бързо кошницата си, хвърли тъжен поглед към облените от дъжда прозорци, друг поглед, пълен с признателност към малкия Жак, наведе се настрани, за да се поклони смирено, много смирено, и в прегърбено положение прекрачи прага, опръскван от плискащия дъжд, който затрака по панамите като градушка. Вън дори той и не помисли да се изправи. Видяха го как се отдалечаваше, подложил гръб на всички жестокости на съдбата, на яростта на стихииите; и с плачевен глас, несъзнателно, той започна пак да вика под проливния дъжд:

— Шапки! Шапки! Шапки!...

В трапезарията настана минутно мълчание, през което жената на пазача разпалваше безшумно огъня в грамадната камина с лозови съчки. Шарлот се мъчеше да изсуши дрехите на поета, а той се разхождаше по жилетка, тържествено и достойно, обхванат от глух гняв.

Изведнъж, като минаваше край масата, той съгледа пушеното, своето пушено, в което ножът на пътуващия продавач, движен от свирепа охота, бе направил дълбоки прорези, зеещи дупки, подобни на пещерите, които морето издълбава по време на прилив, и на които не се знае дъното.

Той стана жълто-зелен.

Представете си: това пушено свинско беше свещено, като виното на поета, неговото бурканче с горчица и неговата минерална вода!

— О! О! Та аз още не съм видял всичко!... Та това било цяло пиршество... Как! И свинското?

— Нима са посегнали на пушеното свинско? — попита Шарлот, като се изправи възмутена, смаяна от подобна дързост.

Жената на пазача прибави:

— Ах, Боже мой, аз казах, че господинът ще гълчи, ако дадем такъв хубав къс свинско на тоя босяк!... Но то не разбира още, нали? То е още същинско дете!

Жак, който сега не бе обладан от порива на милосърдието си, нито бе обаян от чара на Белизеровата сбръчкана усмивка, — о, добродушната, умилителна усмивка! — остана поразен от онова, което си бе позволил да направи. Развълнуван, треперещ, той избъбри:

— Простете ми!...

Ах, да, простете ми!

Оскърбен в гордостта и в лакомията си, д'Аржантон изля всичкия си яд, раздражение и омраза, които чувстваше към това дете, изобразяващо тайнственото и престъпно минало на жената, която той обичаше малко, но която никак не уважаваше.

Нещо рядко у него: той се разгневи, хвана Жак за ръката, разтърси дългото му юношеско тяло и го повдигна, като че за да му докаже добре неговата слабост:

— Защо си позволил да пипат пушеното? С какво право?... Знаеш добре, че не е твое! Впрочем, нищо твое няма тук. Леглото, на което спиш, хляба, който ядеш, дължиш на моята добрина, на моето милосърдие. И наистина, аз греша, че съм толкова милосърден. Защото, най-после, познавам ли те? Кой си ти? От къде си се взел? Има минути, в които преждевременната поквара на твоите нагони ме изпълва с ужас относно произхода ти...

Той се спря пред умолителния знак на Шарлот към черните, внимателни и въпросителни очи на стрина Аршамбо, която ги гледаше. В тоя край всички ги мислеха за женени; Жак минаваше за дете от първата женитба на госпожа д'Аржантон.

Принуден да спре, да сдържи потока от обиди, които го задушаваша, д'Аржантон, раздражен, смешен, измокрен до костите и димящ като омнибусен кон, се изкачи бързо в стаята си, като тръшна вратата. Жак остана поразен от отчаянието на майка си, която кършеше хубавите си ръце и питаше Бога за пореден път какво бе направила, за да заслужи подобен живот. Това беше единственото й средство пред тия житейски усложнения. Както винаги, въпросът остана без отговор; но трябва да вярваме, че тя бе извършила много големи грехове, за да я осъди Бог да стане и да остане сляпа и тъпо влюбена другарка на подобен човек.

За съвършеното изостряне на и без това мрачното настроение на поета спомагаше, освен отегчението и тъгата от самотата, още и болестта. Както всички, които са живели дълго време в лишения,

д'Аржантон имаше лош стомах; мекушав при това, той охкаше по навик и следеше прекалено за здравето си. А в дълбоката тишина на къщата в Елховника нямаше нищо по-лесно от това, пък и какъв подобър предлог да оправдае безплодността на мозъка си, продължителното спане на канапето и потискащото го безстрастие? От сега прочутото: „Той работи... Господарят работи“ бе заменено с: „Господарят има припадък“. Той назоваваше с тая неясна дума едно периодично неразположение, което не му пречеше да бърка по няколко пъти на ден в долапа на готварницата, да си реже големи резени мек хляб, да ги намазва с дебел слой сирене и да тъпче устата си с тях. Като се изключи това, той имаше всички признаци на болен: уморена походка, лошо настроение, постоянна възискателност.

Добрата Шарлот го жалеше, лекуваше, глезеше. Тая милосърдна сестра, каквато намираме в дъното на всяка жена, се удвояваше у нея от глупава сантименталност, която я караше да милее още повече тоя човек, откакто вярваше, че е много болен. И какво не измисляше, за да го развлече, за да го облекчи! Под покривката на масата туряше вълнено одеяло, за да смекчи тракането на чиниите и сребърните прибори, а върху твърдото облегалo на креслото Хенрих II натрупваше множество възглавници; после дребните грижи: фланела, горещ чай, всичките топли неща, които приспиват енергията на въображаемо болните и отслабват дори звука на гласа им. Наистина, клетата жена, със своята лека веселост, която я обхващаше понякога, унищожаваше с един замах всичките си заслуги като болногледачка, проявяваше отново своята многоречивост, своите вълнообразни ръкомахания, и се спираше малко смутена само пред раздражението на поета, който ѝ казваше с печален глас: „Млъкни... уморяваш ме...“

Тая болест на д'Аржантон привличаше вкъщи един постоянен посетител, доктор Ривал, когото причакваха по всички ъгли на пътя, тъй като клиентелата му беше много голяма, пръсната на повече от десет километра в околността, и го завеждаха веднага вкъщи. Той влизаше с червеното си и весело лице, с къдравото си руно от бяла коприна, което му служеше за коса, с натъпканите с книги джобове на дългия си редингот; тия книги той четеше винаги из пътя, било в кола или пеша. Шарлот добиваше многозначителен вид, като го посрещаше в антрето:

— Ах, докторе, елате по-скоро! Да знаете в какво състояние се намира нашият поет!

— О, не говорете така, той има нужда само от развлечения!

Наистина, д'Аржантон посрещаше лекаря със слаб и плачлив глас, но беше тъй щастлив, че се намира пред ново лице, че в еднообразния му живот се внася малко разнообразие, та забравяше болестта си, говореше за политика, за литература, смайваше доктора с разказите си за парижкия живот, за бележитите личности, които уж познавал, на които уж казал някоя жестока дума. Докторът, много простодушен и искрен, нямаше никаква причина да се съмнява в тия студени думи, разкази, които, дори в своята суетна налудничавост, правеха впечатление с измерените си изречения; и после доктор Ривал не беше много наблюдателен.

Всичко му се нравеше в тая къща: поетът му се виждаше умен, самобитен, жена му — красива, детето — прелестно, и не чувстваше, както, ако беше по-хитър, с какви случайни връзки тия същества бяха свързани помежду си, с какви зле забодени и бодливи карфици те образуваха семейство.

Колко пъти, посред бял ден, вързал поводите на коня си за халката на оградата, добрякът се бавеше у парижаните, за да изсърба грога, който Шарлот сама му приготвяше, и за да разкаже своите пътешествия в Индокитай с парахода *Байонеза*! Жак седеше в един ъгъл, внимателен, мълчалив, обхванат от оная страст за приключения, която обладава всички деца и която животът тутакси затъпява със своето еднообразно изравняване и със своите постепенни стеснения на кръгзорите.

— Жак! — казваше грубо д'Аржантон, като му показваше вратата.

Но докторът се намесваше:

— Оставете го. Тъй е забавно да имаш деца наоколо си! Тия кученца подушват чудесно. Уверен съм, че вашето е отгатнало, само като ме гледа, че безумно обичам децата и че съм дядо.

Тогава той заговаряше за внучката си Сесил, която била две години по-малка от Жак; а заприказваше ли за нейните превъзходни качества, той ставаше още по-словоохотлив, отколкото когато разказваше за пътешествията си.

— Защо не я доведете тук, докторе? — казваше Шарлот. — Двете деца тъй добре биха се забавлявали!

— О, не, госпожо! Баба й не би се съгласила. Тя не поверява детето никому, и самата тя не ходи никъде, откакто ни сполетя нещастие.

Това нещастие, което старият Ривал споменаваше често, беше загубата на дъщеря му и зет му, умрели още през първата година на женитбата си, малко след раждането на Сесил. Тайна обграждаше тая двойна злополука. У д'Аржантонови изповедта на доктора се ограничаваше винаги с тия думи: „Откакто ни сполетя нещастие...“, а и стрина Аршамбо, която беше в течение на случая, се ограничаваше с много неясни изречения:

— Ах, разбира се! Тия хора преживяха голяма мъка!...

Но никой не би повярвал това, виждайки оживлението и веселостта на лекаря, когато идваше в Елховника. Грогът на Шарлот беше може би донякъде причината за това: тъмен, силен грог, който госпожа Ривал, ако го бе видяла, би побързала да разрежи с повечко вода. Както и да е, старчето не се отегчаваше у парижаните, ставаше много пъти, за да каже: „Отивам в Ри, в Тижери, в Морсан...“, а продължаваше започнатия разговор, докато цвиленето на коня му, който изразяваше нетърпението си, го накарваше да избяга много бързо, сбогувайки се бегло с поета, а на Шарлот, загрижена за своя болник, поръчваше винаги едно и също: „Създавайте му развлечения“.

Развлечения!

Тя не знаеше вече какво да прави, за да му ги достави. Прекарваха по цели часове в съставяне на менюто, или отиваха с кабриолета в гората, като вземаха със себе си яденето, една мрежа за пеперуди, вързопи с вестници и книги. Той пак се отегчаваше.

Купиха една лодка, но стана още по-лошо, защото бяха принудени да прекарват времето насаме всред Сена и това положение беше непоносимо за тия две същества, които не си продумваха нито дума, пускаха въдиците си, за да се залисват и да намерят в принуденото мълчание на риболова един предлог, едно извинение за постоянното си безмълвие. Скоро лодката бе вързана всред тръстиките на брега, пълна с вода и изпокапали листа.

После възникнаха най-необикновени прищевки: поправки на стената, на куличката, построяване на една външна стълба и на една

италианска тераса, за която поетът винаги бе мечтал, редица ниски стълбове, украсени със зеленина, с провиснали между тях диви лози. Но той все пак се отегчаваше въпреки терасата си.

Един ден той повика един акордьор, за да поправи пианото, на което свиреше няколко полки; този човек, един странен изобретател, му предложи да постави върху покрива една еолова арфа, една голяма кутия без капак, висока пет стъпки, в която изопнати, с нееднаква дължина струни трептяха от вятъра и издаваха хармонични и жаловити акорди. Д'Аржантон прие с възторг. Едва-що бе сложен уреда, и започна нещо злоещо. При най-малкото подухване се чуваха стенания, сърцераздирателни модуляции, плачевни викове... ууу... Жак, в леглото си, изпитваше ужасен страх, криеше под завивките главата си, за да не чува звуковете. Отгоре се изливаше ужасна тъга, от която човек можеше да полудее.

— Но тая арфа ме отегчава!... Стига, стига!... — викаше разярен поетът.

Трябваше да се разглоби целият механизъм, да се занесе еоловата арфа в дъното на градината, да се зарови, за да не може вече да трепти. Но, дори в земята, тя звучеше още. Тогава разкъсаха струните ѝ, тъпкаха я с крака, удряха я с камъни, като побесняло животно, което не иска да умре.

Като не знаеше вече какво да измисли, за да развлича този нещастник, чието бездействие клонеше към лудост, на Шарлот ѝ хрумна една благородна мисъл: „Дали да не поканя някои от приятелите му?“

Това беше истинска жертва, защото тя би желала той да принадлежи на нея, само на нея; но радостта на поета, когато тя му съобщи, че Лабасендр и доктор Хирш щяха да дойдат да го видят, я възнагради за смелостта ѝ. Отдавна той мислеше за едно разсейване, дошло отвън, но не смееше да продума за такова нещо след всичките свои словоизлияния за щастието на двама влюбени, които живеят в самота.

Няколко дни след това Жак, връщайки се за вечеря, чу около къщата необичаен шум, смехове, звън на чаши, идващи от новата тераса, а в същото време се дрънкаха тенджери, цепеха се дърва за запалване на печката в голямата готварница в приземния етаж. Като приближи, той позна гласовете, виковете на бившите си учители от

гимназията, към които се примесваше гласът на д'Аржантон, но не вече угаснал и стенещ както обикновено, а оживен от някакъв спор. Детето изпита чувство на ужас при мисълта, че ще се намери лице в лице с тези хора, които му напомняха толкова лоши часове, та се промъкна разтреперано в градината, за да чака вечерята.

— Господа, обичате ли да заповядате на масата? — каза Шарлот, като се появи на терасата, свежа, оживена, с голяма бяла престилка с нагръдник, стигащ до брадичката ѝ, облечена като домакиня, която умее, когато трябва, да запретне дантелените си ръкави и да се заеме да готви.

Всички слязоха много бързо в трапезарията, дето двамата учители поздравиха доста благосклонно малкия Жак; после седнаха до масата пред една от ония превъзходни селски вечери, които, вследствие бързината, с която се приготвят, запазват вкуса на дивите треви и уханието на селското огнище.

От двете врати, отворени към моравата, се виждаше градината, която гората продължаваше без видима граница. Призивите на пдпдъците, чуруликанията на заспиващите птички, долитаха през вратите до вечерящите заедно с последните полегати, пламтящи слънчеви лъчи по прозорците.

— Дявол да го вземе, колко хубаво сте се настанили тук, мили деца! — каза Лабасендр внезапно, след като супата бе изядена с голяма охота и всеки започна свободно да изразява мислите си.

— Истината е, че ние сме много щастливи, — каза д'Аржантон, като стисна ръката на Шарлот, която той намираше по-красива и съблазнителна, откакто не я гледаше вече сам; и той започна да описва тяхното щастие.

Разказа за разходките в гората, за возенето с лодка, за спирките в старите гостилници по бреговете на Сена, за старите ханища, за големи пътнически коли с вътрешни прегради от ковано желязо и с две големи халки, за пътническите коли, вдлъбнати и ръждясали, в камъка на лицевата стена. И за дългите следобеди, изпълнени с труд в дълбоката лятна тишина, и бденията край огнището, есен, когато започва да става хладно, а пламъкът пращи, издига се високо, подхранван от корени и дънери.

Той разказваше всичко това, както го мислеше в тоя миг, а тя си въобразяваше, че е преживяла тоя идеален живот през времето на

смъртното отегчение, което тъй мъчително бяха понасяли. Двамата гости слушаха с неизразимо кривене на лицето от възхищение, от завист, от удоволствие, нещо горчиво и бледо имаше в усмивката им, очите им бяха пълни с любезност, а устата им, напротив, беше изкривена от жлъчен яд.

— Е, върви ти, няма що! — казваше Лабасендр. — Като си помисля, че утре в тоя час, докато вие вечеряте на това място, аз ще седя на масата в някоя задушна гостилничка, като Дюваловата, дето въздухът, който се диша, покритите с пари стъкла на прозорците, ястието, което поднасят, всичко мирише на сушилня, на пара, на топло.

— При това, пак добре ще е, ако си уверен, че ще вечеряш редовно в Дюваловата гостилница! — измърмори доктор Хирш.

Обзет от някакъв порив, д'Аржантон каза:

— Е добре! Че какво ви пречи да прекарате известно време тук? Къщата е голяма, избата — добре снабдена...

— Разбира се, — прибави Шарлот бързо. — Останете... Ще бъде много мило... Ще правим излети.

— Ами операта? — попита Лабасендр, който всеки ден ходеше на репетиция.

— Тогава поне вие, доктор Хирш, нали не играете в Операта.

— Честна дума, госпожо, с голямо удоволствие приемам поканата ви. Много малко работа имам сега, защото всичките ми болни са по летовища.

Всичките болни на доктор Хирш на летовища! Това беше извънредно смешно. Но никой не пожела да се изсмее: между несретниците беше позволено да си прощават подобни въображения.

— Хайде, решавай се! — каза д'Аржантон. — Преди всичко, ще ми направиш услуга. При моето здравословно състояние, ти би могъл да ми дадеш някои съвети.

— Това вече ме кара да се реша... Знаеш какво съм ти казал: Ривал не разбира нищо от твоята болест. За един месец се нагърбвам да те изправя на крака.

— Е добре, ами гимназията? Ами Моронвал? — извика Лабасендр, разгневен, като видя, че другарят му ще изпита удоволствия, в които той няма да вземе участие.

— О, не искам да зная! Омръзнаха ми и гимназията, и Моронвал, и методиката Декостер...

И доктор Хирш, обезпечил легло и храна за известно време, избухна в оплаквания и проклетия към заведението, което го хранеше: Моронвал бил самохвалко и нищо повече; той нямал вече петаче и никога не плащал; впрочем, всички го напусkali; случаят с Маду му навредил най-много.

Другите додадоха още и Моронвалови бяха буквално унищожени. Отидоха до там, че поздравиха Жак за бягството му, което, изглежда, разгневило толкова мулата, че заболял от жълтеница.

Щом се впуснаха по тоя път, който им беше свойски, тримата приятели не се спряха вече, и цялата вечер премина в „чукане на сол“, както те се изразяваха на своя език.

Лабасендр я чука върху главите на първите артисти от Операта, неспособни, надуты певци, без глас и без дарба. Той я чука и върху главата на оперния директор, който го оставил нарочно да тлее във второстепенни роли. И защо? Защото знаели неговите социалистически убеждения, защото знаели, че бил работник, че произхождал от народа и го обичал.

— Е, да, обичам народа! — казваше певецът, като се оживяваше и удряше с големите си пестници върху масата. — И после? Какво им влиза в работата това? Пречи ли то на нотата ми? А струва ми се, че тя си е все същата, нали?... Слушайте ме, мили деца. — И той опитваше нотата си, галеше я, наслаждавайки й се.

След това дойде ред на д'Аржантон. Той чукаше солта си методично, студено, с малки, неумолими и сухи удари. Директорите на театрите, книжарите, писателите, обществото, всички получиха своя дял; и докато Шарлот, подпомагана от малкия Жак, наблюдаваше приготвянето на кафето, тримата, облакътени на масата, всред тая чудна лятна вечер, оплюваха сладострастно другите, като змиите боа за смилане на храната си.

Появата на доктор Ривал довърши оживлението на това събрание. Възхитен, че намира многобройно и весело общество, прекрасният човек седна до масата.

— Виждате добре, госпожо д'Аржантон, че на нашия болен му беше нужно само развлечение.

Очите на доктор Хирш запламтяха зад изпъкналите му очила.

— Аз не съм на вашето мнение, докторе, — каза той рязко, като опря брадата на ръката си, готов за борба.

Старият Ривал погледна не без учудване тази чудновата личност, мазна, с бяла вратовръзка, с бръснати бузи, с плешива глава, на която само крайчецът на лявото око действаше добре, та, за да не изпуска събеседника си, беше принудена да се обръща малко настрани и да говори, като държи главата си в профил.

— Господинът лекар ли е? — попита той.

Д'Аржантон побърза да избави приятеля си от нуждата да излъже.

— Доктор Хирш... Доктор Ривал... — каза той, като ги представи един на друг.

Те се поклониха като двама противници на мястото на двубоя, кръстосаха погледите си, преди да кръстосат сабите си. Добрият Ривал помисли, че има работа с някой знаменит парижки лекар, с някой особен гений, та прие отначало скромен вид; но скоро забележа безредието в тоя съвсем разнебитен мозък. Тогава и той повиши гласа си, за да отговори на насмешливия и презрителен тон на доктор Хирш, който започваше вече да сгръва ушите му, и без това червени по природа.

— Драги колега, ще си позволя да ви забележа...

— Ах, извинете, драги колега!...

Истинска молиерова сцена, латинският език се смесваше с пустословието, само с тая разлика, че по времето на Молиер типът на доктор Хирш не е съществувал още и че е трябвало да дойде нашият деветнадесети век, свръхнажежен, неспокоен, препълнен с нови замисли, за да го създаде.

Болестта на д'Аржантон съставяше предмет на препирнята, и любопитно беше необикновено смешното изражение на поета, който намираще от една страна, че доктор Ривал го смяташе за въображаемо болен, а от друга страна, като слушаше ужасния списък от болести, от които доктор Хирш заявяваше, че страдал, не можеше да не се намръщи.

— Да свършим с тоя въпрос, — каза Хирш, като стана изведнъж. — Дайте ми един лист хартия, един молив... Добре!... Сега, с помощта на плесиметъра, ще ви нарисувам, ще ви означа болестта на нашия клет приятел.

И той извади от широката си жилетка една малка дървена плочка, наречена плесиметър.

— Ела тук, — каза той на побледнелия д'Аржантон; и като разкопча изведнъж редингота му, простря листа хартия по цялата дължина на гърдите му, почна да мести плесиметъра си нагоре, като прислушваше и чертаеше постепенно черти с молива си. После разстла върху масата хартията, покрита с йероглифи като географска карта, рисувана от дете.

— Съдете сами, — каза той. — Това е черният дроб на нашия приятел, точно нарисуван върху самото му тяло. Кажете откровенно, прилича ли на черен дроб? Ето къде трябва да бъде, а ето къде е... И забележете, че исполинските размери, които е придобил, са за сметка на другите органи. Представете си какво безредие е наоколо, какви ужасни опустошения!...

С няколко смели зигзагообразни замаха с молива той означил опустошенията.

„Това е ужасно!“ — шепнеше д'Аржантон, който гледаше рисунката поразен, станал жълт от бледен, какъвто беше преди.

Шарлот чувстваше, че очите ѝ се пълнят със сълзи.

— И вие всички вярвате на това! — каза старият Ривал, като избухна — ... Но това е дивашка медицина. С вас се подиграват!

— О, позволете, драги колега!...

Но старецът не слушаше вече нищо; той изпи грога си, сега посилен от обикновено, и ужасното сражение започна. Прави един срещу друг, със свити пестници, те си подхвърляха имена на лекари, заглавия на гръцки, латински, скандинавски, индийски, китайски и кохинхински книги. Хирш надвишаваше с цитатите си, дълги цял аршин, точността на които, — като се вземе предвид тяхната чудноватост, — никой не можеше да провери; но доктор Ривал тържествуваше с мощния си тръбен глас, с живостта на диалога си, замествайки доказателствата със заплашвания, че „ще хвърли противника си във водата“.

Тоя буен спор не уплаши нито Жак, нито Шарлот; те бяха чували много такива в гимназията. Колкото до Лабасендр, обзет от нетърпение, той не можа да каже нито една дума, облегна се мечтателно на оградата на терасата, за да отправи своята ечаща и дълбока нота към заспалото ехо на гората.

Тая нота раздвижи всичкия въздух наоколо. Приплеснаха криле в листака, а пауните на съседните замъци, страхливите и нервни пауни,

отговориха с ония тревожни крясъци, които те надават към бурното небе през летните месеци.

Селяните в съседните колиби също се събудиха. Баба Сале и мъжът ѝ впериха любопитни погледи към осветените прозорци на парижаните, докато месечината осветяваше малката бяла лицева стена, дето се открояваше написаният със златни букви девиз на къщата: „Parva domus, magna quies... Малка къща, голямо спокойствие“.

Х СЕСИЛ

— Къде отивате толкова рано?... — попита доктор Хирш, като слизаше лениво от стаята си, Шарлот, вече облечена празнично, с молитвеник в ръка и следвана от Жак, когото тя бе облякла в любимите на лорд Пембок дрехи, удължени за случая, но пак доста къси.

— Отиваме на черква, драги. Днес ще раздам просфора. Нима д'Аржантон не ви е казал?... Скоро, бързайте!... Тая сутрин всички трябва да бъдем на черква.

Беше петнадесети август, Успение на Пресвета Богородица. Много поласкана от честта, която ѝ правеха, госпожа д'Аржантон отиде след последния камбанен звън и седна с детето на отредения ѝ чин, близо до хора. Черквата имаше празничен вид, осветена, озарена от слънцето, украсена с цветя. Децата от хора и псалтовете бяха облечени в бели, току-що изгладени платнени стихари; а пред аналоя, върху селска маса, просфорите се издигаха в златисти стълбове и възбуждаха възхищението на жителите. Картината се допълваше от всички горски стражари в празнични зелени дрехи, с ловджийски нож на пояса, с карабина при нозе; те бяха дошли да вземат участие в молебена на народния празник; това беше извънредно удобно за крадците на дивеч и на дърва.

Безспорно, Ида дьо Баранси би се много учудила, ако някой ѝ бе казал преди една година, че ще стои един ден до хора на една селска черква, под името виконтеса д'Аржантон, и че, в почтително облекло, с наведени очи над молитвеника си, ще има външността, важността и обаянието на омъжена жена.

Тая нова за нея роля я забавляваше. Тя наблюдаваше Жак, обръщаше набожно страниците на своя молитвеник и падаше на колене с извънредно шумолене на роклята си.

Преди раздаването на просфората, клисарят, въоръжен със своето копие, дойде да вземе малкия Жак и се наведе до ухото на майка му, за да я попита кое момиченце ще си избере да държи кесията за милостинята. Шарлот се поколеба за миг. Тя не познаваше почти

никого в това празнично облечено събрание, дето шапките с цветя и кринолините бяха заместили забрадките и делничните блузи. Тогава клисарят ѝ посочи внучката на доктор Ривал, едно красиво момиченце, седнало от другата страна на хора, до една стара жена в жалейни дрехи.

Двете деца тръгнаха зад величественото копие, което отмерваше малките им стъпки; Сесил носеше една кадифена кесия, доста голяма за ръцете ѝ, а Жак държеше една голяма свещ, украсена с атлаз, с изкуствени цветя и бели сърмени конци. И двамата бяха еднакво очарователни: той с английските си дрехи, които го правеха още по-висок, тя в проста рокличка, със сплетени и спуснати коси, които окръжаваха матово бледото ѝ лице, осветлено от две сиви очи, сиви като изящен бисер. Приятната миризма на просфорите, смесена с благоуханието на тамяна, се носеше в църквата около тях, като самото дихание на неделята и на религиозния празник. Сесил събираше любезно милостиня, мъчеше се да се усмихва. Жак беше важен; тая малка ръчица, която трепереше в неговата под бялата копринена ръкавица, му правеше умилно впечатление, сякаш беше птиче, уловено в гората, запазило топлината на перушината в гнездото и меко като нея. Чувстваше ли вече той, че тая малка ръчица ще бъде негова приятелка и че по-късно всичко добро в живота му ще дойде от нея?...

Те отиваха и се връщаха между чиновете.

— Красива двойка, — казваше жената на пазача, гледайки ги да минават, и прибавяше по-тихо, съвсем тихо, за да не бъде чута: „Клетото момиченце! То ще стане още по-красиво от майка си... Стига да не му се случи и на него същото!“

След като събирането на милостинята завърши, Жак, завърнал се на мястото си, сякаш още чувстваше чара от допира на малката ръка, която бе държал тъй леко; но щастието му не свърши с това. На излизане, в сред тълпата на малкия площад, дето каските на пожарникарите и пушките на горските стражари блестяха на слънцето наред с пъстрите женски облекла, госпожа Ривал се приближи до д'Аржантон и го помоли да ѝ позволи да заведе Жак да обядва у дома ѝ и да го задържи целия следобед, за да играе със своята събирачка на милостиня. Шарлот се изчерви от удоволствие, завърза връзката на детето, оправи хубавите му коси, целуна го и му каза:

— Бъди разумен!

И двете деца, както при тържественото събиране на милостинята, тръгнаха заедно пред бабата на момиченцето, която едва ги настигаше.

От тоя ден, когато Жак не беше вкъщи и когато питаха: „Къде е Жак?“, не отговаряха: „Той е в гората“, а можеха да кажат уверено: „Той е у Ривалови“.

Докторът живееше на края на Етиол, откъм противоположната страна на Елховника, в едноетажна къща, много прилична на селска; само една медна плоча и едно копче близо до вратата с думите: „нощен звънец“ я отличаваха от съседните къщи. Тя изглеждаше стара, с черни стени и плътни капаци на прозорците; но няколко нови недовършени украшения показваха, че са имали някога желанието да я подновят и че някаква внезапна злополука бе прекъснала това, тъкмо когато старата къща се е гиздила и възстановявала. Така, над входната врата, една поцинкована стряха очакваше да ѝ сложат стъкления покрив и увенчаваше главите на хората, които звъняха, с празните си ръбове. Също така, вдясно от малкия двор, осеян с дървета, бяха започнали да строят един павилион, спрял рязко над приземния етаж, дето прозорците и вратите образуваха четвъртити дупки.

„Нещастиято“ бе връхлетяло тия клети люде тъкмо във времето на поправките, и поради суеверие, което ще разберат всички любящи, работите бяха прекъснати, изоставени.

Осем години бяха минали от тогава. От осем години всичко си оставаше постарому; и при все, че всички в тоя край бяха свикнали с тая гледка, незавършеността придаваше на жилището някакъв обезсърчен вид на същество, което не намира нищо повече в живота и си казва по повод на всичко: „Защо ли?“ Градината зад къщата, в дъното на варосания бял ходник, опъваше завеса от вееща се зеленина и беше също напълно занемарена. Всичките пътеки бяха обрасли с висока трева, и широки паразитни листа покриваха водното корито с отдавна пресъхнал водоскок.

Хората, които живееха тук, имаха същия изглед като тия неща. Като се почне от госпожа Ривал, която от осем години носеше жалейка за дъщеря си, и се стигне до малката Сесил, чието личице имаше винаги замислено, тъжно изражение, до старата слугиня, която беше у тия добри хорица от тридесет години и носеше част от тежестта на

злочестината им, всички живееха под същия гнет, със същата тъга, скрита в мълчанието.

Само докторът избягваше общото влияние. Неговите постоянни разходки на чист въздух, развлеченията по пътя, а може би и философията на човека, който често вижда смъртта, бяха допълнили естествената склонност на неговия съвсем открит, много подвижен и предразположен към веселост нрав.

Докато за госпожа Ривал постоянното присъствие на малката Сесил, онова, което тя намираще от майката в обрисуваните вече черти на детето, представляваше постоянно подновяване на нейната тъга, докторът, напротив, възобновяваше веселото си настроение, колкото повече внучката му растеше и му връщаше малко по малко изгубената дъщеря. След като бе тичал цял ден и се озоваваше след вечеря съвсем сам с детето, докато жена му биваше заета с домакинската работа, обхващаха го изблици на веселост, на младост, та запяваше с пълен глас моряшки песни, но се спираше рязко пред мълчаливия укор, който му хвърляше госпожа Ривал с влизането си, пред погледа ѝ, който като че му казваше: „Спомни си!“, сякаш и той беше донякъде виновен за сполетялото ги нещастие.

Това просто припомняне на тъгата беше достатъчно да го поразии, да го накара да млъкне; и той започваше мълчаливо да си играе с плитките на внучката си.

В тая среда детството на Сесил течеше много тъжно. Тя излизаше малко, прекарваше в градината, или в една голяма стая, пълна с преградки, с китки билки, с разстлани за съхнене корени, която наричаха „аптека“. В тая стая имаше една винаги затворена врата, която водеше в стаята на тъй оплакваната млада жена, една стая, в която всичките важни събития на нейния кратък живот бяха набелязани с някои спомени за игрите, учението, набожността и облеклото ѝ: книги, рокли, наредени в долапа, една картина на Причастието, закачена на стената, цял музей от пожълтели вече светини, дете майката влизаше сама с благоговейно усърдие и с неотслабваща скръб, въпреки явните отпечатьци на времето върху тия предмети.

Малката Сесил се спираше често замислена пред тоя затворен като гробница праг. Впрочем, тя мислеше много. Никога не я бяха изпращали на училище, сякаш се бояха от общуването ѝ със селските

деца; и това уединение ѝ причиняваше страдание. Малкото ѝ тяло се уморяваше от голямото бездействие. Липсваше ѝ оная жизнена буйност, ония безпричинни викове, ония лудешки тропания с крака, които децата вършат само помежду си, когато не са стеснявани от укора или присмеха на възрастните.

— Трябва да я развличаме, — казваше господин Ривал на жена си. — ... Малкият д'Аржантон е прекрасно момче, почти на нейните години, и няма да бръщолеви!

— Да, но какви са тия хора? От къде са дошли? Никой не ги познава..., — отговаряше винаги недоверчивата госпожа Ривал.

— Най-отбрани люде, мила моя. Мъжът е много особен, наистина, но нали знаеш артистите!... Жена му е малко глупавичка, но е тъй добра! Колкото до честността им, аз отговарям.

Госпожа Ривал клатеше глава. Тя нямаше доверие в проникателността на мъжа си.

— О, знаеш ти!...

И тя въздишаше, гледаше го с очи, пълни с укор.

Старият Ривал навеждаше глава като виновен. Но той държеше на своето:

— Внимавай, — казваше той, — детето се отегчава. Най-накрая ще се разболе. После какво ще правим? Малкият Жак е дете, Сесил също. Какво мислиш, че може да се случи?

Най-после бабата се реши и Жак стана другар на Сесил.

За него настана нов живот. Отначало идваше рядко, после често и най-после всеки ден. Госпожа Ривал обикна много скоро това красиво дете, скромно и нежно, свикнало да се въздържа поради околното равнодушие, както Сесил поради тъгата. Тя забеляза, че детето беше изоставено, че на дрехата му винаги липсваха копчета и че беше свободно по всяко време на деня, без никакви уроци и упражнения.

— Не ходиш ли на училище, мили Жак?

— Не, госпожо. — И прибавяше: — Мама ме занимава, — защото в детското сърце често се крие съкровище от деликатност.

Клетата Шарлот, със своя птичи мозък, много би се измъчвала с подобно занимание. Впрочем, лесно беше да се разбере, че никой вкъщи не се занимаваше с него.

— Това е невероятно, — казваше госпожа Ривал на своя мъж, — те оставят това дете да се влачи от сутрин до вечер, без нищо да върши.

— Какво искаш? — отговаряше докторът, за да извини своите приятели. — Изглежда, че то не иска да работи, или поне не може. Главата му е много слаба.

— Да, главата му е слаба, но и вторият му баща не го обича... Децата от първия брак са винаги презирани.

Жак намери истински приятели в тая къща. Сесил го обожаваше, не можеше вече да живее без него. Те играеха заедно в градината, когато времето беше хубаво, в противен случай се изкачваха в „аптеката“. Госпожа Ривал беше винаги там. Понеже нямаше аптекар в Етиол, тя изпълняваше най-простите рецепти на мъжа си: успокоителни лекарства, прахове, сиропи. Добрата жена се занимаваше от двадесет години с тоя занаят и беше придобила голяма опитност; и дори, в отсъствието на мъжа ѝ, мнозина идваха да се съветват с нея. Тия посещения забавляваха децата, те сричаха върху непрозрачните стъклета думи на неразбираемия латински език *sirupus gutti*, или, въоръжени с ножици, изрязваха надписи, лепяха малки пликчета, той, несръчен като момче, а Сесил, с напрегнато внимание на момиченце, което ще става полезна жена, подготвена за всички дребболии на един трудолюбив и уседнал живот. Тя имаше пред очите си примера на баба си. Госпожа Ривал завеждаше аптеката преди всичко, после водеше книгите на мъжа си, записваше рецептите, отбелязваше приходите, както и направените посещения през деня.

— Е, къде ходи днес?... — питаше тя доктора, когато той се върнеше.

Добрякът забравяше по пътя половината от посетените болни и, волно или неволно, унищожаваше винаги една част, защото беше колкото великодушен, толкова и разсеян. Имаше неизплатени сметки от двадесет години. А каква неразбория би било, ако не беше жена му! Тя го мъмреше кротко, правеше му грога, занимаваше се с най-малките подробности на облеклото му; когато вече тръгваше, внучката му казваше много важно:

— Ела тук, дядо, да видя дали не ти липсва нещо!

В добротата на тоя човек имаше нещо божествено. Тя се четеше в невинния му и светъл детски поглед, но без винаги будната детска

хитрост. Макар че много бе обикалял по света, бе опознал много хора, много страни, науката бе съхранила неговата простодушност. Той не вярваше в злото и се отнасяше с еднаква снизходителност към всичко живо, както към хората, така и към животните. Така, за да не уморява коня си, стария си другар, който му служеше вече двадесет години, щом трябваше да се изкачи някоя височина, някой малко стръмен път, или пък щом животното започнеше да влачи краката си, той слизаше от кабриолета и вървеше гологлав на слънце, на вятър или в дъжд, държейки поводите на коня си, който го следваше спокойно.

Конят бе свикнал с господаря си, както господарят с коня; той знаеше, че докторът закъснява често при болните си, че не се решава никога да си отиде, та по особен начин тръскаше поводите си о вратата на болните. Друг път, когато дойдеше време за обед или за вечеря и трябваше да се завърнат, той се спираше насред пътя и се завръщаше упорито към къщи.

— Ах, да, наистина, имаш право! — казваше Ривал.

Тогава те се връщаха много бързо или се скарваха двамата.

— Ах, ама ти ми дотягаш най-после! — мърмореше кроткият глас на доктора. — Видяло ли се е някога подобно животни? Щом ти казвам, че трябва да обиколя още един болен, върни се сам, ако искаш.

И той припваше сърдито да посети болния, а в това време конят, упорит като него, поемаше спокойно по пътя за селото, влачейки олекналата кола, пълна само с книги и вестници, което караше срещналите го по пътя селяни да казват:

— Аха! Господин Ривал пак е имал някаква дребна разправия с коня си.

От сега нататък голяма радост за доктора бе да води децата със себе си в обиколките си около Етиол. Кабриолетът бе широк, тримата се побираха свободно в него, а и щом се видеше между тия малки, засмени лица, добрият старец чувстваше, че тъгата на дома му се изпаряваше при чудесната гледка на природата, която приспива болните, люлее ги, обвива ги. Той се забавляваше като дете с тия деца. Жак беше възхитен: той никога не бе виждал толкова ливади, толкова лозя и реки.

— Отгатни какво е посято там, — му казваше Сесил, като сочеше широките зелени склонове, които се спускаха вълнообразно към Сена — ... Ечемик, жито или ръж?...

Жак винаги се лъжеше. Радост и смях ги обземаше веднага.

— Чуваш ли, дядо? Той взе това за ръж!...

Тогава тя го учеше да различава пълните житни класове от бодливите ечемични, веещите се класове на овеса, розовата детелина, моравата люцерна, златистожълтите карамфилови полета, всички тия килими, разстлани по ливадите, тия избуяли треви, които, щом настъпи есента, са натрупват на отделни купи в сред уголеменото поле.

Навсякъде, дето лекарят беше повикан, децата биваха посрещнати чудесно.

Понякога те отиваха в някое стопанство и докато господин Ривал се изкачваше по дървената стълба, която водеше към спалнята, тях ги завеждаха да видят квачките с пиленцата, как се вади хляба от пещта, как се доят кравите при входа на обора или в някоя от ония воденици, построени на Орж, Изер или Есон, подобни на стари укрепени замъци, с каменния позеленял мост и всичката оная водна плесен, която придава на високите им стени и на зле скрепените им камъни преждевременна старост.

Когато на децата омръзнеха тия високи бели стаи, където от сътресението на пода и стените се вдигаше постоянно брашнен прах, те по цели часове гледаха как перките биеха водата, как кипеше язът, а там горе, по малката заприщана вода, спокойна, засенчена от възлести върби, имаше един воден птичи двор, в който се гмуркаха стада от патици.

Селяните се отнасят някак особено към болестта. Тя не ги спъва с нищо, не им пречи на нищо. Добитъкът влиза, излиза, в обикновените часове. Ако мъжът е болен, жена му го замества в работата и не ѝ остава време дори да седи при него, да се безпокои, да се натъжава. Земята не чака, добитъкът също. Домакинята работи през целия ден; вечер тя пада от умора и заспива дълбоко. Лежачият клетник над стаята, в която воденичните камъни скърцат, над обора, в който мучат воловете, прилича на ранен, паднал по време на сражение. Никой не се занимава с него. Задоволяват се да го подслонят в някой кът, да го опрат на някое дърво, или в някой ров, докато сражението, за което са необходими всички ръце, продължава. Наоколо вършеят житото, пресяват зърната, петлите продирват гърлата си. Дейността кипи, не се прекъсва, а в същото време домакинът, с лице, обърнато към стената, примирен, мълчалив и суров, чака настъпващата нощ или

блестящият по стъклата на прозорците ден да отнесе болестта му или живота му.

Ето защо в къщите, в които влизаха, децата не виждаха тъгата. Галеха ги. За тях винаги се намираще някой сухар, за коня — отбран овес, или кошница плодове, която да занесат на баба Ривал.

Всички тъй много обичаха доктора, той беше тъй добър, тъй малко се грижеше за сметките си! Селяните го обожаваха и го лъжеха.

— Много милостив човек, — казваха те, говорейки за него — ... Само да поиска, би станал много богат!

Но все пак те правеха, струваха, да не му платят възнаграждението, а това не беше мъчно, като се има предвид неговия нрав. Когато излезеше от някоя къща, след прегледа, той биваше заобиколен от упорито и шумно множество хора. Никога владетел не е виждал при обиколките си колесницата си така нападната, както биваше кабриолетът на доктор Ривал при тръгване.

— Господин Ривал, какво трябва да дам на момченцето си?

— Ами на моя клет мъж, господин Ривал, не може ли с нещо да му се помогне?

— Прахът, който ми дадохте, за гълтане ли е или за разтриване? Нямате ли още малко от него? Ето че го свършвам вече.

Докторът отговаряше на всички, караше едного да изплези езика си, пипаше пулса на другото, раздаваше малки пликчета с прахове, даваше хининово вино, всичко, което имаше, и си отиваше, най-последно, изпразнен, обран, изцеден, всред възторжените викове и благословиите на всичкото това земеделско население, което бършеше умилено едното си око и викаше: „Какъв достоен човек!“, а с другото мигаше лукаво, като че искаше да каже: „Колко е прост!“ И пак добре, ако, в последната минута някой малък бегач с дървени обуца не дойдеше да го повика „много бързо“ за някой болен, на четири километра далеч!

Най-последно се връщаха и тия връщания на заник-слънце, по горските пътеки, дето дърветата простираха дългите си клони, или по селския път, прекосяван от хвърканията на лястовици, от детски игри и от пръснати стада, бяха пълни с прелестно спокойствие. Сена, съвсем синя вече откъм тъмнината, течеше към кръгозора като разтопено злато. Върху тая светла основа, горички от слаби дървета, кичести само по върховете, като палми, бели къщи, едни над други по склона, произвеждаха изведнъж впечатление на бленувана по-скоро, отколкото

на видяна източна гледка, на някакъв юдейски град, към който „Светото семейство“ се отправя нагоре към кръгозора вечер.

— Също като Назарет, — казваше малката Сесил, спомняйки си някои икони; и двете деца разговаряха, разказваха си тихо приказки, а в това време колата ги водеше към вечерята, в която Жак много често вземаше участие.

През тия дружни разходки, господин Ривал се убеди, че Жак има доста развит, съсредоточен и дълбок ум, в който полученото слабо образование бе оставило много следи. Със своята великодушна доброта той разбра бързо колко е било изоставено от близките си клетото дете и реше да го спаси от тяхното равнодушие. Той свикна всеки ден след обед да го кара да работи в продължение на един час, тъкмо колкото си определяше обикновено за следобедна почивка. Ония, които знаят какво значи навикът за почивката следобед, ще разберат какво мъжество и преданост са били нужни на доктора, за да се откаже от нея.

Жак, от своя страна, заработи от все сърце. Работата му се удаваше лесно в трудолюбивото спокойствие на Риваловата къща. Сесил присъстваше почти винаги на урока, слушаше благоговейно как приятелят ѝ разказваше Свещена история, стрелкаше го с огнените си, пълни с мисли очи, като че искаше да му помогне да разбере и се чувстваше извънредно горда и весела, когато, следобеда, дядо ѝ разтваряше на масата тетрадката с упражненията и казваше: „Та това е много добре!“ със задоволство, смесено с изненада.

У майка си Жак не споменаваше за занятията си. Той се радваше, че един ден ще ѝ докаже победоносно, че поетът се е излъгал в своята ужасна и уж непогрешима диагноза; и тоя заговор между добрия доктор и него се пазеше лесно в тайна, защото жителите на *Parva domus* се занимаваха все по-малко с детето. То излизаше, връщаше се свободно, отиваше дете искаше, връщаше се само за ядене и сядаше на края на масата, по-голяма всеки ден, всеки ден обиколена от нови сътрапезници.

За да запълни самотата си, за да поддържа около себе си оня шум в празнотата, която той наричаше „умствена среда“, д'Аржантон бе отворил широко къщата си за несретниците. Но тъй като не обичаше да хвърля парите си през прозорците и беше голям скъперник, всеки път, когато Шарлот му казваше много боязливо: „Нямам вече пари,

друже мой“, той отговаряше с едно „Вече!“ много подчертано и с не много насърчително кривене на лицето. Но у него суетата надделяваше над всичко останало, удоволствието да покаже своето щастие, да се представи господар на къщата, да възбуди завистта на всички тия клетници, тържествуваше над най-уравновесените му сметки.

В обществото на несретниците се знаеше, че там, на чист въздух, в едно прелестно място, имаше добра храна и удобно легло, в случай че някой пропуснеше влака. За това се говореше по всички пивници.

— Кой иска да отидем у д'Аржантон?

И след като съберяха с голям труд пари за път, те пристигаха цяла дружина неочаквано.

Шарлот се разтичваше:

— Бързо, стрино Аршамбо, гости дойдоха! Заколете един заек, два заека... Бързо, един омлет, два омлета, три омлета!

— О, Боже мой, какви са тия хора! И какви са лицата им! — казваше слисаната жена на пазача, защото непрекъснато идваха нови лица, и с какви коси, бради и облекла!

Д'Аржантон развеждаше винаги с едно и също задоволство гостите си из всичките кътища на къщата и ги караше да се възхищават от нейните разхубавявания. След това тия дружини от стари хлапаци с посивели бради се пръсваха по пътищата, по брега на реката, в гората, с весели цвиления, с чудновати подскачания на стари коне, пуснати на зелено.

Всред свежата гледка тия високи избелели шапки, тия изтъркани черни фракове, тия лица, издълбани от всичките страдания на парижките нищети, изглеждаха по-мръсни, по-изсъхнали, по-повехнали. После всички се събираха около масата, която бе сложена за цял ден, та нямаше време да се обират трохите ѝ от едно ядене до друго. Застояваха се там през целия следобед, като пиеха, спореха и пушеха.

Това беше пивница сред гората.

Д'Аржантон тържествуваше. Той можеше да преповтаря своята вечна поема, да повтаря по десет пъти едни и същи кроежи, да казва при всеки случай: „Аз... аз...“ с важността на господар, който има свое хубаво вино, своя къща и всичко. Шарлот също се чувстваше много щастлива. За нейната променлива природа и за нейните съсипнически наклонности тоя поток от отивания и връщания възвръщаше младостта

й; обикаляха я, възхищаваха се от нея; и оставяйки вярна на любовта си, тя умееше да се покаже тъкмо толкова закачлива, колкото бе необходимо, за да възбужда поета и да го кара да цени щастието си.

В неделя тя приемаше жените на несретниците, тия сърцати създания, които работеха трескаво цялата седмица и на които мъжете им позволяваха от време на време разкоша да излязат с тях. Към тия жени Шарлот се отнасяше донейде пренебрежително, господарски, наричаше ги „мила душичке“, приемаше ги обикновено с домашни рокли в стил Луи XV, които разстилаше редом с тяхното случайно стъкмено облекло.

Но измежду всички несретници, най-постоянните посетители на Елховника си оставаха, все пак, Лабасендр и доктор Хирш. Последният, настанен отначало за няколко дни, не беше мръднал вече от няколко месеца, и къщата беше станала като негова. Той посрещаше гостите, обличаше долните дрехи на поета, носеше шапките му, в дъното на които подлагаше изрезки от хартия, защото главата на тоя фантазьор беше необикновено малка, толкова малка, че като я гледаше човек, питаше се как е могло да влязат толкова знания там и не се учудваше на нечуваното задръстване на подобен склад.

Какъвто и да беше той, д'Аржантон не можеше без него. В неговото лице той имаше внимателния доверител на всичките си неразположения на въображаемо болен, и макар че не придаваше голямо значение на науката на Хирш, макар че се въздържаше да изпълнява което и да е негово предписание, присъствието му го успокояваше.

— Аз го изправих на краката му!... — казваше доктор Хирш самоуверено. Затова доктор Ривал бе загубил много от значението си в къщата.

Обаче минаваха дни, месеци. Есента обвиваше *Parva domus* със своите тъжни мъгли, после снегът затрупваше покрива му, априлската суграшица подскачаше върху звънливите плочи на покрива му, и ето че нова пролет го окичи с цъфналия си люляк. Впрочем, нищо не се бе променило. В поета се появиха няколко нови планове за строеж, в ума му — няколко нови болести, които неизбежният Хирш украси с няколко нови много странни имена. Шарлот беше все така незначителна, хубава и сантиментална. Жак порасна и много работи.

За девет месеца, без система и без програма, той направи удивителен напредък и знаеше повече от много ученици на неговата възраст.

— Ето какво направих от него за една година, — казваше господин Ривал на д'Аржантонови. — Сега го изпратете в някоя гимназия и ви заявявам, че от това дете ще излезе нещо.

— Ах, докторе, докторе, колко сте добър!... — възкликаваше Шарлот, малко засрамена от косвения укор, който се криеше в усърдието на тоя чужденец, в сравнение с нейното майчино равнодушие. Колкото до д'Аржантон, той погледна на работата постудено, каза, че ще види, че ще размисли, че възпитанието в гимназиите имало големи неудобства. Като остана сам с Шарлот, той изрази лошото си настроение:

— Защо се меси тоя? Всеки знае дълга си в живота. Той ли ще ме научи какъв е моят? Тоя селски невежа ще направи по-добре да изучи медицината си!

Всъщност, неговото честолюбие беше живо засегнато. От тоя час се случваше да казва няколко пъти важно:

— Докторът има право, трябва да се заема с това дете.

И се зае с него, уви!

— Ела тук, хлапе! — извика един ден на малкия Жак певецът Лабасендр, който се разхождаше нагоре-надолу из градината и се съвещаваше нещо с Хирш и с д'Аржантон. Детето се приближи смутено; защото, изобщо, както поетът, така и неговите приятели, не му продумваха никога.

— Кой е поставил... бьо... бьо!... примката за катерици в големия орех... бьо!... бьо!... в дъното на градината?

Жак побледня, очаквайки да бъде мъмрен; но понеже не умееше да лъже, отговори:

— Аз.

Понеже Сесил бе поискала да има жива катеричка, той бе направил един капан, като бе преплел телове между клоните в едно остроумно съчетание; в тая примка още не се беше уловила катерица, но можеше много добре да се улови.

— И ти направи това сам, без образец?

Той отговори много боязливо:

— Ами да, господин Лабасендр, без образец.

— Поразително... поразително, — повтаряше дебелият певец, като се обръщаше към другите, — ... Това дете е родено за механик, най-положително. Има тая склонност в пръстите си. Какво искате? Това е инстинкт, това е дарба.

— Ах, да!... Дарба! — каза поетът, като изправи гордо главата си.

Доктор Хирш се наду също:

— Всичко е там, пусто да остане!... Дарба!

Без да се занимават повече с детето, те започнаха да се разхождат заедно по алеята на овощната градина, важно, бавно, с плавни движения, сякаш свещенодействията, и се спираха от време на време, когато някой от тях имаше да каже нещо много важно.

Вечерта, след ядене, стана голям спор на терасата.

— Да, графиньо, — казваше Лабасендр, като се обръщаше към Шарлот, сякаш искаше да я убеди в една истина, разисквана вече между тях, — човекът на бъдещето е работникът. Болярството отживя времето си, буржоазията ще живее още няколко години. Сега е редът на работника. Презирайте неговите мазолести ръце и свещената му рубашка: след двадесет години тая рубашка ще води света.

— Той има право... — каза д'Аржантон важно и малката глава на доктор Хирш одобри живо.

Чудно нещо: Жак, който още при престоя си в гимназията беше свикнал на тирадите на певеца върху обществения въпрос и никога не го беше слушал, защото му се бе виждал много досаден, като го слушаше тая вечер, изпитваше дълбоко вълнение, като че знаеше към каква цел се насочваха тия несвързани думи и чие съществуване щяха да засегнат.

Лабасендр рисуваше очарователна картина на работническия живот.

— О, какъв хубав, независим и горд живот! Като си помисля колко безумен съм бил, дето съм го напуснал! Ах, ако можех да го заживея отново!

И той им разказваше за времето, когато бил ковач във фабриката в Ендре, когато го наричали просто Рудик, защото сегашното му име Лабасендр било името на неговото село; Ла-Бас-Ендр, един бретонски градец на брега на Лоара. Той си спомняше приятните часове,

прекарани край огъня на ковачницата; гол до пояса, той удрял отмерено желязото, дружно с юначните си другари.

— Чакайте! — каза той, — знаете, нали, какъв успех имах в театъра?

— Как не! — отговори доктор Хирш безсрамно.

— Знаете отлично с какви златни венци, и табакери, и ордени са ме награждавали! Добре, но колкото и ценни да са за мене тия спомени, нито един от тях не струва колкото тоя.

И като запретна ръкава на ризата си до рамото, върху грамадната си космата ръка, подобна на мечешка лапа, певецът посочи голям отпечатък с червено и синьо, представляващ два ковашки чука, кръстосани, в кръг от дъбови листа, с надпис във вид на венец: *Труд и свобода*. Отдалеч той приличаше на неизличим белег от грамаден удар с пестник; но нещастникът не каза, че тоя отпечатък бе устоял на всички разтривки, на всички помади, че съставяше нещастиято на неговия театрален живот, защото не му позволяваше да показва мускулите си в опери като *Нямата* и *Херкуланум*, в които всички герои от слънчевите страни отхвърлят назад, с двете си голи ръце, загърнатите върху победоносните си гърди наметала.

Понеже не бе могъл да заличи този белег, Лабасендр го носеше, показваше, размахваше като знаме. Ах, проклет да е Нантския директор, който дошъл да го чуе във фабриката една вечер, когато пеел за един ранен другар! Проклет да е и несравнимата нота, която природата бе вложила в гръкляна му! Ако не го бяха отклонили от истинския му път, в тоя час той би бил там, като брата си Рудик, ръководител на ковашката работилница в Ендре, с великолепна заплата, отопление, осветление и обезпечен доход за старини.

— Разбира се, разбира се, това е прекрасно, — казваше боязливо Шарлот, — но каква сила е нужна, за да се понесе подобно съществуване! Вие сам казахте, че тоя занаят бил много суров, много мъчен.

— Мъчен, да, за един неспособник, но, струва ми се, че случаят не е такъв, и че лицето, за което става дума, е отлично развито.

— Чудесно развито, — каза доктор Хирш. — За това аз отговарям.

Щом той отговаряше за това, нямаше вече какво да се приказва.

Обаче Шарлот се помъчи да направи още няколко възражения. Според нея всички хора не са еднакви. Измежду тях имало по-нежни, по-аристократични, които се отвращавали от някои работи.

При тия думи д'Аржантон стана, разгневен:

— Всички жени са еднакви, — извика той грубо. — Ето, тя ме молеше настойчиво да се заема с тоя господин, — а Бог знае колко забавно може да бъде това, защото той е много жалка личност! — и аз се заемам с него, викам приятелите си на помощ; а пък сега като че искат да ми кажат, че по-добре би било да не се месея в тая работа.

— Та аз съвсем не казвам това, — отвърна Шарлот, отчаяна, че не е угодила на господаря.

— О, не, тя не каза това!... — повториха другите.

Като се почувства подкрепена и видя, че се намесиха в нейна полза, клетата жена изпадна в умиление, като битите деца, които се осмеляват да плачат само, когато някой ги защити. Жак напусна бързо терасата. Беше свръхсилите му да гледа как майка му плаче, без да скокне и да хване за гърлото тоя зъл човек, който я измъчваше така.

През следващите дни не се говори нищо за това. Само на детето се стори, че забелязва промяна в държанието на майка си спрямо него. Тя го гледаше, целуваше го по-често от преди, задържаше го при себе си, караше го да чувства в прегръдките ѝ оная гореща любов, която храним към съществата, които трябва скоро да напуснем. Това го смущаваше толкова повече, защото бе чул д'Аржантон да казва на господин Ривал с горчива усмивка, която повдигна грубите му мустаци:

— Докторе, заемат се с вашия ученик... Тия дни ще научите новината... Струва ми се, ще бъдете доволен.

След това добрият доктор се завърна у дома си очарован.

— Виждаш ли, — каза той на жена си, — виждаш ли, колко добре направих, като им отворих очите.

Госпожа Ривал клатеше глава:

— Кой знае?... Не се доверявам на тоя тъй мъртъв поглед, той не ми казва нищо добро за детето. Когато враг се загрижва за тебе, по-добре е да седи със скръстени ръце, нищо да не върши.

Жак беше на същото мнение.

XI ЖИВОТЪТ НЕ Е РОМАН

Една неделна утрин, малко след пристигането на влака в десет часа, с който дойде Лабасендр и една шумна тълпа несретници, Жак, който дебнеше една катерица около прословутия капан, чу, че майка му го вика.

Гласът идеше от работната стая на поета, от оная тържествена лаборатория, откъдето се сипеха гневовете, ленивите забележки и намусените наблюдения на врага. Предупреден от гласа на майка си, или само от оная тъй тънка чувствителност у някои същества, детето си каза: „Днес ще бъде...“ и се изкачи треперещ по извитата стълба.

Повече от десет месеца не бе влизал в това светилище; много промени бяха станали там. Стори му се, че величието на това място бе намалало. Избелелите от слънцето стенни тапети, напоени от дима на лулите, промененият алжирски одър, пукнатата на много места дъбова маса, мръсната мастилница, ръждясалите пера показваха, че споровете и безделието бяха донесли тук оная простащина, която броди из помещенията на кафенетата.

Само креслото Хенрих II все се издигаше с неизменна властност всред тия остатъци. На него д'Аржантон бе седнал, за да приеме детето, и в същото време Лабасендр и доктор Хирш стояха прави от двете му страни като членове на съда; седмичните гости, племенникът на Берцелиус и две-три други сиви бради се бяха разположили на одъра, обиколени от облак дим.

Жак видя всичко това в един миг: съдът, съдията, свидетелите и майка си, там, права до един отворен прозорец, загледана много втренчено далеч в полето, като че да откъсне вниманието и отговорността си от онова, което щеше да стане.

— Ела, миличко, — каза поетът, чието кресло от стар дъб му внушаваше понякога желанието да говори на „стар език“, — ела тук.

Гласът му и в тия превзети огъвания оставаше тъй звуково твърд, тъй непреклонен, сякаш самото кресло в стил Хенрих II говореше.

— Много пъти съм ти казвал, дете: животът не е роман. Ти си могъл да разбереш това, като си ме виждал как страдам, как се боря в първите редове на литературната битка, без никога да жалия нито времето си, нито силите си, понякога уморен, но никога победен, с твърдата воля да се боря до успешния изход на сражението, каквото и да става. Сега е твой ред да влезеш в попрището на борбата. Ти си вече мъж. — Клетото дете нямаше повече от дванадесет години. — Ти си вече мъж, трябва да ни докажеш, че не си такъв само по възраст и по ръст, а и по дух. Аз те оставих в продължение на една година да се развиваш във волната природа, да дадеш необходимото развитие на мускулите и на ума си. Някои ме обвиняваха, че не съм се занимавал с тебе. Ах, каква назадничавост!... Аз те наблюдавах, напротив, аз те изучавах, аз не те изпусках от очи нито за миг. Благодарение на тая продължителна и подробна работа, благодарение особено на непогрешимия метод на наблюдението, който, мога да се похваля, че владея, аз сполучих да те опозная. Схванах твоите склонности, твоите способности и твоя нрав. Разбрах в каква посока трябва да действам за най-голямата твоя полза, и, след като представих наблюденията си на майка ти, пристъпих към действие.

На това място на речта си д'Аржантон спря, за да приеме поздравите на Лабасендр и на доктор Хирш, а в същото време племенникът на Берцелиус и другите, потънали мълчаливо в пушене на дългите си лули, клатеха глави от горе надолу като китайски кукли и се задоволяваха да повтарят дълбокомислено: „Така!... така!...“

Слисаният Жак се мъчеше да разбере нещо от тия неразбираеми слова, които минаваха високо над главата му, като препълнен със светкавици облак. Той се питаше: „Какво ли ще се стовари върху ми сега?“

Колкото до Шарлот, тя продължаваше да гледа навън, с ръка над очите, сякаш дебнеше кой знае какво далеч в полето.

— Да минем към дела, — каза внезапно поетът, като се изправи в креслото си, с рязък глас, който шибна детето като с бич. — Писмото, което ще чуеш, ще те осведоми по-добре от всякакви обяснения. Започвай, Лабасендр!

Важен, като секретар на военен съвет, певецът извади от джоба си едно писмо, писано от селянин или новобранец, сгънато и запечатано грубо, и почете след две-три сподавени ръмжения:

Драги ми братко, както пи писах в последното си писмо, говорих на директора за младежа на твоя приятел, и при все че твоят младеж е още много млад и не отговаря на условията да бъде приет за чирак, директорът ми позволи да го взема. Той ще има легло и храна у дома, и ти обещавам, че за четири години ще го направя добър работник. Всички тук сме добре. Жена ми и Зинаида ти пожелават всичко най-хубаво, а също Нантиецът и аз.

Рудик,

Началник на работилница
За сглобяване на машини

— Чуваш ли, Жак! — подзе д'Аржантон с пламнал поглед, с протегнатата ръка. — След четири години ти ще бъдеш добър работник, тоест най-хубавото и най-гордото положение на тая робска земя. След четири години ти ще бъдеш онова свято нещо, което се нарича добър работник.

Той бе чул прекрасно, Бога ми, „добър работник“. Само че не разбираше добре, мъчеше се да разбере.

Някога, в Париж, детето бе виждало работници. Имаше ги в прохода на Дванадесетте къщи. Близко до гимназията имаше една фабрика за фарове, чийто изход той често наблюдаваше и виждаше как, към шест часа след пладне, от там излизаха тълпи от мъже с изцапани с маслени петна ризи, с черни, груби, обезобразени от работа ръце.

Преди всичко, порази го мисълта, че ще носи работническа рубашка. Той си спомняше презрителния глас, с който майка му му казваше някога: „Това са работници, мъже, облечени в рубашки“, спомняше си и усърдието, с което тя избягваше да се допре до изцапаните им дрехи. Наистина, хубавите речи на Лабасендр за службата и влиянието на работника в деветнадесети век противоречаха или смекчаваха тия неясни спомени в паметта му. Но той разбра и нещо много ясно и много съкрушително: че трябваше да замине, да

напусне гората, на която виждаше от тук зелените върхове, къщата на Ривалови, майка си, най-после, майка си, която тъй мъчно бе завладял отново и която обичаше толкова много.

Какво ставаше с нея, Боже мой, та стоеше постоянно до прозореца, откъсната от всичко, което се говореше около нея? Но, ето че от една минута насам тя беше загубила равнодушната си неподвижност. Тръпки, придружени с гърчове, я разтърсваха цялата, и ръката, която държеше над очите си, се спускаше, като че за да прикрие сълзите ѝ. Дали бе видяла нещо много тъжно там, в полето, на кръгозора, където се крият дните, където изчезват толкова мечти, измами, нежности и пламенни пориви?

— Значи, ще трябва да се махна от тук? — попита детето с изгаснал глас, почти несъзнателно, като оставяше мисълта си да говори, единствената мисъл, която имаше още.

В отговор на това простодушно питане всички членове на съда се спогледаха със съжалителна усмивка; но откъм прозореца се чу силно хлипане.

— Ще заминем след една седмица, мило момче, — отговори Лабасендр живо; — отдавна не съм виждал брат си. Това ще бъде за мене прекрасен случай да се закаля наново в огъня на моята ковачница, дявол да го вземе!

И докато казваше това, той запретна ръкава си и наду до пукване мускулите на дебелията си, нашарена и космата ръка.

— Той е великолепен, — каза доктор Хирш.

Но лицето на д'Аржантон, който не изпускаше от очи оная, която плачеше до прозореца, придоби разсеяно изражение, а веждите му се навъсиха ужасно.

— Можеш да излезеш Жак, — каза той на детето, — и да се приготвиш за заминаване след една седмица.

Жак слезе слисан, смаян, повтаряйки си: „След една седмица, след една седмица!“ Пътната врата беше отворена. Той се втурна навън, гологлав, както беше, изтича през Етиол до вратата на своите приятели и, като срещна доктора, който излизаше, му разказа накъсо какво се беше случило.

Господин Ривал се възмути.

— Работник? Те искат да направят от теб работник! Това те наричат грижа за твоето бъдеще. Чакай, чакай. Ще отида да говоря за

това с пастрока ти.

Ония, които ги видяха, когато минаваха през Етиол, — докторът, говорещ високо и ръкомахащ, а малкият Жак без шапка, задъхан от тичането, си казваха „Има някой болен в Елховника“.

Никой не беше болен, разбира се. Когато лекарят дойде, бяха седнали на обедната маса; защото поради възискателния стомах на домакиня, а и както става в местата, дето се отегчават, винаги изпреварваха часа на яденето.

Всички лица бяха засмени; и дори се чуваше как Шарлот тананикаше, слизайки по стълбата от стаята си.

— Бих искал да ви кажа няколко думи, господин д'Аржантон, — каза старият Ривал с треперещи устни.

Поетът засука дебелия си мустак:

— Много добре, докторе, седнете, ще ви донесат ястие, и докато се храним, ще ни кажете вашите няколко думи.

— Не, благодаря, не съм гладен; и после, онова, което ще ви кажа, както и на госпожата, — той се поклони на влизащата Шарлот, — е съвсем поверително.

— Досещам се за какво сте дошли, — каза д'Аржантон, когато безпокоеше един разговор насаме с лекаря. — За детето, нали?

— Съвсем вярно, за детето.

— В такъв случай, можете да говорите. Тия господа знаят за какво се отнася, и аз влагам във всичките си постъпки достатъчно честност и безкористие, за да не се боя от светлината.

— Но, друже мой... — осмели се да каже Шарлот, която се ужасяваше по много причини от това обяснение пред всички.

— Можете да говорите, докторе, — каза студено д'Аржантон.

Прав срещу масата, старецът започна:

— Жак току-що ме уведоми, че ще го дадете чирак в желязолеярната в Ендре. Вярно ли е това?

— Много вярно, драги ми докторе.

— Внимавайте, — подзе господин Ривал, сдържайки се, — това дете не е годно за толкова тежък занаят. Тъкмо когато расте с все сила, вие ще го хвърлите на ново поприще, в нова среда. Ще изложите на опасност здравето му, живота му. Той не е годен за това. Не е достатъчно силен.

— О, позволете драги колега!... — прекъсна го тържествено доктор Хирш.

Господин Ривал вдигна рамене и продължи, без дори да го погледне:

— Това ви казвам аз, госпожо. — Той се обърна нарочно към Шарлот, защото тоя зов към нейните незачетени чувства я затрудняваше извънредно. — Не е възможно детето ви да издържи подобен живот. Вие го познавате добре, защото сте негова майка. Знаете, че то има изтънчена, нежна природа, която не ще устои на умората. Дотук ви говорих само за телесната умора. Но мислите ли, че едно тъй надарено дете, чийто развит вече ум е подготвен за всички науки, ще понесе хилядите мъки в това принудително унищожение, това приспиване на всичките му умствени способности, на което ще го осъдите?

— Лъжете се, докторе, — каза д'Аржантон, който започваше да се сърди. — Познавам детето повече от всеки друг. Карах го да работи. То е годно само за ръчни работи. Там е неговата способност, и само там. И когато му предлагам средствата да развие тази способност, когато слагам в ръцете му един великолепен занаят, вместо да ми благодари, тоя господин отива да се оплаква, да търси покровители във от къщата, у чужди хора!

Жак се опита да възрази. Неговият приятел го избави от тая мъка:

— Той не дойде да се оплаква. Той само ми съобщи вашето решение. И аз му казах това, което повтарям и пред вас: „Жак, мило дете, не се оставяй. Хвърли се на врата на родителите си, на майка си, която те обича, на мъжа на майка ти, който трябва да те обича заради нея. Помоли ги коленопреклонно, помоли ги настойчиво. Попитай ги какво си направил, та искат така да те унижат, да те турят по-долу от себе си.“

— Докторе, — каза Лабасендр, като удари с пестник по масата, която потрепера. — Чукът не унижава човека, а го облагородява. Чукът ще възроди света. Исус на десетгодишна възраст е работил с рендето.

— И това е истина, — прошепна Шарлот, която си представи своя малък Жак като Исус, с малко ренде в шествието на празника Свети Дух.

— Не слушайте тия залъгалки, госпожо, — извика докторът раздразнен. — Да направите детето си работник, това значи да го отдалечите завинаги от себе си. Да го изпратите и на края на света, то не би било така далеч от ума и от сърцето ви, защото тогава бихте намерили средства да се приближите до него, средства, които разстоянията позволяват, но обществените различия унищожават завинаги. Ще видите, ще видите. Ще дойде ден, когато ще се червите от него, когато ще намерите, че ръцете му са корави, говорът му груб, чувствата му обратни на вашите, ден, в който той ще стои пред вас, пред майка си като пред чужда жена, по-високо поставена от него, и не само унижен, но и пропаднал.

Жак, който още не бе продумал нито дума, и който, сгушен в ъгъла до бюфета, слушаше много внимателно, се развълнува изведнъж при мисълта за едно възможно изстудяване на любовта между майка му и него.

Той пристъпи една крачка всред стаята и, като затвърди гласа си, каза решително:

— Аз не искам да стана работник. — О, Жак!... — прошепна Шарлот изнемощяла.

Но сега д'Аржантон заговори:

— А, така ли? Наистина ли не искаш да станеш работник? Вижте, моля! Господинът не иска да приеме нещо, което аз съм решил! Така, ти не искаш да станеш работник! Но искаш да ядеш, нали? Искаш и да се обличаш добре, да спиш и да се разхождаш? Е, добре, аз пък ти заявявам, че си ми омръзнал вече, ужасно паразитче, и че ако ти не искаш да работиш, аз пък повече не желая да бъда играчка в ръцете ти. — Той се спря внезапно и, като премина от безумния си гняв към обичайната си студенина, му каза: — Качи се в стаята си. Ще видя какво трябва да направя!

— Аз ще ви кажа какво трябва да направите, драги ми д'Аржантон...

Но Жак не чу края на изречението на господин Ривал; едно движение на д'Аржантон го изтика навън.

Шумът от спора достигаше в стаята му откъслечно, като разнообразните звуци на голям оркестър. Той различаваше всички гласове, разпознаваше ги; но те се сливаха един с друг, съединени чрез

техните отзвуци, и така се вдигаше врява, от която изплуваха само откъслечни изречения:

— Това излъгахте.

— Господа!... Господа!

— Животът не е роман.

— Свещена рубашка... бьо, бьо!

Най-последно гръмотевичният глас на стария Ривал проечна на прага:

— Да ме обесят, ако кракът ми стъпи някога у вас!

След това вратата се затвори буйно и в трапезарията настъпи дълбока тишина, нарушавана от извънредно дейните вилици.

Те обядваха.

„Вие искате да го унижите, да го турите по-долу от себе си.“ Детето бе запомнило това изречение и чувстваше в душата си, че тъкмо това беше намерението на неговия враг.

Е, добре, не, хиляди пъти не, той не искаше да стане работник.

Вратата се отвори. Майка му влезе.

Тя бе много плакала, с истински сълзи, със сълзи, които издълбават бръчки. За пръв път майката се появяваше върху това красиво женско лице, тъжната и съкрушена майка.

— Слушай, Жак, — каза тя, като се мъчеше да бъде строга, — трябва да поговоря сериозно с тебе. Ти ми причини голяма мъка преди малко, като се разбунтува открито срещу истинските си приятели и като отказа да приемеш положението, което ти предложиха. Зная добре, че в тоя нов живот има...

Докато говореше, тя избягваше погледа на детето, поглед скръбен, укорен, тъй горещ, тъй неутешим, че не би могла да го понесе.

— ... Че в тоя нов живот, който мечтаем за тебе, има явно несъгласие с живота, който си водил до тая вечер. Признавам, че и аз в първия миг се уплаших; но ти чу какво ти казаха, нали? Положението на работника не е вече такова, каквото беше някога; о, съвсем не е такова, съвсем не е такова! Ти знаеш, че сега е дошъл редът на работника. Буржоазията е отживяла времето си, аристокрацията също. Макар че аристокрацията все пак... И после, на твоята възраст, не е ли по-просто да оставиш да те ръководят лицата, които те обичат и които имат опит?

Едно хлипане на детето я прекъсна:

— Значи, ти ме пъдиш, и ти ме пъдиш?

Тоя път майката не издържа вече. Тя го взе в прегръдките си, притисна го страстно:

— Аз да те пъдя? Вярваш ли? Възможно ли е това? Хайде, успокой се, не трепери, не се вълнувай така! Знаеш колко те обичам, и ако зависеше от мене, никога не бихме се разделили. Но трябва да бъдеш разумен и да помислиш малко за бъдещето... Уви, нашето бъдеще е много мрачно!

И с едно от ония словоизлияния, които още проявяваше понякога далеч от господаря, тя се помъчи да обясни на Жак с всевъзможни колебания и премълчавания нередното в тяхното житейско положение.

— Виждаш ли, миличък, ти си още много малък; има неща, които не можеш да разбереш. Един ден, когато пораснеш, ще ти съобщя тайната на твоето рождение; истински роман, мили мой! Един ден ще ти кажа името на твоя баща и на каква нечувано зла съдба твоята майка и ти сме станали жертви. Но днес трябва да знаеш, да разбереш, че ние нямаме нищо наше, мое клето дете, и че зависим безусловно от... от Него. Как искаш да се противопоставя на твоето заминаване, особено когато знаая, че той те кара да заминеш само за твое добро? Не мога нищо да искам от него. Той е направил вече толкова много за нас! И после самият той не е много богат, и литературните занимания са тъй съсипващи за него! Той не би могъл да се натовари с разходите по твоето образование. Какво мога да направя между двама ви? Все пак трябва да се вземе едно решение. Ах, да бих могла да отида вместо тебе в Ендре! Помисли, че ти дават занаят в ръцете. Нима не би се гордял, ако нямаш вече нужда от никого, за да живееш, да изкарваш хляба си, да бъдеш господар на себе си?

По блясъка, който премина през очите на детето, тя разбра, че бе улучила добре; и съвсем ниско, с оня гальовен и едва докосващ глас, който е присъщ на майките, тя прошепна:

— Направи това за мене, Жак! Искаш ли? Помъчи се по-скоро да бъдеш в състояние да изкарваш прехраната си. Кой знае дали самата аз някой ден не ще бъда принудена да прибягна при тебе, като към моя единствена опора, към моя единствен приятел?

Мислеше ли какво казваше? Беше ли това предчувствие, едно от ония внезапни откровения на бъдещето, които ви показват съдбата до

дъното и всичкият неуспех на собственото ви съществуване? Или каза всичко това, увлечена в полета на своята сантименталност?

Във всеки случай, тя не би могла да намери по-добро средство, за да победи тая малка благородна душа. Въздействието бе мигновено. Мисълта, че майка му можеше да има нужда от него, че той ще ѝ се притече на помощ със своя труд, го накара да се реши изведнъж.

Той я погледна право в очите и ѝ каза:

— Закълни ми се, че ще ме обичаш винаги, че няма да се срамуваш от мене, когато ръцете ми почернеят.

— Дали ще те обичам, мили Жак!

Вместо отговор, тя го обсипа с милувки, помъчи се да скрие под страстните си целувки смущението и угризенията на съвестта си, защото от тоя миг нещастната жена трябваше да чувства тия угризения през целия си живот, и винаги, когато помисляше за детето си, меч да се забива в сърцето ѝ.

А то, сякаш разбираше всичкият срам, неизвестност и ужас, които тия прегръщания прикриваха, се измъкна от тях и се спусна към стълбата.

— Ела, мамо, да слезем. Искам да отида да му кажа, че съм съгласен.

Долу несретниците бяха още около масата. Всички останаха поразени от важния и решителен вид на влизания Жак.

— Моля да ме извините, каза той на д'Аржантон. — Аз сгреших, като не приех преди малко вашето предложение. Сега го приемам и ви благодаря.

— Много добре, дете! — каза поетът тържествено. — Аз не се съмнявах, че разумът ще надвие накрая над твоята упоритост... Щастлив съм, че признаваш честността на моите намерения. Благодаря на нашия приятел Лабасендр, защото на него дължим това щастие. Той отвори широко вратите на бъдещето ти.

Певецът протегна дебелия си лапа, в която потъна малката ръчица на Жак.

— Тъй, дай ръка, другарю! — му каза той, сякаш двамата бяха стари другари, работили в една и съща стая, в една и съща работилница; и от тоя миг до заминаването, той му говореше със свойски и груб тон, който работниците считат помежду си за другарска близост.

През тая последна седмица Жак само тичаше из горите и по пътищата. Изпитваше много повече смущение и безпокойство, отколкото тъга; и, от време на време мисълта за отговорността, която щеше да поеме, придаваше на лицето му необикновено изражение, оная бръчка между веждите, която у младите същества означава волево усилие. Сега Жак изглеждаше стар. Той искаше да види отново всички любими кътчета, като човек, който си спомня детството, като обхожда с дребни стъпки всички познати места!

О, баба Сале можеше да го заплашва отдалеч, да тича по петите му: старият Жак не се боеше вече от нея и се чувстваше силен да носи товара ѝ с дървата. Но той изпитваше най-дълбока скръб, че не може да отиде у Ривалови, да се сбогува със Сесил.

— Виждаш ли, мили Жак, след сцената, която се разигра между доктора и тия господа, това няма да е прилично, — отговаряше Шарлот на всички настойчиви молби на сина си.

Най-последно, в навечерието на заминаването, д'Аржантон, в злобната радост на тържеството си, се съгласи детето да отиде да се сбогува с приятелите си. Жак отиде у тях вечерта. В преддверието нямаше никой. Нямаше никой и в аптеката, чиито капаци на прозорците бяха затворени. Само от библиотеката проникваше сноп светлина, а библиотека наричаха грамадния таван, задръстен с речници, атласи, медицински съчинения и големи томове с червени гърбове от сбирката Панкук.

Докторът беше там и усърдно пълнеше един сандък с книги.

— А, дойде ли? — каза той на детето, — бях уверен, че няма да заминеш, без да ми кажеш сбогом. Не те пускаха да дойдеш, нали? Донякъде и аз съм виновен за това. Много бях рязък. Жена ми ме смъмри хубавичко... Добре се сетих, знаеш ли, че тя замина вчера със Сесил? Изпратих ги в Пиренеите, да прекарат един месец у сестра ми. Сесил беше малко болна. Направих и тая глупост, че ѝ съобщих за заминаването ти изведнъж, без подготовка... Ах, децата!... Мислим, че не разбират нищо, а пък скръбта им е много по-силна от нашата.

Сега той говореше с Жак като с мъж; но при мисълта, че малката му приятелка е била болна заради него, и че щеше да си отиде, без да я види, старият Жак почувства желание да плаче като дете.

Той гледаше пръснатите книги, голямата, извънредно тъжна стая, слабо осветена от една свещ, сложена в един ъгъл на масата, до грога и

до едно стъкле с ракия, защото господин Ривал използваше отсъствието на жена си, за да се върне към моряшките си привычки. Затова очите на тоя човечец блестяха и с особено оживление ровеше той из всичките си книги, духаше праха по старите подвързии и изпразваше цял кът от библиотеката си в отворения до краката му сандък.

— Знаеш ли какво правя, дете?

— Не, господин Ривал.

— Избирам книги за тебе, хубави, стари книги, които ще вземеш със себе си и ще ги прочетеш, чуваш ли? Ще ги четеш, щом ти остане една минутка свободна. Запомни добре това, мило дете: книгите са истински приятели. Можем да се обръщаме към тях при голяма скръб в живота си, и винаги те ще ни се притекат на помощ. Аз, например, ако не бяха книгите, при нещастиято, което ме сполетя, отдавна нямаше да бъда жив. Виж тоя сандък, миличък. Има голям куп, нали?... Не мисля, че можеш да разбереш всичките сега. Но нищо от това: трябва да ги прочетеш. Дори ония, които не разбираш, ще оставят светлина в ума ти. Обещай ми, че ще ги прочетеш.

— Обещавам ви, господин Ривал.

— Най-послед сандъкът е готов. Можеш ли да го занесеш сам? Не, много е тежък. Аз ще ти го изпратя утре. Хайде, ела да си вземем сбогом!

И добрият човек, като хвана главата чу с двете си широки ръце, целуна го два-три пъти много силно.

— Целувам те и за мене и за Сесил, — прибави той с добродушна усмивка и, докато затваряше вратата, Жак го чу, че шепне: „Клетото дете!... Клетото дете!...“

Също като у отците във Вожирар. Само че днес той знаеше защо го жалеа.

На другия ден голямо оживление настана в Елховника поради заминаването на Жак.

Товареха вещите му върху спряната до вратата кола. Лабасендр, в чудновато облекло, като че се готвеше да преминава през степите, с високи планински навуца, със зелена кадифена дреха, с широка шапка, с кожена чанта през рамо, ходеше насам-натам и пуцаше нотата си. Поетът беше едновременно важен и сияещ; важен, защото чувстваше, че изпълнява човеколюбив, обществен дълг, сияещ, защото това

заминаване го изпълваше с радост. Шарлот целуваше Жак, целуваше го пак, гледаше дали не му липсва нещо.

Не, нищо не му липсваше. Той беше дори много добре стъкмен за един работник, стегнат в своя английски костюм, обречен като децата, които растат бързо, да се измъчва в много къси дрехи през юношеството си.

— Вие ще се грижите много добре за него, господин Лабасендр!

— Като за нотата си, госпожо.

— Жак!

— Мамо!

Прегърнаха се за последен път. Шарлот хлипаше. Детето криеше вълнението си. Старият Жак се чувстваше силен при мисълта, че щеше да работи за майка си. При спускането на пътя в низината, той се извърна, за да види още веднъж и да запечата дълбоко в душата си гората, къщата, оградата и лицето на жената, която му се усмихваше през сълзите си.

— Пиши ми често, мили Жак! — извика майка му.

И поетът добави тържествено:

— Жак, помни: животът не е роман!

Животът не е роман; но за него, клетника, беше роман наистина.

Трябваше да го видите на прага на малката къща с девиза, облегнат на своята Шарлот, всред розите на лицевата стена, застанал високомерно, като винетка на печатан романс, и толкова пропит от самодоволно самолюбие, че бе забравил омразата си и изпращаше с ръката си бащинско сбогом и благословия на детето, което току-що бе изпъдил.

ВТОРА ЧАСТ

I

ЕНДРЕ

Певецът се изправи в лодката, с която детето и той минаваха Лоара малко над Пембьоф, и като разтвори широко ръце, сякаш да прегърне с това превзето движение реката, каза:

— Гледай, другарю Жак, колко е хубаво!

Макар че имаше нещо смешно и нагласено в това актьорско възхищение, то се оправдаваше от чудесната гледка, която се откриваше пред очите му.

Беше около четири часа вечерта. Юлското слънце блестеше като разтопено сребро, разстилаше върху вълните дългата светла опашка на своето сияние и предизвикваше във въздуха едно трептящо отражение, като светла мъгла, в която дейният и мълчалив живот на реката се мяркаше бързо като мираж. Високи, смътно съзирани платна, които изглеждаха жълти в тоя ослепителен час, минаваха надалеч като хвърковати. Това бяха високи лодки, идващи от Ноармутие, натоварени до горе с бяла, блестяща с хиляди люспици сол и возещи живописни пътници: мъже с високи триъгълни шапки от бретонска върба, жени, чиито широки, развяващи се забрадки бяха бели и блестящи като солта. После кораби, подобни на плуващи двуколки, чиито куверти бяха задръстени с чували жито и с бъчви; влекачи, влачещи нескончаема верига от лодки, или някой тримачтов нантиец, идващ от края на света, завръщащ се в родния край след двугодишно отсъствие и възлизащ по реката бавно, почти тържествено, сякаш носеше със себе си мълчаливата съсредоточеност на отново намереното отечество и тайнствената поезия на дошлите отдалеч неща. Въпреки юлската горещина, силен повей полъхваше над цялата тая хубава картина, защото вятърът идваше от морето със свежестта и веселостта на простора и караше да се долавя, че малко по-далеч, отвъд биещите се вълни, които не съществуваха вече върху тихите и спокойни речни води, се разстилаше зеленият безграничен океан, с вълни, мъгливо небе и бури.

— А къде е Ендре? — попита Жак.

— Там. Оня остров срещу нас.

В сребрилата мъгла, която обгръщаше острова, Жак виждаше смътно редици от високи тополи и дълги комини, от които се издигаше гъст, черен, разстлан и пръснат дим, зацапващ небето над него. Същевременно той чуваше оглушителен шум, удари на чукове върху желязо, върху ламарина, глухи шумове, други по-ясни, различно отразявани от ехото на водата, но главно едно постоянно непрекъснато хъркане, като че островът беше грамаден параход, спрян и ръмжащ параход, движещ колелата си на котва, при пълна неподвижност на туловището си.

Постепенно, с бавното, много бавното приближаване на лодката, защото реката беше голяма и мъчна за преминаване, детето различаваше дълги постройки с ниски покриви, с почернели стени, разстилащи се във всички посоки с еднообразна блудкавост, после, по бреговете на реката, додето поглед види, грамадни наредени котли, боядисани с миний, чийто бляскаво червен цвят правеше фантастично впечатление. Държавни превози, големи лодки, наредени в пристанището, очакваха да натоварят върху им тия котли с помощта на грамаден скрипец, поставен наблизко и който отдалеч приличаше на исполинска бесилка.

В подножието на тая бесилка един човек стоеше прав и гледаше приближаването на лодката.

— Това е Рудик, — каза певецът и със своя най-могъщ бас нададе гръмко ура, което се чу дори всред целия тоя медникарски шум.

— Ти ли си, братко?

— Дявол да го вземе, да, аз съм... Нима има друга нота като моята под небесния свод?

Лодката приближи до брега. Двамата братя се хвърлиха един другиму в прегръдките си и си залепиха по една силна целувка.

Те си приличаха. Но Рудик беше много по-възрастен и му липсваше оная пълнота, която тъй бързо придобиват певците чрез руладите и продължителните ноти. Вместо раздвоената брада на брат си, той беше бръснат, мургав, и неговата моряшка шапчица от син вълнен плат, съвсем избеляла, покриваше истинското му бретонско лице, изгоряло от морето и като че издялано от камък, със съвсем малки очички и много тънък поглед, изострен от точната работа по сглобяването на машините.

— Ами как са домашните ти? — попита Лабасендр, — ...
Клариса, Зинаида, всички?

— Всички са добре, слава Богу! Аха, ето нашият нов чирак!
Много е миличък наистина... Само че не изглежда як.

— Як е като вол, драги ми, и това е мнението на най-добрите
парижки лекари.

— Добре тогава, защото нашият занаят е труден. А сега, ако
искате, да отидем при директора.

Тръгнаха по една дълга алея с много хубави дървета, но тя скоро
се промени в улица на малък град, оградена от бели, чистички и
съвсем еднакви къщи. Тук живееха част от чиновниците на фабриката,
господарите и първите работници. Другите живееха на
срещуположния бряг, в Монтан или в Бас-Ендр.

В тоя час навсякъде бе тихо; животът и движението бяха
съсредоточени във фабриката; и ако не беше прането, което съхнеше
по прозорците, саксиите с цветя, наредени по стъклата, един детски
вик, равномерното скърцане на люлка, идващо от една полуотворена
врата, би могло да се помисли, че градът е необитаем.

— Аха, знамето е свалено! — каза певецът, когато стигнаха до
вратите на работилниците — ... Колко страхове ми е причинявало това
свещено знаме!

И той обясни на другаря Жак, че пет минути след пристигането
на работниците на работа, сваленото от своята мачта при входа знаме
възвествявало, че вратите на фабриката са затворени. Толкова по-зле за
закъснелите: те бивали отбелязвани като отсъстващи и, при третото
отсъствие, изпъждани.

Докато той даваше тия обяснения, брат му поговори с портиера и
те бяха пуснати да влязат в заведението. Тук царуваше ужасен шум:
хъркания, свирения, скърцания, които се видоизменяха, без да
отслабват, и ечаха из множество големи помещения, построени на
разстояния по една наклонена местност, набраздявана от многобройни
железни пътища.

Железен град.

Стъпките кънтяха по втъкнатите в земята метални плочи.
Вървяха между купища от железни пръчки, разтопено желязо, медни
слитъци, между редици негодни топове, донесени тук, за да бъдат

преляти, ръждиви отвън, съвсем черни отвътре и като че димящи още, стари господари на огъня, осъдени да загинат пак от огъня.

На минаване Рудик показваше разните отделения на заведението.

— Ето помещението за сглобяването... голямата работилница, малката работилница, котелницата, ковачниците, леярната... Трябваше да вика, толкова оглушителен беше шумът.

Жак, смаян, гледаше с изненада, през почти съвсем отворените поради горещината врати на работилницата, гъмжило от вдигнати ръце, от почернели глави, движещи се машини в тия тъмни и дълбоки пещери, осветявани от време на време от червения пламък.

Горещи полъхвания, миризма на каменни въглища, на горяща глина, на нажежено желязо, излизаха от там, заедно със съвсем дребен черен прах, остър и горещ, блестящ на слънцето с металически блясък, блясъка на каменните въглища, които биха могли да се превърнат в диамант. Но най-жив, бърз и задъхан характер на тая голяма работа придаваше непрекъснатото сътресение на земята и на въздуха, постоянното треперене, сякаш някакъв грамаден звяр, затворен под фабриката, се напрягаше и бълваше горещо дихание и жалби през тия зеещи огнища. От страх да не се покаже невежа, Жак не смееше да попита какво причиняваше тоя шум, който, още от далече, му беше направил силно впечатление.

Изведнъж те се озоваха срещу стар замък от времето на Лигата, мрачен, с големи кули отстрани, и чиито тухли, почернели от пушека на фабриката, бяха загубили своя първоначален блясък.

— Ето ни в дирекцията, — каза Рудик. И като се обърна към брат си, попита: — Ще се качиш ли?

— Разбира се. Не би ми било неприятно да видя пак „Маймуната“ и да ѝ покажа, че, въпреки предсказанията му, все сме станали малко нещо изящни.

Той се пъчеше в кадифената си дреха, горд със своите жълти обуца и с чантата си през рамо. Рудик не му възрази изобщо, но изглеждаше малко смутен.

Те минаха под ниската врата, влязоха в старите постройки, множество малки, неправилни, зле осветявани стаи, дето писари пишеха, без да вдигнат глава. В последното помещение, един човек със строго изражение на лицето, седеше до една писалищна маса, осветявана от висок прозорец.

— А, вие ли сте, чичо Рудик?

— Да, господин директоре; идвам да ви представя новия чирак и да ви благодаря за...

— Това е, значи, малкото чудо. Добър ден, мило момче! Изглежда, че имате истинско призвание за механиката. Това е много добре. — Но след като разгледа по-внимателно детето, прибави: — Рудик, това хлапе като че не е много силно! Болно ли е?

— Не, господин директоре. Уверяват ме, напротив, че било чудно силно.

— Чудно, — повтори Лабасендр, като пристъпи напред; и пред учудения поглед на директора, той помисли, че трябва да му напомни кой беше, че бе напуснал фабриката преди шест години, за да постъпи в Нантския театър, а от там в Парижката опера.

— О, спомням си отлично за вас! — каза директорът със съвсем равнодушен глас; и веднага стана, като че за да прекрати разговора. — Отведете вашия чирак, чичо Рудик, и се помъчете да ни направите от него добър работник. Щом е във ваши ръце, мога да бъда напълно спокоен.

Певецът, обиден, че не произведе исканото впечатление, излезе като попарен. Рудик остана последен в стаята и размени няколко думи с тих глас с началника си. След това двамата мъже и детето слязоха отново, всеки с различни впечатления. Жак размисляше върху думите „не е достатъчно силно“, които всички повтаряха от пристигането му; Лабасендр смилаше унижението си; Рудик също бе някак загрижен.

Когато излязоха навън, Лабасендр попита брат си:

— Да не ти каза нещо обидно?... Видя ми се още по-лошо куче, отколкото беше по мое време.

Рудик поклати тъжно глава:

— Съвсем не. Говори ми за Шарл, синът на клетата ни сестра, който ни причинява големи мъки.

— Нантиецът ви причинява мъки? — попита певецът. — Та какво прави той?

— Откакто умря майка му, е станал истински пияница; играе на карти, пие, прави дългове. А печели хубави пари в чертожната работилница. Няма втори чертожник като него в Ендре. Но каква полза? Той проиграва всичко на карти. Навярно и да иска, не може да се откаже; защото, най-последно, всички се намесихме в тая работа:

директорът, аз и жена ми; нищо не помага. Той плаче, вайка се, обещава, че ще се откаже вече; после, щом получи заплатата си, трак! Право в Нант и започва да играе. Много пъти вече плащах за него. Но сега не мога вече. Имам си семейство, знаеш, после, ето и Зинаида порасна, ще трябва да я настаня. Клетото момиче! Като се помисля, че исках да я оженя за братовчед ѝ! Много щастлива щеше да бъде, няма що! Впрочем, тя сама не го иска, при все че е много красив момък и безподобен прелъстител. О, жените имат по-голям усет от нас!... Най-после, ето какво: сега се мъчим да го накараме да замине, за да го изтръгнем от лошите му другари. Директорът току-що ми каза, че му е намерил място в Гериньи, в Ниевр. Но не зная дали юнакът ще поиска да отиде там. Трябва да има някаква връзка тук, и тя го задържа. Знаеш ли какво, братко? Ти трябва да му поговориш за това тая вечер. Тебе ще послуша може би.

— Остави на мене тая работа и не се безпокой! — каза Лабасендр важно.

Разговаряйки, те слизаха по окованите с желязо улици на фабриката, задръстени в тоя час вследствие завършването на работата от тълпа хора с всякакви ръстове, с всякакви занаяти, изпъстрени с работнически и моряшки рубашки, и в която рединготите на чертожниците се смесваха с мундирите на надзирателите.

Жак беше поразен от важността, с която се извършваше освобождаването от работа. Той сравняваше тая картина с виковете, с блъсканиците по плочниците, които оживяват изходите на работилниците в Париж, тъй шумни, както училищните изходи. Тук се чувстваше ред и дисциплина като във военен кораб.

Топли пари се носеха над всички тия хора, пари, които морският вятър не беше още разпръснал и които плуваха във въздуха като тежък облак в тая неподвижна, хубава юлска вечер. От мълчаливите помещения излизаха миризми на ковачница. Парата съскаше в потоците, потта течеше по всички чела, и задъхването, което Жак чуваше преди малко, замлъкваше, за да се замени с възвърнатото дишане на тия две хиляди човешки гърди, изтощени от усилената дневна работа.

Като минаваше през тълпата, Лабасендр бе скоро разпознат:

— Чакай, по-младият Рудик! Как си?

Заобикаляха го, стискаха яко ръцете му, казваха си едни на други:

— Ето брата на Рудик, оня, който печели сто хиляди франка годишно само от пеене.

Всички искаха да го видят; защото това предполагаемо богатство на бившия ковач беше станало баснословно във фабриката и, след заминаването на Лабасендр, не един от младите му другари бе опитвал дали в дълбочината на гърлото си не ще намери случайно нотата, прочутата нота, която печели милиони.

Заобиколен от възхищенията на тълпата, която неговият театрален костюм възпламеняваше още повече, певецът вървеше с вдигната глава, говореше високо, смееше се гръмогласно, подхвърляше „добър ден, чичо еди-кой-си! Добър ден, стрино еди-коя-си!“ към развеселените от женски лица къщички, към кръчмите, към кебапчийниците, които изпълваха тая част на Ендре, дето бяха настанени и всевъзможни пътни продавачи, разстлали стоките си на открито: блузи, обуца, шапки, кърпи, оная подвижна стока, която се намира около военните станове, казармите и фабриките.

Като минаваше край тия изложени за продан стоки, на Жак се стори, че вижда едно познато лице, една усмивка, която се промъква между тълпата, за да стигне до него; но това бе само една искра, едно видение, отнесено веднага от променливия поток на тълпата, готова да се влее в големия работнически град, да се пръсне дори по другия бряг на реката, в дълги лодки, претоварени, дейни, многобройни, като при преминаването на войска.

Нощта се спускаше над тоя разпръснат мравуняк. Слънцето залязваше. Вятърът се разхлаждаше и люлееше тополите като палми; величествено впечатление произвеждаше тоя трудолюбив остров, който също започваше почивката си, дадена от природата за една нощ. Постепенно, с разпръсването на дима, обширна зеленина се появяваше между сградите. Чуваше се плясъкът на вълните о бреговете; и лястовици, които леко докосваха водата със слаби цвъртения, се въртяха около наредените на пристанището котли.

Къщата на Рудик беше първата от една дълга редица нови постройки, наредени като казарма, по една широка улица зад замъка. Една много млада жена, права върху прага на издигнатата с няколко стъпала врата, слушаше с наведена глава един висок момък, облакът на стената, който ѝ говореше с голямо оживление. Жак помисли

отначало, че тя беше дъщерята на Рудик, но чу, че старият майстор каза на певеца:

— Виж! Ето жена ми тъкмо мъмри нашия сестринец.

Детето си спомни, че Лабасендр му бе казал по пътя, че брат му се е оженил повторно преди няколко години. Жената беше млада, доста красива, висока и гъвкава, с кротко изражение на лицето, и някак си слаба и отпусната, каквито изглеждат някои жени, поприведени от извънредно тежките си коси. Противно на бретонската мода, тя бе гологлава и полата ѝ от лек плат и малката ѝ черна престилка я оприличаваха на чиновническа жена, а не на селянка или на работничка.

— Е?... Нали е мила? — казваше Рудик, който се беше спрял на няколко крачки с брат си и го побутваше с лакът, цял сияещ от гордост.

— Моите поздравления, драги, тя се е разхубавила още повече след женитбата си.

Жената и момъкът продължаваха да разговарят, тъй погълнати от разговора си, че не виждаха и не чуваха нищо.

Тогава певецът, като свали широкополата си шапка и я размаха в кръг, запя наред улицата с ехтящ глас:

*Привет на теб, о дом спокоен,
Където скромността...*

— Я виж: вуйчо! — каза оня, когото наричаха Нантиеца, като се обърна.

Настана минута на излияния, на целувки. Представиха и чирака, когото Нантиецът изгледа презрително, но на когото госпожа Рудик заговори кротко:

— Надявам се, че ще се чувствате много добре у дома, мило дете.

После влязоха.

Зад недълбоката къща, в една малка, изсъхнала и прегоряла градина, пълна с прораснали зеленчуци и завързали семе цветя, бе сложена масата за ядене. Други също такива градини, отделени едни от други само с храсти, се разстилаха край един малък ръкав на Лоара, който приличаше на рекичката Биевр в тоя кът, ограден с проснато

пране, със съхнещи мрежи, с приготвен коноп за накисване, и влачещ сметта на всичките тия работнически домакинства.

— Ами Зинаида? — попита Лабасендр, когато седнаше до масата в беседката.

— Да изядем супата, докато я чакаме, — каза Рудик, — ей сега ще дойде. Работи на надница в замъка. О, тя е станала отлична шивачка сега!

— Работи у *Маймуната*? — извика Лабасендр, на чието сърце още тежеше приемът на директора — ... Е, тогава трябва да прекарва много приятно там! Такъв горд, такъв надут човек!

И той започна да злослови против директора, поддържан в това от Нантиеца, който имаше своите причини да му се сърди. Вуйчото и племенникът, впрочем, бяха тъкмо създадени, за да се разбират: И двамата стояха на границата, която отделя занаятчията от артиста, обладаващи достатъчно дарба, за да се отделят от средата си, но с първоначално образование, привички и наклонности, които им пречеха да излязат от нея. Две смесени европейски породи, най-опасното племе, най-нещастното от всички, със завистливи омрази и безсилни честолюбиви стремежи.

— Лъжете се. Напротив, той е превъзходен човек, — казваше чичо Рудик в защита на своя началник, когото обичаше. — Относно дисциплината, той е малко строг, но когато човек заповядва на две хиляди работника, трябва да бъде такъв. Иначе нищо не върви. Нали, Клариса?

При всеки случай той се обръщаше към жена си, защото имаше работа с двама бърбивци, а самият той не беше много красноречив. Но Клариса беше заета с вечерята си и правеше впечатление на вдълбочен в себе си равнодушен човек, чиито ръце се движат бавно, а погледът му е блуждаещ, защото отсъстващата воля е завладяна от някаква вътрешна борба.

За щастие, Рудик получи подкрепа, и то голяма подкрепа. Зинаида влезе, ниска и дебела като топка, зачервена, задъхана, и се хвърли в разгара на спора. Тя не беше красива. Тежка, ниска, с недодялана снага, тя приличаше на баща си. Бялата бретонска забрадка стърчеше на главата ѝ, късата пола, прикрепена към бедрата с един вид шнур, малкият шал, спуснат много ниско на раменете, увеличаваха нейната широка и плътна стойка. Положително, тя приличаше на

долап. Но в гъстите вежди на това честно момиче, в четвъртития облик на брадата ѝ се чувстваше толкова живост, сила и воля, колкото мекост и отпуснатост изпъкваше по лицето на мащехата ѝ.

Без да се погрижи да снее големите ножици, увиснали на бедрото ѝ като сабя, без да извади от нагръдника на престилката си забодените карфици и вдянатите игли, които образуваха броня върху мъжествените ѝ гърди, тя седна до Жак и започна войната веднага. Красноречието на певеца и на чертожника не я плашеха. Онова, което имаше да каже, тя го казваше със слабия глас на добра жена, направо, просто; но когато говореше на братовчед си, погледът ѝ и гласът ѝ изразяваха гняв.

Нантиецът се преструваше, че не забелязва това, приемаше всичко със смях, отговаряше с шеги, които я развеселяваха.

— А аз исках да ги женя! — казваше чичо Рудик с полусериозен, полушеговит глас, като ги слушаше да спорят.

— Че аз не съм се отказал, — каза Нантиецът, като се смееше и гледаше братовчедка си.

— Аз се отказах, — каза бретонката, като сви ужасните си вежди и без да наведе очи. — ... И се поздравявам за това. Като виждам как вървят работите, не се съмнявам, че днес щях да бъда на дъното на реката, от скръб, че съм се омъжила за тебе, мили братовчедо.

Това бе казано с такъв глас, че милият братовчед се смути за миг.

Клариса се смути също така много, и насълзеният ѝ поглед търсеше умолително погледа на завареницата ѝ.

— Слушай, Шарл, — каза Рудик, за да промени разговора, — аз ще ти докажа, че директорът е добър човек. Той ти е намерил едно великолепно място във фабриката в Гериньи и ме задължи да ти говоря за това.

Настъпи кратко мълчание, понеже Нантиецът не бързаше да отговори. Рудик настоя:

— Забележи добре, моето момче, че там ще имаш много по-добри условия от тук... и че... и че...

Той гледаше брат си, жена си, дъщеря си, за да намери края на изречението си.

— И че е по-добре да се махна сам от тук, отколкото да бъда изпъден, нали, вуйчо? — каза Нантиецът грубо. — Е, добре, аз искам да ме изпъдят, ако не им се нрави моята служба, и да не се отнасят с

мене като с изклинвач, от когото се освобождават лесно, удържайки му от заплатата.

— Той има право, дявол да го вземе! — каза Лабасендр, като удари по масата.

Завърза се спор. Рудик настоя няколко пъти на своето, но Нантиецът се държеше здраво. Зинаида, без да говори, не изпускаше от очи мащехата си, която ставаше от масата всяка минута, макар че нямаше вече нищо за прислужване.

— Ами твоето мнение, мамо, — каза тя най-последно, — не е ли, че Шарло трябва да отиде там?

— Разбира се, разбира се, — каза госпожа Рудик живо. — Аз мисля, че той ще направи добре да приеме.

Нантиецът стана, много развълнуван и много мрачен.

— Добре, — каза той. — Понеже всички тук ще бъдат доволни, ако замина, зная какво трябва да направя. След една седмица ще офейкам. Сега да не говорим вече за това.

Смрачаваше се, донесоха лампа. Съседните градини се осветиха също и се чуваха наоколо смехове, тракания на чинии в листаците, просташкото веселие като пред кръчмите, на чист въздух.

Всрещ общото затруднение, Лабасендр взе думата, като събра в паметта си всички остатъци от старите теории на гимназията върху правата на работника, бъдещето на народа и тиранията на капитала. Произвеждаше силно впечатление, и другарите му, дошли да прекарат вечерта с певица, се възхищаваха от това лесно красноречие, което забравеното местно наречие не стесняваше вече, и беше ясно във всичката си изтърканост.

Тия другари в работни облекла, черни и уморени, които Рудик канеше да седнат постепенно с влизането им, заемаха до края на масата отпуснати положения, наливаха си обилно вино, което изпиваха на един дъх, като сумтяха шумно и се бършеха със задната страна на ръкава, с чашата в едната ръка и с лулата в другата. Дори между несретниците Жак не бе виждал подобно държание и, от време на време, някоя селска дума го дразнеше с откровената си грубост. После, те не говореха като всички хора, служеха си с някакво развалено наречие, което детето намираще долно и грозно. Машината наричаха „паровоз“, началниците на работилниците — „противоудари“, лошите работници — „изклинвачи“. Безкрайна тъга обхвана Жак при вида на

тая маса, обиколена от работници, които се подновяваха непрекъснато, без да се обръща внимание на тия, които влизаха, или на тия, които излизаха.

„Ето какъв трябва да стана!“ — си казваше той унесен.

Вечерта Рудик го представи на началника на ковашкото отделение, някой си Лебескам, под заповедите на когото детето щеше да започне да работи. Тоя Лебескам, космат и едноок, с брада до очите, се намръщи, като видя тоя бъдещ чирак, облечен като господин, с тъй тънки и бели ръце! Въпреки тринадесетте си години, стойката на Жак беше наистина малко женствена. Косите му, макар и остригани, бяха запазили следите от ласкавите пръсти на майка му; а изтънчеността и изящността, които излъчваше цялата му личност, естествената аристократичност, която дразнеше толкова д'Аржантон, изпъкнаха още повече в простолюдната среда, където се намираще сега.

Лебескам намери главно, че изглеждаше много нежен, много слаб.

— О, той изглежда такъв поради умората от пътуването, защото е облечен като господин! — каза Рудик и, като се обърна към жена си, прибави: — Клариса, ще трябва да потърсим една синя връхна дреха и една рубашка за чирака... Чакай, знаеш ли, жена? Ще трябва да го качиш веднага в стаята му. Това дете умира за сън; а утре трябва да бъде на крака в пет часа. Чуваш ли, малко момче, точно в пет часа ще дойда да те повикам.

— Да, господин Рудик.

Но преди да се качи, Жак трябваше да се сбогува с Лабасендр, който пожела да изпие една чаша нарочно за негово здраве.

— За твое здраве, другарю Жак, за здравето на работника! Мои деца, аз ви казвам, че в деня, в който желаете, вие ще бъдете господари на света.

— О, господари на света, това е много силно казано! — каза Рудик смеешком. — Стига само човек да е уверен, че ще има една малка къщичка на старини с малко земя на завет от морето, не би искал нищо повече.

Докато спореха, Жак, придружен от двете жени, влезе в къщата. Тя не беше голяма и се състоеше от приземен етаж с две стаи, от които едната се наричаше „зала“, разхубавена с едно канапе и с няколко големи раковини върху камината. Горният етаж имаше същото разпределение. По стените нямаше тапети, а ги варосваха често;

леглата бяха големи, с балдахини и завеси от стара басма с розови и нежносини клончета, украсени с ресни и топки. В стаята на Зинаида леглото представляваше някакъв долап, който се отваряше в стената, по стара бретонска мода. Друг дъбов долап, с резба и железни обковки, икони на светии, окачени навсякъде по стените с всевъзможни молитвени броеници от слонова кост и от раковини, от американски зърна, съставяха покъщнината. В единия ъгъл, един параван с големи рисувани цветя прикриваше стълбата, която се изкачваше към таванската стаичка на чирака и образуваше малък подвижен и треперещ етаж.

— Ето къде спя аз, — каза Зинаида. — Вие пък, мило момче, сте горе, точно над главата ми. Но нека това не ви стеснява; можете да ходите, да играете, аз спя дълбоко.

Запалиха му голям фенер; после той каза лека нощ и се изкачи в своята стаичка, истински таван, в който слънцето грееше тъй силно, че, дори в тоя нощен час, стените запазваха своята сгъстена, задушна горещина. Едно тясно като кутийка прозорче едва пропускащо въздуха, се отваряше на самия покрив. Наистина, спалнята в Моронваловата гимназия бе подготвила другаря Жак за странни жилища, но там поне те бяха мнозина, та лесно понасяха тия неволи. Тук нямаше нито Маду, — клетият Маду! — нито никой. Тук таванът беше съвсем самотен, от него се виждаше само небето, загубен в синевата като малка лодка в открито море.

Детето гледаше наклонения таван, о който главата му се беше вече ударила, една снимка на Епинал, закрепена на стената с четири карфички; той гледаше и простряното върху леглото му облекло, приготвено за утрешното му чирачество: широките панталони от синьо платно, които наричат „работнически“ и една къса платнена дреха, ушита на раменете с едри бодове, за да може да устоява на всички усилия на движещите се ръце. Всичко това се бе сгушило върху завивките в морни, отпуснати гънки, като че някой преуморен човек бе проснал, както му бе паднало, уморените си членове.

Жак мислеше: „Ето ме. Това съм аз!“ и докато гледаше така тъжно своето изображение, от градината се издигаше до него смътният шум на разговорите след пиенето, смесен с един много жив спор, започнат в долната стая между Зинаида и мащехата ѝ.

Гласът на младото момиче, глух и нисък като мъжки глас, не се различаваше много добре. Гласът на госпожа Рудик беше, напротив, лек и сочен, и сълзите в тоя миг го правеха още по-звънлив.

— Е! Нека замине, Боже мой! Нека замине, — казваше тя с такава разпаленост, каквато обикновеното ѝ държание мъчно би допуснало.

Тогава гласът на Зинаида, много строг и много твърд, като че се смекчи. След това двете жени се целунаха.

В беседката Лабасендр пееше сега един от ония стари сантиментални романи, които работниците обичат:

*Към бреговете на Франция
Плуваме тихо.*

Всички подвземаха в хор провлачено:

*Да, да,
Плуваме с песни.
Нищо за нас
Са ветровете.*

Жак се чувстваше в нов свят, в който никога не би могъл да успее. Той се боеше, отгатваше между тия хора и себе си разстояния, разрушени мостове, непроходими бездни. Само мисълта за майка му го поддържаше и успокояваше.

Майка му!

Той мислеше за нея, гледайки обсипаното със звезди небе, тия хиляди златни прободи върху синьото стъкло на квадратче на прозореца му. След като стоя така дълго и малката къща бе обхваната най-после от съня и тишината, изведнъж близо до него се чу дълга въздишка, цяла трептяща още от сълзите, и му подсказа, че госпожа Рудик плачеше също на своя прозорец, и че друга мъка, различна от неговата, беше будна в тая нощ.

II СТЕГАЛКА

Всред ковачницата, представляваща грамадно и величествено като храм помещение, в което дневната светлина пада от тавана на светли и жълти пръчки, а тъмните ъгли се осветяват внезапно от запалени огънове, един грамаден къс от забито в земята желязо е зяпнал като челюст, винаги жадна и винаги подвижна, за да хване и стисне червения метал, който обработват с чук всред дъжд от искри. Това е стегалката.

Подготовката на чирака започва най-напред при стегалката (*Днес чираците в Ендре живеят отделно от работниците. Те имат свои работилници, свои сечива, свои работи, съразмерни със силата им. Ендре е станало образцово жлезарско училище*). Тук, движейки тежкото витло, което изисква повече сила, отколкото притежават детските ръце, той се запознава с всички сечива на работилницата, с употребата на желязото и неговото обработване.

Малкият Жак е в стегалка! И десет години да търся друга дума, за да изразя чувството на ужас, на задушаване, на страшна мъка, което му причини всичко окръжаващо го, не бих могъл да намеря.

Първоначално се чува шумът, ужасен, оглушителен шум: триста чука удрят едновременно върху наковалнята, ремъците стягат, скрипците се развиват, цял един трудец се народ пъхти, триста задъхани голи гърди се напрягат, надават викове, в които няма вече нищо човешко, в упоение от силата, при която като че мускулите пукат и дишането спира. После идват вагони, натоварени с разпален метал, които преминават през помещението, движейки се върху релси, около ковачниците се въртят вентилатори, духат огън върху огъня, подхранват пламъка с човешка топлина. Всичко скърца, ръмжи, ечи, креци, лае. Сякаш човек се намира в страшното капище на взискателен и див идол. По стените са окачени редици сечива, напомнящи уреди за изтезание: куки, клещи, щипци. Тежки вериги висят на тавана. Всичко това е твърдо, силно, грамадно, грубо; а в края на работилницата, загубен в мрачната и почти черковна дълбочина,

един исполински механичен чук, движейки тежест от тридесет хиляди килограма, се плъзга бавно между своите два излени подпорни стълба, обиколен от почитта, от възхищението на работилницата, като бляскав и черен Ваал в тоя храм на боговете на силата. Когато идолът говори, чува се глух, дълбок шум, който разклаща стените, тавана, почвата, издига вихрушки от праха на желязната сгурия.

Жак е поразен. Той стои мълчаливо на мястото си в сред сновящите около стегалката мъже, полуголи, въоръжени с железни прътове, чиито върхове са червени; тия мъже, изпотени, космати, се подпират, превиват се в силната топлина, при която се движат, придобиват и те гъвкавостта на топящия огън и издръжливостта на смекчения от пламъка метал. Ах, ако, преминавайки пространството, безумната Шарлот можеше да види своето дете, своя Жак, в сред това гъмжило от мършави, бледни, изпотени хора, запретнали ръкави върху слабите си ръце, с полуразкопчани рубашки и ризи върху нежните и много бели гърди, със зачервени очи, с възпалено от острия хвърчащ прах гърло, какво съжаление би почувствала, и какви угризения на съвестта!

Тъй като всеки в работилницата трябва да има военно прозвище, нарекоха го „Ацтек“, поради неговата слабост и някогашното красиво русо момче е на път да заслужи тоя прякор, да стане фабрично дете, малко, лишено от въздух същество, преуморено, задушено, чието лице застарява постепенно с отслабването на тялото.

— Хей, Ацтек, нагривай, моето момче! Стегни витлото. Силно! Смело де, дявол да те вземе!

Това е гласът на Лебескам, *противоударът*, който говори в сред бурята на всичките тия развилнели се шумове. Тоя черен исполин, на когото Рудик бе поверил първоначалното обучение на чирака, прекъсваше работата си от време на време, за да му даде съвет, за да го научи как да държи чука. Учителят е груб, детето е несръчно. Учителят презира тая слабост, детето се бои от тая сила. То прави каквото му кажат да прави, стяга витлото колкото може. Но ръцете му се покриват с пришки и драскотини, та го тресе и му се плаче. Навремени то не съзнава вече, че живее. Струва му се, че и то съставя част от всичките тия сложни сечива, че е инструмент в сред тия инструменти, нещо като малък, несъзнателен, безволев скрипец, който се върти и свири заедно с всички зъбчати колела, управлявани от

потайна, невидима сила, която познава сега, от която се възхищава и се бои: парата!

Парата размесва на тавана на помещението всичките тия кожени ремъци, които се изкачват, слизат, кръстосват, свързани със скрипци, с чукове и духала. Парата движи исполинския механичен чук и тия грамадни машини стругове, под които най-твърдото желязо се раздробява на тънки като конци трески, усукани и накъдрени като коси. Тя разпалва ъглите на ковачницата с огнена струя, тя разпределя труда и силата по всичките части на работилницата. Нейният глух шум, нейното редовно трептение именно бе толкова развълнувало детето при пристигането му, и сега му се струва, че то живее вече само чрез нея, че тя е завладяла дишането му и е направила от него нещо тъй покорно, както всичките машини, които движи.

Ужасен живот, особено след двете години, които бе прекарал в Елховника на свобода и чист въздух.

Сутрин, в пет часа, чичо Рудик го повикваше: „Хайде, малко момче!“ Гласът му прозвучаваше в цялата дъсчена къща. Похапваха набързо. Изпиваха на края на масата по чаша вино, поднесено от хубавата Клариса, още с нощната си забрадка. После, на път за фабриката, чуваха, че там бие тъжна, неуморима камбана, която продължаваше своите „дан... дан... дан... дан...“, като че искаше да събуди не само остров Ендре, но и всичките околни брегове, реката, небето и пристанищата Пембьоф и Сент-Назер. Тогава се чуваше смътен тропот с крака, блъсканица по улиците, дворовете и вратите на работилниците. После, щом установените десет минути изтечеха, снетото знаме известяваше, че фабриката се затваря за закъснелите. При първото отсъствие — удръжка от заплатата; при второто — отстраняване от служба за известно време, при третото — окончателно изпъждане.

Програмата на д'Аржантон, тъй задушаваша, тъй жестока, бе нищо в сравнение с тая.

Жак много се боеше да не „пропусне знамето“ и много често биваше пред вратата дълго преди първия камбанен звън. Един ден обаче, два-три месеца след постъпването му във фабриката, злобата на другите чираци насмалко щеше да му попречи да пристигне навреме. Тая сутрин вятърът, който духаше от морето с полета на игрива вихрушка, придобит в свободното пространство, връхлетя върху

каскета на Жак, тъкмо когато той влизаше в работилницата, и го отнесе.

— Спри го! Спри го! — викаше детето, тичайки след него по стръмната улица; но, вместо да го спре, един минаващ чирак го ритна с крак и го отпрати много по-далеч. Друг направи същото, после трети. Това стана много забавна игра за всички, освен за Жак, който тичаше с всичката си сила сред дюдюкания, „кис... кис...“ и смехове, едва се съдържаше да не заплаче, защото чувстваше каква омраза към него се криеше в основата на тая шумна веселост. През това време камбаната биеше последните си удари. Детето се видя принудено да се откаже от гоненето на каскета и да се завърне много бързо обратно. То беше безкрайно наскърбено. Трябваше да пише на майка си, да иска пари. Ами ако д'Аржантон види писмото? Но най-много го отчайваше окръжаващата го омраза, която се проявяваше в най-дребните неща. Има същества, които имат нужда от нежност, за да живеят, както някои растения от топлина; Жак беше от тия същества. Тичайки, той се питаше истински наскърбен: „Защо? Какво съм им направил?“

Когато стигна задъхан до отворената още врата, той чу зад себе си мъчителни стъпки, животинско дишане, и почти веднага една голяма ръка се сложи върху рамото му. Като се обърна, той видя някакво червенокосо чудовище, което му се усмихваше с усмивка, набръчкана с хиляди малки гънки, и му подаваше каскета му, който бе хванало. За втори път от пристигането си в Ендре, Жак виждаше тая добродушна усмивка, това познато вече лице. Къде ги бе видял най-напред? Е, да, Бога ми! По пътя за Корбей, — това беше бягащият от бурята продавач с товар от шапки на раменете... Но в тоя миг той нямаше време да поднови запознанството си. Надзирателят викаше, снемайки знамето:

— Хей, Ацтек!... Бързай!

Жак едва можа да вземе шапката си и да благодари на Белизер, който слезе по улицата, накуцвайки.

В тоя ден Жак не се чувстваше тъй тъжен, нито тъй самотен при стегалката. През всичкото време той виждаше хубавия път за Корбей, проснат сред ковачницата, със своите паркове, морави; завръщащият се кабриолет на доктора вечер край гората; и свежестта на мечтаните ливади, на съзираната река, тук, в тоя ад, му причиняваше трескаво впечатление, студени тръпки, последвани от жарка топлина. Когато

излезе, той потърси Белизер навсякъде из Ендре; но продавачът не беше вече там. Той не се яви и през следващите дни. Малко по малко това грозно видение, което му напомняше толкова хубави неща, се загуби в паметта му, бавно, мъчно, със спънатите стъпки, с които ходеше по пътищата. След това Жак изпадна отново в самотата си.

В работилницата не го обичаха. Всяко събрание от хора има нужда от един мъченик, от едно същество, над което да се изливат подигравките и нервната нетърпеливост от умората. Жак изпълняваше тая служба в помещението на ковачницата. Другите чираци, почти всички родени в Ендре, синове или братя на работници, бяха повече покровителствувани, затова бяха и пощадени; защото тия преследвания без възражение се насочват към по-слабите, безвредните и невинните. Никой не защитаваше Жак. „Противоударът“, като го намери решително много слаб, отказа да се занимава с него и го остави на тираничните прищевки на цялата ковачница. Впрочем, защо беше дошъл в Ендре тоя нежен парижанин, който не говореше като всичките и казваше на другарите си: „Да, господине... благодаря... господине“. Толкова много бяха хвалили неговите способности за механиката! Но Ацтек не разбираше нищо от нея. Той не умееше да зачука дори един гвоздей. Скоро презрението възбуди у тия хора някаква студена жестокост, отплатата на силата спрямо слабостта на образования. Не минаваше ден без да му причинят някаква неприятност. Чираците особено бяха свирепи. Веднъж един от тях му подаде един къс желязо, нажежено до края на тъмночервено, и му каза: „Хвани го, Ацтек!“. След това той лежа болен цяла седмица. А после трябваше да понеса грубостите и несръчностите на всички тези хора, свикнали да носят много големи тежести и които не знаеха колко силни бяха закачките им.

Жак разполагаше с малко почивка и развлечение само в неделя. В тоя ден той изваждаше от сандъка си някоя от книгите на доктор Ривал и отиваше да я чете на брега на Лоара. На края на острова има една наполовина разрушена кула, която наричат кулата на Свети Ермелан и която прилича на наблюдателна колибка от времето на нормандското нахлуване. В подножието на тая кула, в някоя празнина на скалата, чиракът се сгушваше, с отворена книга на коленете, а пред него се разстиляше шумът, вълшебната гледка и водният простор. Всички черковни камбани звъняха във въздуха, възвестявайки

почивката и спокойствието. Параходи излизаха в открито море и тук-там, много далече от него, деца се къпеха с викове и смехове.

Той четеше, но често книгите на доктор Ривал бяха мъчни за него, надвишаваха сегашното развитие на ума му и му оставяха само един сух зародиш от добро семе, което времето можеше да развие. Тогава той прекъсваше четенето, замечтаваше се, вслушваше се в пляска на водата по камъните, в ритмичното движение на отдалечаващите се вълни. И се унасяше далечно, много далечно от фабриката и работниците, към майка си и малката си приятелка, към другояче прекарваните недели, по-щастливи от сегашните, към излизанията от църква след литургията, към разходките в Етиол заедно с прекрасната Шарлот, или към игрите в голямата аптека, която бялата престилка на малката Сесил озаряваше с толкова детство и веселост.

Така, в продължение на няколко часа, той се забравяше, беше щастлив. Но есента дойде със своите проливни дъждове и студен вятър, които прекъснаха стоенето му при кулата Свети Ермелан. От тогава той прекарваше неделните дни у Рудикови.

Кротостта на детето бе трогнала Рудикови. Те бяха много добри към него. Зинаида го бе обикнала особено, грижеше се майчински за долните му дрехи, с присъщата ѝ жива работливост, несъвместима с дебелината на тялото ѝ. Когато отиваше на работа в замъка, тя не преставаше да говори за чирака. Чичо Рудик, при все че изпитваше известно презрение към немоцта и слабата работническа способност на Жак, казваше:

— Все пак, той е много добро момче.

Той намираще само, че Жак чете много, и понякога го питаше смеешком, дали се труди да стане учител или свещеник. Въпреки това, той му отдаваше известно уважение, главно поради образованието му. Наистина, вън от сглобяването на машините, чичо Рудик не знаеше нищо друго, четеше и пишеше както при излизането си от училището, нещо, което го стесняваше малко, откакто го направиха началник на работилница и откакто се ожени повторно за Клариса.

Тя бе дъщеря на един гвардейски артилерист, госпожица от малък град, добре възпитана и произхождаща от многобройно и бедно семейство, в което всеки внасяше своя дял на спестовност и труд. Принудена да встъпи в тоя неравен поради възпитанието и възрастта ѝ брак, тя бе изпитвала дотогава към мъжа си спокойна,

покровителствена любов. Той се възхищаваше постоянно от жена си и бе влюбен в нея като двадесетгодишен младеж, готов да легне в ручей, за да не намокри тя краката си. Гледаше я, разнежен, намираше я по-красива, по-гиздава от жените на другите началници на работилници, почти всички яки бретонки, много по-заети с домакинството си, отколкото със забрадките си.

Клариса имаше действително нрава и похватите на бедните момичета, привикнали към труда и относителната изящност; и ръцете ѝ, които бяха станали много лениви след сватбата, обладаваха изкуството да я гиздят и причесват, противоположно на манастирския вид на местните жени, които криеха косите си под платнена забрадка и утежняваха снагата си с правите гънки на полите си.

И къщата на Рудик носеше отпечатъка на тая изисканост. Зад широките, бели муселинови завеси, които са украсата на всички бретонски къщи, блестяха редки и чисти мебели, с някоя китка, саксия с босилек или червен шибой на прозореца. Когато Рудик се връщаше от работа вечер, той изпитваше винаги нова радост, виждайки къщата така чиста и жена си така нагласена, като да беше неделя. На него и през ум не му минаваше мисълта защо Клариса не работеше нищо, като в почивен ден, защо, след като приготви яденето, тя се облакътяваше мечтателно, вместо да се залови да шие нещо, като добра домакиня, на която денят се вижда къс, предвид всичките задължения, които ѝ предстои да изпълни.

Добрякът Рудик си въобразяваше простодушно, че жена му мислеше само за него, когато се стъкмяваше; а в Ендре всички го обичаха много, за да му отворят очите, за да му кажат, че друг бе завладял всичките мисли и всичката любов на Клариса.

Какво вярно имаше всъщност в това?

В одумките на малкия град, които се шушукат по праговете на вратите и се разнасят бързо и далече, името на госпожа Рудик никога не се отделяше от името на Нантиеца.

Ако всички тия приказки бяха верни, трябва да кажем, за оправдание на Клариса, че Нантиецът и тя се познаваха отпреди женитбата ѝ. Той ходеше у баща ѝ заедно с Рудик; и ако сестринецът, тоя голям къдрав хубавец, бе поискал да се ожени за нея вместо вуйчо си, той би бил несъмнено предпочетен. Но къдравият хубавец и не помисляше за това. Той забеляза, че Клариса беше съблазнителна,

изящна и красива, едва когато тя му стана вуйна, и свикна да ѝ говори смеешком, с любезен, подигравателен глас за тяхното особено роднинство, тъй като той бе само малко по-възрастен от нея.

Какво стана после?

Благодарение на близкото съседство, на позволената задушевност, на дългите вечерни разговори насаме, докато чичо Рудик заспиваше в някой ъгъл на масата, а Зинаида бързаше да свърши някоя рокля за замъка, тия две същества, еднакво привлекателни и закачливи, бяха ли в състояние да се съпротивляват? Това беше малко вероятно. Те изглеждаха тъй добре създадени един за друг, безгрижието на Клариса тъй добре би се опряло върху смелото и яко рамо на хубавия сестринец!

Обаче, въпреки външните признаци, никой не можеше да твърди с увереност, че това бе така. Впрочем, виновните, обвиняемите по-скоро, имаха винаги помежду си две широко отворени очи, очите на Зинаида, която дебнеше отдавна тая зловеща изневяра, загнездила се в бащиното ѝ огнище.

Тя прекъсваше по всякакъв начин техните свиждания, пристигаше неочаквано, гледаше ги право в лицето, обладана от една постоянна мисъл. Уморена от дневната работа, тя се настаняваше вечер с някакво плетиво в ръце, между веселия си братовчед и мечтателната си мащеха, която, с блуждаещ поглед, с лениво отпуснати ръце, бе готова да слуша цяла нощ хубавия чертожник.

Наред със сляпото и твърдо доверие на стария Рудик, и малките схватки, които ставаха на открито, криеха глух гняв и тайна омраза. Чичо Рудик се смееше на това като на неизповядана привързаност и любезно братовчедство. Но Клариса побледняваше, като ги слушаше, и цялото ѝ слабо същество изнемогваше, отчаяно и неспособно да се бори с греха.

Сега Зинаида тържествуваше. Тя бе тъй добре действувала в замъка, че директорът, като не можа да склони Нантиеца да замине за Гериньи, го изпрати в Сент Назер да изучи, за сметка на фабриката, един нов образец машини, за презокеанските параходи. Той щеше да прекара там няколко месеца, за да снее планове и да чертае скици. Клариса знаеше, че завареницата ѝ бе причината за това заминаване, но не ѝ се сърдеше; дори изпитваше известно облекчение. Тя беше от ония, чиито очи казват: „Защитавайте ме!“ в изнемогатата на кокетството

си. И се виждаше, че Зинаида разбираше добре как трябва да я защитава.

Жак разбра още отначало, че помежду тия жени има някаква тайна. Той обичаше еднакво и двете. Веселостта на Зинаида, плод на юначество и душевно спокойствие, го очароваше, докато госпожа Рудик, по-изискана, по-женствена, ласкаеше навиците на очите му и склонността му към бившата му изящност. У нея той намираще прилика с майка си. Но Ида беше съвсем пряма, жива, разговорлива, пълна с увлечение, а госпожа Рудик беше съзнателна мълчаливка, една от ония жени, чиято мечтателност расте толкова повече, колкото тялото им остава бездейно. После, те нямаха нито същите черти на лицето, нито същата походка, нито същия цвят на косите. Въпреки това те си приличаха; и приликата им беше вътрешна, като оная, която произхожда от едно и също ухание, скрито в дрехите, от една и съща гънка, образувана случайно в накита, от нещо още по-тънко, което само един опитен химик на човешката душа би могъл да анализира.

С Клариса и Зинаида чиракът се чувстваше по-свободно, отколкото с Рудик; те го покровителствуваха с онова достойнство, с оная изтънченост, които поставят, в работническата среда, майките и дъщерите по-високо от бащите и съпрузите. Понякога, в неделя, когато времето не му позволяваше да излезе, той им четеше.

Това ставаше в стаята на приземния етаж, една голяма стая, украсена с морски карти, окачени на стените, със силно обагрен изглед от Неапол, с грамадни раковини, втвърдени гъби, малки изсъхнали морски кончета, с всички чуждестранни неща, които близкото море и пристигащите тук параходи донасят за украса на скромните домакинства. Плетени на ръка дантели върху всички мебели, едно канапе и едно кресло от Утрехтско кадифе допълваха този относителен разкош. Чичо Рудик се радваше особено на креслото. Той се настаняваше в него удобно, за да слуша четенето, докато Клариса оставаше на обикновеното си място, близо до прозореца, в очаквателно и тъжно положение, а Зинаида, като поставяше домакинските изисквания над религиозните задължения, използваше неделята, за да закърпи долните дрехи на всички в къщи, включително облеклото на чирака.

Жак слизаше от таванската си стаичка с някоя от книгите на доктора и заниманието започваше.

Още при първите редове очите на добрия Рудик запримигнаха често, отваряха се прекомерно, после, уморени от усилието, се затваряха съвсем.

Това желание да спи го отчайваше, а то го обхващаше веднага при бездействие, в блаженото седящо положение, с което не беше свикнал; желанието му да спи се увеличаваше още повече в знаменитото меко кресло. Той се срамуваше от жена си и, от време на време, смутен от тая мисъл, за да покажеше, че слуша, че не спеше, говореше на високо, като на сън. Той беше дори усвоил едно изречение за тия случаи на престорено внимание: „Това е удивително!...“, което зле изговаряше при най-обикновените места на четивото и така още по-добре доказваше пълното отсъствие на мисълта си.

Пък и книгите, с които доктор Ривал беше натъпкал сандъка на Жак, не бяха нито много забавни, нито много разбираеми. Преводи на стари поети, Писмата на Сенека, Животът на Плутарх, съчинения на Данте, на Вергилий и на Омир, няколко исторически книги — ето всичко. Много често детето четеше, без да разбира, но то продължаваше упорито, подтиквано от обещанието, което бе дало, и от убеждението, че книгите биха му попречили да слезе много ниско, до равнището на обкръжаващите го. То четеше смело, благоговейно, надявайки се винаги, че ще види да избликне някаква светлина измежду тъмните редове, с усърдието на добра жена, която следи литургията на латински.

Неговата любима книга, оная, която четеше най-често, беше Ад от Данте. Описанието на всичките тия наказания му правеха впечатление. То ги смесваше в детското си въображение със зрелището, което всеки ден беше пред очите му. Тия полуголи хора, тия пламъци, тия големи леярни трапове, в които разтопеният метал течеше като кървава река, то виждаше в стиховете на поета, и стоновете на парата, скърцането на исполинските триони, глухите удари на грамадния чук, ечащ в горящите помещения, му напомняха кръговете на ада.

Един неделен ден Жак четеше пред обикновените си слушатели един откъс от любимия си поет. Както обикновено, чичо Рудик бе заспал още при първите думи, с добродушната, любознателна усмивка, която бяха усвоили устните му и която му позволяваше да казва, без да

се пробужда: „Това е удивително!“ Двете жени, напротив, следяха четенето с дълбоко внимание и различни впечатления.

Беше историята на Франческа ди Римини:

„Няма по-голяма скръб от спомена за щастливите времена, когато сме нещастни...“

Докато детето четеше, Клариса навеждаше глава, трепереща. Зинаида, с набръчкани вежди, права и четвъртитата на стола си, теглеше гневно иглата.

Тая величествена поезия, пронизвайки тишината на това скромно работническо жилище, като че стоеше няколко небета над него, над неговите впечатления, над неговите занятия, над неговото обикновено съществуване и, все пак, минавайки през него, тя будеше светове от мисли, тя трогваше сърцата, и, подобно на всемогъщата мълния, носеше в себе си опасно електричество, пълно с прищевки и чудноватости.

Слушайки тая любовна история, сълзи течеха от очите на госпожа Рудик. Без да вижда, че мащехата ѝ плачеше, Зинаида, след свършване на разказа, заговори първа; тя каза възмутено:

— Ето една лоша и безсрамна жена, която смее да разказва така своето престъпление и да се хвали с него.

— Наистина, тя е била много виновна, — каза Клариса, — но е била и много нещастна.

— Нещастна, тя!... Не говори така, мамо... Би помислил човек, че жалиш тая Франческа, която обичала брата на своя мъж.

— Да, дъще, но тя го е обичала преди женитбата си и са я накарали насила да се омъжи за човек, когото не е искала.

— Насила или не, щом се е омъжила за него, тя трябвало да му бъде вярна. Книгата казва, че той бил стар; но, струва ми се, че по тая причина тя трябвало да го почита още повече, да не дава повод на хората в оня край да му се смеят. Уверявам те, че старецът е направил добре, като е убил и двамата. Те са получили само заслуженото.

Тя говореше страшно буйно, с всичката си дъщерна любов, с всичката почтеност на възмутена жена, а също и с онова жестоко чистосърдечие на младежта, която съди живота по свой сътворен идеал, без нищо да знае още, нито да предвижда.

Клариса не отговори. Тя бе вдигнала завесата и гледаше навън. Рудик, полубуден, отвори едното си око и каза: „Удивително!“. Жак, с

втренчени очи в книгата, мислеше върху прочетеното и върху бурния спор, който четивото му бе предизвикало. Така, в тая невежа и скромна среда, след четиристотин години, безсмъртната легенда за измяната и любовта, четена от едно дете, което едва я разбираше, намираше неочакван отзвук. И в това се състои истинското величие, истинската мощ на поетите: да се обръщат към всички чрез историята на одного само, да следват, като изглеждат неподвижни в своя гений, всички пътници на живота, както месечината, в хубавите вечери, изглежда да изгрява едновременно във всички кътове на кръгозора, придружавайки с нежно съчувствие, с приятелски поглед, всички уединени стъпки, всички скитници по пътищата, да ги осветява едновременно и никога да не бърза, никога да не се уморява.

— Сега съм уверен: той е... — каза Жак, внезапно, като скочи от стола си.

През малката работническа улица една сянка току-що бе преминала, с добре познатия на чирака вик:

— Шапки... шапки... шапки!...

Той се втурна навън много бързо, но Клариса го бе вече изпреварила на улицата. Тя се връщаше, когато той излизаше, цяла зачервена, мачкайки едно писмо в джоба си.

Продавачът беше вече далеч, въпреки своето ужасно клатушкане и грамадния товар от каскети, моряшки шапки, плъстени шапки, под който вървеше превит на две, защото тоя товар беше много по-тежък през зимата, отколкото през лятото. Той завиваше вече на ъгъла за пристанището.

— Хей!... Белизер! — извика Жак.

Белизер се обърна, с оживено от своята приветлива усмивка лице.

— Бях уверен, че сте вие. И тук ли идвате, Белизер?

— Ами да, господин Жак. Баща ми пожела да остана в Нант заради сестра ми, чийто мъж беше болен. Та останах. Ходя навсякъде, в Шатней, в Бас-Ендр. Там има много фабрики и търговията не върви зле. Но в Ендре продавам най-много. И после, изпълнявам някои поръчки в Нант и Сен-Назер, — прибави той, като смигна с око към къщата на Рудик, на няколко крачки от която те разговаряха прави.

Изобщо, Белизер беше много доволен. Той изпращал всичките си пари в Париж за стария и децата. Болестта на зет му му струвала също

много, но, работейки, всичко щяло да се нареди; да не били само тия проклети обуца...

— Все тъй ли ви убиват? — попита Жак.

— О, все тъй!... Знаете, за да не ме болят, ще трябва да си поръчам един чифт по мярка; но ще струват скъпо, те са за богатите.

След като говори за себе си, Белизер се поколеба за миг, после попита:

— Какво ви се е случило, господин Жак, та сте работник сега? Оная малка къщичка беше, все пак, много хубава.

Чиракът не знаеше какво да отговори. Той се изчерви заради работническата си рубашка, макар и съвсем чиста днес, както и за черните си ръце. Тогава продавачът, като видя смущението му, промени темата:

— Ама какво чудесно беше печеното, а? А хубавата госпожа, която изглежда тъй мила, как е? Тя беше майка ви, нали? Приличате на нея.

Жак беше тъй щастлив, че се заговори за майка му, че би останал там до вечерта, прав на улицата, за да разговаря; но Белизер нямаше време. Бяха му дали да занесе едно много бързо писмо... Той смигна пак с очи към същия прозорец... Беше принуден да върви.

Те стиснаха ръцете си, после продавачът си отиде, прегърбен, отпуснат, измъчен, вървейки като куц кон, и Жак го следеше с разнежен поглед, като че бе видял пътя за Корбей, ограден с гори, проточен, побелял, по който тъпчеха уморените крака на тоя скитник — евреин, пътен продавач.

Когато чиракът се завърна, госпожа Рудик, много пребледняла, го чакаше зад вратата.

— Жак, — каза тя с нисък глас, с треперещи устни, — какво ти каза тоя човек?

Той отговори, че са се запознали в Етиол и че говорили за родителите му.

Тя въздъхна облекчено. Но през цялата вечер бе по-замислена от обикновено, по-сгушена на стола си, по-наведена. Сякаш тежестта на русите ѝ коси се бе увеличила под бремето на някакви ужасни угризения на съвестта.

III МАШИНАТА

ЗАМЪКЪТ ЕЛХОВНИК, В ЕТИОЛ.

„Не съм доволна от тебе, мое мило дете. Господин Рудик писа дълго писмо на брат си за тебе. Той хвали наистина твоята кротост, любезност и добро възпитание, но заявява, че, макар да си повече от една година в Ендре, не си направил ни най-малък напредък, и че решително, не му се виждаш способен за железарския занаят. Можеш да си представиш колко мъка ми причини това. Ако не успяваш, въпреки способностите, които тия господа установиха у тебе, това се дължи значи на твоята леност, и тая зла воля ни изненадва, огорчава.“

„Нашите приятели са недоволни от случилото се, и ми е тежко да чувам всеки ден обидните им думи за моето дете. Господин Рудик казва също в писмото си, че въздухът на работилниците не ти понасял, че си кашлял много, че си бил толкова бледен и слаб, че си събуждал съжаление, и че човек се срамувал наистина да ти даде някаква работа, дотолкова, при най-малкото усилие потта почвала да тече от челото ти. Наистина, не мога да си обясня тая слабост у едно дете, които всички единодушно намираха тъй здраво. Разбира се, не ще кажа като другите, че това е плод на голяма леност и особено на нуждата да се оплакваш, присъща на всички деца. Аз познавам моя Жак и зная, че той е неспособен на никаква измама. Допускам само, че той върши неблагоприятния, че излиза вечер без да се облича добре, че забравя да затвори прозореца си, или да хвърли на врата си шала, който му изпратих. Така правиш големи грешки, мое дете. Преди всичко, трябва да се грижиш за здравето си. Мисли, че имаш нужда от всичката

си сила, за да изкараш делото си до край. Бъди здрав и ще работиш добре.“

„Съгласна съм, че работата, която вършиш, не ще да е всякога лесна, и че по-приятно би ти било да тичаш из гората с пазача; но спомняш си какво ти казваше господин д'Аржантон: «Животът не е роман». Клетият мил приятел знае това, защото животът се показва суров за него, и неговият занаят е много по-тежък от твоя.“

„Ако знаеше на какви ниски зависти, на какви глухи заговори тоя велик поет е прицелна точка! Страхуват се от неговия гений, искат да му попречат да твори. Представи си, какво му направили, преди известно време, в Театр Франс. Приели една драма, досущ същата като неговата *Дъщерята на Фауст*, за която, разбира се, си слушал да говорим. Естествено, не са взели самата негова драма, защото тя още не е написана, а неговата идея, неговото заглавие. Кого да подозираме? Той е заобиколен от верни другари, предани на бъдещето му. Усъмнихме се за миг в стрина Аршамбо, която винаги подслушва и надзърта в ключалките със своите пронизващи очи. Но как е могла да схване плана на драмата, да го разкаже на заинтересованите, когато тя едва говори френски?“

„Както и да е, нашият приятел се много наскърби от това ново разочарование. По това време му се случваха по три припадъка на ден. Трябва да призная, че доктор Хирш показва в тия случаи чудесна преданост; и сме щастливи, че е при нас, защото господин Ривал продължава да ни се сърди. Представи си, че нито веднъж не дойде да се осведоми за здравето на нашия клет болник! По тоя случай, мило дете, трябва да ти кажа едно нещо: научихме, че водиш оживена преписка с доктора и с малката Сесил, и трябва да те предупредя, че господин д'Аржантон не гледа на това с много добро око. Господин Ривал може да е превъзходен човек, но той е неблагоприятен към новото, има назадничав ум; той не се побоя да те отвърне, дори пред очите ни, от твоето несъмнено призвание. И после, виждаш ли, мое дете, изобщо трябва да имаш връзки само

с хора от твоя кръг, от твоя занаят, да останеш, доколкото е възможно, в своята среда. Иначе можеш да се обезсърчиш и да се отдадеш на всевъзможни неизпълними желания и да се опропастиш.“

„Колкото до приятелството ти с малката Сесил, господин д'Аржантон намира, и аз съм напълно съгласна с него, че това са детинщини, които трябва да се прекратят овреме; иначе те претоварват живота, размекват човека и го отклоняват от истинския и правия път. Ще направиш най-умно да прекъснеш връзките, които биха могли само да ти навредят и които не са, може би, чужди на необикновената студенина, която проявяваш към приетия доброволно и с такава голяма жар занаят. Ще разбереш, надявам се, мое мило дете, че ти говоря така за твое добро. Помисли, че навършваш петнадесет години, че имаш в ръцете си един добър занаят, едно светло бъдеще пред себе си, и гледай да не оправдаеш предсказанията на ония, които казват, че нищо добро няма да излезе от тебе.“

Любяща те твоя майка
Шарлот

„*Post-scriptum*. — Десет часа вечерта. — Миличкото ми, господата току-що се качиха в спалните. Използвам случая да прибавя едно «лека нощ» в писмото си, което бих ти казала, ако беше тук, при мене. Не се обезсърчавай, мили Жак, и, главно, не упорствай. Ти го познаваш. Много е добър, но е неумолим. Той е решил да станеш работник, и трябва да станеш. Всичките ти възражения ще бъдат напразно. По тия въпроси той е убеден. Прав ли е? Не зная. Главата ми започва да се върти от всичко, което чувам тук. Най-главното е, че не трябва да се разболяваш. Моля те, мили Жак, пази здравето си. Когато излизаш вечер, обличай се добре. Трябва да е влажно на този остров. Пази се от мъглата. И после, пиши ми чрез Аршамбови, ако имаш нужда от нещо... Имаш ли още от шоколада, за да си гризеш, когато се събудиш?... За това, за всички твои малки нужди, аз отделям всеки месец по някой франк от

парите за облеклото си. Представи си, ти ме направи пестелива. Главно, работи. Мисли, че ще дойде ден, който не е далеч, може би, в който майка ти ще може да се облегне само на твоето рамо.“

„Ако знаеш, колко съм тъжна понякога за бъдещето! И без това животът тук не е много весел, особено след последната случка. Да, аз не съм винаги щастлива. Но нали ме знаеш, скръбта ми не трае дълго. Плача и се смея в едно и също време, без да мога да си обясня защо. Впрочем, много бих сгрешила, ако се оплаквам. Той е нервен като всички артисти; но не можеш да си представиш колко великодушие и величие има в дълбочината на това човешко същество. Сбогом, мой миличък. Свършвам писмото си, което стрина Аршамбо ще пусне в пощата, когато си отива. Боя се, че не ще задържим за дълго тая добра жена. Господин д'Аржантон няма доверие в нея. Той мисли, че е подкупена от враговете му, за да краде замислите на неговите книги и драми. Изглежда, че подобни неща са ставали вече. Прегръщам те и те целувам, многообични Жак..... Всички тия малки точки са целувки за тебе.“

* * *

Зад многобройните страници на това писмо, Жак разпозна ясно две лица: назидателното и налагащо се лице на д'Аржантон и лицето на майка му, на неговата отдадена на себе си майка, която го прегръщаше от далеч и обсипваше с ласките си. Колко угнетена чувстваше той тая клета жена, колко задушена беше нейната излиятелна природа! Понеже въображението на децата превръща охотно мислите им в образи, Жак си представяше, че неговата Ида — тя продължаваше да се нарича Ида за него, — затворена в куличката на *Parva domus*, му правеше отчаяни знаци, призоваваше го на помощ, като спасител.

О, да, той ще работи, ще победи отвращението си, ще стане добър работник, ще се труди упорито и ще изкарва прехраната си, за да

извлече майка си от там, да я изтръгне от тая тирания. И, преди всичко, прибра всичките си книги, — поети, историци и философи, — в сандъчето на господин Ривал, което заключи, от страх да не би книгите да го изкусят. Не искаше да чете вече, да отваря за ума си толкова объркващи пътища. Искаше да запази всичките си сили, всичките си мисли за целта, която майка му му сочеше.

— Имаш право, малко момче, — му каза Рудик. — Книгите тъпчат главите ви с дреболии. Отвличат ви от работата. Нашият занаят няма нужда от толкова много знания; и, понеже имаш добрата воля да го учиш, ето какво ще ти предложи. Сега, вечер, и дори в неделя, имам допълнителни часове. Ако искаш, идвай с мене; като работя, ще те науча да ковеш желязото. Ще бъда, може би, по-търпелив и по-щастлив от Лебескам.

И от тоя ден това стана. Веднага след вечеря, монтажникът, натоварен с извънредна работа, завеждаше детето със себе си в пустата, угаснала и тиха фабрика, сякаш тя събираше нови сили за утрешната работа. Една малка лампа, сложена върху една работна маса, осветяваше работата на чичо Рудик. Останалата част от работилницата беше потопена във фантастична сянка, в каквато месечината обрисова предметите изцяло, без да ги различава. Имаше издатини, цепнатини, по целите дълги стени сечивата висяха закачени. Струговете бяха наредени в дълга върволица. Въжетата, дръжките на осите и макарите се кръстосваха, спрели, неподвижни, докато металическите отпадъци и стърготини блестяха на земята, скърцаха при всяка стъпка, паднали от работните маси като доказателство, че работата е прекратена.

Чичо Рудик, наведен, погълнат от работата, управляваше своите дребни уреди, с очи, втренчени през всичкото време в хронометричната стрелка. Чуваше се само бръмченето на колелото, задвижено посредством педали, и острото шумолене на водата, която падаше капка по капка върху въртящото се с всички сила колело. Изправен до майстора, Жак се мъчеше да одяла някой къс желязо, напрягаше всичките си сили, мъчеше се да обикне занаята. Но, решително, нямаше призвание за него.

— Свършено, мое клето малко момче, — му казваше чичо Рудик. — Ти нямаш усет за пилата.

Обаче малкото момче правеше всичко, което можеше, и не почиваше вече нито миг. Понякога, в неделя, майсторът го завеждаше да разгледа подробно фабриката, обясняваше му действието на всичките тия мощни машини, чиито имена бяха тъй варварски, тъй сложни, както и вида им:

„Машина за изглаждане на дупки в дръжките на осите“

„Машина за превъртане на улеи в главите на лостовете“

Той му обясняваше подробно, къс по къс, с въодушевление — всичкия тоя сбор от зацепени колела, триони, исполински майки на витла, караше го да се възхищава от чудесното съчетание на тия хиляди сглобени части, образуващи едно тъй пълно цяло. От всичките тия обяснения, Жак запомняше само едно жестоко, хирургично название, което му напомняше някакъв грамаден свредел, чието нескончаемо витло сякаш скърцаше в мозъка му. Той не можеше да победи още ужаса, който му причиняваха всичките тия несъзнателни, груби и немилостиви сили, на които го бяха предали. Движени от парата, те му правеха впечатление на зли зверове, които го дебнеха на минаване, за да го лапнат, да го разкъсат, да го направят на късчета. Неподвижни, студени, те му се струваха още по-заплашителни със своите отворени челюсти и наточени зъби, когато всичките техни разрушителни оръдия бяха прибрани и скрити, сякаш жестокостта им бе задоволена, наситена. Веднъж, обаче, той бе свидетел във фабриката, на едно трогателно тържество, което му даде да разбере по-добре от всички обяснения на чичо Рудик, че има красота и величие в тия неща.

Току-що бяха завършили една великолепа парна машина с хиляда конски сили за една държавна канонерка. Тя стоеше отдавна в помещението за сглобяване, като го заемаше почти изцяло, обиколена от рояк работници, права, сглобена, но незавършена. Жак я гледаше често отдалеч, на минаване, само през прозорците, защото никой, освен сглобачите, нямаше право да влиза там. Щом бъде завършена, тя трябваше да се изпрати в Сен-Назер, и красотата и уникалността на това изпращане се състоеше в това, че, въпреки нейната грамадна тежест и сложност на механизма, инженерите в Ендре бяха решили да я натоварят цялата сглобена, като един къс, тъй като във фабриката имаше грамадни уреди за товарене, които им позволяваха тая смела работа. Всеки ден казваха: „Това ще стане утре...“, но всеки път, в

последния миг, трябваше да се прегледа някоя дреболия, някои неща да се поправят, да се усъвършенстват. Най-после тя беше готова. Даде се заповед за натоварването ѝ на параход.

Тоя ден бе празник за Ендре. В един часа всички работилници бяха затворени, къщите и улиците — пусли. Мъже, жени, деца, всички, които живееха на острова, бяха пожелали да видят как машината ще излезе от монтажното помещение, ще слезе до Лоара и ще премине на парахода, който ще я отнесе. Много преди отварянето на голямата врата тълпата се бе струпала около помещението, чакаше шумно, вдигаше празнична глъчка. Най-после двукрилата врата на работилницата се отвори и от тъмното дъно видяха приближаването на грамадната машина, бавно, тежко, носена върху подвижна поставка, която след малко щеше да послужи за опорна точка, за да я повдигнат, и която дебели въжета, движени с пара, влачеха по релсите.

Когато тя се появи на светлината, бляскава, величествена и мощна, продължителни радостни викове я посрещнаха.

Тя се спря за миг, сякаш за да си поеме дъх и да се остави да ѝ се полюбуват, блеснала на сияйното слънце. Всред двете хиляди работници на фабриката нямаше нито един, може би, който да не бе съдействал за тоя хубав труд според дарбите и силите си. Но те бяха работили уединено, всеки на своя страна, почти пипнешком, както войникът се сражава в боя, загубен в тълпата и шума, стреляйки право пред себе си, без да мисли за действието или за ползата от своите куршуми, обвит от ослепителен червен дим, който му пречи да вижда отвъд кътчето земя, където се намира.

Сега те виждаха своята машина, изправена във всичката ѝ цялост, сглобена част по част. И бяха горди! В един миг тя бе заобиколена, поздравена с весели смехове и тържествуващи викове. Те се възхищаваха от нея като познавачи, галеха я с големите си мазолести ръце, милваха я, говореха ѝ със своя груб говор: „Как си, стара дружке?“ Леярите показваха с гордост грамадните бронзови перки: „Ние ги изляхме“, казваха те. Ковачите отговаряха: „Ние обработвахме желязото, и в нея има много наша пот!“ А медникарите чествуваха, не без основание, грамадното червено хранилище, намазано с миний, като боен слон. Всички те хвалеха метала, а инженерите, чертожниците и монтажниците славеха облика. Дори и

нашият приятел Жак каза, гледайки ръцете си: „Ах, проклетнице, ти ми струваш много пришки!“

За да се отстрани тая фанатична тълпа, въодушевена като индийско племе през празниците в Джагернат, и която грубият идол би могъл да смаже при минаването си, трябваше почти да се употреби сила. Надзирателите тичаха на всички страни, блъскайки наляво и надясно, за да отворят път; и скоро около машината останаха само триста другари, избрани между най-силните от всички работници. Въоръжени с железни лостове или впрегнати в яки вериги, те чакаха само един знак, за да задвижат чудовището.

— Готови ли сте, момчета? Хайде, вдигай!

Бодра и весела свирка прозвуча и машината тръгна по релсите; нейните мед, бронз и стомана блестяха, а скопчените ѝ лостове, кобилицы и бутала се раздвижиха с металически удари. Подобно на завършен паметник, който работниците изоставят, бяха я окичили на върха с грамадна китка от зеленина, сякаш искаха да увенчаят целия тоя човешки труд с милостта и усмивката на природата; докато долу металическата грамада напредваше тежко, горе зеленият кичур се навеждаше и се повдигаше на всяка стъпка и шумеше тихо в чистия въздух. От двете страни тълпата образуваше шествия: директорът, инспекторите, чираците, работниците, всички вървяха разбъркано, с очи, втренчени в машината; и неуморимата свирка ги водеше към реката, дето димеше един параход, наравно с пристанището, готов да тръгне.

Ето че я докараха под скрипеца, под грамадния парен скрипец на фабриката в Ендре, най-могъщият лост в света. Двама души са се качили върху поставката, която ще се издигне с нея посредством железни вериги, всички привързани над китката с един чудовищен пръстен, изкован от един само къс. Парата свири, свирката удвоява своите кратки, бързи, весели и насърчителни ноти, главата на скрипеца се навежда, подобно на голяма птица шия, хваща машината с кривата си човка и я повдига бавно, бавно, с подскачания. Сега тя е извисена над тълпата, над фабриката и над целия Ендре. Там всеки може да я види и да ѝ се възхищава колкото си иска. Тя плува в златистата слънчева светлина, като че казва сбогом на тия многобройни работилници, които са ѝ дали живот, движение, говор дори, и които тя не ще види вече. Работниците, от своя страна, съзерцавайки я,

изпитват задоволство от завършеното дело, онова необикновено и божествено вълнение, което плаща в един миг усилията на цяла година, поставя над изпитаната мъка гордостта от победените мъчнотии.

— Това се казва работа!... — шепне старият Рудик важен, с голи ръце, още цял треперещ от усилията при влаченето, и трие очите си, които едри сълзи от възхищение замъгляват. Свирката не е прекъснала своята възбудителна музика. Но скрипецът започва да се върти, да се навежда към реката, за да сложи машината върху нетърпеливия параход.

Изведнъж се чува глухо изпращяване, последвано от ужасен, раздирателен вик, който намира отзвук във всички гърди. По вълнението, което се носи във въздуха, познават смъртта, непредвидената, внезапна смърт, която си пробива път с буйна и силна ръка. За минута настава неописуем шум и ужас. Какво се е случило? Един от качените върху поставката работници е попаднал между една от повдигателните вериги, внезапно изопната при спускането, и твърдия метал на машината. „Бързо, бързо, момчета, машината назад!“ Но всяко бързане, всяко усилие да изтръгнат нещастника от ужасния звяр са напразни, свършено е. Всички глави се вдигат, всички ръце се протягат в едно върховно проклятие; жените викат, закриват очите си с шаловете си, с връзките на забрадките си, за да не видят обезобразените остатъци, натоварени на една носилка. Човекът бе смазан, пресечен на две. Буйно струящата кръв бе опръскала стоманата и медта дори до зеленеещата се китка. Не се чуват вече нито свирка, нито викове. Машината довършва движението си всред зловещо мълчание, а в това време една дружина се отдалечава към селото: носачи, жени, цяла разплакана върволица от хора.

Сега очите на всички изразяват страх. Творбата им бе станала страшна. Тя бе получила кърваво кръщение и обърнала силата си към ония, които ѝ я бяха поверили. Затова, въздишка на облекчение се изтръгва от гърдите на всички, когато чудовището застава върху парахода, който се слягва под тежестта му и изпраца две-три широки вълни до бреговете. Цялата река потреперва и като че казва: „Колко е тежка!“ О, да, много тежка! И работниците се споглеждат, потръпвайки.

Ето я, най-после, натоварена, с витлото ѝ и котлите до нея. Кръвта, която я бе изцапала, е изтрита набързо, тя е приела отново първоначалния си блясък, но не и бездушното си равнодушие. Чувстват я жива и въоръжена. Изправена и горда върху парахода, който я отнася и който като че иска по-скоро да погълне възглицата, да прекоси пространството, да отърси дима си на мястото, дето в тоя миг тя разтърсва зелената си китка. Сега тя е тъй хубава, че работниците на Ендре са забравили нейното престъпление и, поздравявайки заминаването ѝ с едно мощно и последно ура, те я следват, те я придружават с любовни погледи... Хайде, върви, машино, пътувай през световите. Следвай твоя начертан, прав и неумолим път. Върви срещу вятъра, срещу морето и бурите му. Хората са те направили доста силна, за да не се боиш от нищо. Но тъй като си силна, не бъди зла. Сдържай тая ужасна мощ, която току-що прояви на заминаване. Управлявай парахода без гняв и, главно, почитай човешкия живот, ако искаш да правиш чест на фабриката в Ендре.

Същата вечер, голям шум от смехове и веселие настана от единия край до другия на острова. При все че произшествието през деня бе изстудило малко въодушевляването, всеки служещ във фабриката искаше да се радва на подготвения празник. Това не беше вече островът на труда, запъхтян, задъхан и вечер тъй бързо заспал. Навсякъде, дори в мрачния замък, се чуваха песни, чукане на чаши зад осветените прозорци, чиито отразени надалеч светлини са смесваха в Лоара с блясъка на звездите. У Рудикови една дълга маса събираше многобройните приятели, избраните хора от работилницата. Говореха отначало за произшествието... Децата на загиналия не можели още да работят, та директорът обещал пенсия на вдовицата... После машината завладя отново всичките им мисли. Това дълго занятие, траяло няколко месеца, сега бе само спомен. Спомняха си разните случки, мъчнотиите на работата. Трябваше да чуете Лебескам, косматият исполин, как разказваше за съпротивата на метала, докато го превие в ковачницата:

— Забелязвам, че спойката не върви... Внимание! Казвам на другарите... Хайде, удрайте право! Хей, ненаситнице, бързо!

Струваше му се, че още е там. Стиснатите му пестници удряха върху масата и я караха да трепери. Очите му пламтяха, като че ковачницата отразяваше в тях огъня си. А другите клатеха одобрително глави. Жак слушаше също с любопитство, за пръв път. Той беше

новобранец всред ветераните; и допускате, че тия спомени за големи мъки навярно бяха изсушили ужасно гърлата и че всичко това не вървеше без почерпки и пиене. После започнаха да пеят; защото трябваше да се свърши така, когато хората са доста много, за да викнат в хор: *Към бреговете на Франция*. И Жак, смесвайки гласа си с тоя концерт от фалшиви гласове, повтаряше с другите:

*Да, да,
Да плуваме с песни.*

Ако обитателите на Елховника го бяха видели, биха останали доволни от него. Замургавял от чистия въздух и топлината на ковачницата, със заздравици, превърнали се в дебели мазоли пришки на ръцете, влачейки гласа си по блудкавия припев, Жак принадлежеше напълно на това общество. Той беше истински работник. И Лебескам обърна вниманието на чичо Рудик върху това:

— Слава Богу... Твоят чирак няма вече предишния си вид... Започва да стъпва в крак, дявол да го вземе!

IV ЗЕСТРАТА НА ЗИНАИДА

Във фабриката Жак чуваше често работниците да се присмиват на Рудиковото семейство. Връзката между Клариса и Нантиеца не беше тайна за никого и, като ги отдалечи един от друг, директорът, без да подозира, бе направил само неприличното им държание по-явно, падението на жената непоправимо. Докато Нантиецът стоеше в Ендре, Клариса бе защитена от самата себе си чрез почтеността на средата и почитта към съпружеската къща, защото там роднинството между двамата се чувстваше по-силно и грехът още по-отвратителен; дотогава тя можеше да противостои на любовта на хубавия чертожник. Но откакто той живееше в Сен-Назер, дето директорът продължаваше нарочно пребиваването му от месец на месец, нещата се бяха променили много. Влюбените си пишеха, срещаха си.

От Сен-Назер до Бас-Ендр има само два часа, а от Бас-Ендр до Ендре трябва да се премине само един ръкав на Лоара. Те се срещаха в Бас-Ендр. Нантиецът беше свободен, когато искаше, тъй като в работилницата на „презокеанските параходи“ не съществуваше неумолимата строгост на фабриката; Клариса от своя страна, можеше да минава реката всеки път под предлог, че отива на покупки за храни, които не се намираха на острова. Те си бяха наели една стая, малко извън селото, в една гостоприемница на широкия път. В Ендре всички знаеха за тяхната връзка, говореха за нея открито и, когато Клариса слизаше по широкия път до пристанището в работно време, всред шума на фабриката, чието вдигнато знаме я обезпечаваше откъм мъжа ѝ, тя забелязваше слаби усмивки в очите на мъжете, чиновници или надзиратели, които я срещаха, и по-смела близост в начина, по който я поздравяваха. На прага на отворените къщи, зад вдигнатите завеси за някаква домашна работа, гладене или шиене, тя долавяше враждебни лица, дебнещи погледи. На минаване тя чуваше как шепнеха на праговете на вратите: „Тя отива там... Отива там...“

Е да, тя не можеше да устои, отиваше там. Отиваше там, придружена от всеобщото презрение, умираща от срам и страх, с

наведени очи, с изпотени слепоочия, с чело, покрито с червенина, която свежият вятър на Лоара не успяваше винаги да разпръсне. Но тя отиваше там. Отпуснатите като нея същества са понякога ужасни.

Жак знаеше всичко това. Беше минало времето, когато той и Маду си блъскаха главите, за да разберат какво значи думата „кокотка“. Работилницата отваря бързо очите на децата, дори ги покварява: и работниците не се стесняваха пред него да назовават нещата с техните имена, да различават двамата братя Рудикови: „Рудик певецът“ и „Рудик рогоносецът“. И се смееха; защото в народа тоя вид срам предизвиква смехове. Това го иска старата галска кръв.

Жак не се смееше. Той съжaliaваше тоя клет мъж, тъй простодушен, тъй влюбен и тъй сляп. Съжaliaваше и тая жена, чиято слабост и отпуснатост се проявяваха дори в начина, по който завиваше косите си, отпускате ръцете си, тая вдълбочена мълчаливка, която винаги имаше вид, като че моли за прошка. Искаше му се да й заговори, да й каже: „Пазете се... следят ви... дебнат ви...“ Или да можеше да завлече високия къдрав нантиец в някой кът, да се издигне до плещите му, за да го разтърси, да го накара да се засрами: „Махнете се оттук... оставете на спокойствие тая жена!“

Но най-много го възмушаваше обстоятелството, че неговият приятел Белизер играеше роля в това безчестие. Шапкарят, когото занаятът му осъждаше да скита по пътищата, служеше за куц разносвач на двамата виновни, щедри като всички влюбени. Много пъти чиракът го бе забелязвал, че пъха писма в престилката на госпожа Рудик, взема по няколко парици, и тъй неприятно му бе, че приятелят му помага на тая отвратителна измяна, че оттогава избягваше да го среща, не се спираше да разговаря с него. Напразно Белизер кривеше лицето си с най-любезната си усмивка, напразно го заговаряше за красивата жена в Етиол и за незабравимия резен пушено: вълшебният чар нямаше вече предишното влияние. „Добър ден!“ — казваше Жак. — „Друг път... Днес нямам време.“ И отминаваше оставяйки шапкаря смяян, със зяпнала уста.

Белизер далеч не подозираше причината на тая студенина. Той тъй малко се съмняваше в това, че един ден, натоварен с едно бързо писмо за Клариса и, като не я намери у дома й, почака излизането на работниците от работилницата и подаде писмото на чирака с извънредно тайнствено изражение:

— Това е за госпожа Рудик... Шът!... Само за нея.

Върху синия плик, запечатан с малко восък, Жак позна почерка на Нантиеца. Без съмнение, той беше там, в гостоприемницата, и я чакаше.

— Бога ми! Не! — каза чиракът, като отблъсна писмото. — Аз няма да се нагърбя с тая поръчка; и дори, на ваше място, бих предпочел да продавам шапките си, отколкото да върша подобни безчестни сделки.

Белизер го загледа слисан.

— Ето на, — подзе Жак, — вие знаете добре съдържанието на писмата, които носите. Знаете го, като мене, като всички. И мислите ли, че е красиво от ваша страна, като спомагате за измамата на тоя добър човек?

Жълтото лице на продавача стана червено.

— Вие казахте лоша дума, господин Жак. Аз никога не съм лъгал никого. И всички, които познават Белизер, биха могли да потвърдят това. Дават ми да нося писма, аз ги нося, нали? Получавам в замяна малко възнаграждение и, понеже сме много души вкъщи, нямам право да го отказвам... Помислете си само! На мене чака баща ми, който не работи вече, невръстните ми братя и сестри, болният мъж на сестра ми. Всичко това не е лесно, знаете! А парите се печелят много мъчно... Когато си помисля, колко отдавна вече се изморявам, а не съм успял още да си поръчам един чифт обуца по мярка и ходя по пътищата с тия, които толкова ме убиват. Разбира се, ако бях искал да лъжа хората, бих бил по-богат, отколкото съм сега.

Говорейки така, той изглеждаше тъй честен и убедителен, че човек не можеше наистина да му се сърди. Жак се опита да го накара да разбере грешката си. Напразен труд! „Дават ми малко възнаграждение... Децата трябва да се хранят... Старият не работи вече...“ Силен с тия доказателства, Белизер не търсеше други. Очевидно, неговата честност не беше като честността на Жак. Белизер беше честен без отсенки, без изтънченост, както са простите хора, у които благородните чувства, угризенията на съвестта, се срещат само като изключение, като рядко цвете всред полски растения, случайно поникнало в почвата, или донесено от вятъра.

„Сега и аз съм от тоя народ“, помисли Жак изведнъж, като погледна рубашката си. При тая мисъл в очите му се появиха сълзи.

Тогава той подаде ръка на Белизер и се отдалечи, без да продума.

Че чичо Рудик не знаеше нищо от онова, което ставаше у дома му, в това нямаше нищо чудно, тъй като той прекарваше живота си изцяло в работилницата, заобиколен от добри хора, които почитаха сляпото му доверие, съставено от любов и простодушие. Но Зинаида, Зинаида, за какво мислеше тя? Не беше ли вече тук? Аргус беше ли загубил зрението си?

Зинаида беше тук, и дори повече от всеки друг път, защото от един месец не работеше като надничарка. Нейните добри и хитри очи бяха отворени също; те бяха дори добили необикновен блясък и живост. Тия очи казваха, на своя език, защото очите говорят, когато са доволни:

Зинаида ще се омъжи.

Те не казваха, а викаха високо това.

Зинаида ще се омъжи... Зинаида има годеник! И то красив годеник! Бога ми, един ефрейтор, служещ в митницата, добре пристегнат в зелената си униформа, с малки, войнствено засукани мустаци и шапка с галони над ушите. В цялото пристанище на Нант, което е при това доста голямо, и дето не липсват митничари, не би се намерил друг ефрейтор като Манжен. Той беше само един и щеше да принадлежи на Зинаида. Наистина, струваше й скъпо, или по-право струваше скъпо на чичо Рудик. Седем хиляди франка в хубави наполеони и банкноти, които старецът бе събирал пара по пара в продължение на двадесет години. Седем хиляди франка! Ефрейторът не се съгласяваше за по-малко. Само при тия условия той беше склонен да вижда у Зинаида правилни черти, най-тънка снага, да я предпочита пред всички работнички на Нант, пред хубавите солничарки в Ноармутие и Бург дьо Бати, които, носейки солта си в митницата, го задиряха усърдно. Чичо Рудик намираше изискванията му малко тежки. Трябваше да даде всичките си спестени пари. Ами ако умре, какво ще стане с Клариса? Ами ако има още деца? Но в случая жена му се бе показала много великодушна.

— Е, какво от това? — казваше тя. — Ти си още млад; можеш да работиш още дълго време. Ще спестяваме. Нека й дадем нейния

ефрейтор. Виждаш, че е влюбена до полуда в него.

Като влюбена жена, тя отгатваше, разбира се, любовта.

Откакто бе съзряла възможността да стане госпожа Манжен, да даде завинаги ръката си на тоя неотразим ефрейтор, Зинаида бе престанала да яде и да пие. При все че беше тъй положителна, тя потъваше в съзерцания, в безкрайни мечтания, стоеше по часове пред огледалото, за да се глади, да се оглежда, и изведнъж изплезваше езика си със смешно отчаяние. Клетото момиче не можеше да излъже себе си.

— Зная добре, че съм грозна, — казваше тя, — и че господин Манжен не ме взема за хубавите ми очи. Но това не значи нищо. Нека, преди всичко, да ме вземе. А после ще го накарам да ме обикне.

И доброто момиче поклащаше леко глава, усмихваше се с вътрешно задоволство, защото само тя знаеше какъв запас от нежност, от търпение и самопожертвование би намерил оня, който би лежал на сърцето ѝ. Натрапчивата мисъл за тая женитба, мъката да узнае дали ще стане тя, радостта, когато се увери, че работата е уредена и денят определен, бяха отклонили нейната дейна бдителност. Впрочем, Нантиецът не живееше вече в Ендре. И после, Клариса в тоя случай се бе показала тъй добра, че Зинаида бе позабравила подозренията си. Какво искате? Жената си е жена, преди да бъде дъщеря. Понякога, като шиеше прикята си, венчалната си рокля, която сама си стъкмяваше, идваха ѝ внезапно пориви на признателност; тя оставяше там напръстника, ножиците, скокваше всред белите платове и отиваше при мащехата си.

— О, мамо!... мамо!...

И я целуваше, притискаше я до гърдите си, при опасността, че може да я убоде, защото дрехата ѝ бе въоръжена с игли и карфици в това ужасно избухване на всичките ѝ шивашки дарби. И не виждаше бледността на Клариса, нито смущението ѝ. Не чувстваше треската, която гореше белите ръце на младата жена, в нейните вечно студени момински ръце. Не забелязваше нейните дълги и чести отсъствия, не чуваше какво се говореше по главната улица на Ендре. Тя виждаше и чуваше само своето щастие, живееше в радостно възбуждение, в нетърпеливо упоение.

Първото оповестяване бе вече направено, сватбата определена за след две седмици, и малката Рудикова къща беше обхваната от оная

радостна глъчка и бързина, които предшестват всяка сватба. То беше сноване насам-натам и отваряне и затваряне на вратите! Зинаида се изкачваше и слизаше по десет пъти на ден по малката дървена стълба, подскачайки като млад хипопотам. Прибавете и бърбренията на приятелките, на клюкарките, премерването на роклите и пристигането на подаръците. Годеницата получаваше много подаръци, защото това дебело момиче бе съумяло, въпреки че изглеждаше тъй рязко, да спечели любовта на всички. Жак също смяташе да ѝ поднесе един малък подарък по случай сватбата ѝ. Майка му му бе изпратила сто франка, спестени много мъчно от малкото пари, които бе получавала за облеклото си, защото поетът проверявал всичките разходи.

„... Тия пари са за теб, мили Жак, — пишеше Шарлот. — Спестих ги нарочно за теб. С тях ще купиш един малък подарък за госпожица Рудик и едни дрехи за себе си. Искам да бъдеш почетно представен на това тържество, а облеклото ти трябва да е в жалко състояние, щом, както ми пишеш, не можеш вече да носиш английските си дрехи. Потруди се да бъдеш хубав и добре да се повеселиш. Внимавай да не споменеш в писмата си за изпратените ти пари. Не споменавай за тях и пред Рудикови. Те биха искали да ми благодарят, а това би ми причинило големи мъки. Сега го е обхванала извънредна нервна чувствителност. Клетият приятел работи много. И после, колко неприятности му причиняват!“

„Всички се нахвърлят отгоре му, за да му попречат да успее. Значи, разбрано. Не казвай, че тия пари са ти изпратени от мене. Нека мислят, че сам си си ги спестил.“

От два дни Жак се чувстваше горд, че има толкова пари в джоба си. Действително, златните пари уравничиха походката му, придадоха му жива веселост, пълна със самоувереност. За него щеше да бъде празник да се види с нови и чистички дрехи, а не с тая ужасна къса рубашка, прана вече толкова пъти. За това той трябваше да отиде в Нант и очакваше идната неделя с нетърпение. Да отиде в Нант! Още един празник за него; и най-много го трогваше мисълта, че всичките тия радости дължеше на майка си. Едно нещо го затрудняваше: изборът на подарък за Зинаида. Какво се подарява на младо момиче, което се омъжва? Какво може да ѝ направи удоволствие? Как да отгатне какво ѝ липсва всред купчината от скъпоценности и накити, които падат в кошничката на годениците, като окончателно сбогом на

всички детинщини, на всичките гиздости на тяхната младост? Би трябвало да види какво имаше тя.

Жак мислеше за това в една зимна вечер, връщайки се у Рудикови. Беше тъмно тая вечер. Близо до къщата той се блъсна в някого, който тичаше до самите стени.

— Вие ли сте, Белизер?

Не му отговориха, но като бутна вратата, чиракът видя ясно, че не се беше излъгал: Белизер беше излязъл от там. Клариса беше в антрето с разчорлена от вятъра коса, побледняла от уличния студ и тъй захласната, че дори пред Жак продължаваше да чете писмото, което държеше, при снопа светлина, идеща от стаята. Това писмо трябваше да ѝ известява нещо необикновено. Тогава Жак си спомни, че през деня разправяха в работилницата, че Нантиецът загубил много пари в Сен-Назер в игра на карти с механиците на един английски кораб, пристигнал неотдавна от Калкута. И се питаха как щеше да плати той тоя път и дали не щеше да се самоубие. Това несъмнено известяваше писмото; то се виждаше достатъчно по вълнението на Клариса.

В стаята Зинаида и Манжен бяха сами. Чичо Рудик, заминал от сутринта за Шатобриан, дето се намираха книгата на дъщеря му, щеше да се завърне едва на другия ден; това не пречеше на хубавия ефрейтор да дохожда да задиря годеницата си и да вечеря в Ендре, дето присъствието на госпожа Рудик оправдаваше неговото пребиваване. Впрочем, ефрейторът изглеждаше много спокоен, съвсем безопасен и напълно заслужаваше прозвището на годеник, сух и студен като глаголно време. В тая минута той се бе излегнал на креслото на чичо Рудик, с крака върху скарата на камината и, докато Зинаида, пременена, причесана от мащехата си, зачервена и пристегната, довършваше нареждането на масата, Манжен ѝ разказваше много важно за митническите тарифи, какво се плащало за маслените зърна, за индигото, за морунения хайвер, за да влязат в Нантското пристанище.

Това е нищо, нали? Е добре, любовта е такъв фокусник, че Зинаида примираше от удоволствие при всяко число и понякога спираше нареждането на масата, развълнувана до дъното на душата си от тия подробности за митата и транзита като от прелестна музика. Влизането на чирака обезпокои влюбените, отдадени още отсега на спокойния мир на семейните разговори.

— Ах, Боже мой, ето Жак! Трябва да е вече доста късно. А супата не е подправена. Бързо в избата, мили Жак! Ами мама къде се е дянала?... Мамо!

Клариса влезе, много бледа още, но успокоена, оправила косите си и изтърсила суграшицата от мокрите си дрехи.

„Клетата жена“ — мислеше си Жак, като я гледаше, как се мъчи да яде, да говори, да се усмихва и да пие една след друга големи чаши вода, като че за да задуши ужасното вълнение, което притискаше гърлото ѝ. Зинаида не забелязваше нищо. Загубила в радостта си охотата за ядене, тя не вдигаше очи от чинията на ефрейтора и като че се възхищаваше от величественото спокойствие, с което той унищожаваше всичките късове, които му поднасяха, без да прекъсне нито за миг своето научно изложение върху сравнителната тарифа на говеждата лой и свинската мас. Тоя Манжен беше олицетворение на митницата. Добър разказвач, изразявайки се с избрани думи, бавно, методично, но все пак не тъй бавно както ядеше, защото той не поглъщаше нито един зальк хляб, без да го огледа, изследва, опипа от всички страни; същото правеше и с виното: вдигаше всеки път чашата си до лампата и изследваше питието преди да го изпие, като че подозираше някоя измама, готов да спре тъкмо на устните си контрабандната течност или забранената стока. Затова, когато биваше тук, яденето не свършваше. Тая вечер особено Клариса като че едва го търпеше. Тя не стоеше на едно място, отиваше до прозореца, слушаше чукането на суграшицата по стъклата на прозорците, после се завръщаше при масата и казваше:

— В какво лошо време ще трябва да се върнеш, клетки ми Манжен! Бих желала да си вече вкъщи.

— О, не и аз! — каза Зинаида с такова невинно изражение, че всички започнаха да се смеят, а най-силно самата тя. Но все пак забележката на Клариса подейства: ефрейторът, като прекъсна дългата си реч върху митата на хранителните произведения, стана, за да си върви. Но не си отиваше така бързо и приготовленията за заминаването му позволяваха всеки път на дебелата Зинаида да използва като милост още четвърт час към вечерния престой. Трябваше фенера да се запали, наметката да се закопчее. Доброто момиче вършеше всичко това; и ако знаехте колко дълго трябваше да търка кибрита и колко мъчно се закопчаваха служебните ръкавици!

Най-после годеникът е завит. Качулката е нахлупена над очите му, шалът е праметнат два-три пъти около врата му и здраво стегнат, уверявам ви, от две яки ръце; сега той прилича на водолаз, съвсем потънал в непромокаемото си облекло. Дори в този му вид Зинаида го намира великолепен и, изправена на прага на вратата, с малко нажалено от раздялата сърце, тя гледа неспокойно как се смалвява по съвсем тъмната улица на Ендре този пленителен ескимоски силует, придружаван от клатушкация се фенер. Мащехата ѝ се принуждава да я търси.

— Хайде, Зинаида, влизай вече.

И при тия думи в гласа на Клариса се чувства нетърпеливо трептене; нима любовната загриженост на младото момиче я сърди? С течение на времето тая нервна раздражителност само се увеличава и не избягва от погледа на приятеля Жак. Все пак разговарят, подреждайки трапезарията. От време на време Клариса гледа стенния часовник и казва: „Колко е късно!“

— Стига да не изпусне влака..., — отговаря Зинаида, която мисли само за годеника си и, откакто е заминал, го следи по целия му път — ... Ето го на края на острова... Той вика лодкаря... Качва се в лодката...

— Трябва да е студено по Лоара! — завършва тя нависоко бляна си.

— О, да, много студено!... — отговаря мащехата, треперейки; но не за хубавия ефрейтор се безпокои тя. Часът бие десет. Тя става живо, като на пружина, както когато искаме да изпъдим досадни хора, и казва:

— Да си лягаме ли вече?

После, като вижда, че чиракът се готви да заключи окончателно вратата, тя се втурва да го спре:

— Не трябва, не трябва. Аз заключих, да се качваме.

Но Зинаида не преставаше да говори за своя Манжен.

— Добре ли изглеждат русите мустаци? Как мислиш, Жак? Колко плащат за внасяне на масло... маслодайните семена?

Жак не си спомня. Ще трябва да пита пак Манжен. Тоя тарифен въпрос е тъй занимателен!

— Ще си лягате или не? — пита госпожа Рудик, като се преструва, че се смее, но цяла трепери. Всичко се прекратява. И

тримата се изкачват по малката стълба.

— Хайде, лека нощ! — казва мащехата, като влиза в стаята си. — Умирам за сън.

Очите ѝ обаче блестяха. Жак стъпва вече върху стълбата за таванската си стая; но стаята на Зинаида тая вечер е тъй задръстена със сватбени подаръци, че той не устоява на желанието да ги разгледа.

Хубав случай да узнае каквото му трябваше. През деня бяха идвали приятелките на Зинаида. Всички съкровища бяха извадени и стояха още тук, разстлани върху широкия скрин, дето една восъчна Богородица с детето Исус изпъкваше с белотата си. До нея дванадесет позлатени лъжички блестяха в своята отворена кутия, после едно сребърно кафениче, един молитвеник със закопчалки, една кутия за ръкавици — за мъжки ръкавици, Бога ми! — а наоколо смачкани хартии, сини и розови панделчици, с които са били вързани всичките тия пристигнали от замъка подаръци. После идеха по-скромните подаръци от жените на чиновниците и майсторите. Булото и венецът в кутии, изпратени от Нант и подарени общо от госпожите Керкабелек и Лебелегик; госпожа Лемоалик беше изпратила един стенен часовник; госпожа Лебескам — една покривка за маса, други — плетени с куки работи, един стъклен пръстен, една икона, едно стъкле с парфюм и, най-последно, двама „младоженци от градчето Батс“ от мидени черупки: две твърди малки кукли, облечени с раковини, чиито разнообразни бои изобразяваха живописната местна носия — позлатеният нагръдник върху дебелия синя пола на булката и късото палто, бухналите панталони на мъжа.

Зинаида показваше гордо всичките тия съкровища и отново ги завиваше грижливо едно след друго. Чиракът се провикваше от възхищение и мислеше през всичкото време: „Какво ли бих могъл да ѝ подаря аз?“

— Ами прикята ми, Жак? Ти не си виждал прикята ми? Чакай.

Тя взе един ключ от една чаша върху скрина, отвори едно чекмедже, извади от там друг кован и много стар ключ, който отключваше дъбовия семеен долап от сто години насам. Двете му врати се отвориха и от вътре лъхна приятна миризма на пране и перуника; и Жак можа да се възхити от високите купища жълто-червени чаршафи, тъкани от първата госпожа Рудик, и от натрупаните бели долни дрехи, изработени, накъдрени, надиплени от тия изкусни

бретонски ръце, които умеят тъй тънко да гладят и диплят стихари и забрадки.

— Малко ли е? — казваше Зинаида тържествуваща.

Истината е, че никога у майка си, въпреки че нейният огледален долап беше препълнен с везби и тънки дантели, Жак не бе виждал толкова бели дрехи, наредени тъй красиво.

— Но това не е най-хубавото, мили приятелю Жак. Гледай тук.

И като повдигна една тежка купчина фусти, тя му показва касичка, мушната във всичките тия бели платна, като че тя бе булката.

— Знаеш ли какво има вътре?... Моята зестра. — Тя каза това гордо. — Моята мила зестра, моята хубава зестрица, която ще направи след две седмици да ме наричат госпожа Манжен. Тук има сребърни и всевъзможни други пари: бели, жълти. Нали татко Рудик ме е направил богата? Всичко това е мое, за моя мил Манжен. О, като си помисля за това, иска ми се да се смея и да плача едновременно, да скачам дори!

В порив на смешна радост, дебелото момиче, като прищипна полата си от двете страни и като разпери пръстите си във въздуха, започна да играе пред любимата касичка, на която дължеше щастиято си, когато едно почукване на стената я прекъсна внезапно.

— Слушай, Зинаида, остави детето да си легне. Знаеш добре, че трябва да става рано.

Клариса говореше сега с много сърдит, много променен глас. Малко засрамена, бъдещата госпожа Манжен затвори касичката си, казаха си лека нощ с тих глас, Жак се изкачи по стълбичката за таванската стаичка и след пет минути малката къща, вцепенена под снега, люляна от вятъра, изглеждаше заспала като съседните ѝ къщи в нощната тишина и покой. Но маската на къщите е също тъй лъжлива, както маската на хората и, докато прозорците на тая къщичка са затворени като натежали от сън клепки, в нея се разиграва най-трогателната и най-мрачна драма.

Тя става в трапезарията на долния етаж на Рудиковата къща. Лампата е угасена. Осветени само от отблясъка на пламтящите въглища в камината, един мъж и една жена стоят един до друг в дъното на стаята. При своенравните движения на тоя пламък, лицето на жената се покрива с внезапна червенина, като че от срам. Мъжът е на колене. От него се вижда само хубавата му къдрава коса, отхвърлена

назад, яката му и гъвкава снага, огъната в положение на обожание, на молба.

— О, много ти се моля! — казва той съвсем тихо, — много ти се моля, ако ме обичаш...

Какво може да иска той още от нея? Какво може да му даде тя повече? Не е ли всецяло негова, по всяко време и навсякъде, и въпреки всичко? Дотогава тя бе почитала само едно нещо — къщата на мъжа си. Е добре! Достатъчно беше Нантиецът да направи само един знак, да напише само една дума: „Ще дойда тази нощ... остави вратата отворена“, за да я накара да му отдаде тая последна частица от своята чест, да загуби оня вид спокойствие, което дори най-виновната жена намира в никога неомърсената къща.

Тя не само че беше оставила вратата отворена, както той искаше, но, след като другите бяха легнали, се беше сресала отново, бе облякла любимата му рокля, бе турила обиците, които той ѝ бе подарил: беше се потрудила да се направи много хубава за тая първа любовна нощ. Какво му беше нужно още? Навярно нещо ужасно, невъзможно, нещо, което тя не притежаваше. Иначе как би устояла на страстното притискане на тия две обвити около нея ръце, на красноречивата молба на тия пламнали от трескаво желание очи и на тая уста, опряна о нейната?

Обаче тя, тъй слаба и тъй мека, не отстъпваше. Намираше съпротивителна сила срещу изискванията на този мъж, и в гласа ѝ звучеше бунт и възмущение: „О, не!... не... не може... Това е невъзможно.“

— Слушай, Клариса, нали ти казвам, че ще бъде само за два дни. С тия шест хиляди франка ще платя най-напред петте хиляди, които загубих, и после, с останалите, ще спечеля цяло богатство.

Тя го гледаше с изражение на смайване и ужас, после потрепера с цялото си тяло и каза:

— Не, не, това не може.

Би могло да се каже, че тя отговаряше не толкова на него, колкото на себе си, на някаква съблазнителна мисъл, която искаше да сподави със съпротивата си. Тогава той удвои нежността и настойчивите си молби; а тя се мъчеше да се отдалечи от него, да избяга от тия целувки, от тия милувки, от тия страстни прегръдки, в

които той приспиваше обикновено честността и съвестта на това слабо създание.

— О, не, моля те, не мисли вече за това. Да потърсим друго средство.

— Казвам ти, че няма друго.

— Напротив, има; слушай. Аз имам една много богата приятелка в Шатобриан, дъщерята на бирника. Бяхме другарки в манастира. Ще ѝ пиша, ако искаш. Ще ѝ поискам тия шест хиляди франка като за себе си.

Тя говореше всичко, което ѝ минаваше през ума, всяка появила се там мисъл, за да избегне натрапчивата му молба. Но той се съмняваше в думите ѝ, клатеше глава.

— Това е невъзможно, — каза той. Парите ми трябват утре.

— Е, добре, знаеш ли, трябва да отидеш при директора. Той е много добър човек и много те обича. Може би...

— Той? Какво говориш! Той ще ме изпъди от фабриката. Ето какво бих спечелил. А като си помисля колко просто би било всичко това! След два дни, само след два дни, ще ти върна парите!

— О, така казваш ти!...

— Казвам го, защото съм уверен в това. В какво искаш да ти се закълна? — И като виждаше, че няма да я убеди, че тя се затваряше накрая в онова непреодолимо мълчание, в което слабите се окопават срещу себе си и срещу другите, той изтърва тия зловещи думи: — Сгреших, че ти говорих за това. По-добре би било да не бях ти говорил нищо, да се кача горе и да взема от долапа каквото ми трябва.

— Но, нещастнико, — прошепна тя, треперейки, защото се изплаши, че той би могъл да направи наистина това, което казваше, — ти не знаеш, че Зинаида гледа парите си всеки ден, че ги брои, преброява... Дори тая вечер я чух, като показваше касичката си на чирака.

Нантиецът трепна:

— А, наистина ли?

— Ами да,... клетото момиче е тъй щастливо... Това би я убило... Впрочем, ключът не е на долапа.

Като забеляза изведнъж, че спорейки, тя нарушаваше непоколебимостта на отказа си, че всеки от доводите ѝ можеше да послужи за оръжие срещу нея, тя млъкна. Най-лошото бе, че те се

обичаха, че си казваха това, като срещаха погледите си, като съединяваха устните си в промеждутъците на тая тъжна препирня. И тоя дует беше ужасен, защото напевът и думите му си подхождаха тъй малко.

— Какво ще стане с мене? — повтаряше клетникът всеки миг. Ако не платеше тия загубени в играта пари, той щеше да бъде опозорен, изпъден от всякъде. Той плачеше като дете, слагаше главата си върху коленете на Клариса, зовеше я: — Вуйно... мила ми вуйничке...

Не молеше вече любовникът, а детето, на което Рудик бе служил за баща и което всички вкъщи бяха глезили. Клетата жена плачеше заедно с него, но без желание да отстъпи. Тя продължаваше да казва през сълзи: „Не,... не... това е невъзможно“, залавяйки се за едни и същи думи, като удавник за отломък от разбит кораб, който той е уловил и стиска със сгърчените си ръце. Той стана внезапно:

— Не искаш ли!... Добре тогава. Зная какво трябва да направя. Сбогом, Клариса! Аз не ще преживея този срам.

Той очакваше вик или избухване.

Нищо подобно.

Тя отиде право към него:

— Ти искаш да умреш. Е добре, и аз също! Омръзна ми тоя престъпен, лъжлив живот, в който принудената да се крие любов се крие тъй добре, че не може вече да се намери. Хайде, ела!

Той я задържа:

— Как! Ти искаш... Какво безумие! Възможно ли е това?

Но той бе изчерпал доводите си, насилието. Изпитваше глух гняв пред внезапния бунт на тая воля. Мисълта за престъплението упояваше мозъка му.

— О! Това е много глупаво, най-после, — каза той, като се втурна към стълбата.

Клариса бе стигнала преди него там и го спря на първото стъпало:

— Къде отиваш?

— Остави ме... остави ме... Това трябва да стане.

Той заекваше.

Тя се залови за него:

— Не прави това, моля те.

Но упоението го обхващаше; той не слушаше нищо.

— Пази се... ако мръднеш, ще извикам... ще викам за помощ.

— Е добре, викай! Всички ще узнаят, че сестриният син на мъжа ти е твой любовник и че любовникът ти е крадец.

Той ѝ каза това съвсем отблизо, защото те говореха много тихо в тая борба, обхванати въпреки волята си от оная почит към тишината и съня, която нощта носи в себе си. При червената светлина на гаснещия огън на огнището, той ѝ се видя такъв, какъвто беше в действителност: буйното вълнение разкриваше движенията на душата му, разстройваше всички черти на лицето му. Тя видя големия му честолюбив нос с разширени ноздри, тънките му устни, кривогледите му очи вследствие гледането на картите. И помисли за всичко, което беше пожертвувала за тоя човек, и как се бе разхубавила за тая любовна нощ, първата, която прекарваха заедно.

О, ужасна, страшна любовна нощ!

Внезапно я обхвана дълбоко отвращение от него и от себе си и всичките ѝ сили я напуснаха. И докато злодеят се качваше по стълбата, вървеше пипнешком из старата бащина къща, на която познаваше всичките кътища, тя падна върху канапето, мушна главата си във възглавниците, за да задуши хлипанията и виковете си, нищо да не вижда вече, нищо да не чува.

V ПИЯНСТВО

Часът нямаше още шест сутринта.

По улиците на Ендре беше тъмна нощ. Тук-там, зад прозорците на хлебарниците и кръчмите, няколко задимени светлини се появяваха в мъглата, като зад намаслена хартия, но бледите им лъчи не можеха да проникнат навън. В една от тия кръчми, до запалената и бумтяща печка, сестринецът и чиракът на чичо Рудик седяха, разговаряха и пиеха.

— Хайде, Жак, още по чаша.

— Не, благодаря, господин Шарл. Аз не съм навикнал да пия. Страх ме е да не ми стане лошо.

Нантиецът започна да се смее.

— Хайде де! Един парижанин като тебе... шегуваш се... Хей! *Минцинго*, две чаши от бялата, и по-скоро!

Чиракът не посмя да откаже. Вниманието, което му оказваше един тъй хубав човек, го ласкаеше извънредно. И имаше за какво. Тоя обикновено горд и надменен чертожник, който в продължение на година и половина не му бе продумал дори и три пъти, тая сутрин го бе срещнал случайно в Ендре, бе му направил честта да тръгне с него като с другар, да го заведе в кръчмата и да го почерпи три чашки с разноцветно съдържание. Това беше тъй необикновено, че отначало Жак изпитваше недоверие. Нантиецът изглеждаше тъй особен и го питаше упорито: „Наистина, няма ли нищо ново?“

Чиракът си мислеше: „Ако мислиш, че ще се нагърбя с твоите поръчки като Белизер...“

Но това лошо впечатление не трая дълго. След втората чашка от бялата той се почувства по-свободен, по-спокоен. Най-после тоя Нантиец не изглеждаше лош човек, а по-скоро заблуден от страстите си нещастник. Кой знае? Липсваше му може би само една протегнатата ръка, един приятелски съвет, който да го вкара в правия път, да го накара да се откаже от играта на карти, да го принуди да почита къщата на вуйчо си.

При третата чашка Жак, обхванат от внезапен порив, от необикновена сърдечна топлина, предложи приятелството си на Нантиеца, който го прие с благодарност и, станал негов приятел, стори му се, че може да му даде няколко съвета:

— Искате ли да ви кажа нещо, Шарло?... Ето какво... вярвайте ми... не играйте вече на карти.

Ударът попадна право в целта и трябва да подейства, защото устните на чертожника помръднаха нервно, навярно от вълнение, и той изпи бързо ракията си. Като видя действието на думите си, Жак продължи:

— И после, вижте! Искам да ви кажа и друго нещо.

За щастие гласът на кръчмаря го прекъсна, защото в тоя случай Нантиецът мъчно би прикрил впечатленията си.

— Хайде, момчета, камбаната бие!

В студения утринен въздух еднообразният и зловец звън се смесваше с шумното движение на мълчаливата тълпа, с кашлиците и тракането на дървените обуца по стръмните улици.

— Хайде, трябва да вървя, — каза Жак.

И тъй като приятелят му бе платил първите две чашки, той настоя безусловно да плати третата, щастлив, че може да извади един наполеон и да го хвърли на масата с думата „Плаща“.

— Я гледай, жълтица!... — каза кръчмарят, несвикнал да вижда подобни пари да излизат от джобовете на чираците. Нантиецът не каза нищо, но потрепера... Нима Жак бе ходил при долапа? Жак тържествуваше, като видя учудването им.

— О, имам още! — каза той, като потупа джоба си; после, като се наведе до ухото на чертожника, каза: — С тях ще купя подарък на Зинаида.

— Наистина ли? — каза Нантиецът, усмихвайки се злобно.

Кръчмарят продължаваше да върти парата в ръцете си някак неспокойно.

— Ама бързайте, де! — му каза Жак. — Ще направите да пропусна знамето.

Наистина, камбаната звънеше още, но бавно, с все по-редки удари, сякаш глас не ѝ достигаше за последните зовове. Най-последните бяха върнати и двамата излязоха под ръка.

— Колко жалко, приятелю Жак, че си принуден да се завърнеш в тоя затвор! Параходът за Сен-Назер минава само след един час. Бих бил много щастлив, ако мога да остана още малко с тебе! Твоите думи ми действат наистина много благотворително. Ах, ако винаги ме бяха съветвали така!

И повлече леко чирака към Лоара. След голямата топлина в кръчмата, уличният студ го обхвана, дошъл след третата изпита чашка. Той вървеше като замаян, спъваше се на всяка стъпка и, тъй като се плъзгаше върху поледицата, опираше се с всички сили на ръката на новия си приятел, за да не падне. Струваше му се, че някой го беше ударил силно по главата, или че притискаха черепа му с оловна шапка. Но това трая само няколко минути.

— Почакайте, — каза той. Струва ми се, че камбаната не се чува вече.

— Не е възможно!

Те се обърнаха. Бледа зора бе разкъсала небето и го осветяваше над фабриката. Знамето беше изчезнало. Жак беше ужасен. За пръв път му се случваше подобно нещо. Но от двамата по-отчаян беше Нантиецът.

— Грешката е моя, грешката е моя, — казваше той. И предлагаше да отиде да намери директора, да го помоли настойчиво, да му обясни, че той единствен беше виновен.

— Не! Оставете, няма да умра, ако ми отбележат едно отсъствие върху надзорната дъска. Ще ви придружа до парахода и ще се завърна за камбаната в десет часа. Така ще мина само с мъмрението на високия Лебескам.

Тъкмо от това мъмрене той се боеше. Но страхът бе сподавен от радостта, от гордостта, която изпитваше, като вървеше под ръка с Нантиеца, и от убеждението, че го навежда към честни чувства. И сега пак му говореше в същия смисъл, слизайки към реката под високите, побелели от скреж дървета; той влагаше толкова жар в думите си, че не чувстваше неприятния утринен студ, нито северния вятър, който духаше ужасно, остър като нож. Говореше за почтения чичо Рудик, тъй добър, тъй нежен, тъй доверчив; за Клариса, която, при все че имаше всички условия, за да бъде щастлива, възбуждаше съжаление с бледността си и с блуждаещите си понякога очи.

— Ах, ако я бяхте видели тая сутрин, когато излизах от къщи! Тя беше тъй бледа, изглеждаше като мъртвец.

Като говореше така, чиракът почувства, че ръката на Нантиеца потреперва под неговата, от което заключи, че все още имаше сърце у тоя момък.

— Ами не ти ли каза нещо, Жак? Наистина, нищо ли не ти каза?

— Нищо, нито дума. Зинаида ѝ говореше, но тя не отговаряше. Нищо не хапна. Боя се да не е болна.

— Клетата жена!... — каза Нантиецът с въздишка на облекчение, която детето взе за тъга и почувства състрадание.

„Стига за сега“, мислеше то. „Не трябва да го огорчавам повече.“

Те се приближиха до пристанището. Параходът не беше дошъл още. Гъста мъгла покриваше реката от единия бряг до другия.

— Да влезем ли там? — каза Нантиецът.

Той посочи една дървена барака с пейки вътре в нея, дето работниците се подслоняваха в лошо време, очаквайки лодкарите. Клариса познаваше добре тая барака! И бабичката, която продаваше в един кът ракия и кафе, бе видяла много пъти госпожа Рудик да чака минаващата лодка и да прекосява Лоара в най-лошо време.

— Тая сутрин студът щипе, момчета! Няма ли да си пиинете нещо?

На Жак му се искаше много да пийне, но при условие той да плати. Дори направи знак на един дежурен моряк, който зъзнеше до семафора, да дойде да пие с тях. Морякът и Нантиецът глътнаха ракията на един дъх. Чиракът направи като тях, но не можеше да им подражава в лакомата усмивка, в самодоволното „Ах!“, което морякът изрече, триейки устата си с opakото на ръкава. Ужасно питие! На Жак му се стори, че е погълнал всичката желязна сгурия на ковачницата. Внезапно едно изсвирване проряза мъглата. Параходът за Сен-Назер! Трябваше да се разделят, но си обещаха да се видят пак.

— Ти си славно момче, Жак, и аз ти благодаря за добрите ти съвети.

— Оставете, не струва и да се говори за това, — отговори Жак, като стисна силно ръката на Нантиеца и остана много учуден, че се чувства тъй развълнуван, сякаш се разделяше завинаги с един приятел от двадесет години. — Шарло, помнете главно какво ви казах. Не играйте вече на карти.

— О, не, никога вече! — каза Нантиецът, бързайки да се качи на парахода, за да не би младият му приятел да го види, като прихне да се смее.

След като Нантиецът замина, Жак не поиска ни най-малко да се върне във фабриката. Той почувства необикновена веселост в сърцето си, кипеж в жилите си, нужда да вика, да тича, да ръкомаха. Дори разстланата бяла мъгла над Лоара, прорязана от големи черни кораби, които се плъзгаха по средата ѝ като китайски сенки, му се струваше весела, привлекателна, сякаш му бяха израснали криле, за да я прекоси. В замяна на това, струваше му се зловец всичкият оня шум на чуковете и на медните котли, онова глухо хъркане, от които искаше да избяга. Най-после, дали ще отсъства цял ден или само няколко часа, мъмренето на Лебескам не ще да е заради това по-строго. Тогава му хрумна следната хубава мисъл: „Тъй като съм дошъл дотук, защо да не се възползвам от случая да отида в Нант, за да купя подаръка за Зинаида?“

Ето го в лодката, после в Бас-Ендр, после на гарата, пренесен, както му се струваше, по вълшебен начин, — толкова всичко му беше лесно и леко тая сутрин. Но на гарата се оказа, че няма да има влак до обед. Как да прекара времето? Чакалнята беше студена и пуста. Вън вятърът духаше. Жак влезе в една кръчма, повече посещавана от работници, отколкото от селяни, макар че бе извън града; вместо надпис, на варосаната ѝ лицева страна бяха написани с черни букви думите: *Тук, молим*, същият зов, който се чуваше в ковачницата, когато желязото е горещо и с който призоваваха другарите да го удрят. Лъжлив надпис като всички надписи, защото тук не ставаше дума за коване на желязо.

При все че беше рано, почти по всички маси имаше мъже; масите бяха осветени от газови лампи, чиито нездрав пушек се смесваше с тоя на лулите и затова въздухът бе тежък. В *Тук, молим* се виждаха само мръсни лица, мързеливи работници с изцапани с вино и кал рубашки, уморени от пиянски сън ръце, всички нередовни люде, подлеци, несретници в труда, които кръчмата дебне в околностите на фабриката, които привлича с предателската изложба на наредените стъклета, пълни с цветна и прикрита спиртна отрова. Задушен от пушека, замаян от смътната глъч, чиракът се колебаеше да седне на пейките до другите, когато чу, че някой го вика от дъното:

— Ей, Ацтек, ела тук!

— Я гледай, Гаскон!

Гаскон беше работник от Ендре, изпъден неотдавна за пиянство. До него, на същата маса, седеше един моряк, или по-скоро шестнадесет-седемнадесет годишен моряшки ученик, чието голобрадо и повехнало вече лице, с мекушави и отпуснати устни, се подаваше от широката, синя яка с дръзка разпуснатост.

— И ти ли излезе от релсите, другарю? — каза Гаскон с оная другарска близост, която свързва лошите работници. — ... Колко навреме попадна! Ще пиеш ли по чаша с нас?

Жак прие и между тях стана оживена размяна на учтивости и разноцветни стъклета. Моряшкият ученик се понрави особено на Жак. Той носеше красивото си облекло тъй самохвално и смело! И после, каква самоувереност, каква дързост, без страх нито от Бога, нито от стражарите! Колкото млад и да беше, той бе обиколил два пъти земното кълбо и говореше за Ява и явайките като да бяха насреща, на другия бряг на Лоара. Ах, с какво удоволствие чиракът би разменил плетената си жилетка, късата си рубашка и широките си гащи за мушамената шапка, дръзко накривена върху бръснатата глава на ученика и за хлабавия син колан, излинял от слънцето и морската вода! Това поне се казва занаят, истински занаят, пълен с приключения, опасности и пространства. Но морякът се оплакваше от него:

— Много чорба за толкова малко месо!... — казваше той всяка минута.

Жак се възхищаваше от изречението, намираше го много духовито:

— Много чорба за толкова малко месо!... О, какви юнаци са тия моряци!

— Като в Ендре, — прибави Гаскон. — Същинска барака!... — И той зареди проклетия против директора, надзирателите, против тая купчина от никаквици, които стоели със скръстени ръце, докато те се изтрепвали от работа за тях.

— Наистина, за това би могло много да се говори... — каза Жак, който си спомни внезапно блудкавите изречения на певеца Лабасендр върху правата на работника и тиранията на капитала. Езикът на приятеля Жак тая сутрин бе развързан като краката му. Малко по малко красноречието му накара да замлъкнат всички бърбрения в кръчмата.

Слушаха го. Шушнеха близо до него: „Много е хитро това хлапе; вижда се, че иде от Париж“. За да произведе по-силно впечатление, му липсваше само кълтящият глас на Лабасендр, а неговият беше пресипнал като на младо петле; едва възмъжал, в тоя глас детските меки звуци звучаха наред с преждевременните басови ноти и долитаха до него от много далече в тоя миг, сякаш изпращаше думите си нейде много високо над главата си. Скоро онова, което казваше, стана смътно, тъй неясно дори за самия него, че той говори отначало без да се разбира, после почувства като че нещо го обвива и клатушка, сякаш се бе впуснал подир мислите си в коша на балон, чието движение причиняваше болки в сърцето му и го замайваше съвършено.

... Някаква хладина по челото възвърна съзнанието му. Той седеше на брега на Лоара. Как се бе озовал тук до тоя моряк, който мокреше слепите му очи? Мъчително отворените му очи мигаха често на дневната светлина; отпосле той забеляза насреца си дима на фабриката, а съвсем близо — един рибар, прав в лодката си, издигаше платното и се готвеше за заминаване.

— Е, сега по-добре ли ти е? — попита моряшкият ученик, като усукваше кърпата си.

— Да, много добре съм, — отговори Жак, треперейки от студ, с тежка глава.

— Тогава да се качваме!

— Какво? — каза Жак много учуден.

— Е, да. Ще отидем в Нант. Не си ли спомняш, че нае лодката на този моряк преди малко, в кръчмата. Ето и Гаскон иде с храната.

— Храната?

— Дръж, приятелю, връщам ти останалите пари, — каза ковачът, носещ голяма кошница, от която стърчеха резени хляб и гърла на стъклетата — ... Хайде, хоп! На път, момчета! Вягърът е добър. След един час ще бъдем в Нант; там съвсем ще излезем от релсите.

Тогава Жак си представи за миг много ясно онова, което щеше да прави, бездната, в която потъваше. Поиска му се да скокне в лодката на превозвача, привързана недалеч от тук, за да се върне в Ендре, но за това трябваше да напрегне волята си, а не можеше.

— Ела де! — му извика моряшкият ученик. — ... Ти си още малко бледничък, но като обядваш, ще се съвземеш.

Чиракът не се възпротиви, качи се в лодката заедно с другите. Сега му оставаха още три наполеона, достатъчни да си купи дрехи и един малък подарък за Зинаида. Тъй че пътуването му за Нант не ще бъде напразно. Впрочем, преминаването му от най-противоположните впечатления и от най-черната тъга към едно необяснимо задоволство беше последица на състоянието, в което се намираше.

Седнал сега с другите в дъното на лодката, той ядеше с удоволствие; охотата му бе възбудена от острия и солен морски ветрец, който караше лодката под ниското, истинско бретонско небе, навеждаше я настрана като птица, която пори водата с едното си крило... Въжетата скърцаха, платното се издуваше изцяло и, при пляска на вълните, двата бряга разгъваха крайбрежни и познати гледки, силуети на рибари, на перачки, на овчари, чиито овци по окосената трева приличаха отдалеч на големи буболечки. Жак виждаше всичките тия неща и свръхвъзбуденото му въображение извращаваше, украсяваше с поетически образи околните изгледи. Той си спомняше някои четива, морски приключения, разкази за далечни пътешествия, на които съседният моряк и срещаните големи параходи, които лодката избягваше на минаване, не бяха чужди. Защо в паметта му изпъкваше постоянно английската картинка от едно старо издание на Робинзон Крузо, което той имаше, когато беше съвсем малък? Върху жълтата и изтъркана страница Робинзон лежеше в голяма люлка, с чаша ракия в ръка, всред пияни моряци, всред остатъци от пир, а отдолу имаше надпис, който Жак помнеше от десет години: „*И в една безпътна нощ забравих всичките си добри решения*“. Може би защото в тоя миг се търкаляха празни стъклетата в лодката, имаше разляно вино, хора, легнали всред остатъци от ядене. Жак не знаеше нищо положително. Но летежът на чайките, заблудени от вятъра и въртящи се около върха на платното, увеличаваха самоизмамата му за далечно пътуване: тъй като главата му беше високо, той не виждаше вече нищо друго, освен небето, парцали от сиви облаци, носещи се един след друг безспирно над главата му и бягащи с такава неуморна бързина, че започваше да му се вие свят.

Той промени положението си, възвърнат към действителния живот от песните на двамата си другари, които крещяха моряшки напеви: *И кол, и възже! — И гуляй безкрай!* Ах, да можеше да пее като тях! Но той знаеше само детски песнички, като *Обувките ми са*

червени, и би се засрамил от такова невежество! После се почувства смутен от един насочен към него поглед. Прав срещу него, като плюеше от време на време в ръцете си, за да държи по-добре веслото, лодкарят го гледаше втренчено със светлите си очи, които изглеждаха безцветни върху потъмнялото му кафяво лице. Жак би искал да накара да замлъкне тоя презрителен поглед, който му казваше: „Не те е срам, лошо хлапе!“ Но тия стари морски вълци, свикнали да дебнат бурята, да виждат приближаването ѝ във вид на плъзгави сенки върху сините вълни, имаха здрави зеници, които нищо не може да накара да се наведат. За да приспи тая стеснителна наблюдателност, Жак поиска да принуди лодкаря да пие. Той му подаде една чаша, която трепереше в ръката му, и едно стъкле, от което упорито изливаше виното до последната капка: „Хайде, лодкарю, една чаша вино“.

Лодкарят направи знак, че не бе жаден.

— Остави намира тоя стар Ласкар, — каза много тихо моряшкият ученик на своя приятел, — не си ли спомняш, че не искаше да ни отведе... Жена му едва го склони... Той намира за неестествено дето имаш много пари.

О, та вие мислите, че Жак ще остави да го вземат за крадец!... Ще узнаете, че той може да има толкова пари, колкото си иска. Достатъчно е да пише на... За щастие той си спомня, че майка му бе забранила да споменава името ѝ по повод тия сто франка, затова се задоволява да твърди, че тия пари са негови, че си ги е спестил, че ще си купи дрехи с тях, а също така и един малък подарък за Зи... Зи... Зинаида!

Той говореше, говореше... Но никой не го слушаше. Гаскон и морякът спореха. Единият искаше да слезе в Шатней, едно голямо предградие на Нант, което се разстила край брега на реката, рухнало, фабрично и мрачно, със сайванти, редуващи се с кръчмички или почернели от дъжда и от пушека бедни градини. Другият искаше да продължават до Нант; и в разгорещяващия се спор те се заплашваха „да си разбият главите със стъклетата, да разпорят коремите си с ножове, или просто да пробият главите си, за да видят какво има в тях“.

Смешното бе, че си казваха тия любезности, седнали съвсем близо един до друг, принудени да се държат за ръба на лодката, за да не паднат; защото вятърът беше силен и малката лодка браздеше реката с едното си ребро. За да изпълнят ужасните си заплашвания, би трябвало

ръцете им да са свободни, да имат малко повече място. Но Жак не виждаше нещата така, вземаше ги много сериозно, напротив, и, отчаян от неочакваното несъгласие между двамата му другари, се опитваше да ги успокои, да ги помири.

— Мои приятели... мои добри приятели... моля ви се.

Сълзи се чуваха в гласа му, течеха от очите му по бузите му, обхванат бе от необикновена чувствителност, сякаш всичките му други впечатления се бяха стопили, слели се в безкрайно желание да плаче. Може би това се дължеше на многото вода около него. Най-послед караницата утихна така внезапно, както беше почнала, след минаването покрай Шантей и последната му къща. Влизаха в Нант. Лодкарят сви платното и взе греблата, за да кара по-уверено лодката си в шумната навалица на пристанището.

Жак поиска да стане, за да се полюбува на гледката, но бе принуден да седне бързо, съвсем замаян. Той изпита същото тазсутрешно усещане за височина и клатушкане в празно пространство. Само че този път не загуби съзнание. Всичко се въртеше около него. Стари ваяни къщи с каменни балкони се смесваха с мачти на параходи, преследваха ги, поглъщаха ги, изчезваха самите те, заместени от широко опънати платна, от черни и димящи комини, от блестящи червени или тъмни корабни туловища. На носа на параходите, под предните мачти, бледи, отпуснати и загънати образи се качваха и слизаха при движението на вълните, а понякога, облени от вода, изглеждаха, че плачат от умора и мъка. Поне Жак си въобразяваше това. Между тия притиснати и грамадни крайбрежия, под това ниско небе, отнасящо погледа толкова по-далеч, колкото то му пречеше да се издигне, параходите му правеха впечатление на пленници, и написаните по страните им имена като че диреха слънцето, свободния простор, златните пристанища на презокеанските страни.

Тогава той си спомни за Маду, за неговите бягства в Марсилското пристанище, за особените му скривалища в дъното на корабните трюмове, между въглищата, стоките и вещите. Но тая мисъл прекоси само ума му, отиде си с виковете: *Вдигай!* на моряците, които теглеха въжетата, със скърцането на скрипците горе по мачтите, с ударите на чуковете в корабостроителниците.

Изведнъж Жак не е вече в лодката. Как стана това? От къде бе слязъл? В сънищата има такива празнини; а Жак преживява неспокоен сън. Двата му другари и той се запътват по едно нескончаемо пристанище, край релсите на една железница; пристанището е задръстено от всевъзможни стоки, които товарят или разтоварват, затова на всяка крачка се срещат препятствия, мостчета за прекачване. Той се препъва в бали с памук, плъзга се върху купчини жито, удря се в ръбовете на сандъците, вдишва навсякъде, където минава, силните или блудкавите миризми на подправки, на кафе, на семена или масла. Той загубва другарите си, намира ги пак, загубва ги отново и внезапно се впуска в едно научно изложение върху маслодайните семена пред ефрейтора Манжен, който го гледа неспокойно и, смутен, дърпа малките си мустаци. Защото, чудно нещо: Жак вижда действията си, той се удвоява. В него има един Жак, който като че е луд — той вика, ръкомаха, върви накриво, казва и върши хиляди глупости, и друго разумно същество, но няма, със запушена уста, безсилно, осъдено да присъства на унижението на другия, без да може да направи друго нещо, освен да гледа и да си спомня. Тоя втори Жак, трезв и съзнателен, заспива, обаче, понякога, и ето защо има такива големи прекъсвания в тоя буен ден: празнини, отсъствия, дупки, които паметта не може да запълни.

Представяте ли си смущението на разумния Жак, като вижда своя „двойник“ да върви по улиците на Нант, с дълга лула в уста, препасан със съвсем нов моряшки пояс около късата си рубашка? Той би искал да му извика: „А, бе, глупчо, ти не си никакъв моряк. Напразно си налапал лула, препасал си пояс, наложил си мушамената шапка на твоя моряшки ученик, напразно ходиш между двамата си другари, люлееш рамене и заекваш по нехранимайковски: «Много чорба за тъй малко месо, дявол да го вземе!» Приличаш, най-много, на дете от хор, което е пило вино от черковната стъкленница, с твоя зле привързан, много широк син колан и с все пак невинното си лице... Гледай. Хората се обръщат и се смеят, когато минаваш“.

Но, неспособен да каже нещо, той може само да мисли това в себе си, и трябва да следва своя другар, друсан при всичките му зигзаци и прищевки. Той го придружава в едно голямо, много позлатено кафене, украсено с огледала, в които образите се отразяват, като че наклонени да паднат. Оня Жак, който още може да гледа, вижда

насреща си, между хората, които влизат и излизат, една мръсна и мрачна дружина, а всред нея и неговия двойник, много бледен, мръсен, изцапан от калта, която пръскат около себе си тежките, неуверени стъпки. Един момък приближава до тримата нехранимайковци. Изпъждат ги навън, оставят ги на уличния студ. Сега те се скитат из града.

Какъв град!... Колко е голям!... Крайбрежия, все крайбрежия, оградени от стари къщи с железни балкони. Минават един мост, после втори и трети. Колко мостове, колко реки се кръстосват, разбъркват, влагат неуморното движение на вълните си във всичките смътни видения на това необуздано и безцелно скитане! Да тичаш така е тъй тъжно накрая, че Жак се озовава, разплакан с горещи сълзи, върху една малка тясна и плъзгава стълба, която слиза до черната вода на един канал и там потопява последните си стъпала. Тая вода е без вълнение и без течение, гъста, блещукаща и тежка, оцветена с боите на една бояджийница; тя пляска под лопатите на една голяма лодка недалеч от тук. Гаскон и морякът играят на пумпал на брега. Жак е отчаян. Не знае защо. Досадно му е. И после, тъй му е лошо! „... Дали да се удавя?...“ Той слиза едно стъпало, после друго. Ето го наравно с водата. Мисълта, че ще умре, го натъжава.

— Сбогом, мои приятели..., — казва той разплакан. Но приятелите му са така плътно заети със своята игра, че не го чуват.

— Сбогом, мои клетки приятели!... Не ще ме видите вече... Ще умра.

Клетите приятели, все тъй глухи, спорят върху един съмнителен удар. Какво нещастие, обаче, да умреш така, без да кажеш сбогом никому, без да се опитат да те задържат на края на пропастта! Защото тия чудовища ще го оставят наистина да се удави! Там горе те викат и се заплашват както сутринта. Говорят пак, че ще си разпорят коремите, че ще счупят главите си. Около тях се струпват хора. Идват стражари. Жак се изплашва, изкачва се пак по стълбата и офейква... Ето го вече край една голяма корабостроителница. Някой минава край него, тича и се клатушка. Това е морякът, съвсем разгърден и без шапка, без вратовръзка, а голямата му яка е разкъсана на гърдите.

— А Гаскон къде е?

— В канала... Блъснах го с глава и той се търколи там... Така!

И морякът си отива много бързо, защото го гонят стражари. Мислите на Жак са се помрачили толкова, че той намира за почти естествено, дете морският ученик е удавил Гаскон, като че убийството беше последното стъпало на една злокобна стълба, върху която бе стъпил и която се спущаше в тъмнината. Но той би искал да се върне назад, да се осведоми за тоя нещастник.

Внезапно някой го повиква:

— Хей, Ацтек!

Това е Гаскон, без шапка, без вратовръзка, задъхан, слисан.

— Твоят моряк получи сметката си... С един ритник се намери в канала, така!... Полицията ме гони... Бягам!... Лека нощ!...

Кой от двамата е убитият? Кой е убиецът? Жак не търси, не разбира; и кой знае как, ето ги и тримата пак събрани в една кръчма, където седят около една маса, пред една голяма паница с лучена чорба, в която изливат няколко литра вино.

Това те трябва да направят няколко пъти в разни кръчми, защото тезгясите и кривокраките маси се нижат една след друга в тоя замайващ сън, в който разсъдливият Жак почти се е отказал да следва другия. Редят се само влажни каменни настилки, мрачни изби, малки сводообразни врати, над които се люлеят скрипящи надписи, бъчви, пенливи чаши, висящи лозници. Всичко това потъмнява постепенно, докато мръсният нощен вертеп се осветява от забучени в стъклетата свещи. При това осветление пред него се мерзелее някакво отвратително видение на негърки, обвити в тънък и прозрачен розов плат, на играещи жиг моряци под съпровода на арфисти в рединготи. Тук Жак, възбуден от музиката, прави хиляди лудории. Сега той се е качил на масата и играе един отживял танц, който един стар учител по танци на майка му го бе научил още когато беше дете.

В Монако

Играят надясно, играят наляво.

И той играе надясно, играе наляво, докато масата се събаря, той се търкулва заедно с нея всред продънените дъски, при виковете и ужасния шум на счупените съдове.

Отпуснат върху една пейка, всред пуст, непознат площад, на който се издига църква, той още помни стъпките на *В Монако играят надясно, играят наляво*. Това е всичко, което остава от деня в неговата празна като джоба му глава... Морякът? Заминал... Гаскон? Изчезнал... Той е сам в тоя вечерен час, в който самотата се чувства с всичката ѝ горчивина. Жълтият газ се запалва уединено с големи пламъци, които веднага се отразяват в реката и ручейте. Навсякъде се разстила тъмнината, като натрупана пепел върху още неясно осветеното огнище на деня. В тая тъмнина църквата потопява малко по малко своите очертания. Къщите нямат вече покриви, корабите нямат вече платна. Животът слиза до земята, на височината на падащите лъчи от няколко редки дюкяни.

След виковете, песните, сълзите, отчаянието и голямата радост, Жак достига вече до ужаса. Върху печалната страница на тъжната книга, която бе прочел през деня, бе написано: „Бездна!“ А на последната: „Бездна и мрак!“... Той не мърда, вече няма дори сила да избяга, за да се отърве от тая изоставеност, от тая самота, която го ужасява, и би останал тук, проснат на тая пейка, както правят всички, в забрава, която не е сън, ако един добре познат вик не го бе изтръгнал от вцепенението му:

Шапки! Шапки! Шапки!

Той извиква: „Белизер е!...“

Белизер е. Жак се мъчи да се изправи, да му обясни, че е „из... из... от релсите“; но не знае дали ще успее. Във всеки случай, той се обляга върху шапкаря, чиято походка съвпада тоя път с неговата, също тъй накуцваща, също тъй мъчителна, но поддържана поне от силна воля. Белизер го води, мъмри го кротко. Къде са те? Къде отиват? Ето осветените и пусти крайбрежия... Една гара... Добре, че има пейка, за да се излегне...

Какво е това? Какво има? Какво искат от него? Събуждат го, разтърсват го. Блъскат го. Мъже му говорят много високо. Ръцете му са хванати в железни ръце. Китките му са вързани с въжета. И той няма дори смелостта да се съпротивява, защото сега сънят е по-силен от всичко. Той спи в нещо, което прилича на вагона. Спи след това в

лодка, в която е много студено, в която хърка все пак, търкулнат на дъното, неспособен да помръдне. Събуждат го пак, носят го, дърпат го, тикат го. И какво облекчение изпитва той, когато, след тия безкрайни странствувания в замаяно, лунатично състояние, се простира върху сламата, дето току-що са го търкулнали да спи, най-последно, колкото си иска, запазен от светлината и шума чрез една врата, заключена с два грамадни, скърцащи кофара.

VI ЛОШАТА ВЕСТ

На сутринта един шум над главата му стресна и събуди Жак.

О, ужасно пробуждане след пиянството, силна жажда, треперене, тежест в уморените членове, като че стиснати в тежка броня, която ги наранява навред, после срамът, неизразимата мъка на човешкото същество, виждайки се изпаднало в животинско състояние и тъй отвратено от омърсения си живот, че се чувства неспособно да заживее наново! Жак изпита всичко това, като отвори очите си, преди дори да бе овладял паметта си, като че бе спал потиснат от угризения на съвестта.

Беше още много тъмно, та предметите не се различаваха. Той разбираше добре, че не се намира в таванската си стаичка. Не виждаше да блести над него стъклото на прозорчето му, през което се синееше небето; и бледата утринна зора проникваше до него през два прозореца, които разсичаха светлината на множество бели петна върху стената. Къде беше той? В един кът, недалеч от одъра, бяха натрупани въжета, скрипци, големи тежести. Внезапно ужасният шум, който го бе събудил преди малко, започна отново. Сякаш железни вериги се влачеха и скърцаха; после се чу дълбокият звън на голям градски часовник. От близо две години той разпределяше всичкото му време: звукът достигаше до него със зимния вятър, с лятната горещина, когато заспиваше вечер в малката си чирашка стаичка, а сутрин чукаше своите тежки удари по мокрото стъкло на прозорчето му, като му казваше: „Ставай!“

Значи, той беше в Ендре. Да, но обикновено тоя глас на часовника идеше от по-високо, от по-далеч. Трябва главата му да бе много уморена, за да отзвучават шумовете тъй силно в нея, с тия настойчиви трептения. Стига да не бе в самата кула на часовника, в оная висока стая, която в Ендре наричаха „затвор“ и дето затваряха понякога непослушните чираци. Действително, той беше там. Защо?... Какво бе направил?...

Тогава слабият дневен лъч, който се плъзгаше в стаята и малко по малко му разкриваше вътрешността, проникна и в паметта му и осветли последователно всичките й гънки. Той се помъчи да си припомни вчерашния ден и всичко случило се го изпълни с ужас. Ах, да можеше да не си спомня вече!

Но неговото второ „аз“, съвсем пробудено, му спомняше с неумолима жестокост всичките лудости, които бе правил и казал през деня. Те излизаха от сънната бъркотия къс по къс. *Другият* не беше забравил нищо, и дори привеждаше веществени доказателства: една моряшка шапка, на която панделката бе загубена... един син колан... остатъци от лули, от тютюн, малко дребни пари в джобовете му. При всяко ново откровение, Жак се изчервяваше в тъмнината, възклищаваше от гняв и отвращение, а гордостта му се вълнуваше отчаяно пред непоправимия срам. При едно по-силно от другите възклицание, едно пъшкане му отговори.

Той не беше сам. Имаше някой с него, една сянка, седнала върху камъка на една от ония дълбоки някогашни бойници, издълбани в дебелите стени.

„Кой е тук?“, се питаше Жак неспокойно; и гледаше върху варосаната стена очертанието на тая смешна и неподвижна сянка, която бе грохнала като животно, с неправилни и изпъкнали ъгли. Едно само същество в света бе достатъчно обезобразено, за да има подобно отражение: Белизер... Но каква работа имаше Белизер тук?... Жак си спомни смътно, че продавачът го бе придържал. Прегърбеният му вид му напомняше една борба на една гара, всред разхвърляни шапки и каскети, пръснати от силен вятър. Всичко това разбъркано, смътно, колебливо, и като че изцапано в утайка.

— Вие ли сте, Белизер?

— О, да, аз съм! — отговори шапкарят с пресипнал, отчаян глас.

— Но, за Бога, какво сме направили, за да ни затворят тук като двама злосторници?

— Какво са направили другите, не зная и не искам да зная. Но зная добре, че аз не съм сгрешил спрямо никого и че проявиха истинска злоба, като докараха шапките ми до подобно състояние.

Той се спря за миг, още разтърсван от ужасната борба, виждащ злополуката пред себе си в тъмната нощ, целия си погазен, изпотъпкан, изчезнал товар. Това ужасно зрелище, което постоянно

стоеше пред очите му от снощи, му пречеше да заспи, да почувства умората на здраво вързаното си с вериги и възета тяло, дори обикновената мъка от обувката, на която скитническата му съдба и обезобразеното му тяло го присъждаха.

— Ще ми платят ли шапките, кажете?... Защото, най-после, аз нямам нищо общо със станалото. Ще им кажете поне, че аз не съм ви помагал при извършването на тая работа.

— Коя работа?... Какво съм направил?... — попита Жак твърдо; но той помисли, че между толкова лудории, от които не всички му идваха на ум, той е могъл да извърши някоя по-голяма от другите, затова попита Белизер тоя път по-боязливо: — Най-после, в какво ме обвиняват?

— Казват... но защо ме карате да говоря? Вие сам знаете какво казват.

— Не, кълна ви се.

— Е добре! Казват, че вие сте откраднали...

— Откраднал?... Какво?

— Зестрата на Зинаида.

Чиракът, внезапно изтрезнял, нададе вик на възмущение и болка:

— Но това е безчестие! Вие не го вярвате, нали, Белизер?

Белизер не отговори. В Ендре всички бяха уверени, че Жак беше виновният и стражарите, които го бяха затворили снощи, разговаряйки пред продавача, бяха убедили и него в същото. Всички доказателства бяха против Жак. При първия пръснат във фабриката слух за извършената кражба у Рудикови бяха помислили за Жак, който тъкмо тая сутрин отсъстваше при камбания звън. О, Нантиецът бе направил добре сметката си, като го бе отдалечил от работилницата!... От кръчмата на главната улица в Ендре до гарата на Борсата в Нант, дето виновният и неговият съучастник бяха задържани тъкмо когато си взимаха билети, за да избягат кой знае накъде, следите на кражбата вървяха една подир друга, по стъпките на чирака, различни по пръснатото злато, разпиляно по целия път, по двадесетфранковите пари, разменяни при всеки случай. И какво убедително доказателство беше тая разточителност през целия ден, това пиянство, което следва обикновено престъплението като хромо и прикрито угризение на съвестта!

Прочее, никой не се съмняваше. Една точка само оставаше необяснима: пълното изчезване на шестте хиляди франка, от които не се бе намерила никаква следа, нито в джобовете на Белизер, дето имаше само няколко франка, спечелени от дневната продажба, нито в джобовете на чирака, дето дрънкаха на дъното странни, ръждясали пари, пари от морски кръчми, където моряците от цял свят отиват да утолят жаждата си. Очевидно, те не биха могли, дори за десет часа, да изразходват в пристанищните вертепи всичките пари, които липсваха от касичката на Зинаида. Главната част трябва да бе скрита някъде.

Къде?... Това трябваше да се узнае.

Затова, щом се разсъмна, директорът заповяда да доведат двамата виновници в кабинета му, двамата истински престъпници, покрити с кал, бледни, окъсани, треперещи. У Жак все имаше още от младежката прелест: неговата умна и изящна муцунка бе запазила, въпреки състоянието на дрехите му и на грозния син колан, нещо любопитно и изтънчено. Но Белизер, и без това страшен, бе станал по-грозен от получените в караницата пестници, от отбелязаните навсякъде по лицето и по дрехите му следи на съпротивата му като резки и драскотини; той ставаше обаче още по-ужасен поради изражението на жестоко страдание, което подутите му, стиснати през цялата нощ крака, придаваше на земеното му лице, покрито с червени петна и намръщено, изражение, което отпечатваше върху дебелиите му устни човешкото волево и жалко мълчание, наблюдавано по муцуната на тюлена. Застанали двамата един до друг, те правеха главно впечатлението, че чиракът, това мило, тъй боязливо дете е било само оръдие на някой клетник, чиито съвети са го погубили.

Минавайки през преддверието на директора, Жак забеляза няколко лица, които му направиха впечатлението на привидения, като че образите на някой кошмар бяха придобили тяло и се бяха изправили срещу него. Увереността, която го караше да държи още високо главата си пред престъплението, в което го обвиняваха, го напусна в тоя миг. Морякът, който го бе водил из кръчмите в Ендре, в Бас-Ендр, дори в Нант, му напомняше всичките събития на вчерашния ден. Той го преживя в един миг с всичките си мъчителни и странни спомени, премина наново през всичката бледност на пиянството си, през всичката червенина на срама си.

Когато влезе в Дирекцията, той беше смирен, насълзен, готов да падне на колене, за да проси милост.

Там бяха само директорът, седнал пред прозореца в голямото си кресло на писалищната маса, и чичо Рудик, прав до него, с вълнената си синя шапчица в ръка. Двамата надзорници, които доведоха престъпниците, останаха в дъното, до вратата, като не изпуснаха от очи шапкаря, опасен злосторник, способен на всички престъпления. Като видя майстора, Жак направи почти неволно движение да отиде към него, с протегната ръка като към приятел, към единствен защитник; но лицето на чичо Рудик имаше строго и особено тъжно изражение, което го задържа надалеч през всичкото време на разпита му.

— Слушайте, Жак, — каза директорът. — Като вземам предвид младостта ви, родителите ви, доброто поведение, което сте имали до днес и, трябва да ви кажа, като вземам предвид главно честта на фабриката в Ендре, аз издействах, вместо да ви отведат в Нант, да ви оставят тук и да почакаат няколко дни, преди да започнат следствието. Така че, засега всичко става между вас, Рудик и мене; зависи само от вас, дали работата да отиде по-далеч. От вас искат само да върнете онова, което е останало...

— Но, господине...

— Не ме прекъсвайте, ще обясните после... да върнете онова, което е останало от шестте хиляди франка, защото, най-после вие не сте могли да изразходите шест хиляди франка за един ден, нали? Е, добре, дайте ни онова, което имате още, и аз ще се задоволя да ви върна на родителите ви.

— Извинете, — каза Белизер, като протегна боязливо напред голямата си глава, с любезна усмивка, предизвикала толкова бръчки, колкото малки вълни има по Лоара, при източен вятър. — ... Извинете...

Но пред презрителния и леден поглед, който директорът му отпрати, той се спря смутен и почеса главата си.

— Какво искате да кажете?

— Бога ми!... Понеже виждам, че работата с кражбата е уредена, бих желал, ако бъдете така добри, да поговорим малко за моите шапки сега.

— Млъкнете, хитрецо! Не разбирам как имате смелостта да говорите още. Като че не знаем, че истинският виновник сте вие, въпреки блудкавите ви усмивки, и че никога това дете, без вашите лоши съвети, не би извършило подобно дело.

— О... — извика нещастният Белизер, като се обърна към чирака, сякаш да го призове за свидетел. Жак поиска да възрази. Чичо Рудик не му даде време да направи това.

— Имате пълно право, господин директоре. Тия лоши другари го погубиха. По-рано нямаше по-честен чирак, по-верен на дълга си. Жена ми, дъщеря ми, всички вкъщи го обичаха. Имахме доверие в него. Трябвало е, разбира се, да срещне тоя клетник.

Като чу да говорят така за него, Белизер придоби такова уплашено, такова отчаяно изражение, че Жак, като забрави за миг обвинението, което тежеше върху самия него, пое храбро защитата на своя приятел.

— Кълна ви се, господин Рудик, че тоя клет човек няма никакво участие във всичко това. Когато ни заловиха вчера, той току-що ме бе срещнал, скитащ из улиците на Нант, и понеже аз... аз не бях в състояние да вървя сам, той се нае да ме доведе до Ендре.

— Значи, вие сте свършил тая работа сам? — попита директорът недоверчиво.

— Но аз не съм направил нищо, господине. Аз не съм откраднал. Аз не съм крадец.

— Пазете се, момче, тръгнаха сте по лош път. Само с пълно признание и като върнете парите, ще заслужите нашето снизхождение. Колкото до вашата виновност, тя е очевидна. Не се опитвайте да я отричате. Вижте, нещастно дете: в оная нощ вие сте били сам с госпожа и госпожица Рудик. Преди да си легне, Зинаида е отворила долапа си пред вас, показала ви е дори мястото на касичката си. Вярно ли е? После, посред нощ, чула скърцане на стълбата ви и ви заговорила. Естествено, вие не сте отговорили; но тя е уверена, че сте били вие, понеже само вие сте били вкъщи.

Жак, сломен, все пак намери още сила да отговори:

— Не съм бил аз. Аз не съм откраднал нищо.

— Наистина ли? Ами всичките тия пръснати пари, посети по пътя ви?

Той щеше да каже: „Майка ми ми ги изпрати“, но си спомни поръчката, която тя му бе направила: „Ако те попитат откъде имаш тия сто франка, ще кажеш, че са твои спестени пари.“ И наистина, благодарение на сляпата си вяра и на уважението, което хранеше към заповедите на майка си, той отговори: — Те бяха мои спестени пари.

И ако тя би му заповядала да каже: „Откраднах парите“, той без колебание би се признал за виновен. Такова дете беше Жак.

— Как ще ни накарате да повярваме, че с петдесетте сантима надница, които получавате, сте могли да турите настрана двеста или триста франка, които, поради развоя на нещата, навярно сте изразходвали през деня?... Не прибъгвайте, прочее, към такива лоши средства. Бихте направили по-добре да поискате прошка от тия добри хора, на които сте причинили такова голямо зло, и да поправите много бързо грешката, която сте извършили спрямо тях.

Тогава чичо Рудик се приближи до Жак, сложи ръка на рамото му и каза:

— Жак, малкото ми момче, кажи ни къде са парите. Помисли, че те са зестра на Зинаида, че съм работил двадесет години, че съм се лишавал от всичко, за да спестя тия пари. Утешавах се с мисълта, че щастието на детето ми ще изкупи умората и лишенията ми... Уверен съм, че когато си ми сторил злото, ти не си помислил за всичко това, иначе не би го сторил; защото те познавам, ти не си лош. Не, извършил си го в миг на лудост. Главата ти се е замаяла, като си видял толкова пари на куп, при това тъй лесни за вземане. Но сега трябва да си размислил и само срамът от признанието те въздържа... Хайде, Жак, малко смелост!... Помисли, че съм стар, че нямам възможност да спечеля отново всичките тия бели пари, и че моята клета Зинаида... Хайде, малко момче, кажи къде са парите!

Силно развълнуван, много зачервен, добрият човек триеше челото си след това голямо усилие да бъде красноречив. Наистина, само един закоравял престъпник можеше да устои на една толкова трогателна молба. Самият Белизер бе тъй развълнуван, че забрави собствената си злополука, и докато Рудик говореше, той правеше на чирака множество малки знаци, които считаше потайни, но които лицето му предаваше с най-смешното преувеличение. „Хайде, Жак, върни наполеоните на тоя беден човек!“ Защото той, шапкарят, който

прекарваше в постоянна мъка за близките си, разбираше добре жертвите на тоя баща.

Уви, ако Жак бе взел тия пари, с каква радост би ги хвърлил в ръцете на чичо Рудик, чието отчаяние свиваше сърцето му! Но той не ги бе взел и можеше само да каже:

— Аз не съм ги откраднал, чичо Рудик. Кълна ви се, че не съм взел нищо.

Директорът стана нетърпеливо.

— Стига за сега. За да устоите на думи като тия, които току-що чухте, трябва да имате злодейска душа, и ако те не изтръгнаха истината от устата ви, всичко, което бихме казали, ще бъде напразно. Ще ви отведат пак горе. Давам ви срок до тая вечер да размислите. Ако тая вечер не решите да върнете парите, ще ви предам на правосъдието, то ще съумее да ви накара да говорите.

Тогава един от пазачите, бивш стражар, прозорлив и доверен човек, се приближи до началника си и му каза с нисък глас:

— Мисля, господин директоре, че, ако искате да изтръгнете нещо от детето, трябва да го отделите от другия. Схванах по едно време, че то щеше да каже всичко, но шапкарят му попречи да стори това, като му правеше постоянно знаци.

— Имате право. Трябва да ги разделим.

Прочее, разделиха ги и Жак бе отведен съвсем сам в стаята с часовника. Излизайки, той видя слисаното лице на Белизер, когото водеха с белезници на китките; и мисълта за тоя беден човечец, тъй нещастен и още по-невинен от него, се прибави към мъките му.

Колко дълъг му се стори денят!

Той се опита отначало да спи, да мушне главата си в сламата, за да се освободи от завладяващото го отчаяние. Но мисълта, че всички го смятаха за престъпник, че самият той бе дал повод за всевъзможни подозрения със своето срамно поведение снощи, го разтърсваше всеки миг със силни потрепвания... Как да докаже невинността си? Като покаже писмото на майка си и признае, че тя му е изпратила парите, които изразходва? Но ако д'Аржантон узнае това?... Тая липса на прозрение, която туря в младите мозъци дребните поводи преди големите, го накара да изостави веднага това средство за спасение. Той си представяше ужасна сцена в Елховника и клетата Шарлот разплакана...

Но тогава как да се оправдае? И докато, легнал върху своя сламеник, още силно уморен от снощното пиянство, той блъскаше главата си с тия мъчнотии, шумът, трудовата дейност, се извисяваше около него, часовникът биеше над главата му и неговият тежък звън приличаше на бавната, неуловима стъпка на някой приближаващ се отмъстител.

Два часа. Четири часа. Ето влизането, излизането на работниците. Вечерта ще дойде, а той има срок само до вечерта да докаже невинността си. Ако парите не се върнат, ще отиде в затвора! Жак би желал да бъде вече там. Струва му се, че би бил добре, затворен, ограден със стени в някой тъй тъмен и дълбок затвор, че никой да не го извади от там. Сякаш подозираше ужасното мъчение, на което щеше да бъде подложен още. Изведнъж той чува скърцане по стълбата, подобна на воденична стълбичка, която води за стаята на часовника. Някой диша, въздиша, секне се зад вратата; най-последно се чува слабо почукване, както чукат дебели, боязливи пръсти, които вечно се боят да не направят голям шум. После ключът се завърта в бравата.

— Аз съм... Уф! Колко е високо!

Тя казва това с игрив, свободен глас, но бе толкова плакала, косите ѝ, тъй гладки обикновено, са така разчорлени под забрадката ѝ, очите ѝ тъй червени, тъй подути, че тая изкуствена веселост върху следите от скръбта ѝ ги издава още повече. Клетото момиче се усмихва на Жак, който я гледа тъжно:

— Грозна съм, нали?... Това е ужасно... И без това, обикновено, не се намирам красива. Аз се кривя на себе си, когато се оглеждам. Нямам снага, нямам обноски, а носът ми е голям, очите — съвсем малки. От плач те няма да станат по-големи; а пък, Бога ми, от вчера само това правя, истинска Магдалина!... А моят мил Манжен е тъй красив човек! Трябваше, наистина, зестра като моята, за да го накарам да не обръща внимание на всичките ми недостатъци. Завистливките ми казваха с право: „Той те иска само за парите ти...“ Като че не знаех това! Е добре, така е! На него се нравеха парите ми, той искаше парите ми, но аз го обичах. И си мислех: „Когато му стана жена, ще го накарам и той да ме обича...“ Но сега, разбирате ли, мили Жак, работата не е вече съвсем същата. Никой няма да се нагърби с тъй грозно същество като мене заради хилядата франка, които остават в

дъното на касичката ми. Когато татко Рудик му предлагаше само четири хиляди, Манжен каза, че на тая цена предпочита да си остане неженен. Затова, струва ми се, че го виждам, когато дойде тая вечер, как ще засуче малкия си мустак и любезно ще ми каже прощалното си сбогом. О, аз ще го освободя от тая мъка, разбира се! Първа ще му върна думата!... Само че... само че... преди да се откажа от всичкото си щастие, исках да дойда да ви видя и да поговоря малко с вас, Жак.

Жак бе навел глава. Той плачеше. Колкото млад да бе, той разбираше какво унижение за жената имаше в простодушното признание на Зинаида за грозотата ѝ. И после, тъй трогателна беше тая добродетелна доблест, доверието на това храбро момиче в своята любов, в домакинските си качества, за да победи след сватбата тоя красив мъж, купен с пари!

Като го видя, че плаче, тя силно се зарадва.

— Ах! Аз добре им казвах, че той не е лош и че само като му покажа голямото си грозно лице, което сълзите толкова зачервиха от снощи, сърцето му ще се трогне, ще го накарам да каже: „Все пак, аз сгреших, като причиних мъка на тая клета Зинаида, която видях толкова щастлива, че ще се омъжи, че дори заигра от радост пред долапа си.“ Наистина, вчера сутринта, когато взех касичката си в ръка, не по-тежка от шепя сняг, помислих, че бяха взели сърцето ми, дотолкова голяма празнота почувствах в гърдите си и все я чувствам постоянно там оттогава насам... Нали, Жак, приятелю мой, ще бъдете така добър да ми върнете зестрата?

— Но тя не е у мен, Зинаида, кълна ви се.

— Не, не ми говорете така. Вие не се боите от мене, нали? Аз не ви укорявам. Кажете ми само къде са парите ми. Навярно липсват малко от тях, така мисля; но какво от това? Знаем какви са младите: трябва да се забавляват! Вие трябва да сте разиграли паричките на татко Рудик. Толкова по-добре, Бога ми! Но кажете, къде турихте останалите?

— Зинаида, изслушайте ме, смилете се! Аз не съм ги откраднал. Лъжат се. Не съм аз крадецът. О, ужасно е, дето всички ме смятат за престъпник!

Тя продължаваше, без да го слуша.

— Но разберете, че той няма да ме иска вече, че е свършено вече с женитбата на клетата Зинаида... Жак, приятелю мой, не ми

причинявайте това зло. Ще се разкайвате за това един ден, разбира се... В името на майка ви, която толкова обичате, в името на малката ви приятелка там, за която ми говорехте постоянно, — кой знае? Тя ще стане, може би, ваша годеница по-късно, защото тия приятелства между децата отвеждат далече понякога, — е, добре! В нейно име ви моля! О, Боже мили, вие още отказвате! Та как трябва да ви се моля?... Гледайте! На колене и със скръстени ръце, както пред света Ана!

Коленичила близо до камъка, дете чиракът беше седнал, тя се разплака отново със задавяния, със задушавания, както плачат обикновено яките телесно хора, чужди на външните влияния. Отчаянието тогава прилича на избухване; дошло от гълбините, то плаши, гори като лава, разлива се с непозната сила. Така, сгушена в гънките на селското си облекло, с бялата си забрадка, наведена в положение на гореща молба, Зинаида представляваше точно образа на ония велики отчаяния, на ония мрачни молби, които се забелязват в кътовете на пустите черкви в делничен ден всред бретонските села.

Отчаян като нея, Жак се опитваше да хване ръката ѝ, дете сребърният годежен пръстен стоеше нов и тежък; той още се мъчеше да се защити, да се оправдае.

Внезапно тя скочи:

— Тогава ще бъдете наказан!... Никой не ще ви обича в живота, защото имате зло сърце.

Тя излезе тичешком, слезе стремглаво по стълбата до кабинета на директора, който я чакаше с баща ѝ.

— Е, какво?

Тя не отговори, задоволи се да кимне отрицателно с глава, тъй като думите ѝ бяха още потопени в задушното ѝ със сълзи гърло.

— Хайде, дете, не се отчайвайте толкова. Преди да се обърнем към правосъдието, което мисли повече да наказва виновните, отколкото да поправя злото, което те са сторили, остава ни още едно средство. Рудик ме уверява, че майката на тоя клетник била омъжена за много богат човек... Е добре, ще им пишем!... Ако са честни хора, както ми казват, твоята зестра не е загубена.

Той взе лист хартия и започна да пише, четейки постоянно написаното:

Госпожо, вашият син е обвинен в кражба на шест хиляди франка, всичките спестени пари на честното и трудолюбиво семейство, в което живее. Не съм още предал крадеца на правосъдието, надявайки се постоянно, че той ще върне поне част от откраднатите пари; но започвам да вярвам, че той е пръснал всичко или го е загубил в един безпътен ден, който е последвал престъплението. При това положение, преследването е неизбежно, освен ако вие не сте разположени да обезщетите семейство Рудик със сумата, която той им е откраднал. Ще чакам решението ви, за да действам, но ще чакам само три дни, защото вече много закъснях. Ако не получа отговор до неделя, в понеделник сутринта виновният ще бъде в ръцете на правосъдието.

Директорът.

И той се подписа.

— Клетите хора! Това е ужасно..., — каза чичо Рудик, който, в дълбоката си скръб, намираше още съжаление към другите. Зинаида вдигна глава свирепо.

— Защо да е ужасно? Детето е взело зестрата ми. Родителите му трябва да ми я върнат.

Жестокост на любовта и на младостта! Тя не помисли нито за миг за майката, която щеше да научи за безчестието на сина си. Старият Рудик, напротив, се разнежваше при мисълта, че би умрял от срам, ако получеше подобно известие.

Затова, при все, че Зинаида изпълваше сърцето му, той хранеше като че смътната надежда, че нещата ще се развият другояче, че чиракът ще върне парите сам, че може би това жестоко писмо ще се загуби по пътя, че няма да пристигне на местоназначението си. Тоя четвъртит къс хартия е тъй нежен, а отива тъй далеч, смесен с толкова други, изложен на всевъзможните случайности на един неравен път.

Да, писмата са леки и нежни, та много често се губят. Но онова, което директорът току-що написа, което запечата с восък над една свещ, което предаде на разсилния заедно с други книжа, няма да се загуби. Бретонският разносвач ще го вземе внимателно от пощенската

тенекиена кутия, ще го хвърли на дъното на своята кожена чанта, ще се позабави с него в някоя кръчма по дългия път, но бъдете уверени, че няма да го забрави. Той ще премине Лоара, без да може никакъв сухопътен или морски вятър да го отнесе. На гарата винаги бързащите чиновници ще го пъхнат в слабо завързана торба, изтъркана от дългата служба, която ще хвърлят при минаването на влака; то няма да се загуби.

То ще се разбърка в купчината от по-големи писма, ще се плъзга, ще се търкаля, ще подскача при движението на вагона, където една случайна искра би била достатъчна да го запали, после ще пристигне в Париж и от там, минавайки през всевъзможни решетки и разпределители, нито изгорено, нито откраднато, нито разкъсано, нито загубено, ще отиде право към целта си, и то по-уверено от всяко друго. Защо? Защото то носи лоша вест. Подобен вид писма са свещени: с тях не се случва никога нищо.

Доказателството за това е, че писмото, след като прекоси цялата обширна френска земя, се изкачи по познатия ни малък път, по червения Етиолски склон и влезе в чантата на селския раздавач Казимир. Д'Аржантон мрази тоя стар Казимир, защото е много мързелив, та намира, че Елховникът е далече и поверява най-често вестниците и писмата на жена си, която не знае да чете и обърква винаги нещо по пътя. Още една възможност лошата вест да не стигне до местоназначението си. Но не! Тъкмо в тоя ден Казимир изпълнява сам службата си и ето го, че звъни на обвитата с червеникава лоза врата, над която позлатените букви на *Parva domus, magna quies* бледнеят от ден на ден, разяждани от слънцето и вятъра.

VII

КАНДИДАТ ЗА ИЗПРАВИТЕЛНИЯ ДОМ В МЕТРЕЙ

Никога къщичката в Елховника не бе оправдавала повече своя надпис, както тая сутрин. Уединена под зимното небе, по което бягаха големи сиви облаци, умалена всред оголените от листата дървета, плътно затворена за градинската и пътната влага, тя споделяше мрачното мълчание на заспалата още земя и изпразнения от птички въздух. Само няколко врани, които кълвяха зрънца в близките ниви и летяха току над самата земя, оживяваха тъжната гледка.

Шарлот откачаше повехналите гроздове на тавана на куличката, поетът работеше, доктор Хирш спеше, когато пристигането на раздавача, единственото развлечение за тия доброволни изгнаници, събра в едно всичката тая разпръсната досада.

— Ах, писмо от Ендре! — извика д'Аржантон и започна злобно да чете вестниците си под трескавия поглед на Шарлот, като държеше писмото до себе си, без да го отвори, подобно на куче, което брани кокал, до който не дава да се докоснат... А! Ето книгата на еди-кой-си, излязла от печат. Колко книги издаде това говедо!... Я виж!... Стихове от Юго... Вечно ли ще продължава това?

Защо е тая жестока бавност при прелистването на страниците на вестника? Защото Шарлот е там, зад него, с пламнали от радост бузи; защото, всеки път, когато дойде писмо от Ендре, майката се показва изпод любовницата и защото тоя нещастен себелюбец ѝ се сърди, че не принадлежи изключително и всецяло на него.

По тая причина той изпрати детето тъй далече, тъй далече. Но сърцата на майките, дори сърцата на майки като Шарлот, са направени така, че колкото децата са по-далече, толкова повече ги обичат, като че биха желали със силата на любовта си да запълнят разстоянията и да приближат сърцата.

От заминаването на Жак майка му, измъчвана от угризенията на съвестта си, го обожаваше с всичката слабост, която бе проявила, за да го изостави. Тя избягваше да говори за него, за да не дразни поета, но мислеше постоянно за него.

Д'Аржантон отгатваше това. Омразата му към детето порасна още повече и първите писма на Рудик, в които имаше оплаквания от чирака, той почувства презрението си задоволено.

— Виждаш ли, от него не би могло да стане дори и един работник!

Но тая мисъл не го задоволяваше напълно. Той би искал да унижи Жак, да го сниши още. Тоя път той можеше да бъде доволен. При първите думи, които прочете в писмото от Ендре, — защото, най-после, той се реши да го отвори, — лицето му преbledня от вълнение, очите му пламнаха от някакво злобно тържество:

— Бях уверен в това!

После, изведнъж, като прочете предложението да върнат парите, той си представи множество неприятни усложнения и със съкрушен вид подаде писмото на Шарлот.

Какъв ужасен удар след толкова други! Клетата жена бе ранена в майчината си гордост, ранена в любовта си, но още по-жестоко бе засегната от угризенията на съвестта си.

„Твоя е вината“, ѝ крещеше оня писклив глас, който господства над всички софизми и световни разсъждения. „Твоя е вината. Защо го изостави?“

Сега той трябваше да бъде спасен на всяка цена. Но как? Къде да намери парите? Тя нямаше вече нищо свое. Продажбата на покъщнината ѝ, на случайното гнездо, украсено с богатствата на куп малоценни неща, ѝ бе дала няколко хиляди франка, бързо изразходвани. „Добрният приятел“ при заминаването си бе пожелал да ѝ остави един подарък, един спомен; но тя отказа упорито да го приеме от уважение към д'Аржантон. Така че тя нямаше нищо вече. Имаше едва няколко скъпоценности, които не биха били и четвъртината от нужната сума. А да се обърне към своя поет, тя и не помисляше дори. Преди всичко, той мразеше детето, после беше скъперник. Овернятската порода се проявяваше отново в него със скъперничеството, със склонността към пестене, със селската почит към вложените у нотариуса пари. Впрочем, той не беше много богат, Елховникът му струваше скъпо, товареше го с доста голям разход и от пестене прекарваха зимата там, с надеждата да изкупят така лятната разточителност, това постоянно сноване на гости, които поддържаха

около неговите литературни безпокойства една скъпо платена „умствена среда“.

О, не, тя не помисли за него! Но той вярваше в противното и лицето му придоби предварително ледено изражение, като у човек, който предугажда, че ще му искат пари.

— Винаги съм казвал, че това дете има престъпни наклонности, — каза той, след като й даде време да прочете писмото.

Тя не отговори, може би дори не го чу, обладана от тая мисъл: „Трябва да се намерят парите, преди да изтекат трите дни, иначе детето ми ще отиде в затвора“.

Той продължи:

— Как ще се срамувам от приятелите си, задето ги накарах да препоръчат едно такова чудовище!... Това ще ми послужи за урок да не бъда така добър. Хубава беда ми дойде на главата.

Майката се изчерви.

„Трябва да намеря тия пари, преди да изтекат трите дни, за да не отиде детето ми в затвора“.

Той я наблюдаваше тайно, отгатваше мислите й; и, от благоразумие, за да попречи на каквато и да е молба, той я изпревари:

— Като си помисля, че нямаме никакво средство да избегнем това безчестие, да изтръгнем тоя нещастник от ръцете на правосъдието... Не сме достатъчно богати.

— О, стига да искаш! — каза тя, като наведе глава.

Той помисли, че с това тя му отправяше молбата си за пари и тая настойчивост го разгневи:

— Дявол да го вземе, да, стига да искам! Аз очаквах тия думи... Като че не знаеш по-добре от всеки друг какви разходи имам тук и в каква ужасна каша съм потънал. При това, не стига, че в продължение на две години тоя лош нехранимайко бе легнал на гърба ме, ще трябва да плащам и кражбите му! Шест хиляди франка! Но откъде искаш да ги взема?

— О, зная добре това!... Затова не съм си помисляла за тебе.

— Не си си помисляла за мене?... А за кого тогава?

Смутена, навела глава, тя назова човека, с когото бе живяла дълго, „добрият приятел“ на Жак, оня, когото тя наричаше „един стар приятел“. Тя изрече това име, треперейки, като очакваше някакво ревниво избухване на поета към това минало, което тя му напомняше

така неблагоприятно. Но, не! Като чу името на „добрия приятел“, д'Аржантон се задоволи да се изчерви малко: той също бе помислил за него.

Най-после, той бивш покровител на Ида, както и самото дете, впрочем, съставяха част от миналото на Шарлот, от това тайнствено минало, за което той не питаше от гордост, което се преструваше дори, че не знае, подобно на историците на Реставрацията, които унищожаваша републиката и царуването на Бонапарт, пропускаха ги в книгите си, сякаш не са съществували. Той си помисли: „Това не ме засяга... Нека се спогаждат!“, доволен, че ще се размине тъй евтино; но не даде с нищо да проличи спокойствието му, показа се дори огорчен:

— Моята гордост направи вече доста жертви за моята любов; тя може да направи още и тая.

— О, благодаря ти, благодаря!... Колко си добър!

И те започнаха да говорят за заема тихо, заради доктор Хирш, чиито изтъркани чехли започнаха да се влачат лениво из къщи.

Странен разговор на срички, прекъсван, едва докосван; той проявяваше дълбоко отвращение, а тя се сдържаше внимателно. Говореха в безлична форма. „Разбира се, не ще откажат... За това дадох доказателства с подаръците, които бяха отказани... За нещастие живееха в Тур, какво да се прави? Да изпратят писмо, би стигнало за два дни; толкова и за отговор.“ После изведнъж:

— Да отида аз... — подхвърли Шарлот, уплашена сама от смелостта си. Той отговори спокойно:

— Добре, така. Да отидем.

— Как, и ти искаш да ме придружиш в Тур?... И в Ендре тогава; защото то е на същия път и ще занесем парите веднага.

— И в Ендре.

— Колко си добър, колко си добър!... — повтаряше клетата безумна жена, като целуваше ръцете му.

Истината бе, че той се боеше донякъде да я пусне да отиде в Тур съвсем сама. Без да познава основно миналото ѝ, той знаеше, че тя бе живяла там, че е била щастлива там. Ами ако не се завърнеше вече?... Тя беше тъй слаба, тъй непостоянна! Като види стария си приятел, разкоша, от който се бе отказала, като изпита отново влиянието на

детето, цялото ѝ минало би могло да я обхване, да я изтръгне от тая тирания, която самият той чувстваше, че е тежка и трудно поносима.

Той не можеше вече без нея. Неговото суетно себелюбие, неговите суеверия като болен се привързваха към нейната сляпа любов, към нейните постоянни грижи, към лекия ѝ, добър нрав. Освен това, не му беше неприятно да направи едно малко пътуване, да се отърве от своята ужасна лирична драма, над която се мъчеше с продължителни и безплодни пъшкания.

Разбира се, той украсяваше тия страхове и тая нужда от развлечение с рицарски предлози, като казваше на Шарлот, че не искал да я изостави, че искал да бъде с нея както в мъката, така и в радостта; и тъй поддържаше признателната и възхитена любовница в майчината ѝ скръб. Впрочем, дейността, която предшества всяко заминаване, разсейваше в крехката душа на тая клета Лолот болката от смъртния удар, който току-що бе получила. Подобно на вдовиците — селянки, които, щом погребат мъжете си, приготвят голям обяд за помен и в домакинските си грижи забравят снощните си ридания, Шарлот, докато пълнеше куфарите и даваше наставленията на стрина Аршамбо, почти забрави сърцераздирателната цел на пътуването си. На обед д'Аржантон каза на доктор Хирш:

— Принудени сме да заминем. Детето ни е причинило неприятности, големи неприятности. Ще отидем в Ендре. Ти ще пазиш къщата в наше отсъствие.

Доктор Хирш не поиска обяснения. Той не се учуди, че детето им бе причинило големи неприятности, но показва само колко добър паразит беше, като извика на д'Аржантон:

— Бях уверен в това!

Те тръгнаха с бързия нощен влак и пристигнаха в Тур рано сутринта. „Старият приятел“ на бившата Ида дьо Баранси живееше в околностите на града, в един от ония красиви малки замъци, които господстват над Лоара, гиздави, сенчести, чиито паркове се спускат до реката, а куличките им достигат най-високата точка на хоризонта. „Господин графът“, както някога го наричаха слугите на Ида, беше вдовец без деца, превъзходен и светски човек. Въпреки малко резкия начин, по който тя го бе напуснала, той пазеше най-добър спомен за засмяната и бърлива млада жена, която едно време бе развеселявала

самотата му. Затова отговори на писъмцето на Шарлот, че е напълно разположен да я приеме.

Те наеха един файтон от хотела и, излизайки от града, тръгнаха по един хубав път посред склона. Шарлот изглеждаше много неспокойна от тая настойчивост на поета да я следва. Тя мислеше:

„Дали ще поиска да влезе с мен?“

Въпреки че не познаваше обичаите, тя чувстваше добре, че това беше невъзможно. И мислеше за това във файтона, възхищавайки се от чудесното поле, дето бе прекарала няколко години от своя скитнически живот, дето се бе разхождала така често със своя малък Жак, това хубаво, изящно, русо дете, сега работник с рубашка и готово да надене облеклото на изправителните заведения.

Седнал до нея, д'Аржантон я гледаше с крайчеца на окото си, хапеше яростно мустака си. Тая сутрин тя беше много красива, малко бледа от вълнението от лошата вест, от умората от прекараната във вагона нощ и от стеснителното посещение, което щеше да направи. Нека се прибави и черното облекло, с което бе обкръжила кокетливо своята прасковена свежест, която придаваше на красотата ѝ благородство, отдавна забравено от домакинята и болногледачката в Елховника. Неуязвимият д'Аржантон беше смутен, неспокоен, много нещастен. Но не от ревност, подобна на ревността на Отело, която влудява и убива, а поради раздражителното стеснение, което прави човека несръчен и глупав. Той започна да се разкайва, че я беше придружил, чувстваше се глупав, стеснен от чудноватата роля, която играеше. Особено се ядосваше, че я бе оставил да дойде.

Изгледът на замъка съвсем го разстрои. Когато Шарлот му каза „Тук!“, той забеляза всред дърветата нежните украси на изящната ограда в стил Ренесанс, с тераса, подвижен мост, хвърлен върху една засенчена и закрыта лете река, но видима по това време на годината, когато крехките гледки се смекчават от малко зеленина, той се обвини в лекомислие, в безумие, в безразсъдство. Очевидно, веднъж дошла тук, тя нямаше да излезе вече.

Той не знаеше още до каква степен бе пуснал корени в сърцето на тая жена и че всички световни съкровища не биха имали силата да му я отнемат.

„Дали няма да слезе?“ — се питаше Шарлот, все по-неспокойна. Най-последно, в края на алеята, той каза на кочияша да спре.

— Ще ме намериш долу на пътя. — И прибави с горчива и смирена усмивка: — Не се бави много.

— О, не, друже мой, не се бой!...

Файтонът беше вече далеч, почти до желязната врата, а той все още гледаше подире ѝ. Пет минути след това, опрян на оградата на парка и следейки внимателно, той забеляза любовницата си под ръка с един висок, тънък, изящен и още изправен господин, който, въпреки твърдата си походка, изглеждаше в напреднала възраст. Когато двойката изчезна, д'Аржантон почувства грамадна празнина и развяването на Шарлотината рокля при завоя на една алея му се стори подигравателно, раздразнително, сякаш отдалеч това нейно движение беше плесница по лицето му.

Тогава започна за него ужасна мъка... Какво ли си приказват вътре?... Ще я види ли пак?... И всичкото това унижително мъчение му причиняваше онова ужасно хлапе! Седнал на изтърканото стъпало на една малка врата при един от входовете на големия парк, дето Шарлот току-що бе изчезнала, поетът очакваше, обръщаше се всеки миг към голямата желязна врата и гледаше спрелия до входа файтон и неподвижния кочияш, завит в дълъг коларски редингот. Наоколо се откриваше прекрасна гледка, която би могла да успокои и най-болезненото вълнение: склонове с обилни и правилни лозя, гористи хълмове, пасища, осеяни с върби и прекосени от ручей; после тук-там развалина от времето на Луи XV и някои от ония красиви замъци, многочислени по бреговете на Лоара, на горния край на които саламандъра се извива между сплетени букви Д.

Бездеен в самотата и очакването, когато всичко е в състояние да привлече блуждаещата мисъл, д'Аржантон гледаше от една минута една група от работници, която копаеше в малката долина, закръглена във вид на чаша под краката му, един изкоп за изтичане на водата. Като се приближи с няколко крачки, за да вижда по-добре, той забеляза, че тия хора, еднообразно облечени в сини рубашки, груби гащи и които всичките бе взел за селяни, бяха всичките деца, събрани под заповедите на някакъв надзирател, полуселянин, полугражданин, който ръководеше удрянето на лопатите, чертаеше границите на ручея.

Мълчанието при работата на открито на тия толкова млади работници беше особено поразително. Нито дума, нито вик, нито дори

онова възбудено състояние на движещото се същество, което чувства и упражнява силата си.

— По-право!... Не толкова бързо!... — викаше надзирателят; и сечивата се блъскаха, потните лица се навеждаха към земята; а от време на време, когато се изправяха, за да поемат дъха си, се виждаха тесни чела, островръхи черепи, глави, по които личаха всички признаци на изтощение, на чезнене, на разстройство. Несъмнено, тия деца не бяха расли на свобода всред природата, защото бледността на повечето от тях, зачервените им и слабо отворени очи говореха за градска немотия, за задушливи бедни квартали и за нездравословни къщи.

— Какви са тия деца? — попита поетът.

— Значи господинът не е от тук?... Те са от изправителното заведение в Метрей... Жилищата им са там.

И надзирателят показва на д'Аржантон купчина бели, правилни и нови къщи на срещуположния склон. Поетът знаеше по име знаменитото изправително заведение; но не познаваше нито правилника му, нито условията за постъпване в него. Той заразпитва тоя човек, като му каза, че бил близко свързан с едно семейство, чийто единствен син току-що ги бил огорчил жестоко.

— Изпатете ни го, щом излезе от затвора.

— Не вярвам, че ще отиде там, — каза д'Аржантон с отсянка на съжаление. — Родителите му могат да го избавят, като върнат парите...

— В такъв случай не бихме могли да го приемем. Ние взимаме само млади затворници. Но имаме едно допълнително заведение, *Бащин дом*, в който се прилага килийният затвор за младежта.

— А, така ли?... Килиен затвор?

— И който поправя най-лошите по природа... Впрочем, аз имам няколко книжки, ако господинът желае да се запознае с въпроса.

Д'Аржантон се съгласи, даде малко дребни пари за младите затворници и се изкачи по пътя, с книжките в ръка. Желязната врата на замъка току-що се бе затворила. Колата се клатушкаше по пътя.

Най-после!...

Шарлот, сияеща, щастлива, с блестящи очи, бързаше да отиде при своя поет.

— Качвай се бързо! — му каза тя.

Тя мушна ръката си под неговата и цяла трепереца от радост, му каза:

— Сполучих!

— А! — каза той.

— Повече, отколкото се надявах.

Той повтори своето „А!“ много сухо, много равнодушно, после се престори, че прелиства книжките с най-голямо внимание, като че искаше да ѝ покаже, че останалото не го занимава. Преди малко не беше толкова горделив, когато хапеше ноктите си и се вглеждаше в затворената желязна врата; но сега тя тъй силно се притискаше към него, поробена и подчинена, че наистина не си струваше да се безпокои вече. При неговото мълчание Шарлот млъкна също, при мисълта, че ревнивата му гордост е оскърбена, и той бе принуден да подхване отново:

— Значи, сполучи?

— Напълно, друже мой... И без това имали намерение да направят на Жак един подарък за неговото пълнолетие, за да му дадат възможност да се настани. Тоя подарък бил десет хиляди франка. Дадох ми ги веднага. Ще върнем взетите от Жак шест хиляди франка и ще останат четири хиляди, които ми казаха да употребя, както намеря най-добре за благо на детето.

— Употребата на парите е вече определена... Трябва да му заплатим една килия в *Бащин дом* в Метрей за две-три години. Само там ще успеят може би да направят от крадеца честен човек.

Тя потрепера при думата „крадец“, която я възвърна към действителността. Знаем, че в тоя клет малък мозък непрекъснато възникващите впечатления се заличаваха в един миг, без да оставят каквато и да е следа от мисъл.

Тя наведе глава и каза:

— Готова съм да направя всичко, което поискаш... Ти беше тъй добър, тъй великодушен! Никога няма да забравя това.

Устните на поета потрепераха от удоволствие и гордост под големите му мустаци. Той се почувства повече от всеки друг път господар. И се възползва от това, за да ѝ държи дълга реч. У нея имало голяма вина. Майчината ѝ слабост не била чужда на случилото се. Едно разгалено като нейното дете, винаги отдадено на лошите си наклонности, не можело да не стане зловредно. Трябвало мъжка ръка

отсега нататък, за да се управлява тоя упорит кон. Нека само му го поверят, той щял да се нагърби да го вкара в правия път.

Той повтори два-три пъти по ред:

— Ще го смажа или ще го пребия.

Тя не отговаряше. Радостта, че детето ѝ няма да отиде в затвора господстваше над всичко друго. И решиха веднага да заминат, същата вечер за Ендре. Само че, за да се избави Ида от едно тъй голямо унижение, съгласиха се тя да остане в Бас-Ендр. Д'Аржантон ще отиде сам да занесе парите и да потърси виновния, когото ще отведе веднага в изправителното заведение. Той казваше вече съвсем просто „изправителното заведение“ и предварително виждаше Жак, облечен в синя памучна работническа рубашка, смесен с ония нещастни малки затворници, по-голямата част от които бяха жертва на бащини пороци или престъпления, и които още от най-ранното си детство се зачисляват в голямото множество на онеправданите от съдбата.

Беше неделя, когато те слязоха от влака на голямата фабрична гара на Бас-Ендр и взеха най-хубавата стая в една кръчма на пътя, тъй като в околността нямаше нито един хотел за пътници. Докато поетът отиде да изпълни своята правосъдна задача, Шарлот остана сама да го чака в тая мръсна стая, дето се чуваха викове, смехове, пиянски шум, провлачени и тъжни песни, пени еднообразно с оня жален глас, който е присъщ на бретонските напеви, тъжовни като морето или дивия простор на ландите. С тях се смесваха и моряшки припеви, по-живи и по-леконравни, но също тъжни. От тоя просташки шум на кръчмата, от еднообразието на ситния крайбрежен дъжд, който тропаше неспирно по прозорците, тая жена получаваше особено впечатление за изгнанието, на което бяха осъдили детето ѝ. Колкото виновен да бе, той все си оставаше неин син, нейния Жак; и, чувствайки се тъй близо до него, тя си спомняше щастливите години, които двамата бяха преживели заедно.

Защо го бе изоставила?

Тя си го спомняше като дете, прелестно и нежно, пълно с ум и любов, и при мисълта, че щеше да ѝ се яви като работник — крадец, неясните угризения на съвестта, които я измъчваха от две години, добиха плът и се изправиха пред нея. Ето, прочее, какво ѝ струваше нейната слабост! Ако Жак беше останал при нея, вместо да бъде предаден на фабричната поквара, ако го беше пратила в колежа с

неговите връстници, щеше ли да стане крадец? О, предсказанието на оня лекар се беше осъществило напълно! Тя щеше да го види пропаднал, унижен.

Простащината на тая работническа неделя, чиято миризма и глъч я обикаляха, увеличаваше още повече угризенията на съвестта ѝ. Тук нейният Жак бе живял две години!... Всичкото отвращение на тая повърхностна природа, неспособна да чувства величието на някаква завършена работа, на живот, изкупен с умората на ръцете, кипеше при тая мисъл. В желанието си да разсее тъжните си мисли, тя взе обявите на „изправителното заведение“, отворени пред нея. Някои изречения я накараха да потръпне. *Бащин дом. Изправително училище. Установеният ред е безусловно уединение. Децата са затворени в килии и не се виждат никога помежду си, дори в черква.* Със свито сърце, тя затвори книгата и застана до прозореца, следейки завръщането на поета, пристигането на детето, с втренчен поглед в един кът на Лоара, която тя съглеждаше там, на края на уличката, развълнувана като море и цялата опръсквана от падащия от небето дъжд.

В това време д'Аржантон отиваше да изпълни задачата си и бе много доволен, че я изпълняваше. Той не би отстъпил мястото си за много, много пари. Голям любител на надутите положения, сега имаше възможност да ги заема колкото си ще, и то великолепно. Той приготвяше предварително речта, която щеше да отправи към престъпника, прошката, която щеше да го застави да поиска на колене в кабинета на директора. В тоя миг всичките тия преднамерени, надуты положения се изразяваха накъсо с величествено вдигнатата глава, важен и съобразен със случая изглед, когато, облечен в тъмни дрехи, с черни ръкавици, той се изкачваше, държащ високо и твърдо чадъра си, по главната улица на Ендре, пуста в тоя час поради лошото време и вечернята.

Една стара жена му посочи къщата на Рудикови. Той мина край мълчаливата, почиваща фабрика, която освежаваше с наслада задимения си и почернял покрив. Но като стигна пред къщата, която току-що му посочиха, той се спря колебливо, боейки се, че се е излъгал. От всичките къщи, наредени на тая работническа улица, тя беше най-веселата, най-оживената. От полуотворените прозорци долиташе веселият шум на бретонски хорови песни, на селски стъпки,

които тропаха тежко по пода като върху прясно утъпкано гумно. Танцуваха „под звуците на устата“, както казват в Бретан, и танцуваха с онова увлечение, което гласът придава на ритъма и такта.

„Това е невъзможно... не е тук...“, си казваше д'Аржантон, защото предполагаше, че ще намери опечалена къща и че ще влезе там като изкупител.

Изведнъж някой извика:

— Хайде, Зинаида, *Калаената паница!*...

И няколко гласа подеха шумно:

— Да, да, Зинаида, *Калаената паница!*...

Зинаида! Това беше името на Рудиковата дъщеря.

Я гледай, тия хора гледаха весело на злополуката си!

Докато той се колебаеше още, един глас започна с извънредно висок тон:

В двора на „Калаената паница“

На което хорът, смесен с няколко мъжки гласа, отговори:

В двора на „Калаената паница“

И веднага вихрушка от бели забрадки започна да се мярка край прозореца с шумоленето на сукнени фусти; запъхтяни гласове се напрягаха:

— Хайде, ефрейторе!... Хайде, Жак!... — викаха някои.

Наистина, това беше прекалено!... С голямо любопитство поетът бутна вратата и всред праха, който вдигаше лудешката игра, първото лице, което забеляза, беше Жак, крадецът, бъдещият затворник на изправителното заведение; той скачаше със седем-осем момичета, всред които едно дебело, пумпалесто момиче, весело и зачервено, завличаше с всичката си сила в оживеното хоро един красив митнически ефрейтор. Те притискаха до стената, прогонваха във всички кътове един добродушен старец с посивели коси, щастлив,

сияещ, развеселен от всичката тая радост, опитващ се да я сподели с една висока, млада, бледа жена, която се усмихваше тъжно.

Какво се беше случило?

Ето:

На другия ден, след като бе писал на майката на Жак, директорът видя, че госпожа Рудик, развълнувана и възбудена, влезе у дома му. Без да обърне внимание на студения прием, който ѝ оказаха, тъй като срамът ѝ от дълго време я бе привикнал към мълчаливото презрение на честните хора, тя отказа да седне на стола, който ѝ предложиха и, съвсем изправена, с удивителна за нея увереност каза:

— Идвам да ви кажа, господине, че чиракът не е виновен. Той не е откраднал зестрата на зълва ми.

Директорът подскочи на креслото си:

— Но, госпожо, всичките доказателства са против него.

— Какви доказателства? Най-тежкото от всички е, че мъжът ми отсъстваше и че Жак бе останал сам с нас вкъщи. Е, добре, господине, тъкмо това доказателство идвам да оборя: освен Жак, и друг мъж имаше тая нощ у дома.

— Мъж! Нантиецът?

Тя кимна с глава:

— Да, Нантиецът...

О, колко бледа беше тя!

— Значи, Нантиецът е взел парите?

Поколеба ли се за миг това мъртвешко лице? Във всеки случай, нейният отговор беше уверен и спокоен:

— Не, Нантиецът не взе парите... Аз ги взех,... за да му ги дам.

— Нещастна жена!

— Да, да, много нещастна! Той казваше, че ги иска само за два дни и аз чаках през всичкото това време, при отчаянието на мъжа ми, сълзите на Зинаида, при ужасния страх, че ще видя осъден един невинен... Какво мъчение!... Нищо не получих. Тогава му написах следното: „Ако утре, в единадесет часа, не получа нищо, ще издам и себе си, и теб...“ И ето ме.

— Ето ви, ето ви!... Но какво искате да направя?

— Искам да задържите истинските виновници: сега ги знаете.

— Ами мъжът ви?... Той ще умре от това двойно безчестие.

— Ами аз! — каза тя с горчива гордост. — Да умреш, е най-лесното нещо. Моята участ е много по-тежка!

Тя говореше със сурово увлечение за смъртта. Гледаше я, призоваваше я с упоение, както никога не бе гледала, не бе призовавала любовника си.

— Ако вашата смърт можеше да поправи грешката, — подзе директорът важно, — ако тя можеше да възвърне обратно зестрата на клетото момиче, бих разбрал защо бихте искали да умрете... Но, в случая, самоубийството би спасило действително само вас. Положението би останало същото, дори по-лошо и по-мрачно, това е.

— Какво да се прави тогава? — каза тя отчаяно; и, в своята неувереност, стана отново предишната Клариса: дълго, крехко тяло, разтърсено от много тежка за него борба.

— Преди всичко, трябва да се спаси каквото може от тия пари. Все нещо е останало от тях.

Клариса поклати глава. Тя познаваше ужасния картоиграч. Знаеше как се бе докопал до парите, че бе минал почти по нея, за да отиде до касичката, и че навярно бе играл и ги бе загубил до последното петаче.

Директорът позвъни. Един надзорник влезе, бившият стражар, върл неприятел на Белизер.

— Ще отидете в Сен-Назер, — му заповяда неговият началник. — Ще кажете на Нантиеца, че ми е нужен веднага. Ще го почакате дори, за по-голяма сигурност.

— Нантиецът е в Ендре, господин директоре. Току-що го видях, че излиза от дома на госпожа Рудик. Трябва да не е далеч.

— Тогава добре... Потърсете го бързо и го доведете тук... Главно, не го предупреждавайте, че сте видели госпожа Рудик в кабинета ми... Той не трябва да подозира...

— Разбрах... — каза проникателният надзорник, като намигна с око, макар че не знаеше нито на йота за какво се отнасяше.

Той се обърна кръгом и излезе.

Те мълчаха. Опряна на писалищната маса, Клариса мислеше безмълвна и сломена; и трудолюбивият шум на фабриката, стоновете, свистенията на парата, ту умолителни, ту заплашителни, ту плачливи, съпровождаха отлично бурята в душата ѝ. Вратата се отвори живо.

— Повикали сте ме, господин директоре? — каза Нантиецът с весел глас.

Присъствието на Клариса, бледността ѝ, строгият вид на началника му...

Той разбра всичко.

Значи, тя бе удържала на думата си.

В един миг смелото му и грубо лице се разшири от безумно сливане, сливане на поставен на тясно човек, който убива, за да излезе от задънената улица, дето се върти, без да намери изход; но той се поколеба под напора на тая вътрешна борба и накрая се строполи пред писалищната маса.

— Простете! — прошепна той.

Директорът го вдигна и каза:

— Освободете ни от вашите молби и сълзи. Знаем всичко това. Да минем веднага към същността... Тая жена е окрала мъжа си и дъщеря си заради вас. Вие сте обещали да донесете парите след два дни.

Нантиецът хвърли слисан, признателен поглед към любовницата си, която го спасяваше с една лъжа; но Клариса не го гледаше. Тя не се изкуси да го погледне. Беше го видяла много добре в нощта на престъплението.

— Къде са парите? — повтори директорът.

— Ето ги!... Аз ги донесох.

Той ги носеше, наистина, но като не бе намерил Клариса у дома ѝ, искаше да ги отнесе обратно още по-бързо и се бе завтекъл към игралния дом, за да опита отново щастието си. Той беше истински картоиграч.

Директорът взе сложените върху масата банкноти:

— Всичките ли са тук?

— Липсват осемстотин франка..., — каза другият колебливо.

— Аха, да, разбирам! Един основен залог за играта довечера.

— Не, кълна ви се, загубих ги. Но ще ги върна.

— Излишно е. Не искаме нищо от вас. Аз ще набавя липсващите осемстотин франка. Не искам клетото момиче да загуби нито петаче от зестрата си. Сега трябва да се обясни на Рудик как парите са изчезнали и как са се върнали. Седнете и пишете.

Той се замисли за миг, докато Нантиецът седнаше до писалищната маса и вземаше перото. Клариса бе вдигнала главата си. Тя чакаше. От това писмо зависеше живота или смъртта ѝ.

— Пишете: *Господин директоре, аз взех, в миг на умопомрачение, шест хиляди франка от долата на Рудикови...*

Нантиецът поиска да възрази, но се побоя от Клариса и затова остави да се възстановят обстоятелствата във всичката им разумна и жестока истина.

„На Рудикови...“, каза той, като повтаряше последните думи. Директорът продължи:

„... *Ето парите... Не мога да ги държа. Те ме изгарят... Освободете нещастниците, които са заподозрени по моя вина и помолете вуйчо ми да ми прости. Кажете му, че напускам фабриката и че заминавам, без да смея да му се обадя. Ще се завърна, когато, с труд и разкаяние, спечеля правото да стисна ръката на един честен човек...*“ Сега сложете датата... и се подпишете...

И като видя, че той се колебаеше, директорът прибави:

— Пазете се, млади човече! Предупреждавам ви, че, ако не се подпишете, ще наредя да затворят веднага тая жена...

Нантиецът се подписа, без да каже нещо. Директорът стана.

— Сега можете да заминете... Идете в Гериньи, ако искате, и се помъчете да се държите добре. Във всеки случай, помнете, че, ако науча, че са ви видели да скитате около Ендре, стражарите ще ви хванат като крадец: вашето писмо им дава това право...

Нантиецът се поклонил и, на излизане, хвърлил поглед към Клариса. Но обаянието му бе изчезнало. Тя извърна полека главата си, твърдо решена да не го погледне вече, да съхрани непокътнат в съзнанието и в угризенията си ужасния образ на безчестния крадец, запазен в паметта ѝ от оная нощ. Щом той излезе, госпожа Рудик се приближи до директора, като склони ръцете си с признателно изражение на лицето.

— Не ми благодарете, госпожо. Постъпих така заради мъжа ви, за да избавя тоя честен човек от най-ужасната мъка.

— Тъкмо заради мъжа си ви благодаря, господине... Мисля само за него и жертвата, която ще му принесе, ще докаже това.

— Каква жертва?

— Жертвата, че ще живея, когато би било тъй добре да умра, да заспя завинаги... Всичко беше готово, установено в ума ми. Но трябва да живея за Рудик! Имам такава нужда от почивка, толкова съм уморена!

И наистина, чудната сила, която я бе поддържала по време на това натегнато положение, я оставяше вече и нейната естествена отпуснатост се изрази в такава отпадналост на цялото ѝ същество, че, като си отиваше, малко прегърбена, тя изглеждаше тъй сломена, тъй изтощена, че директорът се уплаши и каза кротко:

— Хайде, госпожо Рудик, бъдете по-сърцата! Помислете, че Рудик ще изпита дълбока скръб след малко, като прочете това писмо, че то ще бъде за него ужасен удар. Не трябва да го обременявате с друго, още по-голямо и непоправимо нещастие.

— Тъкмо така си мисля и аз, — каза тя и излезе бавно.

Действително, истинско отчаяние обхвана добрия Рудик, когато научи от самия директор за простъпката на своя сестринец. Нужен беше всичкия радостен захлас на Зинаида, като намери отново зестрата си и раздрънка касичката си, за да се успокои малко сърцето на тоя добър човек от тъжното учудване, което изпитват честните хора пред безчестието и неблагодарността. Неговите първи думи бяха: „Моята жена го обичаше толкова много!“ И ония, които го чува, се изчервиха заради него от жестокото му простодушие.

Ами Ацтек? О, клетият Ацтек преживя славен ден! Обявиха по всичките врати на работилниците една заповед на директора, възвестяваща високо неговата невинност. Заобиколиха го, честитиха му; и можете да си представите, какви извинения, почести и уверения в приятелство му направиха Рудикови! Само едно нещо липсваше в щастието му: Белизер!

Щом бяха освободили клетника и му бяха казали: „Свободен сте...“, шапкарят бе заминал, без да попита нещо. Всичко това му се бе видяло тъй неясно, страхът да не го заловят отново го бе преследвал тъй силно, че единствената му мисъл беше да бяга, да поеме отново по пътищата с всичката възможна бързина на наранените си крака. Жак се натъжи, като научи за бързото му заминаване. Той би искал да се извини на тоя нещастник, бит заради него, затворен два дни и почти разорен от злополуката със стоката му. Но особено го огорчаваше мисълта, че Белизер бе заминал уверен във виновността му, защото не

бе дал никому време да му обясни истината; и мисълта, че тоя клет скитник по големите пътища го считаше за крадец, хвърляше сянка на радостта му.

Въпреки това, той на драго сърце прие да участва в обяда по повод годеча на ефрейтора и Зинаида и играеше като другите „под звуците на устата“, когато д'Аржантон влезе. Появата на поета, величествен и с черни ръкавици, произведе върху веселото събрание същото впечатление, което произвежда ястреб, спущайки се върху накачалото върху жиците голямо ято лястовици. Но щом човек е придобил така нареченото съответно за случая изражение, неудобно му е да го видоизмени току изведнъж. Поведението на д'Аржантон доказва това. Напразно му обясняваха, че парите се бяха намерили, че Жак бе признат за невинен и че, идвайки в Ендре, той се бе разминал с едно второ писмо на директора, предназначено да поправи всичкото зло, което бе причинило първото; напразно той виждаше, че всички тия добри хора се отнасяха с чирака като със свое дете, като се започне от чичо Рудик, който го потупваше приятелски по рамото и го наричаше „малко момче“, до Зинаида, която хващаше главата му със силните си ръце и с удоволствие разчорляше живо косите му, въобразявайки си, че ще може да направи същото приятелско движение и на главата на ефрейтор Манжен, — всичко това не направи поета по-малко важен, нито по-малко надут. Това не му попречи също да изрази пред Рудик с много трогателни думи съжалението си за скръбта, която му бяха причинили, като го помоли да приеме неговото извинение, както и това на майката на Жак.

— Но аз по-скоро би трябвало да искам извинение от това клето дете..., — викаше майсторът.

Д'Аржантон не го слушаше. Той говореше за честта, за дълга и за ужасните безизходни положения, към които води лошото поведение. Жак, при все че беше относително невинен, имаше много причини да бъде смутен; той си спомняше прекарания в Нант ден и в какво състояние тук присъстващият ефрейтор Манжен можеше да свидетелствува, че го бе видял. Той се червеше, не знаеше как да се държи по време на проповедта на тоя жрец. Накрая, след като бе държал всичките тия добри хора под влиянието на своето красноречие, след като бе говорил в продължение на един час, навявайки тежка тъга и сънливо отегчение, чичо Рудик каза простодушно:

— Трябва да сте ожаднял много от толкова говорене, — и заповяда да донесат една стомна отлично ябълково вино с пита от черно жито, които Зинаида бе приготвила за закуската. И, Бога ми, питата изглеждаше толкова хубава, кората ѝ беше тъй привлекателна, тъй златиста, че поетът, страдащ, както се знае, от кучешки глад, се съблазни и я разряза дълбоко; размерите на резена напомнях на ония, които ножът на Белизер бе изрязал от пушеното в Елховника.

От дългата реч, която току-що чу, Жак разбра само едно нещо: че д'Аржантон бе направил дълго пътуване, за да донесе в Ендре парите, които щяха да го отърват от срама да седне на подсъдимата скамейка. Наистина, по време на тая тържествена сцена, поетът не се лиши от удоволствието да извади полза от книжните пари, които се намираха в кесията му; той каза няколко пъти, като удряше по джоба си: „Аз донесох парите...“ И детето, вярвайки искрено, че д'Аржантон бе взел шест хиляди франка от собствените си пари, за да го спаси, започваше да мисли, че се бе лъгало по отношение на тоя противен човек и че студенината и отвратителността му бяха само външни... Никога до сега Жак не се бе показвал тъй почтителен, тъй любезен към „своя враг“, който, смаян от своя страна и непознаващ вече упорития си кон, си приписваше, както винаги, заслуга за тая промяна и си казваше:

„Аз го усмирих“.

Тая мисъл, присъединена към тъй любезния прием у Рудикови, сполучи да подобри настроението му.

Наистина, ако бяхте видели поета и чирака да вървят под ръка по улиците на Ендре, да се разхождат и да разтоварят по крайбрежието на Лоара, бихте ги взели за двама истински приятели. Жак беше тъй щастлив, че можеше да говори за майка си, да се осведоми за нея подробно, да видиша, тъй да се каже, близостта ѝ в чертите на този, когото тя обичаше толкова много! Ах, да знаеше той, че тя беше толкова близо и че д'Аржантон от един час насам се бореше между остатъка от състраданието си и своето ревниво себелюбие и се питаше:

„Трябва ли да му кажа, че тя е тук?“

Истината е, че като отиваше да изпълни свещената си задача в Ендре, поетът не очакваше подобна развръзка. Разбира се, той с възхищение би завел пред майката виновното, унизеното дете, което тя не би могла да погали както трябва; но да ѝ заведе тоя тържествуваш герой, тоя мъченик на правосъдна грешка, да присъства на излиянията,

на разнежванията на тия две сърца, които не искаха да престанат да бият едно за друго, това беше свръх силите му.

Обаче, за да извърши такава жестокост, за да откаже на Шарлот и сина ѝ радостта да се видят пак, след като ги бе така сближил, му бяха нужни предлози, заобикалки, някакъв довод, който да изглежда правдив и да може главно да се изрази с гръмки думи. Тоя довод му достави самият Жак.

Представете си, че тоя клет малък Жак, пленен от тая необикновена благодет, почувства изведнъж порив, нужда да се довери и реши да признае на господин д'Аржантон, че решително не чувства никаква склонност към сегашния си живот, че никога няма да стане добър работник, че е самотен, много далеч от майка си, че биха могли, може би, да му намерят живот, по-съобразен със склонностите му... О, той не се боеше от работа!... Само че би искал такава, в която ръцете да работят по-малко, а умът повече.

Говорейки така, Жак стискаше ръката на поета, но чувстваше, че тя постепенно се отпускате, изстудяваше, оттегляше. Внезапно той видя пред себе си равнодушното лице, жестокия син поглед на бившия „враг“.

— Голяма мъка ми причиняваш, Жак, голяма мъка; и майка ти би се отчаяла, ако узнае за тия твои настроения. Забравил си, значи, онова, което съм ти говорил много пъти: „Няма по-лоши същества от мечтателите... Нека не се доверяваме на мечтите си, на утопиите... Тоя век е векът на желязото... На работа, Жак, на работа!“

Нещастното момче бе принудено да слуша в продължение на цял час тия нравоучения, ледени, резки и пронизителни като дъжда, който валеше в тоя час, мрачни като нощта, която започваше да обвива околността.

А пък, докато те се разхождаха надлъж и нашир по брега, там, от другата страна на реката, имаше една жена, която, отегчена да чака в стаята си, беше дошла на брега да следи лодката на превозвача, от която щеше да слезе след малко тоя ужасен малък престъпник, нейното любимо дете, което не бе виждала от две години. Но д'Аржантон бе намерил сега своя предлог. При лошото предразположение на това момче, видът на майка му би го само обезсърчил, би му отнел и малкото смелост... Беше по-благоразумно да не я види... Шарлот ще

бъде доста разумна да разбере това и да направи тая жертва за благо на сина си. „Животът не е роман“, дявол да го вземе!...

Така че, при все, че ги делеше само ширината на реката и се намираха тъй близо един до друг, Жак и майка му не се видяха тая вечер и дълго време след това.

VIII ОГНЯРНИЦАТА

Как е възможно така дългите, така тежките и изпълнени с работа дни да съставят толкова къси години?

Две години, ето две години вече, откак Зинаида е омъжена и откакто Жак бе герой на ужасното приключение. Какво бе правил през тия две години? Работил, мъчил се, преминал стъпка по стъпка пътя, който води чирака към знанието и към работническата заплата. Той бе преминал от стегалката към оглаждането на желязото. Коват го с чук, после с чукче. Ръцете му бяха хванали мазоли, умът му също. Вечер той пада от умора в леглото си, защото не е силен, спи на един дъх, и на другия ден започва отчаян живот, без цел, без развлечение. Кръчмата му внушава ужас след знаменитото пътуване до Нант. Рудиковата къща е тъжна. Манженови са се настанили в Пулинген, на брега, и цялата къща изглежда празна след заминаването на пълното момиче, както стаята ѝ изглеждаше празна от деня, в който тя бе взела своя скрин, големия скрин с прикята.

Госпожа Рудик не излиза вече, седи в ъгъла до прозореца, чиято завеса е винаги спусната, — сега тя не чака вече никого, — влачи дните си, равнодушна, несъзнателна, оставя живота да тече като кръвта от отворена рана. Само чичо Рудик запазва ясната си, спокойна съвест. Неговите малки, тъй остри, тъй изтънчени очи са запазили остротата на погледа си, който противоречи странно на неговата простодушна, сляпа и доверчива душа, за която злото не съществува.

Ни най-малки събития в живота на Жак. Последната зима бе много сурова, Лоара бе нанесла големи вреди, наводнила бе почти целия остров, част от който стоя под водата четири месеца. Работеха във влагата, дишаха мъгла и блатни зарази. Жак кашля много, прекара много часове в треска в болницата; но това не са събития. От време на време от Етиол пристигаше писмо, много нежно, когато майка му го бе писала тайно, наставническо и студено, когато поетът го бе диктувал над рамото ѝ. И най-малките действия на д'Аржантон заемаха винаги голямо място в излиянията на неговата търпелива жертва. Така Жак

научи, че *Дъщерята на Фауст* била завършена и четена пред артистите на Театр-дьо-Франс, но тия чудаци имали смелостта да я отхвърлят единодушно, та, в замяна, си заслужили една много жестока дума. Още една голяма новина: помирението с Моронвалови, допускани от сега нататък на масата на „*Parva domus*“, дето завеждали, в неделя, „тропически момчета“ с всевъзможни цветове, които много плашели стрина Аршамбо.

Моронвал, Маду, гимназията, как всичко това беше далеч от него, по-далеч от разстоянието между Ендре и прохода на Дванадесетте къщи, по-далеч от годините между това фантастично минало и мрачното настояще! Тогавашният Жак му правеше впечатление на Жак от по-висша и по-изтънчена порода, който не бе запазил нищо от русите си коси, от своята розова и нежна кожа в тоя висок момък, почернял от слънцето, изпосталял, с червени петна на лицето, прегърбен, с високи, тъй слаби рамене под рубашката.

Думите на доктор Ривал: „Обществените различия разделят хората!“ се бяха оправдали.

Споменът за Ривалови беше още една тъга за Жак. Въпреки забележките на д'Аржантон, той бе запазил в сърцето си безкрайна признателност към тоя превъзходен човек, нежно приятелство към малката Сесил и всяка година на Нова година им пишеше дълго писмо. Е, добре! Ето два пъти, как писмата му оставаха без отговор. Защо? Какво е могъл да им стори?

Само една мисъл поддържа нашия приятел Жак сред несполуките на тъжната му съдба: „Печели хляба си... Майка ти ще има нужда от тебе!“ Но, уви! Заплатите са съразмерни с цената на работата, а не с добрата воля на работника. Да искаш не е нищо, нужно е да можеш! А Жак не може. Въпреки предсказанията на Лабасендр, той ще си остане винаги изклинвач в своята работа. Той няма „дарба“ и туй то! И сега, ето го, на седемнадесет години, завършил чирачеството си, е стигнал да печели едва три франка на ден. С тия три франка той трябва да плаща стаята си, да се облича, т.е. да си купува нови работнически дрехи, когато не може да носи повече вехтите. Добър занаят туриха в ръцете му! А какво би направил, ако майка му му напишеше: „Пристигам!... Идвам да живея с тебе!“

— Виждаш ли, малко момче, — каза чичо Рудик, който продължаваше да нарича чирака „малко момче“, при все че Жак го бе

надрасъл с цяла глава, — твоите родители сбъркаха, като не ме послушаха; ти не си за тукашната работа. Никога не ще придобиеш чувството за пилата и ще бъдем принудени да ти възлагаме през всичкото време грубите работи, от които не се печели много. На твое място бих предпочел да пътувам по света и да търся щастието си по пътя... Ето! Оня ден идва в работилницата Бланше, главният механик на *Сиднюс*, той търси огняри. Ако огнярницата не те плаши, би могъл да опиташ щастието си. Ще печелиш по шест франка на ден, като обикаляш света, ще имаш стая, храна и отопление. О, отопление, да, отопление!... Занаятът е тежък, но се понася, защото аз го упражнявах две години и, както ме виждаш, жив съм. Е, искаш ли да пиша на Бланше?

— Да, господин Рудик... Предпочитам такова нещо.

Мисълта, че ще получава двойна заплата, че ще види света, че ще задоволи любовта си към пътешествията, която имаше още от детството си, от разказите на Маду, от походите на *Байонез*, разказвани от господин Ривал, много съображения склониха Жак да се заеме с огнярския занаят, в който попадаха всички лоши железорботници, всички несретници на чука и наковалнята и който изисква само якост и голяма устойчива сила.

Той замина от Ендре в едно юлско утро, точно четири години след пристигането си там.

Какво великолепно беше времето тоя ден!

От палубата на малкия параход, дето Жак стоеше прав до чичо Рудик, който бе пожелал да го изпрати, зрелището беше поразително. Реката се разширяваше при всяко обръщане на колелата, като отстраняваше, отблъскваше бреговете с всичката си сила, за да направи по-широко устието си в морето. Въздухът ставаше по-свеж, дърветата — по-ниски, бреговете се изравняваха, като се отдалечаваха един от друг в далечна перспектива, сякаш се разстилаха от силния насрещен вятър. Тук-там блата блестяха навътре в сушата, пушеци се издигаха над торищата, хиляди птици-рибари и чайки, с бели и черни криле, летяха, като докосваха реката и изпускаха детски крясъци. Но всичко това изчезваше, губеше се в близката необятност на океана, който не търпи никакво величие редом със своето, както не иска никаква растителност по бреговете за своите горчиво безплодни вълни.

Внезапно малкият параход влезе с един скок в простора. Как да се определи другояче тоя нов ход на неговия метален скелет, това клатушкане, което вълните, облени от ослепителната светлина, свободни в исполинския въздушен простор, като че продължаваха от една вълна до друга, до крайната граница на кръгозора, до оная зеленикава черта, дето слетите небе и вода затварят простора за жадните погледи?

Жак не бе виждал никога море. Тая свежа и солена миризма, този кръгообразен замах на ветрило, който отбива от всяка вълна идещия прилив, изпълниха сърцето му с жажда за пътуване.

Там, вдясно, се забелязваше Сен-Назер, с онова струпване на всичките покриви, което морските пристанища представляват между скалите; той насочваше напред по брега над вълните камбанарията си, застанала високо на стража, а вълноломът му продължаваше улицата до открито море. Между къщите се издигаха мачти, кръстосваха се, смесваха се отдалеч едни с други, и бяха тъй притиснати, че би могло да се каже, че само един вятър бе тласнал тоя куп от мачти на завет в пристанището. Но когато го приближиха, всичко се разреши, раздели, разшири.

Те слязоха при вълнолома. Там ги уведомиха, че *Сиднюс*, голям параход на Презокеанското дружество, ще замине същия ден, след два-три часа, и че от снощи бил вече в открито море. Това бе единственото изпитано до сега средство да разполагат с всички моряци в часа на тръгването, без да бъдат принудени да претърсват кръчмите на Сен-Назер със стражари.

Така че Жак и другарят му нямаха време да видят града, който бе извънредно оживен в тоя час поради пазарния ден, чийто шум стигаше дори до пристанището. Цялото крайбрежие бе покрито с вързопи зеленчук, с кошници с плодове, с птици, вързани две по две, които удряха крилете си в земята и писукаха. Бретонски селяни и селянки, наредени прави, със спуснати ръце пред стоките си, чакаха спокойно и мълчаливо купувачите. Никакво бързане, ни най-малкото повикване на минувачите. За разлика от тях, множество дребни пътуващи продавачи, с препълнени с вратовръзки, кесии, игли и пръстени кошници, обикаляха шумно и предлагаха стоките си. Моряци от всички страни, жени от средното Сен-Назерско гражданство, жени на работници и чиновници от мореплавателното дружество, бързаха из пазара, дето

готвачът на *Сиднюс* довършваше последните си покупки на хранителни припаси. Рудик узна от него, че Бланше бил на парахода и много се ядосвал, защото нямал достатъчно огняри.

— Да бързаме, че закъсняхме.

Те скокнаха в една лодка, прекосиха пристана, задръстен с параходи. Тук не беше както в речното пристанище на Нант, набраздено с лодки от всевъзможни величини. Само грамадни параходи с изглед на спокойствие и почивка. Удари с чук в посоката, където поправяха параходите, няколко кръска на домашни птици, които натоварваха, нарушаваха единственото звучно, кристално безмълвие, което царуваше над водата. Грамадни презокеански параходи, наредени в пристанището, угаснали и тежки, изглеждаха, че спят в промеждутъка на пътуванията си. Големи английски параходи, дошли от Калкута, извисяваха многобройните си кабини, своите много високи носове, своите яки бедра, покрити с облак моряци, които ги пребоядисваха. Минаха между тия неподвижни грамади, дето водата добиваше тъмния цвят на минаващ през града канал, като между дебели стени, препасани околвръст с вериги, с висящи и струящи вода възета. Най-послед те излязоха от пристанището, преминаха вълнолома, на края на който *Сиднюс*, под пара, очакваше прилива.

Дребен, нервен и сух човек, по риза, с три златни нашивки на шапката си, започна да вика Жак и Рудик, чиято лодка спираше до парахода. Те едва чуваха думите му всред шума на навалищата в последния час, но движенията му бяха много изразително. Той беше Бланше, главният механик, когото подчинените му наричаха Моко (*Френската марина се състои от две главни племена: Моковци и Понантийци, бретонци и провансалци, северняци и южняци.*) Щом врявата от сгромолясането на стоките в отворения трюм на парахода му позволи да може да бъде чул, той извика с ужасен южняшки изговор:

— Хайде де, дявол да ви вземе!... Помислих, че ще ме излъжете.

— Вината е моя, драги, — каза Рудик. — Искях да придружа малкото момче, а вчера не бях свободен.

— Дявол да го вземе! Твоето малко момче е доста пораснало. Ще трябва да го съгваме на четири, за да легне да спи в каютата на огнярите... Хайде да слезем бързо да го настаня.

Те се спуснаха по една малка медна стълба, която се извиваше, с тясна ограда, после по друга стълба без ограда, стръмна като скеле, после по трета, после по четвърта.

Жак, който никога не бе виждал „презокеански параход“, остана смаян от величината и дълбочината на тоя. Те слязоха в една пропаст; които идваха от силна дневна светлина, не разпознаваха нито хората, нито предметите. Беше тъмно, като в рудник, осветяван от окачени корабни фенери, задушен от липса на въздух и от растяща горещина. Една последна стълбичка, по която слизаха пипнешком, ги отведе в помещението на машините, истинска баня, изпълнена с влажна и тежка горещина, смесена със силна миризма на масло, с непоносим въздух, с плуващи пари, над които, три-четири етажа по-високо, през един четвъртит отдушник, се виждаше синьото небе.

Голяма дейност цареше там. Механиците, помощниците, учениците сновяха насам-натам, оглеждаха внимателно машината, проверяваха дали всичките части се движеха точно и свободно. Току-що бяха напълнили котлите, а те вече вряха и ръмжаха яростно. Желязото, медта, чугунът, излъскани с кипящо масло, светеха, блестяха; и извънредната чистота на уредите им придаваше още по-свиреп вид, като че дръжките им, които изгаряха при докосване дори обвитите с кълчища ръце, тия нажежени бутала, движени с железни куки, блестяха с всичкия огън, който поглъщаха. Жак гледаше с любопитство страшния звяр. Той бе виждал много други в Ендре; но тоя му се виждаше още по-ужасен, навярно защото знаеше, че ще бъде принуден да се доближава до него всеки миг и да го снабдява денонощно с храна. Тук-там термометри, манометри, един компас, телеграфния цифреник, по който пристигат заповедите, се осветяваха от големи лампи с отражатели.

В края на помещението с машините започваше малък, много тесен, много мрачен коридор.

— Тук е избата за въглищата... — каза Бланше, като показва една зееща дупка в стената. До тая дупка имаше друга, дето един корабен фенер осветяваше няколко нара и окачени дрехи. Тук спяха огнярите. Жак потрепера при тая гледка. Спалнята на Моронвал, таванската стая на Рудик, всички тия случайни подслони, дето бе проспал детските си сънища, бяха дворци в сравнение с това. — А това е огнярницата, — прибави Моко, като блъсна една малка врата.

Представете си дълга пламтяща изба, улица между катакомби, горяща от червеникавия отблясък на десетина пещи в пълно горене. Почти голи мъже поддържаха огъня, ровеха пепелниците, движеха се през тия огънове, които възпаляваха облетите им в пот лица. В помещението с машините човек се задушаваше. Тук той гореше.

— Ето вашият човек... — каза Бланше на началника на огнярницата, като му представи Жак.

— Идва навреме, — отговори другият почти без да се обърне. — Липсват ми хора за сгурията.

— На добър час, малко момче! — каза чичо Рудик, като стисна силно ръката на своя чирак.

И Жак застана веднага при сгурията. Всичките остатъци от въглищата, с които пепелниците бяха запушени и замазани, биваха изхвърляни в кошници, които изкачваха на палубата, за да ги изхвърлят в морето. Мъчен занаят: кошниците бяха тежки, стълбите стръмни, преходът от чистия въздух към задушливата пропаст бе непоносим. След третото изкачване, Жак почувства, че краката му се подкосяват. Безсилен дори да повдигне кошницата, той стоеше изнемогнал, облян в пот, която му отнемаше всяка подвижност. Един от огнярите, като го видя в това състояние, отиде в единия ъгъл, взе едно голямо стъкле с ракия и му го подаде.

— Не, благодаря, не пия, — каза Жак.

Огнярят се разсмя и каза:

— Ще пиеш.

— Никога..., — отвърна Жак, като напрегна твърдо волята си, много по-силно от напрежението на всичките си мускули, натовари тежката кошница на гърба си и я изкачи мъжествено.

Палубата бе оживена и живописна. Малкият параход, който докарваше пътниците, току-що бе пристигнал и бе застанал до големия параход. От него влизаше множество пътници, забързани, слисани, които представляваха чудно разнообразие от облекла и говори, тъй като всички страни на земята си бяха дали среща върху тая разнообразна, международна площ, която наричаха палуба. Всичкият тоя свят тичаше, настаняваше се. Едни бяха весели, други плачеха при бърза раздяла; но по челата на всички личеше грижа или надежда, защото промяната на местоположението е почти винаги последица на някакво разстройство, на някакъв поврат в живота, и изобщо тия

заминавания, които ви отнасят от един континент в друг, представляват последния трепет на някакво голямо раздрусване. Затова жалейките вървят редом с приключенията върху палубите на параходите и смесват тъгата си с трескавата любов към пътешествия.

Тая особена треска се забелязваше навсякъде, — в прилива, който се надигаше с голям шум, в бунтуванията на парахода, който дърпаше котвата си, във вълнението на малките лодки, които го обикаляха. Тя оживяваше долу, при вълнолома, една развълнувана и любопитна тълпа, дошла да поздрави пътниците, да следи отдалеч някой любим силует, и образуваше върху тясното пространство като че някаква мрачна преграда, която пресичаше синия кръгзор. Тая треска удвояваше устрема на риболовните параходи, които се впускаха в открито море с надуты платна за цялата нощ, изпълнена със случайности и борби; а големите параходи, които се завръщаха, чувстваха, как тя бие в уморените им платна, като съжаление за хубавите преминати страни.

Докато товаренето приключваше и камбанката на предната част на парахода караше да бързат последните колички, Жак, след като изпразни кошницата със стурията, се спря и се облегна на дъсчената ограда на парахода, за да разгледа пътниците: едни в удобно наредените и обзаведени кабинни и други на палубата, седнали вече върху малкото си вещи... Къде отиваха те?... Каква химера ги отнасяше? Каква жестока и студена действителност ги чакаше при пристигането? Една двойка особено го занимаваше: една майка и детето ѝ; те му напомняха образа на Ида и на малкия Жак, които се държаха някога така за ръка. Жената млада, цялата облечена в черно, обвита в мексиканско *sarape* на големи резки, с оная волна походка, която жените на военните или на моряците придобиват вследствие честите отсъствия на мъжете им. Детето, облечено по английски, приличаше невероятно много на хубавия кръщелник на лорд Пембок.

Когато те минаха край Жак, двамата се поотстраниха и дългата копринена рокля се повдигна бързо, за да не се докосне до почернелите от каменни въглища ръкави на огняря. Това движение бе почти неуловимо, но той го схвана; и изведнъж му се стори, че миналото му, неговото мило минало, в което участваха две личности, което той призоваваше в лоши дни, току-що го бе отрекло, бе се отдалечило от него завинаги.

Една марсилска псувня, придружена от силен удар с пестник по гърба, прекъсна тъжните му мечтания:

— Куче окаяно, дяволски огнярю, ще слезеш ли най-после на мястото си!...

Беше Моко, който извършваше обиколката си. Жак слезе, без да каже нещо, засрамен пред всички от това унижение.

Когато стъпи на стълбата, водеща към огнярницата, дълго разтърсване разклати парахода, парата, която ръмжеше от сутринта, зашумя равномерно, перките на парахода се завъртяха. Тръгваха.

Долу беше ад.

Натъпкани до устата, изпуцайки с тъмночервена светлина видима горещина, пещите поглъщаха лопати с въглища, непрекъснато хвърляни от огнярите, чиито глави се кривеха, подпухнали, припадъчни, под влиянието на горещите огънове. Ръмженето на океана сякаш беше рев на огъня; шумът на вълните, смесен с пращенето на искрите, правеше впечатление на неугасим пожар, възраждащ се от усилията, които хората полагаха, за да го угасят.

— Застани там..., — каза началникът на огнярницата.

Жак застана пред една от пламтящите уста, които се въртяха около него, разширени и умножени от първото замайване при клатушкането на парахода. Трябваше да се поддържа това разпалено огнище, да се разравя с ръжена, да се храни, да се чисти непрекъснато. Работата му ставаше все по-ужасна, защото, като не бе свикнал с морето, силното треперене на перките, неочакваното раздвижване на кораба го караха да залита и го блъскаха всеки миг към пламъците. За да не падне, беше принуден да се залавя за нажежените предмети и да ги пуца веднага.

Работеше все пак с всичкото си мъжество, но след едночасово такова огнено мъчение, той се почувства ослепял, оглушал, без дъх, задушен от възкачващата се кръв, а очите му бяха помътнели под обгорените вежди. Той направи онова, което виждаше да правят другите и, цял облян в пот, се втурна под „въздушния ръкав“, под дългата платнена тръба, откъдето външният въздух пада, спуща се на потоци отгоре, от палубата... Ах, колко беше хубаво! Почти веднага леден плащ се строполи върху раменете му. Това убийствено въздушно течение бе спряло дишането и живота му.

— Бъклицата! — извика той с пресипнал глас на огняря, който му беше предложил да пие.

— Ето, другарю. Знаех, че ще я поискаш.

Той се нагълта добре с тоя почти чист спирт, но му беше толкова студено, че тридесет и шест градусовата ракия му се стори тъй блудкава и безвкусна като чистата вода. След като изпи ракията, той почувства блажена вътрешна топлина, която се предаде на всичките му нерви, на всичките му мускули, но изведнъж се превърна в жива рана в празния му стомах. За да угаси тоя нов огън, който го гореше, той започна отново да пие. Огън отвътре и огън отвън, пламък върху пламък, спирт върху въглища, така щеше да живее отсега нататък!

Той започваше луд, пиянски и мъчителен сън, който трябваше да трае три години. Три зловещи години със съвсем еднакви дни, със смътни и объркани месеци, с еднообразни годишни времена в постоянните горещници на огнярницата.

Той прекоси непознати страни, чиито имена бяха ясни, напевни, освежителни, имена испански, италиански или френски, на детския френски език в колониите; но от всичките тия вълшебни страни той не видя нито сапфирените небеса, нито зелените острови, разположени като разкошни китки върху фосфоресциращите вълни. Морето ревеше в ушите му със същия гняв, огънят със същата сила. И колкото страните бяха по-хубави, толкова огнярницата беше по-ужасна.

Той се отморяваше в цъфтящи пристанища, обкръжени с палмови гори, с бананови дървета, със зелени кичури, с морави могили, с бели колибки, подпрени с бамбукова тръст; но за него всичко приемаше цвета на каменните въглища. След като поскиташе с боси крака по нагорещените от слънцето крайбрежия, вонящи на разтопен катран или на черен сок от захарна тръстика, след като изпразнеше кошниците със сгурията, чукаше въглища, пренасяше въглища, той заспиваше изнурен на брега или се затваряше в някоя кръчма, — брегове и кръчми, подобни на нантските, грозните свидетели на първото му пиянство. Там той намираше други огняри: англичани, малайци, нубийци, груби животни, машини за подклаждане на огъня; и понеже нямаше какво да си кажат, пиеха. Преди всичко, когато човек е огняр, трябва да пие. Пиенето поддържа живота.

И той пиеше!

В тая бездънна нощ имаше само една светла точка: майка му. Тя си оставаше в дъното на мрачния му живот като мадона в дъното на църква, в която всички свещи са изгасени. Сега, когато възмъжаваше, много тайнствени страни на неговото мъченичество му ставаха ясни. Почитта му към Шарлот се бе превърнала в нежно съжаление; и той започваше да я обича, както обичаме ония, за които страдаме, или ония, на които изкупуваме греховете. Дори в най-голямата си разпасаност, той не забравяше целта на своя договор и несъзнателен усет го караше да запазва моряшката си заплата. Всичко светло, което тежкото пиянство оставяше в душата му, изчезваше при мисълта, че той работи за майка си.

В това време разстоянието между двамата растеше и се удължаваше с изминатите километри, главно с неясната забрава, с равнодушието към времето, което обхваща изгнаниците и нещастниците. Писмата на Жак ставаха все по-редки, като че всеки път бяха подавани от по-далечно място. Писмата на Шарлот, многобройни и словоизлиятелни, го чакаха в престоите на парахода, но му говореха за толкова чужди на новото му положение неща, че той ги четеше само за да чуе тяхната музика, далечното ехо на една винаги жива любов. Писмата от Етиол му разказваха обикновени случки от живота на д'Аржантон. По-късно други, пращани от Париж, известяваха за промяна в живота им, за новото им настаняване на Августинското крайбрежие, близо до Института. „Ние сме в истинското умствено средище, — пишеше Шарлот. — Господин д'Аржантон отстъпи на настойчивите молби на приятелите си, реши да се завърне в Париж и да основе един философски и литературен Преглед. Така светът ще се запознае с произведенията му, тъй несправедливо пренебрегвани, а той ще спечели и много пари. Но колко мъка му струва това! Колко тичания при писателите, при издателите! Получихме един много занимателен труд от господин Моронвал. Трудя се и аз да помагам на клетия ми приятел. Завършвам в тоя час преписването на *Дъщерята на Фауст*. Ти си много щастлив, мило мое дете, че живееш далеч от всичките тия вълнения. Господин д'Аржантон се поболя от тях... Трябва да си много пораснал сега, мили Жак! Изпрати ми снимка.“ След някое време, като минаваше през Хавана, Жак получи един обемист вързоп, изпратен до него: „Жак дьо Баранси, огняр в парахода *Сиднюс*“. Това беше първият номер от:

ПРЕГЛЕД НА БЪДЕЩИТЕ РАСИ

ВИКОНТ, А. Д'АРЖАНТОН, ГЛАВЕН РЕДАКТОР

Какво сме и какво ще бъдем... Редакцията
Дъщерята на Фауст. Пролог... Виконт, А.
д'Аржантон
За възпитанието в колониите... Еварист Моронвал
Работникът на бъдещето... Лабасендр
Лекуване с благоухания... Доктор Хирш
Нескромнен въпрос към директора на операта...
Лабасендр

Огнярят прелисти несъзнателно този сборник от глупости, оцапан от ръцете му, осеян с черни петна при постепенното му преглеждане. И изведнъж, като видя имената на всичките си палачи, събрани там, сияещи върху тая лъскава и с нежен цвят корица, нещо гордо се събуди в него. Той изпита минутно възмущение и гняв, и от дъното на дупката си им извика, като размахваше пестниците си, сякаш те биха могли да го видят и чуят: „Ах, клетници, клетници, какво направихте от мене?“ Но това мина като мълния. Огнярницата и спиртът скоро укротиха този негов бунт и безжизнеността, в която нещастникът потъваше всеки ден повече, скоро щеше да го покрие със сивите си покриви, които напомнят затрупаните постепенно с пясък пропаднали кервани, чиито пътници, водачи, коне, остават погребани с всички признаци на живот.

Странно нещо: колкото повече разумът му гаснеше, колкото волята му губеше пъргавината си, възбуденото му тяло, поддържано, хранено от постоянно ободряване, като че ставаше по-яко. Походката му беше все твърда, силата му за работа все еднаква, както в пияно, така и в трезво състояние, дотолкова бе свикнал с отровата, затвърдял за всичките й външни влияния; дори бледото му, сгърчено лице оставаше непроницаемо, втвърдено от усилието на човека, който се мъчи да върви прав, когато е пиян и осъжда мислено пиянството си.

Точен в работата си, свикнал с ужасите й, той понасяше със същото равнодушие дългите и еднообразни дни на пътуването по морето и бурите — тия сражения с морето, тъй мрачни в огнярницата,

където водата нахлуваше, където огънят „изхвъркваше“ и запалените въглени се търкаляха по пода. За него тия ужасни минути се сливаха с обикновените му сънища през нощите, с виденията при блънуването му, с неспокойните и вълнуващи кошмари, които измъчват съня на пияниците.

И онова ужасно разтърсване, което разклати целия *Сиднюс*, не се ли случи през един от тия сънища, през една нощ, когато огнярят спеше? Този рязък и прав удар в бедрата на парахода, тоя ужасен громол, последван от скърцания, от чупене, тоя шем от вътрешна вода, тия морски потоци, подобни на водопади, които се изтичаха на малки ручей, тия стремглави стъпки, тия електрически звънци, които си отговаряха, това вълнение, тия викове, и, свръхвсичко, зловещото спиране на перките, които изоставят парахода на мълчаливите трусове на клатенето, — всичко това не ставаше ли на сън?... Другарите му го викат, раздрусват го: „Жак!... Жак!...“ Той се втурва полугол. Помещението на машините е пълно вече с вода до коленете. Компасът е счупен, фенерите са угаснали, цифрениците са свалени. Всички си говорят, търсят се в нощната тъмнина, в калта: „Какво има? Какво се е случило?“

— Един американски параход е връхлетял върху нас... Потъваме... Спасявайте се както можете!

Но на най-горното стъпало на тясната стълбичка, към която огнярите и механиците се втурват, Моко е застанал прав, с револвер в ръка.

— На първия, който излезе от тук, ще му строша муцуната! В огнярницата, за Бога! И палете силно. Земята не е далеч. Ще можем още да я достигнем.

Всички се връщат по местата си, заработват с яростно отчаяние. Положението в огнярницата е ужасно. Пещите, натъпкани до пръсване, повръщат дим от влажни въглища, ослепителен, жълт, вонящ, задушлив, който задушават работниците, докато водата се изкачва постоянно, въпреки помпите, и вледенява всичките им членове. О, колко са щастливи ония, които ще умрат горе, на чистия въздух на палубата! Тук, между две високи чугунени стени, витае черната смърт, която прилича на самоубийство, защото скованите сили са принудени да ѝ се предадат.

Свършено е. Помпите не действат вече. Пещите са угаснали. Водата достига до раменете на огнярите, и сега самият Моко вика с гръмлив глас:

— Бягайте кой както може, мои момчета!

IX ЗАВРЪЩАНЕ

На тясната и спокойна улица Августинско крайбрежие, оградена от едната страна с книжарски дюкянчета, а от другата с изложби на стари книги, в една от старите къщи на миналия век, затворени с тежки сводообразни врати, се бе настанила редакцията на *Преглед на бъдещите раси*.

Тая усамотена част на града не бе избрана случайно за списанието. В Париж вестниците и списанията се основават обикновено в района, който най-много им подхожда. В средището, близо до големите булеварди, светските списания излагат разноцветните си корици като нови платове. В латинския квартал малки кратковременни списания се редуват с картини с еднакво съдържание и с цели изложби на научни медицински книги в книжарниците. Но дебелите, сериозни списания, които имат насока и цел, избират спокойни, манастирски улици, дето вечното парижко движение не безпокои много тяхната мъчна денонощно работа.

Преглед на бъдещите раси, независимо и човеколюбиво списание, бе подбрало отлично мястото си на тая крайбрежна улица, по която се разнася прах от стари книги, „близо до Института“ както казваше Шарлот. И самата къща, със своите стари, почернели балкони, със своя разяден от червеи фронтон, със своята широка стълба с ваяна ограда, достатъчно плесенясала и тъжна, отговаряше прекрасно на духа на Прегледа. Затова пък лицата и облеклата на редакторите му бяха в съвсем друг дух.

През близо шестте месеца от основаването на *Бъдещите раси*, ужасеният вратар бе пуснал да премине прага на пазеното от него здание всичко най-мръсно, най-чудновато и най-плачевно, което съдържа долната литература. „У дома идват дори негри и китайци“, разказваше на своите събратя от същата улица нещастният цербер; и мисля, че с това той загатваше за Моронвал, един от постоянните посетители на редакцията на Прегледа, винаги придружен от някое малко „тропическо момче“. Но Моронвал не беше единственият

посетител на почитаната къща, станала място за срещи на парижките и провинциални несретници, на всичките тия тъжни същества, които сноват в живота с твърде големи ръкописи за изтърканите им редингоги.

Списанието се издаваше от несретник, издаваше се с пари, с акции, помислете каква плячка може да бъде то! Вярно е, че акционери липсваха. Досега се бяха намерили само двама: д'Аржантон, разбира се, и после... нашият приятел Жак. Не се смейте! Жак беше акционер на *Преглед на бъдещите раси*.

Той бе вписан в книгите като вложител на десет хиляди франка, десетте хиляди франка на „добрия приятел“. Шарлот изпита наистина угризение на съвестта, преди да употреби така тия пари, които трябваше да предаде на детето си при пълнолетието му; но тя отстъпи пред разсъжденията на д'Аржантон:

— Хайде... Вникни малко... Влагането тук е най-доброто... Числата са числа. Виж до какви проценти са достигнали акциите на *Ревю де ла Монд*. Има ли вложение, което да може да се сравни с това? Не казвам, че ще получим веднага подобни печалби. Но да имаме само четвъртината, пак ще бъде по-доходно от банките и железниците. Нима аз се поколебах да прехвърля парите си, за да ги вложа в това предприятие?

Като се има пред вид познатото скъперничество на поета, нямаше какво да се възрази против такъв довод.

За шест месеца д'Аржантон бе пожертвувал повече от тридесет хиляди франка за настаняване на канцелариите, за наем, за редакцията, без да се говори за авансите, раздадени вече за бъдещи трудове. В настоящия час нямаше вече нищо от първите влогове във фонда и редакторът щеше да бъде принуден, както сам казваше, да прави ново обръщение към акционерите си; защото той бе измислил тоя предлог с акционерите, за да се запази от заемодателите си.

Истината е, че дотогава, поради пълната липса на приходи, разходите бяха много тежки. Освен канцелариите на Прегледа, поетът бе наел на четвъртия етаж на къщата едно голямо и хубаво жилищно отделение, с балкон, от който се откриваше чудесна гледка към стария град, Сена, съборната църква Света Богородица, куполи, островърхи камбанарии, коли, които бягат по мостовете и параходи, които минават под сводовете на мостовете. Тук поне той чувстваше, че диша и живее.

Тук не беше вече като в загубения кът Елховника, дето лете една пчела, която прекосяваше кабинета на поета всеки ден към три часа, се очакваше като събитие на деня. Невъзможно е да се работи в подобна летаргия! И като си помисли, че бе имал смелостта да се затвори там цели шест години! И какво бе произлязло от това? Той бе употребил шест години за написването на *Дъщерята на Фауст*, докато, от пристигането си в Париж, благодарение на умствената среда, той бе започнал Бог знае колко етюди, уводни статии и повести.

Шарлот също споделяше трескавата дейност на своя артист. Все тъй млада, все тъй свежа, тя завеждаше домакинството и готварницата, което не беше дребна работа при грамадното количество гости, събирани постоянно около трапезата. Освен това, той я използваше и за работата си.

За да улеснява храносмилането си, той бе придобил навик да диктува, вместо да пише и, понеже Шарлот имаше хубав английски почерк, тя му служеше за писарка. Всяка вечер, когато вечеряха сами, той диктуваше един час, като се разхождаше надлъж и нашир из стаята. В старата заспала къща се чуваше как ехтят стъпките му, тържественният му глас и друг мек, любезен и чудесен глас, който като че отговаряше на тоя свещенодействащ първосвещеник.

— Нашият писател съчинява, — казваше почитателно вратарят.

Вечерта, в която се връщаме отново към семейството на д'Аржантон, двамата са се настанили в прекрасен салон, ухаещ на зелен чай и на испански цигари. Шарлот приготвя масата си за писане, подрежда една изящна мастилница, една перодръжка от слонова кост, златна пепел, хубава тетрадка от бяла хартия с широки полета за поправките. Но това беше съвсем излишно, тъй като поетът никога не правеше поправки: както му е дошло веднъж, така си остава и нищо не се бута вече. Но тетрадката е по-красива с белите полета и когато се касае за нейния поет, Шарлот туря в действие всичкото си прелестно умение.

Тъкмо тая вечер д'Аржантон е много добре настроен; той чувства сила да диктува цялата нощ и иска да я използва, за да напише една сантиментална повест, предназначена да примами абонати за предстоящата подписка. Той суче мустаците си, изпъстрени с няколко бели косъма и изправя широкото си чело, което се е разширило още повече поради плешивостта му. И чака вдъхновение. Както често се

случват противоположни настроения в семейството, Шарлот не е тъй добре разположена. Сякаш облак помрачава бляскавите ѝ очи. Тя е бледа, разсеяна, но винаги покорна, защото, въпреки очевидната си умора, започва да топи перото в мастилницата, нежно, с вирнато нагоре кутре, като котка, която се бои да не изцапа лапите си.

— Е, Лолот, готова ли си? Ние сме на първа глава... Написа ли „Глава първа“?

— Глава първа, — казва Шарлот с тъжен глас.

Поетът я гледа раздражен; после започва, с очевидното решение да не я разпитва, да не се осведомява за скръбта ѝ:

— *В една загубена в Пиренеите долина; в ония тъй богати с легенди Пиренеи... в ония тъй богати с легенди Пиренеи...*

Това повторение на изречението го очарова. Той го повтаря няколко пъти самодоволно; после се обръща към Шарлот и я запитва:

— Написа ли *тъй богати с легенди*?

Тя се опитва да повтори: *тъй бо... тъй богати*, но се спира, гласът ѝ се пресича от хлипания.

Шарлот плаче. Тя напразно хапе перодръжката си и стиска устните си, за да се сдържи. Сълзите ѝ преливат. Тя плаче, плаче...

— И таз добра! — казва д'Аржантон смаян. — ... Как намери пък тъкмо сега! Тая вечер, когато съм тъй добре настроен... Какво ти стана, кажи? Да не е поради съобщението за *Сиднюс*? Та какво е то? Току-така пуснат слух. Знаем добре какви са вестниците. Всичко, което пълни колоните им, е добро за тях... Това става всеки ден — да няма известие за някой параход. Впрочем, Хирш трябва да е ходил в Дружеството днес. Той ще дойде след малко. Ще узнаем какво се е случило. Все ще намериш време да тъгуваш.

Той ѝ говори с презрителен и сухо състрадателен глас, както се говори на слаби, на деца, на луди, на болни; не е ли тя по малко от всичко това? И след като я успокоява, той продължава:

— Докъде стигнахме? Накара ме да загубя нишката. Прочети ми всичко, което ти продиктувах... всичко!

Шарлот преглъща сълзите си и подвзема за десети път:

— *В една загубена в Пиренеите долина; в ония тъй богати с легенди Пиренеи...*

— После?

Тя напразно обръща и завръща страницата, разтърсва новата тетрадка:

— Това е всичко..., — казва тя накрая.

Д'Аржантон е много изненадан: струва му се, че продиктуваното е било много по-дълго. Така му се случва винаги, когато диктува. Мисълта му изпреварва и го заблуждава. Всичко, което мечтае, всичко, което е в мозъка му в зародишно състояние, той го мисли вече изразено, осъществено; и, след като се е задоволил да направи големи, благородни ръкомахания, да избъбри няколко думи, той остава поразен от малкото, което е произвел, от несъразмерността между мечтата и действителността. Разочарованието на дон Кихот, който се мисли в Емпирей, взема за небесен вятър дъха на слугите и готварските духала, които духат около него, и чувства върху дървения кон всичкото сътресение на въображаемо падане! И д'Аржантон се мислеше заминал, отвлечен, изхвъркнал... И какво! Толкова тръпки, треска, възторг, предвзети положения, важно държание, нервни стъпки, толкова пъти прекарване на ръката през косите, за да стигне до тия два реда: *В една загубена в Пиренеите долина; в ония тъй богати с легенди Пиренеи и т.н.* И винаги същото.

Той е разгневен, чувства се смешен и казва на Шарлот:

— Ти си виновна за това... Не е лесно да се работи с човек, който плаче през всичкото време. Ах, та това е ужасно!... Цял мир от мисли, от хрумвания... И после нищо, нищо, все нищо... А времето минава, годините се нижат и местата се заемат... Та не знаеш ли, нещастна жено, колко малко трябва, за да се наруши вдъхновението?... О, винаги ще си блъскам главата в някаква глупава действителност!... На мене, който, за да съчинявам, имам нужда да живея в кристална кула, на хиляди стъпки над нищожностите на живота, на мене са се паднали за другари прищявката, безредието, детинщината и шумът...

Той тропва с крак, удря с пестник по масата, докато Шарлот, която не е изплакала достатъчно скръбта, която препълва сърцето ѝ, събира, обляна в сълзи, перата, перочистките, перодръжките, всичките си писарски принадлежности, пръснати върху килима на салона.

Пристигането на доктор Хирш туря край на тая печална сцена, тъй честа, че всички атоми на къщата са свикнали с нея и, щом бурята премине и гневът утихне, те заемат бързо местата си и възвръщат на предметите тяхната хармонична външност и обикновено спокойствие.

Докторът не е сам. Той е придружен от Лабасендр и влизането на двамата е някак тайнствено, важно, необикновено. Певецът, особено, привикнал на сценични ефекти, по особен начин затваря херметично устните си, като повдига главата си, което означава явно: „Зная нещо извънредно важно, но нищо не би могло да ме накара да ви го съобщя“.

Д'Аржантон, треперещ още от гняв, не разбира какво значат тия нервни, многозначителни ръкостискания, с които приятелите му се здрависват щедро и мълком. Няколко думи на Шарлот го опомват:

— Е, какво, господин Хирш? — казва тя, като се спуска към въображаемия доктор.

— Все същият отговор, госпожо. Нищо ново.

Но когато каза на Шарлот „нищо ново“, с извънредно опулените си очи под изпъкналите си очила, той даде на д'Аржантон да разбере, че това е ужасна лъжа, че има нещо ново, и че то е ужасно.

— А какво мислят господата в Дружеството?... Какво казват?... — попита майката с желание и страх да узнае и мъчейки се да прочете истината по тия кривящи се лица.

— Боже мой, госпожо!... *бьо! Бьо!*

Докато Лабасендр извърта с редица дълги, меки, неясно успокоителни, но всъщност съмнителни изречения, Хирш, мърдайки устните си според метода Декостер, успя да даде на поета очертанието на тия няколко думи: „Сиднюс претърпял пълно корабокрушение... Сблъскване в открито море... Близо до Зелени нос... Ужасно!“

Големите мустаци на д'Аржантон трепнаха, но това беше всичко. По това бледо, нагласено и прилично лице не мръдна нито една гънка, та мъчно би било да се определят неговите впечатления, да се узнае, дали тържеството господстваше у него, или късните угризения на съвестта пред тая тъжна развръзка. Може би тия две чувства се бореха върху това равнодушно лице, което не позволяваше да се забележи никое от тях. Поетът чувства само нуждата да отиде да проветри навън вълнението, което му причинява тая голяма новина.

— Много работих, — казва той най-сериозно на приятелите си, — ... Искам да подишам чист въздух... Хайде да се поразходим.

— Имаш право, — казва Шарлот, — ... Излез малко, ще ти подейства добре.

Шарлот, която обикновено задържа своя „артист“ непрекъснато вкъщи, защото мисли, че всички жени от квартала Сен-Жермен са

осведомени за завръщането му и са готови да се нахвърлят една след друга, за да „изпият всичката кръв от сърцето му“, тая вечер, по изключение, с радост гледа, как той излиза и я оставя сама с мислите й. Значи, тя ще може да плаче спокойно, без някой да се мъчи да я утеши, ще може да се отдаде всецяло на тия ужаси, на тия предчувствия, които не смее да признае, от страх да не бъде грубо успокоявана. Ето защо слагинята дори я стеснява, защото, вместо да бърбри дълго с нея като всеки път, когато господарят излезе, тя я изпраща в таванската си стая.

— Госпожата иска да остане сама?... Госпожата не се бои?... Вятърът тъй тъжно свири над балкона!

— Не, остави ме... не се боя.

Най-после, ето я сама, тя може да си мълчи, да размисля, както си ще; гласът на тиранина няма да я пита: „За какво мислиш?...“ Тя мисли за своя Жак! Бога ми! И за кого би мислила? Откакто прочете във вестника тоя зловещ ред: „*Няма известия за Сидниус*“, образът на детето й я преследва, влудява я, не я напуска вече. Денем, както и да е, заробващото себелюбие на поета й отнема дори възможността да тъгува; но нощем тя не спи. Слуша вятъра, който свири и й вдъхва особен ужас. В тоя кът на крайбрежието, където живеят, той пристига от различни места, сърдит или плачлив, разтърсва старите дървени части, докосва звънтящите стъкла, блъска някой откачен капак. Но, шепти ли или крещи, той й говори. Той й казва онова, което казва на моряшките майки и жени, думи, които я карат да бледнее.

Защото тоя буреносен вятър иде отдалеч, иде бързо и е видял немалко приключения! Върху тия големи криле на луда птица, които блъскат всичко по пътя си, всяка мълва, всеки вик се грабват и се пренасят с еднаква бързина. Ту шеговит, ту гневен, в един и същи миг той разкъсва платното на един кораб, угасва една свещ, повдига някоя женска забрадка, подготвя бури, разгаря пожар; това е всичко, което той разказва и което придава на гласа му толкова различни весели или жални напеви.

В тая нощ той произвежда зловещо впечатление. Минава тичешком над балкона, разклаща прозорците, свири под вратите. Искра да влезе. Има да каже нещо бързо на тая майка; и всичките шумове, които носи, които хвърля в стъклата на прозорците, разтърсвайки мокрите си крила, прозвучават като зов или като предупреждение.

Звукът на часовниците, някое далечно свирене на железница, всичко добива същия тон, плачевен, повтарян, натрапчив. Тя подозира какво иска да ѝ каже вятърът. Той ще е видял в откритото море, — защото е навсякъде едновременно, — как един голям параход се блъска в сред вълните, удря бедрата си, загубва мачтите си, завлича в бездната протегнати ръце, слисани и бледи лица, прилепнали коси над обезумели очи, и викове, прощавания, проклетия, изречени пред прага на смъртта. Нейното въображаемо видение е тъй силно, че тя чува в сред шума, който долита до нея от далечното корабокрушение, едва промълвян, неясен стон:

— Мамо!

Разбира се, това е измама, заблуда на неспокойната ѝ мисъл.

— Мамо!

Тоя път стонът е малко по-силен... Но не, това е невъзможно! Ушите ѝ пицят, разбира се... О, Боже мой, дали не ще полудее?... За да се избави от тая изненада на сетивата си, Шарлот става, ходи из гостната... Тоя път вече някой я вика. Гласът иде от стълбата. Тя тича да отвори вратата.

Светилният газ е угаснал и лампата, която тя държи в ръката си, рисува в тъмнината върху стъпалата арабските на оградата... Нищо, никой... Но тя е уверена, че е чула добре. Трябва да види пак. Тя се навежда, като вдига много високо лампата. Тогава нещо меко и задушено, прилично едновременно на смях и на плач, проочава по стълбата, където една голяма сянка се изкачва, влачи се, като се опира на стената.

— Кой е там? — вика тя, цяла трепереща, оживена от безумна надежда, която не ѝ позволява да се бои.

— Аз съм, мамо... О, виждам те добре!... — отговаря един пресипнал и много слаб глас.

Тя слиза бързо няколко стъпала. Това е той, това е нейният Жак, тоя висок ранен работник, който се опира на две патерици, тъй отслабнал, тъй развълнуван от мисълта, че вижда отново майка си, че трябва да се спре в сред стълбата с отчаян зов. Ето какво е направила тя от детето си!

Нито една дума, нито един вик, нито дори една милувка! Те стоят там и двамата, един срещу друг, и плачат, и се гледат.

Има смешни случайности, които преследват някои същества, правят безполезни или лъжливи всичките им перчения. Случваше се така, че д'Аржантон, несретникът на несретниците, да среща несрета винаги, когато трябваше да блесне. Като се завръщаше тая вечер у дома си, той бе решил, след като се бе съветвал дълго с приятелите си, да съобщи съдбоносната вест на Шарлот, за да свърши с това положение веднага и да поддържа тоя първи пристъп с помощта на подходящи за случая тържествени изречения. Само начина, по който завъртя ключа в бравата, показваше важноста на онова, което щеше да каже. Но каква бе изненадата му, когато намери в тоя късен час гостната още осветена, Шарлот права и близо до камината, остатъците от едно набързо погълнато ядене, каквото се яде по време на вълнение при заминаване или пристигане.

Тя пристъпи към него необикновено развълнувана:

— Шшът! Без шум!... той е тук... той спи. О, колко съм щастлива!

— Кой? Какво?

— Ами Жак. Претърпял корабкрушение. Ранен е. Параходът му потънал. Спасили са го по чудо. Идва от Рио де Жанейро, дето прекарал два месеца в болница.

Д'Аржантон се усмихна неясно, което можеше в краен случай да се вземе за доказателство за задоволство. Трябва да му се отдаде тая справедливост, че се отнесе към работата много бащински и пръв заяви, че ще задържи Жак вкъщи, докато се възстанови напълно здравето му. По съвест той не можеше да направи нещо друго за своя главен, единствен акционер. Десет хиляди франка акции заслужаваха известно уважение.

След като първоначалното вълнение премина, след като първите дни изтекоха, обикновеният живот на поета и на Шарлот подзе своя ход, утежнен само от присъствието на тоя куц клетник, чиито два крака, обгорели от избухването на котела, мъчно заздравяваха. Облечен в своята синя вълнена моряшка рубашка, с почерняло още от бившия му занаят лице, загрубяло, погрозняло и обгоряло от слънцето и вятъра, с малки руси мустачки, които изпъкваха с цвета на изгорял клас, с очи червени и без мигли, с възпален цвят на кожата, хлътнали бузи, бездеен, обезсърчен, обгърнат от оная вцепененост, която следва големите несполуки, кръщелникът на лорд Пембок, Жак (с „К“) на Ида

дъо Баранси се влачеше от стол на стол, което извънредно дразнеше д'Аржантон и причиняваше най-голям срам на майка му.

Когато тя виждаше, че някой непознат влиза вкъщи, когато долавяше учуден и любопитен поглед върху безработния работник, чието държание и говор противоречаха странно на спокойния разкош на обстановката, тя бързаше да каже: „Това е синът ми... Да ви представя моя син... Той е боледувал много“, както майките на недъгави деца бързат да потвърдят своето майчинство от страх да не съзрат очебиеща усмивка или състрадание. Но ако тя страдаше, като виждаше своя Жак в това състояние, ако се червеше от неговите просташки, почти груби обноски, от държанието му на масата, в което се чувстваха кръчмарски привички и просташка лакомия, Ида страдаше повече от презрителния глас, с който посетителите на къщата говореха за детето ѝ.

Жак намери отново тук всичките си познати от гимназията, всичките несретници на „*Parva domus*“, остарели с няколко години, с по-малко коси и зъби, но неподвижни в своите обществени положения и тъпчеци на място, като истински храбри несретници. Всеки ден те се събираха в редакцията на Прегледа, за да разискват върху новия брой и два пъти седмично имаше голяма вечеря на четвъртия етаж. Д'Аржантон, който не можеше вече да минава без много хора около себе си, прикриваше тая своя слабост в собствените си очи с удивителна велеречивост, чиято тайна беше всецяло негова:

— Трябва да образуваме един кръжец. Да се сгъстим, да чувстваме лактите си.

И те се сгъстяваха, Бога ми! Сгъстяваха се около него, та го притискаха до задушаване. В целия кръжец той чувстваше най-силно изострените, костеливи и проникващи лакти на Еварист Моронвал, секретаря в редакцията на *Преглед на бъдещите раси*. Моронвал бе дал пръв мисълта за Прегледа и бе измислил възродителното му и човеколюбиво название. Той правеше коректурите, следеше поставянето на страниците, четеше статиите, романите и най-последно повдигаше с пламенни слова колебливото мъжество на директора пред злата воля на абонатите и непрекъснатите разходи на предприятието.

За тия услуги мулатът получаваше доста оскъдно определена заплата, но я увеличаваше с всевъзможни допълнителни трудове, плащани отделно, и с постоянни заеми. От много отдавна гимназията

на улица Монтен бе изпаднала в несъстоятелност, но нейният директор не се бе отказал напълно от възпитанието на малките „тропически момчета“ и идваше винаги в редакцията на Прегледа, придружен от двете последни произведения, които му бяха останали от тая странна просветна дейност. Единият беше дребен японски княз, млад момък на неопределима възраст от петнадесет до петдесет години, който, след като бе хвърлил своето дълго кимоно, изглеждаше съвсем дребен, съвсем слабичък, с много малко бастунче и много малка шапчица, сякаш беше човече от жълта глина, паднало от някоя полица върху парижкия плочник.

Другият беше висок момък, на когото се виждаха само тесните очи и чело, защото всичко останало изчезваше в опнатата подутост, под черна и къдрава брада, подобна на палисандров талаш. Той възбуди неясни спомени у Жак, който позна своя стар приятел Саид по няколкото угарки от цигари, които египтянинът не пропусна да му предложи в една от първите им срещи. Възпитанието на тоя нещастен младеж беше свършено отдавна; но родителите му го оставяха при Моронвал, за да усвои обичаите и навиците на висшето общество. Освен него, всички посетители на Прегледа и на двете вечери в седмицата: мулатът, Хирш, Лабасендр, племенникът на Берцелиус и другите се отнасяха, когато говореха на Жак със същия покровителствен, снизходителен и свойски глас. Сякаш той бе някакъв окаян бедняк, допуснат по милост на трапезата на някой богат господар.

Той бе останал „господин Жак“ само за едно лице — за кротката и добра госпожа Моронвал-Декостер, винаги вярна на себе си, със своето високо, тържествено и бляскаво чело и своята черна рокля, не тъй тържествена вече, още по-излъскана. Впрочем, както и да го наричаха: „господин Жак“, или „другарю“ или „байно“, или „мое момче“, колкото презрително, равнодушно или благосклонно да се отнасяха към него, всичко беше безразлично на тоя изпаднал младеж, който стоеше настрана, с лула в устата, задрямал, тъп, слушащ, без да чува тия литературни препирни, които го бяха приспивали в детските му години. Двата месеца, прекарани в болницата, трите години, преживяни в пиянство и в огнярницата, както и корабокрушението накрая, му бяха причинили замайване, умора, нуждата да не говори вече, да не мърда, да остави да избяга и да заглъхне в спокойната

тишина морският гняв, смесен с бученето на машините, които още бръмчаха в дъното на неговия мозък, като шумът на вълната в морската черупка.

— Той е затъпял..., — казваше понякога д'Аржантон.

Не, не беше затъпял, беше сънлив, мълчалив, безволен, всецяло отдаден на блаженството, че стои на неподвижната земя и при спокоен въздух. Той се оживяваше малко само когато оставаше сам с майка си, в редките следобеди, когато поетът отсъстваше. Тогава се приближаваше до нея, вслушваше се в птичите ѝ брътвежи, в нейните нежни и ласкави думи. Само че предпочиташе да я слуша, отколкото сам да говори. Гласът ѝ беше прелестен шепот за ушите му, като бръмченето на първите пчели лете, когато събират мед.

Един ден, когато седяха двамата, той се пробуди изведнъж от дългото си вцепенение и каза на Шарлот бавно, много бавно:

— Когато съм бил дете, нали съм направил дълго пътешествие?

Тя го погледна малко смутена. За пръв път в живота си той се осведомяваше за миналото си.

— Защо?... — попита тя.

— Защото, когато за пръв път, преди три години, стъпих на параход, изпитах странно чувство... Струваше ми се, че всичко, което виждах, го бях видял вече... Светлината, която влизаше през малките кръгли прозорчета на парахода, малките, обковани с мед стъпала, които слизат в кабините, всичко това ме вълнува като някакъв спомен... Струваше ми се, че, съвсем малък, съм играл, плъзгал съм се по тая стълба... Такива неща се преживяват в сънищата.

Тя погледна няколко пъти наоколо си, за да се увери, че бяха сами.

— Не е било сън, мили Жак. Ти беше на три годинки, когато се завърнахме от Алжир. Баща ти умря внезапно и отидохме в Тур.

— Значи, баща ми е умрял в Алжир?

— Да... — отговори тя съвсем тихо, като наведе глава.

— Ами как се казваше баща ми?

Тя се поколеба, много развълнувана; не беше подготвена за това внезапно любопитство... Но колкото стеснителен да бе тоя разговор, тя не можеше да не каже на един възрастен, двадесетгодишен момък, който може всичко да схване и всичко да разбере, кой е бил баща му.

— Той носеше едно от най-знатните имена на Франция, мое дете, име, което ти и аз бихме носили днес, ако една внезапна, ужасна злополука не бе му попречила да поправи грешката си... Ах, ние бяхме много млади, когато се срещнахме!... Спомням си, че това стана на един лов за глигани из урвите на Шифа. Трябва да ти кажа, че по онова време аз обичах страстно лова. Спомням си дори, че яздех едно малко арабско конче, на име Солиман, едно истинско малко дяволче...

И лудетината тя се понесе стремглаво върху своя арабски кон, на име Солиман, пряко през тая страна на химерите, която тя населяваше чрез ослепителното си въображение с всевъзможни лордове Пембоковци и сингапурски раджи.

Жак не се опита да я прекъсна; знаеше много добре, че това беше безполезно. Но когато тя се спря, за да поеме дъха си, задушена от вятъра и от бързината на язденето, той се възползва от тая къса почивка, за да се върне на първия си въпрос и да спре, с няколко най-положителни думи, тоя бърз в отклоненията си ум:

— Как се казва баща ми? — повтори той.

О, колко учудено го погледнаха нейните светли очи! Тя бе забравила съвсем за какво говореха. Не поела още напълно дъха си от дългия разказ, тя отговори много бързо:

— Той се казваше маркиз Епан, ескадронен командир от Трети хусарски полк.

Навярно Жак не споделяше самоизмамите на майка си относно благородството, неговите права и предимства, защото прие с най-голямо спокойствие тайната на своя знаменит произход. Че баща му бил маркиз, това не бе попречило на сина да бъде огняр, също тъй разбит, също тъй унищожен, също тъй негоден за работа, както и котелът на *Сиднюс*, който в тоя час беше на дъното на Атлантическия океан с шестстотин разтега морска вода над него. Че баща му носел гръмка име, не бе попречило на сина му да се нарича Жак и да бъде един от ония тъжни отломъци, които животът влачи и отвлича в своето вечно променливо течение. Впрочем, тоя баща, за когото му говореха, беше умрял, и пробуждането на някакво непознато чувство, което бе развълнувало Жак за миг, като не намери за какво да се залови, след като любопитството му бе задоволено, потъна като всичко друго във вцепенението на всичките му способности.

— Виж какво, Шарлот!... Трябва да вземем някакво решение за тоя момък. Той не може да остане тук вечно, без да прави нищо. Краката му вече са здрави. Яде като вол, няма що да се каже. Кашля още малко; но Хирш казва, че ще си кашля винаги... Ще трябва, обаче, да се реши на нещо. Ако службата по параходите е много мъчна, нека постъпи в железниците! Лабасендр казва, че там плащали много добре!

На тия забележки на поета Шарлот възразяваше, че Жак бил още много слаб, много немощен:

— Да го видиш само как се задъхва, когато се изкачва на четвъртия етаж, колко е слаб! Чувам го как неспокойно спи нощем. Но, знаеш ли, докато се засили, можеш да му намериш някаква лека работа в редакцията.

— Съгласен, — отговори поетът. — Ще говоря за това с Моронвал.

Моронвал също пожела да опита, но опитът излезе несполучлив. В продължение на няколко дни Жак изпълняваше службата на прислужник в редакцията. Носеше коректурите в печатницата, сгъваше броевете, лепеше обвивките; караха го да върши всичко, освен да мете двете стаи, което, поради малко чувство за срам, оставяха на вратаря като негово предимство. Жак изпълняваше всичките тия длъжности с обикновеното си равнодушие, понасяше презрителните натяквания на Моронвал, който имаше да задоволява голям куп злоби, и студения гняв на д'Аржантон, чието настроение ставаше все по-кисело вследствие постоянната съпротива на абонатите. Наистина, тия абонати бяха много упорити. Във великолепния дебел тефтер, подвързан със зелено платно, украсен с медни ъгли, в който трябваше да се записват имената им, се виждаше само едно, загубено на първата страница, като орехова черупка върху грамадно пусто море: „*господин граф..., в замъка..., в Метрей, близо до Тур*“. Тоя абонат дължаха на Шарлот.

Но липсата на приходи не спираше разноските, а редакторите се явяваха всяко пето число на месеца, за да получат възнаграждението за ръкописите си, увеличено с някои аванси. Моронвал особено беше ненаситен. След като дохождаше сам, той изпращаше жена си, Саид, японския княз. Д'Аржантон се гневеше, но не можеше да откаже. Суетността му беше тъй лакома, а джобовите на мулата бяха натъпкани

с бонбони и сладкиши. Но, когато редакцията се разори, от страх да не би другите да последват примера на Моронвал, директорът не пропускаше да се оплаква: „Моят акционерен комитет ми забранява това безусловно.“ Акционерният комитет седеше в един ъгъл на стаята и се състоеше само от един член, който лепеше обвивки с четка и голямо гърне с лепило. *Прегледът* имаше само един абонат — „Добрият приятел“, както имаше и само един акционер — Жак, с парите на „Добрия приятел“.

Нито Жак, нито друг някой подозираше това, но д'Аржантон го знаеше и чувстваше стеснение и срам пред себе си, срам главно от детето на тая жена, което той започваше да мрази както някога.

След една седмица прислужникът в редакцията бе обявен за неспособен.

— Той не ни служи за нищо; не само, че не помага, а и безпокои всички.

— Но, друже мой, уверявам те, че той прави всичко, което може.

Тя чувстваше, че го защитава по-смело след ужаса, който бе преживяла.

— Най-последно, какво искаш? Казвам ти, че ме стеснява. Как да ти обясня това? Той не е за нашата среда. Не знае нито да говори, нито да седи. Не виждаш ли как се държи при хранене: краката му разкрасени, все на един километър от масата, като че заспива над чинията си... И после, такова голямо момче постоянно около тебе, то те състарява, мила моя... Освен това, той има жалки привички. Пие, казвам ти, че пие. Носи тук кръчмарски миризми. Работник, туй-то!

Тя наведе глава и заплака. Беше забелязала, че Жак пиеше, но чия беше вината? Не го ли бяха хвърлили те самите в пропастта?

— Слушай, Шарлот, намислил съм нещо. Понеже е още слаб, за да се залови за работа, да го изпратим за подобрене в Етиол. Ще прекара някое време на село, на чист въздух, и ще ни помогне може би да пренаемем „*Parva domus*“, който легна на гърба ни с договор за десет години. Ще му пращаме малко пари, всичко, което му е нужно... Това ще му се отрази добре.

Тя се хвърли на врата му с възторжена признателност.

— О, ето на!... Все пак ти си най-добрият от всички.

И веднага нагласиха тя да отиде на другия ден да настани сина си в Елховника.

Те пристигнаха в една от ония хубави, приятни и златисти утрини, които приличат на стихнало лято, облекчено от палещата, тежка топлина. Нито един лъх на въздуха, а само изобилни птичи песни, шум от паднали листа и ухание на зрелост, на сухо сено, на изгорели изтравничета, на готови за бране плодове. Едва проределите горски пътеки, осеяни с жълти цветя, чувствайки слънцето, не тъй мощно, предлагаша също по-малко сянка и, мълчаливи, кадифени, водеха към поляните. Жак познаваше всичките тия пътеки. Щом кракът му стъпи на тях, той си спомни няколкото щастливи и незабравими години от своето детство, през които, въпреки тъгите на своето лъжливо положение, чувстваше, как съществуването му процъфтяваше всред добрата, всред свободната природа. Тя също като че го позна, призова, прие. В своята разнежена от всичките му спомени и от всичката му слабост душа, Жак чуваше един ободрителен и кротък глас: „Ела при мене, клето дете, ела до сърцето ми, което тупти бавно и спокойно. Аз ще те прегърна, ще те излекувам. Аз имам балсам за всички рани и, който го потърси, е вече излекуван...“

Шарлот напусна сина си рано сутринта; и малката къща, с всичките си прозорци, отворени към топлия въздух, към бръмченията на изоставената градина, която смесваше цветята и плодовете си в обновлението на закъснялото лято, малката къща, която Жак обхождаше стая по стая, като се навеждаше малко, за да търси във всичките кътища трохи от изчезналото си детство, заслужи за пръв път и без никаква подигравка надписа над входната си врата:

Малка къща, голямо спокойствие.

ТРЕТА ЧАСТ

I

СЕСИЛ

— Но това е истинска клевета! Ти имаш право да дадеш под съд тоя окаяник Хирш. Да ме остави с убеждението, че моят приятел Жак бил крадец!... Мръсник такъв!... Той дойде у дома нарочно, за да ми съобщи тая новина, а можеше прекрасно да дойде пак, за да я опровергае, защото твоята невинност е била призната, установена, и установена с най-ласкателни, най-красноречиви за тебе изрази. Я ми покажи пак работническата ти книжка!

— Ето я, господин Ривал.

— Великолепно. Не може да се поправи по-добре една неволна грешка. Тоя директор е прекрасен човек... Ах, сега, виж, съм доволен! Мисълта, че моят ученик е станал нехранимайко, ме е измъчвала често... И като си помисля, че, ако не те бях срещнал случайно у Аршамбови, бих могъл да мисля така още дълго време!

И наистина, доктор Ривал бе намерил своя отдавнашен приятел в малката къща на горския пазач.

От десет дни, откакто беше в Елховника, Жак живееше като съзерцателен брамин, потънал в дълбоката тишина на природата, наслаждаваше се на последните хубави дни, проникваше се от техните хладни слънчеви лъчи, излизаше от дома само, за да навлезе в живото спокойствие на гората. Дърветата му предаваха от своя сок, земята от своята сила и понякога, като разтърсваше челото си, струваше му се, че досегашният болник губеше малко от грозотата си под нежното, дълбоко и очистено небе, чиито спокойни есенни лъчи даваха възможност да се видят далечни простори.

Едничките хора, с които контактуваше, бяха Аршамбови, за които бе запазил тъй добър спомен. Жената му напомняше майка му, на която тя бе прислужвала дълго време вярно и предано; мъжът, добродушният, мълчалив и див исполин, потънал като фаун в растенето на гората, възкресяваше в ума му цяло минало с прелестни и укрепителни разходки. Жак преживяваше своето детство между тия двама самотници. Жената му купуваше хляб, хранителни припаси и

често, когато го мързеше да се върне у дома си, той си приготвяше сам някое просто ястие в пепелта на тяхното огнище. Тук той седеше на една пейка пред вратата и пушеше лулата си редом с пазача. Тия хора не го разпитваха никога. Само когато гледаше зачервените му ланити и тъй слабия му и висок ръст, чичо Аршамбо поклащаше тъжно глава, както когато гледаше нападнатите от житоядки букови гори.

Тоя ден, като отиде у приятелите си, Жак завари мъжа в легло, обхванат от силни болки от ставен ревматизъм, който, два-три пъти годишно, поваляше тоя великан, поваляше го на легло като поразено от гръм дърво. Прав до възглавницата му стоеше дребен човек с дълъг редингот, чиито поли, пълни с вестници и книги, се удряха в краката му; той беше гологлав, а хубавата му бяла коса бе съвсем разрошена. Той беше господин Ривал.

Първоначално срещата ги смути. Жак се срамуваше, че се намира пред стария доктор, чиито зловещи предсказания си спомняше. Господин Ривал пък отдаваше това смущение на мисълта за кражбата и се държеше сам много студено. Но слабостта на тоя висок момък го трогна, въпреки всичко. Те излязоха заедно, завърнаха се пеша, като разговаряха по тесните зелени горски пътеки, и от една пътечка до друга, от една неясна дреболия до някоя по-точна, стигнаха до крайнината на гората и до пълното изяснение на недоразумението.

Господин Ривал тържествуваше, не се уморяваше да препрочита страницата на книжката, дето директорът на фабриката бе установил несправедливото обвинение.

— Ах, така! Сега, когато се настани в нашия край, надявам се, че ще те виждаме по-често. Това преди всичко е необходимо. Те те изпращат в гората като кон на зелено, но това не е достатъчно. Ти имаш нужда от грижи, особено през зимата, в която навлизаме. Етиол не е Ница, дявол да го вземе!... Знаеш как ти харесваше в нашата къща някога. Тя си е все същата. Липсва само клетата ми жена. Тя умря преди четири години, от скръб, от отчаяние, защото след нашето нещастие никога не можа да се съвземе добре. Добре, че имах „малката“, да я замести, иначе не зная какво би станало с мене. Сесил води книгите, аптеката. Колко ще бъде доволна да те види!... Хайде! Кога ще дойдеш?

Жак се поколеба, преди да му отговори. Господин Ривал като че разбра мисълта му, та прибави засмян:

— Знаеш ли, пред Сесил няма нужда да дойдеш с книжката си, за да бъдеш уверен, че ще бъдеш добре приет... Никога не съм й казвал нищо за това, също и на баба й. Те те обичаха извънредно. Това би ги огорчило много... Никога не е имало сянка от лошо чувство между вас... Така че можеш да се явиш без страх. Чуй, днес е много хладно, за да дойдеш да вечеряш с нас. Но, надявам се, че утре ще дойдеш за обед. Също като в твое време. Обядваме в дванадесет часа, или в два, или в три, според посещенията ми у болните. Дори сега е още по-лошо, защото моят проклет кон остарява, та е станал по-ленив и по-своеволен... Всеки ден имам разправии с него... Ето че стигнахме до дома ти, върви си бързо... Утре, непременно! Да не забравиш, или ще дойда да те взема!

Като затвори вратата на къщата, цялата обвита в пълзящи растения, Жак изпита странно впечатление. Стори му се, че се завръща от една от ония големи разходки с кабриолета, които правеше някога с доктора и малката си приятелка, че ще завари майка си да приготвя трапезата, заедно с жената на пазача, докато *Той* работеше в куличката. Тая самоизмама се допълваше от бюста на д'Аржантон, който не бяха отнесли в Париж, защото щеше да заеме много място, и който продължаваше да господства над моравата, ръждясал, тъжен, местейки подвижната си сянка около себе си, като стрелката на слънчев часовник.

Вечерта Жак прекара седнал край огнището, пред огън от лозови пръчки, защото огнярницата го беше направила зиморничав. И също както някога, когато се завръщаше от хубавите си разходки из полето, спомените, които донасяше, му пречеха да чувства тъгата и тиранията, които тегнеха над цялата къща тая вечер, а срещата с господин Ривал, името на Сесил, изречено няколко пъти, вложиха в сърцето му блаженство, населиха самотата му с мили призраци, с щастливи видения, които го придружаваха дори и в съня му.

На другия ден, в дванадесет часа, той звънеше на вратата на Ривалови.

Както старецът го бе предупредил, нищо не се бе променило във все недовършената къща, чийто стъклен покрив над вратата ръждясваше от ден на ден, очаквайки стъклата си.

— Господарят не се е завърнал... Госпожицата е в аптеката, — каза на Жак малката слугиня, която дойде да му отвори и която бе

заместила старата и вярна някогашна бавачка. Едно младо куче лаеше от колибката си на мястото на старото нюфаундлендско куче и доказваше по свой начин, че нещата траят повече от съществата, от какъвто и род да са те.

Жак се изкачи в аптеката, в тая голяма стая, дето толкова бяха играли някога. Той почука живо, нетърпелив да види приятелката си, винаги дете във въображението му, а милото название на доктора „малката“ го караше да я вижда още в седемгодишния ѝ ръст.

— Влезте, господин Жак.

Вместо да влезе, Жак започна да трепери от страх, от странно вълнение.

— Влезте,... — повтори същият глас, гласът на Сесил, но посилен и звучен, по-богат, по-сладък, по-дълбок от някога.

Вратата се отвори изведнъж; и Жак, облян от светлина, се попита не беше ли това прелестно видение: пред него стоеше млада девойка, права на прага; тя пръскаше лъчи от светлата си рокля, от дрешката си от син вълнен плат, от бляскавите си коси, като сияние над матовото ѝ и същевременно кротко и гордо чело. Ах, как би се смутил той, ако очите на тая хубава девойка, очи нежни, сдържано сиви, не му бяха казали ясно, простодушно: „Добър ден, Жак! Аз съм Сесил... не се страхувай“, и ако една малка ръчица, сложена в неговата, не му бе напомнила оная любвеобилна топлина, която бе стигнала до сърцето му в деня на 15-ти август, когато събираха милостиня.

— Животът ви е бил тежък, господин Жак, както ми разказа дядо. — Тя го гледаше съвсем развълнувана. — И аз преживях голяма скръб... Баба ми умря... Тя ви обичаше много. Често говореше за вас...

Само Сесил говореше. Седнал срещу нея, той я съзерцаваше. Тя беше висока, изящна във всичките си движения, много проста. В тоя миг, облегната на старото писалище, на което госпожа Ривал пишеше някога, тя навеждаше леко главата си, за да говори на своя приятел, също както лястовица чурулика на края на покрива.

Жак си спомняше, че бе виждал и майка си тъй хубава, че се бе възхищавал от нея от все сърце; но в Сесил имаше нещо особено, от нея се излъчваше някакъв неопределим мирис, някакво божествено пролетно ухание, нещо здраво, животворно и чисто, редом с което

всичките прелести на Шарлот, нейният весел смях и широките ѝ ръкомахания биха били съвсем неуместни.

Изведнъж, докато той седеше възхитен пред нея, наведе поглед и забеляза едната си ръка, сложена с дланта върху синята му рубашка с оная несръчност, която тялото на работника обладава при неподвижност. Тая черна, незаличимо черна ръка му се стори грамадна, покрита с драскотини и резки, завършваща със счупени, закоравели нокти, почернели от допира с желязото и огъня. Той се засрами от нея, не знаеше къде да я скрие. Отърва се, като я сложи в джоба си.

Но свършено беше вече. Внезапно го озари съзнанието за всичките му недостатъци. Той се видя седнал на един стол, сгъшен, с разкрячени крака, смешно облечен с работнически гащи и с вехтата кадифена дреха на д'Аржантон, с много къси ръкави. (Съдено му беше да носи много къси дрехи.)

Какво ли си мислеше тя за него? Колко трябва да беше добра и снизходителна, за да не се изсмее високо, без да се стеснява; защото тя знаеше да се смее, въпреки че изглеждаше сериозна, и можеше да се отгатнат множество малки, насмешливи гънки в подвижните ноздри на малкия ѝ тъй правилен нос, в ъглите на нейните розови, малко дебели и нежно извити устни.

Към смущението от вида си, което той изпитваше, се прибави и друго, чисто душевно. За да завършат неговото смущение и мъка, ето че всичките му моряшки безпътства и гуляи възникнаха в паметта му, като че вертепите, из които се бе влачил по четирите краища на света, бяха отпечатали своята грозота върху цялото му същество и като че тая грозота се виждаше. Тъжната гънка, която се отбеляза върху тъй гладкото, младо чело на Сесил, видимото съчувствие на нейните хубави очи, всичко му подсказваше, че тя е забелязала колко отвратителен бе той; това го измъчваше, той се срамуваше.

За щастие, в аптеката дойдоха хора и Сесил се залови за работа около медните везни; тя теглеше, надписваше пликовете, записваше рецептите, както правеше баба ѝ. Жак не чувстваше вече тежестта на онова внимание, което младото момиче бе съсредоточило върху тъжната му личност.

Тогава той само ѝ се любуваше.

Тя беше възхитителна, наистина, с кротостта и търпението си спрямо всичките тия бедни селянки, бърбиви и глупави, чиито дълги обяснения постоянно и неуморно се повтаряха.

За всички тя намираще насърчителни думи, усмивки, добри съвети, умееше спокойно да се постави на равнището на хората, които говореха, като скланяше към тях всичката прелест на ума си. В тая минута тя имаше работа с една бивша позната на Жак, със старата непочтена горска крадла баба Сале, която му внушаваше такъв ужас, когато беше малък. Прегърбена като почти всички селяни, които земята притегля към себе си при дневната работа, попукана от слънцето, прашна и суха, баба Сале проявяваше малко живот само от недоверчивите си очи, възпалени, хлътнали под клепките, като зли зверчета в дъното на дупката си. Тя говореше за „своя чилиак, за своя клет чилиак, който боледувал от вече много месеци, не работел вече, не печелел нищо и все пак не можел да се реши да пукне“. Тя нарочно говореше такива ужасни неща, разкрасяваше ги с дивия си говор и гледаше младото момиче право в лицето, като че ѝ правеше удоволствие да го смуцава. На два-три пъти Жак почувства силно желание да изхвърли из вратата това жилаво и парцаливо чудовище. Но той се въздържа, като видя, че Сесил стои равнодушна пред тия груби нападки, че запазва онова пълно спокойствие, в което и най-острата злоба счупва зъбите си, вярвайки, че хапе.

След като рецептата бе изпълнена, селянката се отдалечи с всевъзможни поклони, с лъжливо досадни благословии. Като минаваше край Жак, тя се обърна и го позна:

— Ха! Малкият от Елховника, — каза тя високо на Сесил, която я изпращаше. — Колко е погрознял, Боже, Господи!... Слушайте, госпожице Сесил, сега ще си глътнат езиците всички, които разказваха навремето, че господин Ривал коткал малкия Ражантон, за да го ожени за вас... Сега, разбира се, не бихте желали това... Колко е изпаднал, все пак, как животът променя човека!

Тя си отиде, като се кикотеше.

Жак почувства, че бледнее. О, старата разбойница, тя го бе закачила, най-последно, яката, със „сърпа“, с който го бе заплашвала толкова някога! Истински удар със сърп, с онова сечиво с извито острие, зло и лукаво като името си. Раната беше дълбока, много дълбока, и дълго време трябваше да се лекува. Но не само Жак беше

засегнат: зная още някой, който се преструваше, че пише в голямата книга, и който пишеше съвсем накриво, с наведена глава и зачервено лице от много силното вълнение.

— Катерино, по-скоро супата, и хубаво вино, и хубав коняк, и по-бързо!

Тъй викаше докторът, който се връщаше и който, като видя Жак и Сесил смутени, мълчаливи един срещу друг, прихна да се смее весело:

— Как! Това ли е всичко, което имате да се кажете откак не сте се виждали цели седем години? Хайде, бързо на трапезата! Яденето ще предразположи веднага нашето клето момче!

Обядът не предразположи Жак, напротив, само удвои смущението му. Пред Сесил той не знаеше да яде, трепереше да не издаде кръчмарските си навици. На трапезата на д'Аржантон лошото му държание, придобито през работническия му живот, никога не го бе стеснявало. Тук той се чувстваше смешен, не на мястото си, и неговите нещастни ръце особено го измъчваха. Тая, с която държеше вилицата, пак както и да е; тя беше заета. Но другата, какво да прави с нея? Всичките ѝ наранявания изпъкваха ужасно върху бялата покривка. От отчаяние той я оставяше да виси отстрани, но така изглеждаше еднорък. Благосклонността на Сесил само увеличаваше свенливостта му. Тя забеляза това и го гледаше само крадешком до края на обета, който им се стори нескончаем.

Най-после Катерина дойде да вдигне сладкото и сложи пред младото момиче топлата вода, захарта и стъклето с дългата шийка, пълно със стара ракия. Откакто баба ѝ се бе поминала, Сесил правеше грога на доктора, но добрият човек не бе спечелил нищо от тая промяна, защото, от страх да не направи грога много силен, Сесил бе започнала да го превръща в аптекарско питие, в което дозата на спирта намаляваше от ден на ден, както забелязваше тъжно господин Ривал.

След като даде чашата на дядо си, младото момиче се обърна към госта:

— Пиете ли ракия, господин Жак?

— Дали пие ракия той, огнярят! Това момиче е чудно!... Та ти не знаеш ли, че тия клети дяволи с това живеят!... В парахода *Байонеза* имахме един момък, който чупеше нивелирите и изпиваше чистия им

спирт... Колкото и силен да направиш неговия грог, той не ще го почувства.

Тя погледна Жак с много кротко, много тъжно изражение на лицето:

— Искате ли?

— Не, благодаря, госпожице!... — каза той съвсем тихо, почти срамежливо. И ако направи слабо усилие, за да отдръпне чашата си, той бе добре възнаграден за това с една от ония красноречиви благодарности, които някои жени умеят да изкажат, без да говорят и които разбират само ония, към които се отнасят.

— Хайде, още едно покръстване!... — каза почитеният доктор, като глътна грога със смешно кривене на лицето; защото, от своя страна той беше покръстен само наполовина, по способа на диваците, които се съгласяват да вярват в Бога само за да направят удоволствие на мисионера.

Етиолските селяни, които работеха тоя следобед из нивите си и видяха Жак да се връща от Ривалови и да крачи широко по пътя, можеха да помислят, че беше полудял или че богатият обяд у доктора бе замаял ума му. Той ръкомахаше, говореше си самичък, заплашваше небето с пестника си, измъчван от вълнение, от гняв, за които обикновеното му вцепенение даваше да се мисли, че е неспособен.

— Работник! — казваше той, треперейки, — ... Работник! Такъв ще съм през целия си живот. Господин д'Аржантон има право. Аз трябва да остана всред подобните си и там да живея, и там да умра; главно, да не се опитвам да се издигна по-високо. Това ще ми причини много страдания.

Отдавна той не се бе чувствал тъй нервен, тъй жив. Нови, непознати чувства нахлуваха в душата му; и в дъното на всяко от тях, като звезда, разломена на хиляди плоскости върху променливите вълни, образът на Сесил сияеше. Какво великолепие от изящност, красота и чистота! И като си помисли само, че ако, вместо да направят от него работник, да го хвърлят в общия гроб, бяха го образovali и възпитали, той би могъл да стане човек достоен за това младо момиче, да я има за жена, да притежава само за себе си това съкровище! О, Боже!... Той изпусна тоя отчаян гневен вик, който надава борещият се напразно с вълните удавник, когато вижда да блести наблизко заленият от слънчева светлина бряг, дето съхнат проснати мрежи.

В този миг, завивайки по пътя за Елховника, той се озова лице в лице с баба Сале, която носеше товар съчки. Старата жена го погледна с оная зла усмивка, с която сутринта каза: „Разбира се, сега не бихте го искали“. Жак скокна пред тая усмивка и всичкият гняв, който го изпълваше, който не знаеше върху кого да се излее, защото, ако следваше своя порив право към целта, би засегнал едно много мило нему, слабо и много леко същество, единствено отговорно за злощастията му, — всичкият му гняв се обърна към ужасната старица.

„Ах, усойнице“, помисли той, „ще ти изтръгна зъбите“!

Лицето му придоби такова ужасно изражение, че, като го видя да приближава към нея, бабата се уплаши, хвърли товара си и се втурна в гората, бърза като коза. Това беше отплатата за някогашните ѝ гонитби. Той я преследва няколко крачки, после се спря внезапно.

„Луд съм... Тая жена ми каза само чистата истина, най-после... Сега Сесил не би ме искала вече.“

Тая вечер той не яде; не запали нито огъня, нито лампата. Седнал в един ъгъл на трапезарията, единствената стая, която обитаваше и в която бе събрал разпръснатата из цялата къща покъщнина, той втренчваше очи в стъклената врата, зад която леката мъгла на хубавата есенна нощ се белееше изпод невидимия възход на месечината, и си мислеше:

„Сесил не би ме искала вече.“

Само тая мисъл изпълваше цялата му вечер.

Тя не би го искала вече. Всичко ги разделяше, наистина. Преди всичко, той беше работник, и после... Ужасната дума се появи на устните му: „незаконороден“... За пръв път в живота си той мислеше за това. Децата са почти равнодушни към тия неща, когато никой от близките не им ги напомня оскърбително, а Жак бе живял в слабо придирчива среда, минал от обществото на несретниците в работническата класа, дето всичките грешки се извиняват с бедността, където нередовните семейства са много по-многочислени от всякъде другаде. Понеже никога не бе чувал да говорят за баща му, не се бе замислял никога за него; той едва бе почувствал липсата на бащинска любов, както глухоням може да цени сетивата, които му липсват, без да познава всичкото значение на ползата им, или на радостите, които те причиняват.

Сега въпросът за произхода му го занимаваше повече от всичко друго. Когато Шарлот му бе казала името на баща му, той бе останал съвършено спокоен пред това неочаквано откритие; но в тоя час му се искаше да я разпита, да изтръгне от нея подробности, признания дори, за да си състави точна представа за своя непознат баща... Маркиз д'Епан?... Бил ли е действително маркиз? Не беше ли това някакво ново въображение на нейния клет мозък, полудял за титли и благородство? Вярно ли беше, че беше умрял? Майка му не беше ли му казала това, за да не му разкаже някаква позорна развързка, изоставяне, за които би се червила пред него? Ами ако тоя баща беше все още жив, ако беше достатъчно великодушен, за да поправи грешката си, да даде името си на своя син?

„Жак, маркиз д'Епан!“

Той повтаряше това изречение на себе си, като че тая титла го приближаваше до Сесил. Клетото момче не знаеше, че никакви суетни титли не биха трогнали едно истинско женско сърце, колкото състраданието, което го прави достъпно за всички нежности.

„Ще пиша на майка си“, помисли той. Но онова, което щеше да я пита, беше толкова тънко, толкова сложно и мъчно за казване, че реши сам да отиде при Шарлот, да проведе с нея един от ония разговори, в които очите помагат на думите и подразбираните признания се предават често с мълчание, по-красноречиво от думите. За нещастие, той нямаше достатъчно пари, за да отиде с железницата. Майка му трябваше да му изпрати, но навярно не се беше сетила.

„Ех“, си каза той, „аз извървах тоя път пеша, когато бях на единадесет години. Ще го извървя прекрасно и сега, при все, че съм малко слаб.“

Наистина, на другия ден Жак извървя тоя ужасен път; но ако той му се стори не толкова дълъг и страшен, затова пък му се видя много по-тъжен. Често изпитваме разочарование от детските си спомени, като ги възобновяваме, когато обсъждаме и разсъждаваме. Би могло да се каже, че в очите на детето има някакво багрилно вещество, което трае колкото и невинността на първите погледи; постепенно, с порастването му, всичко, от което се е възхищавало, потъмнява. Поетите са хора, запазили детските си очи.

Жак видя мястото, дето беше спал, малката желязна ограда във Вилньов-Сен-Жорж, дето се беше спрял, за да накара един почтен

каскет с наушници да повярва, че тук живее майка му, купчината камъни покрай рова, дето едно проснато тяло му бе причинило толкова голям страх, и мръсната кръчма, отвратително разбойническо свърталище, което толкова пъти му се бе присънвало!... Уви, той бе видял много други вертепи! Зловещите лица на пиянстващите работници, на скитници, около входните градски врати, лица, от който тъй силно се бе изплашил някога, нямаха вече с какво да го учудват и като минаваше край тях, той мислеше, че ако някогашният Жак се изправи изведнъж на прашния път със своята колеблива походка на почернял, избягал ученик и срещне сегашния Жак, би се уплашил от него може би повече от всяко друго мрачно видение.

Той пристигна в Париж към един часа след обед при намусен, студен дъжд и, като продължаваше да сравнява спомените си с настоящия час, спомни си великолепната зора, хубавото прояснение на майското небе, при което майка му се беше появила в края на първото му пътуване, подобно на Арахангел Михаил, увенчан със слава и пропъждащ със светлината си мрачните нощни видения. Вместо малката лятна къща в Елховника, дето неговата Ида пееше сред цветя, под студения като пещера вход на зданието на *Преглед на бъдещите раси* се появи д'Аржантон, придружен от натоварения с коректури Моронвал и от цяла рота несретници, които завършваха с няколко буйно разменени думи някакъв скорошен спор.

— Ах, ето Жак! — каза мулатът.

Поетът трепна, вдигна глава. Ако някой видеше тях двама мъже заедно, единият облечен грижливо, пълен, с ръкавици, бляскав, токущо станал от трапезата, другият — слаб, в много късата си кадифена дреха, излъскана от носене и дъжд, никога не би си помислил, че би могло да има между тях някаква връзка. И тъкмо това съставя особеността и хвърля петно на тия случайни незаконни семейства, в които бащата е дърводелец, дъщерята — графиня, а братът — бръснар в някое предградие.

Жак подаде ръка на д'Аржантон, който я докосна едва-едва с един пръст и го попита дали къщата в Елховника е дадена под наем.

— Как?... ДАДЕНА под наем?... — каза Жак, не разбирайки нищо.

— Ами да... Като те виждам тук, какво мога да помисля, освен: къщата е заета, принуден е да се върне!

— Не, — каза Жак смутено, — никой дори не се е явявал, откакто съм там.

— Тогава защо си дошъл тук?

— Дойдох да видя майка си.

— Разбирам тая прищявка. За съжаление нужни са пътни разноски.

— Дойдох пеша... — каза Жак много просто, уверен и със спокойна гордост, която не подозираха у него.

— Аха... — каза д'Аржантон. Той се замисли за малко, за да му стрелне това късо изречение: — О, да, виждам с радост, че краката ти са в по-добро състояние от ръцете.

— *Ето една жестока дума...* — изкикоти се мулатът.

Поетът се усмихна скромно; и, доволен от произведеното впечатление, се отдалечи, последван от своите угодливи другари, в редица, надолу по крайбрежието.

Преди една седмица жестоката дума на д'Аржантон не би засегнала затъпелия Жак; но от снощи той не беше същият. Няколко часа бяха достатъчни да го направят тъй горд и чувствителен, че, след полученото оскърбление му се поиска да се завърне пеша, както бе дошъл, без дори да види майка си; но той имаше да ѝ говори, да ѝ говори сериозно. И се изкачи.

Цялото жилище беше обърнато наопаки. Жак завари тапицери, които поставяха тапети, слагаха скамейки като за раздаване на награди. За същата вечер се устройваше голяма литературна вечеринка, на която всички представители на изкуствата и литературата щяха да бъдат събрани; и ето защо д'Аржантон се разгневи толкова много, като видя, че пристига синът на Шарлот. И тя не бе очарована. Като го видя, тя се спря всред трескавата домакинска работа, заета с преобразуването на жилището, със създаване на малки гостни, пушални навсякъде, дори и в нишите за леглата и тоалетните стаи.

— О, ти ли си, клети Жак? Обзалагам се, че идваш да искаш пари. Навярно си помислил, че съм те забравила. Не, но ще ти кажа, че смятах да задължа с това доктор Хирш, който след два-три дни ще отиде в Елховника, за да прави много любопитни опити върху благоуханията, нова медицина, която изобретил според една персийска книга... ще видиш, чудесно откритие!

Те разговаряха прави, полугласно, всред работници, които сновяха насам-натам, ковяха гвоздеи, местеха мебелите.

— Бих искал да поговорим много сериозно, — каза Жак.

— Ах! Боже мой, какво ще е това?... Какво има?... Знаеш, че сериозното никога не е било по силите ми... После, нали виждаш, всичко е разхвърляно поради голямата ни вечеринка... О, ще бъде великолепно! Изпратихме петстотин покани... Не ти казвам да останеш, защото разбираш, нали?... Преди всичко, няма да бъде удоволствие за теб... Хайде, щом искаш непременно да говорим, ела тук, на терасата... Накарах да наредят една веранда за пушачите, ще видиш, много е удобно.

И тя го прекара под една веранда с цинков таван, облицована с плат на резки, украсена с диван, с цветарник, с полилей, но много тъжна при дневната светлина, при острия шум на дъжда и влажния, мъглив кръгозор по бреговете на Сена.

Жак се почувства стеснен. Той си мислеше: „По-добре щеше да бъде да ѝ бях писал...“ и не знаеше откъде да започне.

— Е, какво? — каза Шарлот, като се спря, подпряла брадичка с ръка, в красивата стойка на жена, която слуша.

Той се поколеба още един миг, както се колебаят да сложат много голяма тежест върху полица с дребни украшения, защото онова, което имаше да каже, му се струваше много голямо за леката главица, която се навеждаше към него.

— Бих желал... бих желал да говоря за моя баща.

На края на устните ѝ се очерта едно „я виж ти какво намислил“ и ако не го изрече, изражението на лицето ѝ, по което личеше слисване, отегчение и страх, го казваше вместо нея.

— Това е един много тъжен въпрос за двама ни, мое клето дете; но, най-после, колкото и мъчителен да е, разбирам любопитството ти и съм готова да го задоволя. Впрочем, — прибави тя тържествено, — винаги съм се заричала, щом станеш на двадесет години, да ти открия тайната на твоето рождение.

Тоя път той я изгледа слисан.

Значи, тя не си спомняше, че преди три месеца му бе направила вече това откритие. Но той не възрази на тая забрава. От това щеше да спечели, защото ще може да съпостави онова, което тя би му казала, с онова, което му бе казала вече. Той я познаваше тъй добре!

— Варно ли е, че моят баща бил от благороден произход? — попита той веднага.

— От най-благороден, дете мое.

— Маркиз?

— Не, само барон.

— Но аз мислех... ти ми бе казала...

— Не, не! Бюлакови от по-стария клон бяха маркизи.

— Той, значи, е бил роднина с тия Бюлакови?...

— Струва ми се... той беше родоначалник на по-младия клон.

— Тогава... моят баща... се казваше?

— Барон дьо Бюлак, корабен лейтенант.

Ако балконът се бе съборил и завлякъл с падането си облицованата с плат веранда и всичко, което тя съдържаше, Жак не би изпитал по-ужасно сътресение на цялото си същество. При все това, той има смелостта да попита:

— Отдавна ли е умрял?

— О, да, много отдавна!... — отговори Шарлот и махна красноречиво с ръка, за да изпрати много далеч в миналото този живот, станал за нея съмнителен.

Баща му беше умрял; това бе вероятното. Но дали беше Бюлак или д'Епан? Дали майка му го бе излъгала сега или преди? Най-последно, може би тя не лъжеше, може би самата не знаеше?

Какъв срам!

— Колко зле изглеждаш, мили Жак, — каза Шарлот, като прекъсна изведнъж дългия романтичен разказ, в който се бе впуснала бурно подир своя корабен лейтенант, — ръцете ти са ледени. Сгреших, че те доведох на балкона.

— Няма нищо, — каза Жак с усилие. — Ще ми мине като походя.

— Как! Отиваш ли си вече? Да, всъщност, имаш право, по-добре ще е да се върнеш рано... При такова лошо време! Хайде! Целуни ме.

Тя го целуна много нежно, вдигна яката на палтото му, даде му своята наметка поради студа, пъкна малко пари в джоба му. Тя си въобразяваше, че тъжният облак по лицето му се дължеше на тия приготовления за празника, на който той нямаше да присъства; затова бързаше да го изпрати и, когато слугинята дойде да й каже: „Госпожо, коафьорът дойде...“, тя се възползва от това, за да се сбoguва по-скоро:

— Както виждаш, трябва да те оставя... Пази се добре... Пиши често.

Той слезе бавно по стълбата, като се държеше за оградата. Виеше му се свят.

О, не, техният тазвечерен празник не измъчваше сърцето му, а мисълта за всички други празници, на които той не е бил поканен в живота, празникът на децата, които имат любими, почитани баща и майка, празникът на всички, които имат свое име, свое огнище, свое семейство. Той знаеше и друг празник, от който съдбата го изключваше безмилостно — празникът на щастливата любов, който ви съединява завинаги с нещо хубаво, законно и честно. Такъв празник не ще има за него. И нещастникът се отчайваше, без да съзнава, че, като съжеляваше за всичкото това щастие, то значеше, че беше достоен за него и че предишната му затъпялост бе далеч изчезнала пред това ясно възприятие на тъжната му съдба, което единствено можеше да му даде сила да я срази.

Отдаден на мрачните си мисли, той се приближаваше към Лионската гара, към ония бедни квартали, в които калта изглеждаше по-гъста, мъглата — по-тежка, защото къщите тук са черни, ручеите — препълнени, и защото бедността на човека съдейства на всичките тъги на природата и ги увеличава. Беше време за излизане от фабриките. Бледни и уморени хора, поток от хора, които влачеха със себе си много отчаяния и тъги, се пръскаше по плочниците и улицата, към кръчмите, към ония вертепи на покрайнините, някои от които носят надпис: *Утеха*, като че пиянството и забравата бяха единственото убежище на клетниците. Жак, разбит, помръзнал, чувстващ, че кръгозорът е затворен навсякъде над живота му така плътно, както беше над тая дъжделива и студена есенна вечер, изведнъж махна с ръка и извика отчаяно:

— Те имат право, Бога ми!... Само това остава... трябва да пия!

И, като прекрачи един от тия прагове, омърсени от отвратителните сънища или от убийствените борби на пиянството, бившият огняр поръча да му донесат двойна мярка *вистриол*^[1]. Но, ето че, тъкмо когато вдигаше чашата си, wśród разбърканата и шумна тълпа, wśród дима на лулите и тежките изпарения, които причиняваха тия пияни дихания, тия мокри от дъжда рубашки, стори му се, че една

небесна усмивка се полуотваряше пред него и че един дълбок и кротък глас шепнеше на ухото му:

— Пиете ли ракия, господин Жак?

Не, разбира се, той не пиеше вече, нямаше да пие вече никога. Излезе бързо от кръчмата, като остави пълната си чаша на тезгяха, дето бързо хвърлените пари прозвучаха всред общото учудване.

---

[1] Така нарича парижкото население ракията. На виното казва пишне. — Авторът. ↑

II ОЗДРАВЯВАНЕ

Как Жак заболя вследствие на това тъжно пътуване и лежа затворен две седмици в Елховника, изоставен на грижите на доктор Хирш, който опитваше върху тоя нов Маду своя способ на лекуване чрез благоухания, как господин Ривал дойде да го освободи, пренесе го у дома си насила, възвърна живота и здравето му, — това би било, може би, дълго за разказване, та предпочитам да ви представя веднага нашия приятел Жак, настанен в едно хубаво кресло, до един от прозорците на „аптеката“, с книги наблизко и покой наоколо му, освежителен покой, който иде от спокойния кръгозор, от мълчаливата къща, от леките стъпки на Сесил, която влагаше в неподвижността тъкмо толкова дейност, колкото да може оздравяващият да вкуси по-добре своите дълги дни на пълно бездействие.

Той е тъй щастлив, че не говори дори, че се задоволява да гледа с полузатворени очи това скъпо същество, да слуша иглата на Сесил или перото ѝ по карираната хартия на сметководните ѝ книги.

— О, тоя дядо!... Уверена съм, че прикрива половината от посещенията си... Вчера само се издаде два пъти... Уверяваше ме, че не бил ходил у Гудлупови, а след минута каза, че жената била по-добре. Навярно забелязахте това, нали, Жак?

— Госпожице?... — стресна се той.

Не бе чул нищо, само я гледаше, винаги проста, вярна на себе си, миловидна, без ония превзети детинщини, ония подскачания на младите момичета, които знаят, че лекотата е тяхна прелест, та я развалят с престореността си. В Сесил всичко е важно, всичко е дълбоко. Гласът ѝ отеква в простора на мислите; погледът ѝ поглъща и задържа светлината. Чувства се, че всичко, което влиза в тая душа, че всичко, което излиза от нея, отива далеч и иде от далеч. Това е толкова вярно, че думите, разменно средство, изхабени и заличени, изречени от нея, придобиват изведнъж свежестта на удивителен отпечатък, както това се случва в музиката, когато те са обвити във вълшебните съзвучия на Хендел или на Палестрина. Ако Сесил казваше „моят

приятел Жак“, на Жак му се струваше, че никога до сега не го бе назовавал така, а когато казваше „сбогом“, сърцето му се свиваше, като че никога нямаше да я види пак, дотолкова всичко придобиваше окончателен смисъл у това съзнателно и сияйно момиче. В особеното състояние на оздравяването, в което слабото същество е тъй чувствително към телесните и душевните влияния, че потрепва при най-малкото въздушно течение, стопля се от най-слабия лъч, всичкият този чар правеше дълбоко впечатление на Жак.

О, хубави, прелестни дни, прекарани в тая благословена къща, и как всичко около него беше създадено, за да ускори оздравяването му! „Аптеката“, голяма, почти гола стая, заобиколена с високи, бели дъсчени долапи, украсена с тънки завеси, с южни прозорци, гледащи към края на една селска улица и към кръгозора на пожънатите ниви, му придаваше своето здравно спокойствие, своите укрепителни миризми на сухи треви, на растения, откъснати през време на великолепното им разцъфтяване. Тук природата се оказваше достъпна за болния, смекчена, укротена, благотворна, и той дишаше с упоение спомените си за нея. Ручейте течаха сред благоухания, а гората разстиляше своите зелени сводове над миризливите билки, събрани в подножието на големите дъбове.

Постепенно с връщането на силите му, Жак се опитваше да чете. Той прелистваше старите книги на библиотеката и между тях намираще ония, които беше изучавал някога и които препрочиташе сега, много по-разположен да ги разбира. Сесил продължаваше своята всекидневна работа и понеже докторът биваше винаги навън, двамата младежи оставаха сами, под надзора на слугинята. Тук имаше за какво да се клюкарства и постоянното присъствие на това голямо момче до това хубаво младо момиче правеше много лошо впечатление на благоразумните майки. Разбира се, ако госпожа Ривал беше жива, нещата не биха се наредили така, но докторът сам беше дете между тия две деца. И после, кой знае? Тоя добър доктор имаше може би някакъв замисъл в ума си.

Обаче д'Аржантон, осведомен за настаняването на Жак у Ривалови, сметна това за лична обида. „Не е удобно да стоиш там,“ — пишеше Шарлот на своя син. „С какви очи ще ни гледат в околността?... Ще кажат, че нямаме с какво да те лекуваме. С това ти като че ни укоряваш...“ Понеже това първо писмо остана без отговор,

поетът написа сам: „Изпратих Хирш да те лекува, но ти си предпочел идиотските отживелици на тоя селски лекар пред всичката наука на нашия приятел. Да даде Бог да оздравееш. Във всеки случай, понеже си вече на крака, давам ти два дни срок да се завърнеш в Елховника; ако след два дни не се завърнеш там, ще считам, че си се разбунтувал открито против моята власт и от тоя миг всичко ще бъде свършено между нас. Който има уши, да слуша!“

Най-после, понеже Жак не се помръдна, Шарлот пристигна. Тя дойде надута от достойнство, с чанта, пълна с шоколад, за да хрупка по пътя и множество изречения, научени наизуст, внушени от нейния „артист“. Господин Ривал я прие в приземния етаж и, без да се уплаши от явната сдържаност на гостенката, от прехапването на разцъфтелите ѝ устни и от усилието, което тя правеше, за да сдържа бърбивия си език, ѝ каза на един дъх:

— Трябва да ви предупредя, госпожо, че аз попречих на Жак да се завърне в Елховника... Животът му беше в опасност... Да, госпожо, животът му... Вашият син прекарва ужасна борба с умората, изтощението, растежа си. За щастие той е още на възраст, когато здравето се поправя и аз се надявам, че неговото ще устои на тая тежка борба, ако, обаче не го поверите на вашия жалък Хирш, тоя убиец, който го задушаваше с тамян, с мускус, със смирна, под предлог, че го лекува. Предполагам, че не сте знаели това. Намерих го в Елховника всред вихрушка от дим, всред уреди за вдишване, гълтане, за горене на благоухания. Дори ритнах с крак всичката тая медицина, пък и самия лекар, ако не се лъжа. Сега детето е въвн от опасност. Оставете го у мене още някое време, задължавам се да ви го върна по-здрав от преди и способен да продължи тежкия си живот; но, ако го предадете на тоя ужасен билкар, ще помисля, че вашият син ви стеснява и че искате да се отървете от него.

— О, господин Ривал, какво ми говорите?... Какво съм направила, Боже мой, Боже мой, за да заслужи подобна обида?

Последният въпрос предизвика, разбира се, поток от сълзи, който докторът пресуши веднага с няколко добри думи; после Шарлот, разведрена, се изкачи да види своя Жак, който четеше съвсем сам в аптеката. Тя го намери разхубавен, променен, като че бе свалил от себе си някаква груба обвивка, но бе изнурен, изтощен от усилието за

своето преобразуване. Тя се развълнува много. Той пребледня, щом я видя:

— Да не идваш да ме вземеш?

— О, не, не!... Ти си много добре тук и какво би казал твоя добър доктор, който те обича толкова, ако те отведе?

За пръв път в живота си Жак помисли, че човек може да бъде щастлив далеч от майка си и че скръбта, която би изпитал, ако замине с нея, би го поболяла отново. Те останаха за малко сами и си поприказваха. Шарлот се отпусна и му довери някои неща. Тя не изглеждаше много доволна: „Виждаш ли, мое дете, литературният живот наистина е пълен с безпокойства. Сега всеки месец имаме големи празненства. Всеки две седмици четения... Това ми създава толкова грижи... Моята клета глава, която и без това не е много здрава, не зная как устоява. Японският княз у господин Моронвал написал една голяма поема на своя език, разбира се... Ето че *Той* си е наумил да я преведе стих по стих... Сега взема уроци по японски, и аз също, представи си! А езикът е много мъчен... Наистина, започвам да вярвам, че литературата не е за мене. Има дни, в които не зная какво правя, какво говоря. И тоя «Преглед», който не ни донася нито петаче, който няма нито един абонат... Ах, да, нали знаеш клетия «добър приятел»!... Той умрял!... Така ме наскърби... Спомняш ли си за него?“

В тоя миг Сесил влезе.

— О, госпожица Сесил... Колко сте пораснала!... Колко сте хубава!

Тя разтвори широко ръцете си, разтърси всичките дантели на наметалцето си, за да целуне младото момиче. Но Жак беше малко смутен. Д'Аржантон, „добрият приятел“, за нищо на света той не би разговарял за всичко това пред Сесил; и няколко пъти отклонява излишната бърливост на майка си, чиято съвест съвсем не беше тъй чувствителна. Защото, въпреки че беше много нежен към Шарлот, той слагаше тия две любими същества в живота си всяко на своето място: едната го закриляше, другата той закриляше. И Жак влагаше толкова милост в своята синовна обич, колкото уважение хранеше към първия си любовен устрем.

Искаха да задържат госпожа д'Аржантон за вечеря, но тя намираше, че бе стояла много, прекалено много за свирепото

себелюбие на поета. Затова, от някое време, докато си тръгна, тя беше неспокойна, загрижена. И съчиняваше предварително малкия разказ, който щеше да разправи при пристигането си, за да се извини.

— Главно, мили Жак, ако искаш да ми пишеш, изпрати писмото си „до поискване“ в Париж. Знаеш, че той ти е много сърдит сега. Трябва и аз да изглеждам сърдите. Не се учудвай, ако получиш от мене някоя реч. Той е винаги при мене, когато ти пиша. Често дори ми диктува... Чакай! Знаеш ли?... Ще слагам кръстче на долния край на писмото, което ще значи: „Това да не се смята“.

Тя признаваше така простодушно колко беше поробена и Жак можеше да се утеши за тиранията, която потискаше майка му, само като виждаше тая безумна жена да си отива тъй весела, тъй млада, толкова гиздаво облечена, и с пътната чанта, която тя носеше увиснала на ръката си толкова живо, толкова леко, като какъвто и да било товар, с който животът би намерил за угодно да я натовари.

Виждали ли сте някога ония водни цветя, чиито дълги стебла излизат от дъното на реките, издигат се, като се удължават, като се превиват през всичките препятствия на водната растителност, за да цъфнат, най-последно, на повърхността във великолепни цветове, закръглени като чашки, напоени с много приятен мирис, на който горчивите и зелени вълни предават малко див вкус? Така растеше любовта в сърцата на тия две деца. Тая любов идеше от много далеч, от тяхното най-нежно детство, от онова време, когато всяко зърно има зародиш и обещава разцвет. У Сесил божествените цветя бяха израсли съвсем направо в бистрата душа и малко по-прозорливите очи ги бяха забелязали лесно. У Жак те се бяха спрели в мътна тиня, между заплетени растения, увити около тях, като връзки, които им пречеха да растат. Но, най-последно, те достигнаха области, пълни с въздух и светлина, изправяха се, извисяваха се, показваха своите цветни личица почти на повърхността, дето вълните се движеха още леко като тръпка. Малко им трябваше, много малко, за да цъфнат. Само един час любов и слънце.

— Ако искате, — каза една вечер господин Ривал на двете деца, — да отидем всички заедно в Кудрей. Стопанинът ми предложи да ми изпрати колата си. Вие двамата ще отидете още сутринта, а аз ще дойда за вечеря.

Те приеха с радост. Заминаха в едно хубаво утро в края на октомври, в лека мъгла, която като че отлиташе при всяко завъртане на колелетата на колата, вдигаше се като було и откриваше великолепна гледка. По пожънатите ниви, по златистите снопи, по крехките растения, последни усилия на есента, дълги копринени, бели конци плуваха, завързваха се, влачеха се като частици от издигащата се мъгла. Така те образуваха сребриста мрежеста покривка по цялата дължина на тия равни пространства, на които есента придава толкова величие и тържественост. Реката течеше долу край широкия път, оградена от стари имения и от грамадни дебели дървета, почернели от изчезналото лято. Пръснатата свежест и лекотата на въздуха спомагаха за хубавото настроение у пътниците, разтърсвани върху твърдите седалки, с крака в сламата и държащи се с две ръце за колата. Една от дъщерите на стопанина караше малкото сиво и упорито магаренце, което разтърсваше дългите си уши, безпокоено от осите, които бяха многобройни в това годишно време, когато беритбата на плодовете пръска във въздуха толкова приятна миризма.

И колата вървеше, вървеше. Етиол и Соази се нижеха от двете страни на пътя, като откриваха случайни гледки, които създават радост за пътника. Щом преминаха Корбейския мост, на няколко километра от малкия град, следвайки брега на реката, те навлязоха в разгара на гроздобера.

По склоновете, които се спущаха към Сена, множество работници се бяха навели, беряха, късаха гроздето с оня шум от градушка, който копринените буби правят в своите черничеви клони. Жак и Сесил взеха всеки по една върбова кошница и изтичаха наслуки да берат. О, колко красиво бе мястото, селската гледка, която прозираше между лозята: тясната, извиваща, живописна Сена, пълна с вечно зелени островчета, нещо като мъничък Рейн при Базел, водопадът на един язовир, недалеч от там, с шумяща вода, с пенливи вихрушки и, над всичко това, слънцето, което се издигаше в златистата мъгла, редом с тънък бял полумесец, който, в тоя хубав ден, заплашваше с по-дълги ноци и с рано запалени огънове!

Наистина, тоя тъй хубав ден бе много кратък, поне на Жак се стори кратък. Той не напусна Сесил нито за минута, през всичкото време пред очите му се мяркаше нейната сламена теснопола шапка, роклята ѝ от изпъстрен с цветчета памучен плат и кошницата ѝ, която

той пълнеше с най-хубавите, грижливо откъснати гроздове, обиколени от тънък слой свежи, нежни пари, като пеперуден прах, който прави зърното прозрачно, подобно на неизгладено стъкло. Те гледаха заедно тоя мъх на плода; и когато Жак вдигаше очи, виждаше с възхищение по бузите на приятелката си, в ъгъла на слепите ѝ очи, по устните ѝ също такъв мъх, също тъй нежен прашец, една мечта на всичките ѝ черти, онова, което зората, младостта и самотата оставят върху плодовете, които се крепят на дървото, и върху сърцата, които още не са се любили. Косите на младото момиче, леки и развети от въздуха, засилваха впечатлението от това въздушно видение. Той никога не бе виждал лицето ѝ толкова разцъфтяло. Движението, възбудата от хубавата работа, веселостта, която се предаваше из цялото лозе с виковете, с песните, със смеховете на гроздоберачите, бяха преобразили спокойната домакия на господин Ривал; тя се превръщаше отново в дете, каквото беше, тичаше по склоновете, носеше кошницата си на рамо, с вдигната ръка, с лице тъй внимателно, съсредоточено да пази равновесие на товара, с оная отмерена походка, която Жак си спомняше, че бе виждал у бретонките, носещи на главите си пълни с вода стомни и стараещи се да примирят бързината на своя ход със сдържаността, необходима за товара, който поддържат.

Но настана време, когато умората накара двете деца да седнат на края на една малка горичка от цъфнали розови изтравничета, цялата пращяща от сухи листа.

И тогава?

Тогава не, те не си казаха нищо. Тяхната любов не беше от ония, които се признават и изразяват тъй бързо. Те оставиха вечерната тъмнина да се спусна тайнствено над най-хубавата мечта, която бяха съставили за живота си, упоителна, бърза, естествено ухаеща, и на която един бърз есенен здрач придаде изведнъж чар на задушевност, като запали тук-там на кръгозора, прозорци или невидими прагове, които напомняха за връщане в жилища, пълни с любими същества. Понеже вятърът подухваше, Сесил поиска непременно да обвие врата на Жак с един вълнен шал, който бе донесла. Мекият плат, топлината му, миризмата му на грижливо пазен предмет, приличаше на милувка, от която влюбеният пребледня.

— Какво ви е, Жак?... Не ви ли е добре?

— О, не, Сесил!... Никога не съм се чувствал тъй добре!

Тя хвана ръката му; но когато поиска да я отдръпне, той я задържа на свой ред, и те постояха така един миг, мълчаливи, с преплетени пръсти.

Това бе всичко.

Когато слязоха в стопанството, докторът току-що бе пристигнал. Чуваше се долу в двора неговият добър и откровен глас и шумът на колата, която разпрягаха. Свежестта на есенните вечери обладава поезия, която Сесил и Жак вкусиха сладостно, когато влязоха в ниското помещение, дето пламтеше огънят за вечерята. Грубата покривка, пъстрите чинии, силният мирис на селско ядене, всичко засилваше селския вид на празника, завършен с грамада от грозде върху масата, със слизане и качване от помещението до избата и общо опитване на стари и нови вина. Жак, всецяло зает със Сесил, която му бяха определили за съседка, показваше дълбоко презрение към идеците от избата стъклетата. Докторът, напротив, ценеше добре тоя хубав обичай на гроздоберските угощения; ценеше го дори толкова, че внучката му стана безшумно, разпореди да впрегнат колата, загъна се с наметката си и добрият дядо Ривал, като я видя съвсем готова, стана от масата, качи се в колата, пое поводите на коня, като остави чашата си недопита на масата, при голямото възмушение на гостите.

Връщаха се и тримата, като някога, през самотното поле, само че малко по-притиснати в кабриолета, който не беше пораснал и чиито изхабени до крайност пружини звънтяха сега по пътя. Тоя шум не отнемаше нищо, впрочем, от чара на пътуването, което тъй многочислените на есен звезди следяха от високо, като златист дъжд, висящ в хладния въздух. Те вървяха край стените на паркове, от които стърчеха закачливи клони и които завършваха най-често с някоя малка дървена тайнствена постройка, със затворени капаци на прозорците, като че бе затворила миналото в мрака си; от другата страна минаваше Сена, по брега на която къщите на пазачите на шлюзите стърчаха самотно и по която се плъзгаха бавно, изоставени на течението, дълги дървени влакове, плоскодънни лодки, чиито запалени огньовете отпред и отзад горяха, мълчаливо отразявани във водата.

— Не ти ли е студено, Жак?... — питаше докторът.

Как можеше да му бъде студено? Големият шал на Сесил го докосваше с ресните си, и после, в спомените му имаше толкова слънце...

Уви! Защо след тия чудесни дни настава друг ден? Защо животът продължава след съня? Жак знаеше сега, че обича Сесил, но чувстваше още, че любовта му ги обричаше на големи страдания. Тя стоеше много високо за него, и при все, че се бе променил доста, край нея, при все, че бе снел малко от грубата си обвивка, той се чувстваше недостоеен за тая красива чародейка, която го беше преобразила. Само при мисълта, че младото момиче може да отгатне любовта му, той се стесняваше пред нея. Впрочем, здравето му се възвръщаше и той започваше да се срамува от своите дълги, бездейни часове в „аптеката“. Сесил беше тъй юначна, тъй работлива! Какво би мислила за него, ако той продължаваше да стои тук? Той трябваше да замине на всяка цена.

Една сутрин той влезе в стаята на господин Ривал, за да му благодари и да му съобщи решението си.

— Имаш право, — му каза добрият човек. — Ти си вече силен, здрав, трябва да работиш... С книжката, която имаш, бързо ще намериш работа.

Настана кратко мълчание. Жак се чувстваше много развълнуван и същевременно малко стеснен от особеното внимание, с което господин Ривал го гледаше.

— Имаш ли нещо друго да ми кажеш?... — го попита докторът изведнъж.

Жак почервения и отговори смутено:

— Ами не, господин Ривал.

— Ах, пък аз мислех, че когато някой се влюби в младо момиче, което няма родители, а само добър стар дядо, той трябва да я иска от него!

Без да отговори, Жак скри лице в ръцете си.

— Защо плачеш, Жак? Виждаш, че работата ти не върви вече тъй зле, щом аз пръв ти заговорих за нея.

— О, господин Ривал, възможно ли е това? Един клет работник като мене!

— Труди се да станеш нещо друго... Може да излезеш от това положение. Ще ти кажа как, ако искаш.

— Но това не е всичко... това не е всичко. Вие не знаете най-ужасното. Аз съм... аз съм...

— Да, зная, ти си незаконороден, — каза докторът много спокойно — ... Е, добре! Тя също... е незаконородена, и нещо още по-тежко дори... Приближи се, мое дете, и слушай.

III

НЕЩАСТИЕТО НА РИВАЛОВИ

Те бяха в кабинета на доктора. През прозореца се откриваше хубава есенна гледка, селски пътища, оградени с оголени дървета, а отвъд — старото и затворено от петнадесет години бивше гробище на селото, със своите разкривени от високата трева върбови дървета, със своите наведени кръстове поради разравянето на гробищната земя, по-неравна и по-разорана от всяка друга.

— Никога ли не си влизал там? — каза господин Ривал, като показва отдалеч на Жак старото гробище. — ... Там, всред трънаците, би видял един голям бял камък, върху който е написана само една дума: *Мадлен*. Моята дъщеря, майката на Сесил, е погребана там. Тя пожела да бъде сложена настрана от всички ни и върху гроба ѝ да се напише само малкото ѝ име, защото смяташе, че не е достойна да носи името на баща си и на майка си... Милото дете! А беше тъй честна и тъй горда!... И нищо не можа да я накара да промени решението си. Помисли си, каква скръб изпитахме, когато, след като я изгубихме тъй млада, на двадесет години, трябваше да я оставим да спи самотна! Но волята на мъртвите трябва да се изпълнява. Чрез нея те продължават да живеят, смятат се между нас. Така и нашата дъщеря остана сама, съгласно желанието ѝ. Обаче, тя не бе направила нищо, за да заслужи това изгнание в смъртта и, ако някой трябваше да бъде наказан, това бях аз по-скоро, старият безумец, чието вечно и необяснимо лекомислие причини нашето нещастие.

Един ден, има осемнадесет години от тогава, и тъкмо като сега, през месец ноември, ме повикаха за една злополука, станала по време на лов, какъвто се устройва три-четири пъти в годината в Сенарската гора. По време на бъркотията при хайката, някой си Льофошьо бе изпразнил пушката си в крака на един от ловците. Заварих ранения върху голямото легло на Аршамбови, дето го бяха пренесли; той беше хубав момък, на около тридесет години, здрав и рус, с малко къс врат, с гъсти вежди над много светли северняшки очи, които като че се оживяват при белотата на ледовете. Той понесе чудесно изваждането

на сачмите една по една и, щом свърших операцията, благодари ми на много хубав френски език, с чуждестранно, напевно и меко произношение. Понеже пренасянето му не бе безопасно, продължавах да го лекувам у пазача. Научих, че бил руснак и от знатно семейство: „граф Надин“, така го наричаха другарите му по лов.

При все, че раната бе опасна, Надин оздравя скоро, благодарение на младостта си, на якостта си, както и на грижите на стрина Аршамбо; но все не можеше още да ходи добре и, понеже предполагах, че сигурно страда от усамотението си, че за един младеж, свикнал на разкош и на светски живот, беше тежко това оздравяване всред зима в гората, с клони и листа за кръгозор и за дружина само мълчаливата лула на Аршамбо, често го вземах в колата си на връщане от моите обиколки. Той вечеряше с нас. Понякога дори, когато времето биваше много лошо, оставаше да спи вкъщи.

Трябва да призная, че обожавах тоя разбойник. Не зная откъде бе научил това-онова, но той знаеше всичко. Беше пътувал по море, служил, обикалял света, познаваше военната и морска служба. На жена ми той даде аптекарски рецепти от своята родина; дъщеря ми пък научи на украински песни. Ние бяхме положително очаровани от него, аз особено и, когато вечер се връщах, шибан от вятъра и от дъжда, друсан от кабриолета, мислех с радост, че ще го намеря край огнището, присъединявах го в ума си към оная светла дружина, която ме чакаше в тъмната нощ на края на пътя. Само жена ми не се поддаваше на всеобщото увлечение, но понеже бе свикнала да проявява недоверие към моите склонности и им се противеше, не обръщах внимание на това.

Нашият болник започваше да се чувства все по-добре; той бе дори в много добро състояние, за да прекара зимата в Париж, но не си тръгваше. Селото като че му се нравеше, задържаше го. С какви връзки? Не се и запитвах.

Ето че един ден жена ми ми каза:

— Слушай, Ривал, господин Надин трябва да се обясни или да не дохожда тъй често у дома: почват да се носят мълви около Мадлен!

— Мадлен!... Хайде де, каква мисъл!

С всичкото си простодушие, бях убеден, че графът стоеше в Етиол за мене, за играта на табла, която си устройвахме всяка вечер, за дългите ни моряшки разговори около гроговете. Глупак! Достатъчно

би било да погледна дъщеря си, щом той влезеше, достатъчно би било да видя промяната на цвета на лицето ѝ, как се залавяше за везбата си, как седеше безмълвна, когато той беше тук, как се навеждаше на прозореца, за да дебне пристигането му. Но няма по-лоши очи от ония, които не искат да виждат, а аз упорито оставах сляп. Очите ми трябваше да се отворят, обаче, след като Мадлен призна на майка си, че те се обичали. Отидох веднага да намеря графа, твърдо решен да го накарам да се обясни.

Той се обясни, наистина, и тъй непринудено и откровено, че трогна сърцето ми. Обичал дъщеря ми и ми я искаше, без да скрие от мене всичките пречки, които неотстъпчивите в благородния си произход негови родители биха противопоставили на нашите кроежи. И прибави, че бил на възраст, когато може да мине без тяхното съгласие и че, впрочем, неговите лични средства, прибавени към онова, което аз бих дал на Мадлен, биха били достатъчни за разходите на едно домакинство. Една голяма несъразмерност на имотните състояния би ме уплашила, но щом ми каза, че средствата му били скромни, веднага ме очарова. И после той изглеждаше такъв добродушен благородник, тъй лесно уреждаше работите си, решаваше всичко, подписваше всичко със затворени очи!... Накъсо, той се настани въкъщи като наш бъдещ зет, а ние не знаехме още през коя врата беше влязъл. Чувствах, наистина, че тук имаше нещо неясно, нещо нередно, но щастието на дъщеря ми ме замайваше, и когато майка ѝ ми казваше „Трябва да съберем сведения, не можем да дадем детето си наслуки“, аз се надсмивах над постоянните ѝ страхове. Бях тъй уверен в моя човек! Един ден обаче, заговорих за него с господин дьо Виевил, един от главните акционери на горския лов:

— Бога ми, драги Ривал, — ми каза той, — не познавам граф Надин. Той ми прави впечатление на превъзходен момък. Зная, че има голямо име, че е добре възпитан. Това е достатъчно, за да можем да ходим с него на лов. Обаче, ясно е, че, ако би се отнасяло да му дам дъщеря си за жена, бих изучил по-основно работата. На ваше място, бих се отнесъл към руската легация. Те трябва да имат там всички необходими сведения.

Предполагаш, може би, драги Жак, че след това първата ми работа е била да отида в легацията. Съвсем не! Бях много безгрижен, много пипкав главно. В живота си никога не съм вършил онова, което

съм искал, по липса на време. Не знаех дали го губя или го разпилявам; но животът ми, на каквато и да е възраст да умра, ще се окаже наполовина по-къс за онова, което съм имал да върша. Измъчван от жена си по повод на тия сведения, накрая излъгах: „Да, да, ходих там... Превъзходни сведения... Всички графове Надин били знатни хора“. Отпосле си спомнях особения изглед на моя нехранимайко всеки път, когато предполагаше, че заминавах за Париж, или се връщах от там; но тогава не виждах нищо, бях всецяло погълнат от хубавите кроежи за бъдещето, с които децата изпълваха щастливите си дни. Те щяха да живеят при нас по три месеца в годината, а останалото време — в Петербург, дето предлагали на Надин висока административна служба. Накрая, и клетата ми жена почна да споделя общата радост и доверие.

Краят на зимата измина в преговори и непрекъснати преписки. Книжата на графа се забавиха много, родителите му отказваха всяко съгласие, а в това време връзките се затягаха все повече, близостта порасна до толкова, че започнах да се безпокоя: „Ами ако книгата му не дойдат!...“ Получихме ги, най-после: един вързоп със сбити йероглифи, невъзможни за разчитане, свидетелства за раждане, за кръщение, за освобождаване от военна служба. Но най-забавна бе една страница, изпълнена с титли, имена и презимена на бъдещия ни зет: Иванович, Николаевич, Степанович, цяло родословие, което удължаваше семейното му име при всяко поколение. — „Наистина ли имате толкова имена?“ — го запита засмяна клетата ми дъщеря, която се казваше просто Мадлен Ривал. Ах, голтакът, той имал още много други!

Първоначално мислехме да направим сватбата в Париж, с голям блясък, в Сен-Тома-д'Акен, но Надин разсъди, че не трябвало да престапва до такава степен бащината воля, и обредът се извърши в Етиол, в оная малка черква, която знаеш, и която съхранява в дневниците си доказателството за една непоправима лъжа. Какъв хубав ден! Трябва да си баща, знаеш, за да разбереш тия неща: колко горд бях, когато влизах в черквата под ръка с разтрепераната си дъщеря, колко се радвах при мисълта: „Моето дете е щастливо и на мене дължи щастието си!“ О, ножът, който се заби в сърцето ми в преддверието на черквата, ще чувствам през целия си живот! След венчалния обред в черквата, обядвахме вкъщи и децата заминаха с пощенската кола за

своето хубаво сватбено пътешествие. Виждам ги още и двамата, притиснати един до друг в дъното на колата, отнесени от двойния полет на пътуването и на своето щастие, и скоро обвити от облак весел прах, в който се чуваха звънци и удари с бич.

Ония, които заминават, са щастливи в такъв случай; но ония, които остават, са много тъжни. Когато майка ѝ и аз седнахме вечерта на масата, празното място между нас ни произведе впечатление на самота. И, после, всичко стана много бързо, не ни остави време да се подготвим за раздялата. Гледахме се смаяни. Аз, все пак, излизах навън, по своите обиколки, при болните си; но клетата майка бе принудена да разнася скръбта си из всичките ъгли на жилището, което ѝ напомняше отсъстващата. Такава е съдбата на жените. Всичките им скърби, всичките им радости се въртят около домашното огнище, съсредоточават се в него, срастват се тъй крепко там, че ги намират отново в долапа, който нареждат, и във везбата, която довършват. За щастие, писмата, които получихме от Пиза, от Флоренция, сияеха от любов и слънце. После се загрижихме за децата. Почнах да строя една малка къща до нашата. Избрахме тапети, покъщнина, хартии. И всеки ден говорехме за тях. „Те са тук... Те са там... Те се отдалечават... Те се приближават...“ Най-после, очаквахме последните писма, които пътниците изпращат на връщане, с желанието да ги изпреварят.

Една вечер, когато се завърнах много късно от посещенията на болните си и вечерях сам тук, понеже жена ми си беше легнала, чух бързи крачки в градината, по стълбата. Вратата се отвори. Беше дъщеря ми. Не вече оная хубава млада жена, която беше заминала преди месец, а едно клето дете, отслабнало, бледо, променено, облечено в къса, нищо и никаква рокля, с пътна чанта в ръка, с жалък, блуждаещ и безумен изглед.

— Аз съм... ето ме.

— Ах, Боже мой, какво ти се е случило? Ами Надин?

Тя не отговаря, затваря очи и започва да трепери, да трепери. Можеш да си представиш каква мъка изпитах!

— За Бога! Говори, мое дете!... Къде е мъжът ти?

— Аз нямам мъж... Нямам вече мъж... Никога не съм имала мъж.

И веднага седна до мен, там, дето си ти сега. И ми разказа с тих глас, без да ме гледа, своята ужасна история...

Той не бил граф, не се казвал Надин. Бил украински евреин, на име Рьош, жалък авантюрист, скитник, един от ония, които знаят много занаяти, но не владеят нито един както трябва. Женил се в Рига, женил се в Петербург. Всичките му книжа били лъжливи, съставени от него. Средствата си набавял чрез подправяне на руски книжни пари. Арестували го в Торино със заповед да бъде върнат в Русия. Представи си моята мила дъщеря сама в тоя непознат град, разделена насилствено от мъжа ѝ, след като разбрала, че той имал още две жени и че бил фалшификатор на книжни пари. Защото клетникът признал сам всичките си престъпления. Обзела я само една мисъл: да избяга тук, при нас. Дотолкова била загубила ума си, както ни разказа това покъсно, че на гарата не могла вече да говори и казала на чиновника, който я попитал къде отива: „Там, при мама...“ Тя избягала, като оставила в хотела роклите си, скъпоценностите си, всичко, което тоя безчестник ѝ бе подарил, и пътувала без отдих. Най-после пристигна тук, в убежището, в гнездото си, и плака за пръв път след злополуката. Казах ѝ:

— Мълчи... Успокой се... Ще събудиш майка си.

Но аз плаках по-силно от нея.

На другия ден жена ми научи всичко. Тя не ми отправи ни най-малък укор. „Знаех“, каза тя, „че тая женитба ще ни донесе някакво нещастие“. Тя го е предчувствала още в първия ден, в който тоя човек беше влязъл у дома. Ах, говорят за нашата лекарска проникателност при диагнозата, но какво е тя в сравнение с тия предизвестия, с тия доверителни съобщения, които съдбата прошепва на ухото на някои жени? В селото скоро се научиха за пристигането на дъщеря ми:

— Е, господин Ривал, пътниците са се завърнали?

Поискаха ми сведения, новини, но виждаха по лицето ми, че не бях щастлив. Забелязаха, че графът отсъстваше, че Мадлен и майка ѝ не излизаха никога, и скоро бях обиколен от състрадателно съчувствие, което ми се струваше по-мъчително от всичко.

Но още не знаех цялото си нещастие. Дъщеря ми не ми бе поверила тайната си: от тоя лъжлив, незаконен и безчестен съюз щеше да се роди дете... Колко тъжна беше къщата ни тогава!... Между жена ми и мене, поразени и мълчаливи, Мадлен шиеше пелените, украсяваше с панделки и дантели ония малки предмети, които съставят радостта и гордостта на майките и които тя не можеше да гледа без

срам, поне тъй ми се струваше: най-малкото загатване за клетника, който я бе излъгал, я караше да бледнее и да потреперва. Мисълта, че е принадлежала на такъв човек сякаш я измъчваше като позор. Но жена ми, която виждаше по-ясно от мене, ми казваше понякога: „Лъжеш се... Уверена съм, че тя го обича още.“ Да, тя го обичаше, и колкото значителни да бяха презрението и омразата ѝ, любовта ѝ беше по-силна в сърцето ѝ. Несъмнено, нея я убиха угризенията на съвестта, че продължава да обича един недостоеен човек; защото тя умря наскоро, няколко дни след като ни подари нашата малка Сесил. Би могло да се каже, че е очаквала само това, за да се махне от тук. Под възглавницата ѝ намерихме едно сгънато, изтрито в гънките писмо, единственото, което Надин ѝ бе писал преди сватбата, и чиито редове бяха изтрити, мокрени от сълзи. Тя трябва да го е препрочитала често, но беше много горда, за да признае това, и умря, без да изрече нито веднъж името му, което, уверен съм, стоеше постоянно на устните ѝ.

Учудваш се, нали, мое дете, че в една малка, спокойна къща, на село, е могла да се случи една от ония мрачни и сложни драми, които като че са възможни само в бъркотията на големите градове, като Лондон и Париж? Когато съдбата засегне така, случайно, един тъй добре скрит зад огради и елхови гори кът, спомням си за ония заблудени куршуми, които убиват по време на бой някой орач на края на нивата, или някое дете, което се завръща от училище.

Струва ми се, че ако нямахме малката Сесил, жена ми би умряла заедно с дъщеря си. Животът ѝ, от тоя печален ден, бе дълго мълчание, изпълнено със съжаления и укори. Ти я видя, впрочем... Но това дете трябваше да се възпитава, да се възпитава вкъщи, за да не може да узнае събитията покрай злочестото си раждане. С ужасна задача се бяхме нагърбили! Наистина, бяхме се отървали завинаги от бащата, който умря няколко месеца след осъждането му. Но, за нещастие, двама-трима души в селото знаеха цялата история. Отнасяше се за предпазването на Сесил от някой брътвеж и особено от някоя от ония простодушни жестокости, свойствени на децата, които те разказват с усмихнати уста и светнали очи, невинни издайници на всичко, което чуват. Знаеш, колко самотна беше малката, преди да се запознае с тебе. Благодарение на тая предпазливост, тя и досега не знае в каква ужасна буря се е родила. Бяхме ѝ обяснили, че носи името Ривал, защото майка ѝ се омъжила за един свой роднина.

Негласното споразумение на нашето малко село, тъй бърливо обикновено и тъй злословно, да не издава тайната, не беше ли все пак доказателство, че има много добри хора на тоя свят? Между ония, които знаеха за нашето нещастие, не се бе намерил нито един човек, който да направи пред Сесил най-малкото обидно загатване, да изрече дори и една дума, която би могла да привлече вниманието ѝ върху разигралата се около люлката ѝ драма. Това не пречеше на клетата ѝ баба да живее в постоянен страх. Тя се боеше най-вече от въпросите на детето, и аз също; но аз изпитвах и други, още по-мъчителни и още по-дълбоки стракове. Тайните на наследствеността са тъй ужасни! Кой знае дали дъщерята на моята дъщеря не се бе родила с някакъв ужасен нагон, с някакъв наследствен порок, какъвто, по липса на друго богатство, тия клетници завещават на децата си. Да, аз мога да кажа това на тебе, Жак, който познаваш това чудно, изящно и чисто същество, че се боях всеки миг да не би да видя появата на бащата в тия божествени черти, да не би да открия в тоя искрен глас бащиното наследство, развалено още повече от всичките примамливи средства на жената. Но каква радост, каква гордост изпитвах, като виждах, че в детето се усъвършенстваше превъзходният, изтънчен образ на майка ѝ, подобно на портрет, пресъздаден по памет, и в който са прибавени чарът и силата на съжалението! Познавах добрата и насмешлива усмивка, нежните, но горди очи, още по-горди от Мадленините, приветливи и строги устни, които знаеха тъй добре да казват „не“, и всичките добродетели на баба ѝ, нейното юначество, нейната твърда воля.

Но бъдещето ме плашеше. Моята внучка не би могла да не узнае никога своето и наше нещастие. Има случаи, при които общинските дневници се отварят широко, а в Етиолския дневник тя е записана с тая тъжна забележка: „От неизвестен баща“. За нас женитбата на Сесил беше нещо страшно. Какво би станало, ако тя се влюбеше в мъж, който, като научи истината, би отказал да се ожени за едно незаконородено дете, за дъщерята на един фалшификатор на книжни пари?

„Тя ще обича само нас. Няма да се омъжи“, казваше баба ѝ... Беше ли възможно това? Ами когато не ще бъдем вече тук? Каква тъга и каква опасност, с подобна хубост, да остане в живота без покровител! Но, какво да се прави? Нейната изключителна съдба

можеше да се свърже само с друга, също тъй изключителна съдба. Къде щеше да се намери тя? Във всеки случай, не в село, където всяко семейство се излага, се разпъва на открито, на светло, дето всички се познават, дебнат се, съдят се... В Париж пък не познавахме никого, пък и Париж е бездна... Но, ето че майка ти се настани в нашия край. Хората мислеха, че е омъжена за д'Аржантон; но когато започнах да ги посещавам, стрина Аршамбо ме предупреди много тайно за нередовността в това семейство. Светлина ме озари. Като те видях, казах си: „Ето мъж за Сесил“. От тоя час започнах да те възпитавам, да те образовам...

О, когато ви виждах след урока в някой кът на аптеката тъй щастливи, тъй привързани един към друг, ти по-силен и по-висок от нея, тя, вече по-разумна от тебе, обхващаше ме вълнение, някакво нежно съчувствие пред зараждащото се приятелство, което ви привличаше един към друг. И колкото повече Сесил ти откриваше своята малка непресторена душа, колкото повече твоят ум се развиваше, напредваше, жаден да научи хубавите и велики неща, толкова намерението ми ме правеше по-горд и по-доволен. Бях приготвил всичко в ума си. Виждах ви двадесетгодишни, че идвате и ми казвате:

— Дядо, ние се обичаме.

И аз ви отговарях:

— Разбира се, че трябва да се обичате, и да се обичате много силно, клетки мои онеправдани от съдбата деца... защото в живот ще бъдете всичко един за друг.

Ето защо ти видях колко много се ядосах, когато тоя човек пожела да направи от тебе работник. Струваше ми се, че ми отнемаха моето дете, мъжа на моята Сесил. Целият ми чудесен план рухваше, хвърлен от същата височина, от която те сгромолясаха в трудния живот. Колко проклинах тия безумни глави, с техните човеколюбиви цели! Но пак не изгубих надежда. Казвах си: „Суровите изпитания в началото създават често добре закалени хора. Ако Жак победи тъгата си, ако запази в главата си идеала, докато ръцете му работят, той ще остане достоен за жената, която му предназначавам.“ Писмата, които получавахме от тебе, тъй нежни, тъй възвишени, поддържаха тия мои мисли. Сесил и аз ги четяхме заедно и говорехме за тебе по цели дни.

Изведнъж дойде новината за кражбата! Ах, приятелю мой, аз бях ужасен! Колко се ядосвах на слабостта на майка ти, на тиранията на това чудовище, които те бяха погубили, като те хвърлиха в лош път! Все пак зачетох симпатията и нежността, които моята внучка хранеше в сърцето си към тебе. Нямах смелостта да ѝ кажа истината и чаках да порасне още и разумът ѝ да се развие, за да понесе по-лесно своето първо разочарование... Впрочем, знаех от примера на майка ѝ, че има тъй жизнеспособни почви, че всичко, което се хвърли върху им, се вкоренява, закрепва още повече поради съпротивата. Чувствах, че ти беше вкоренен в това малко сърце, и разчитах на времето, на забравата, за да те изтръгна от него. Да, но пак не бих успял. Забелязах това, когато, след като те срещнах у пазача, съобщих на Сесил, че ще ни посетиш на другия ден. Ако бе видял как заблестяха очите ѝ и как работи тя през целия ден! У нея това е за забелязване: силните вълнения се проявяват с повече дейност, като че сърцето ѝ, като затуптява по-бързо, има нужда да се усмири, да се уравни с движението на иглата или на перото.

Сега, слушай ме, Жак! Ти обичаш внучката ми, нали? Трябва да я спечелиш, да я завладееш, като излезеш от положението, в което заслепеността на майка ти те тласна. Виждах те отблизо през тия два месеца; душевното ти и телесното ти здраве отиват на добре. Прочее, ето какво трябва да правиш: работи да станеш лекар, за да заемеш мястото ми в Етиол. Отначало мислех да те задържа тук, но размислих, че ти е нужен четиригодишен усилен труд, за да станеш помощник-лекар, което е достатъчно за нашите села, а през това време присъствието ти в нашия край ще напомня за тъжния роман, който току-що ти разказах. После, недостойно е за един честен човек да не изкарва сам прехраната си. В Париж ще разделиш работата си на две части: денем ще си работник, а вечер ще учиш в стаята си, в клиниката, във всички ония курсове, които правят Париж учебен и учен град. Всяка неделя ще те чакаме. Аз ще преглеждам седмичната ти работа, ще те ръководя, а видът на Сесил ще ти дава сили... Не се съмнявам, че ще сполучиш, и то скоро... Това, което ще предприемеш, Велпо и други са го правили. Искаш ли да се опиташ? Ще намериш Сесил в края на тия твои усилия.

Жак се почувства тъй развълнуван, тъй смутен, онова, което току-що чу, бе тъй трогателно, тъй необикновено, изгледът на

бъдещето, който му откриваха, му се струваше толкова хубав, че не намери нито дума да каже и, вместо отговор, хвърли се на врата на прекрасния човек.

Но той чувстваше още едно съмнение, още един страх. Може би Сесил изпитваше към него само сестринско приятелство. И после, четири години, не бяха малко; щеше ли да се съгласи тя да го чака толкова време?

— Ех, мое момче, — каза господин Ривал весело, — това са съвършено лични неща, на които не мога да ти отговоря... но разрешавам ти да се осведомиш сам за това. Тя е горе. Преди малко чух, че тропаше. Иди ѝ говори.

Сесил пишеше в „аптеката“. Никога тя не се бе виждала на Жак толкова хубава, тъй внушителна, дори в деня, в който той я бе видял отново, след седемгодишната раздяла. Но колко се бе променил и той оттогава! Придобитата отново красота облагородяваше отново чертите му, отнемаше неприятната свенливост на движенията му. Но пред нея той все пак се чувстваше смирен.

— Сесил, — каза той, — аз заминавам.

Щом чу тези думи, тя стана, много пребледняла.

— Ще трябва да подхвана моята тежка работа. Но сега животът ми има цел. Вашият дядо ми позволи да ви кажа, че ви обичам, и че ще работя, за да ви спечеля.

Той толкова трепереше, говореше толкова тихо, че всеки друг, освен Сесил, не би могъл да различи какво казваше. Но тя го чуваше добре; и докато във всичките ъгли на голямото помещение разбуденото минало играеше в лъчите на залязващото слънце, младото момиче слушаше това любовно заявление като ехо на всичките си мисли, на всичките си мечти от десет години насам. И тя беше такава особено дете, че, вместо да се изчерви и да скрие лицето си, както правят в подобни случаи младите момичета от добрите семейства, стоеше права, с хубава усмивка, отразена в пълните ѝ със сълзи очи. Тя знаеше, че тая любов щеше да премине през изпитания, дълго чакане, всички мъки на раздялата. Но се мъчеше да бъде по-твърда, за да внуши на Жак повече мъжество. И когато той ѝ обясни до края кроежите си, тя му отговори, като му подаде малката си, върна ръка:

— Жак, ще ви чакам четири години, ще ви чакам винаги, друже мой.

IV ДРУГАРЯТ

— Слушай, Белязания, не знаеш ли някое място в железарството?... Ето един момък, който е работил на параход и търси работа.

Тоя, когото нарекоха Белязания, висок човек с рубашка и каскет, с лице, прорязано от дълъг белег, свидетелство за някаква стара злополука, се приближи до тезгяха, — защото наемането на работници става почти винаги в някоя кръчма на предградието, — измери от краката до главата другаря, който му представиха, попипа мишците му и каза високомъдрено:

— Малко е слабичък, но щом е бил огняр...

— Три години, — каза Жак.

— Добре тогава, това показва, че си по-силен, отколкото изглеждаш... Иди у Ейсендек, голямата къща на улица Оберкампф. Там търсят надничари при резачката и при теглилката. Ще кажеш, че Белязаният те изпраща... Сега, ако искаш, поръчай една осминка в стъкле.

Жак плати исканото стъкле, тръгна за къщата, която току-що му посочиха, и след един час, условен у Ейсендек по шест франка дневно, пое по улица Фобур-Дю-Тампл, със светнали очи, с високо издигната глава, да търси жилище немного далеч от фабриката. Мръкваше се, улицата бе много оживена, защото бе понеделник, ден, празнуван сега във всичките предградия, та по дългия наклонен път сновяха непрекъснато хора, слизащи към града, или изкачващи се към старата ограда. Посетителите на кръчмите препълваха дори плочниците. Под широките големи пътни врати, коли с две колела, малки и големи, вдигнали нагоре впряговете си, възвестяваха свършения ден. Какъв шум, особено отвъд канала, какво гъмжило по каменливата улична настилка, стръмна, разстроена предварително от движението на всичките малки ръчни колца, които я браздят непрекъснато, като вървят край ручеите, натоварени с храни, с евтини зеленчуци, с риба, цял подвижен пазар, от който работничките — бедни жени, които

всекидневният труд отдалечава от жилищата — купуват семейната вечеря, тъкмо когато трябва да я приготвят. Отвсякъде се чуваха викове от покрити пазари, парижки викове, едни весели, издигайки се до пискливи ноти, други тъй бавни, тъй еднозвучни, сякаш влачеха след себе си всичката тежест на възвестяваната стока.

Имам малки гълъбчета!...

Морска риба за пържене!

Речна салата, по шест сантиметра връзката!...

Жак вървеше всред това оживление с вдигната глава, търсеше, при слабата залязваща светлина, жълтите обяви за даване под наем на мебелирани стаи. Той беше щастлив, пълен със смелост и надежда, обзет от нетърпение да започне двойния живот на работник и студент. Тикаха го, блъскаха го, но той не забелязваше това. Не чувстваше и студа на тая декемврийска нощ, не чуваше, когато малките разчорлени работнички си казваха помежду си, на минаване край него: „Ето един хубав момък“. Струваше му се, че цялото предградие споделя радостта му, вярата му, насърчаваше го с онова постоянно хубаво настроение, което лежи в основата на безгрижния и лек парижки нрав. В тоя миг, над улицата прозвуча военна музика и всред тълпата се появи една стегната дружина, едва различима, с равномерни стъпки; тя свиреше с тръби някаква песен, прилична на весело биене на камбаните, която хлапетата придружаваха със свирене с уста. И всичките лица засияха само от звука на тая жива нота, хвърлена всред окръжаващата умора.

„Какво щастие е да живее човек! Как добре ще работя!“, си казваше Жак, докато вървеше. Изведнъж той се блъсна в един голям кош, четвъртит като хармониум, пълен с плъстени шапки и каскети. Видът на тоя подпрян на стената кош му напомни лицето на Белизер; той беше достатъчен да възбуди тоя спомен, но приликата се допълваше и от обстоятелството, че кошът с шапките беше сложен до вратата на един дюкян, който миришеше на лепило и кожа, и зад тясното стъкло на който се виждаха няколко редици яки подметки, украсени със здрави и лъскави гвоздеи.

Жак си спомни за своя приятел шапкаря, неговия непостижим блян за обуца, направени по мярка; и като погледна в дюкяна, забеляза

наистина дебелашкия и смешен силует на продавача на каскети, винаги тъй грозен, но видимо по-чист, по-добре облечен. Жак изпита истинска радост, че го вижда отново и, след като почука напразно на прозореца два-три пъти, влезе, без да бъде забелязан от шапкаря, всецяло погълнат от разглеждане на едни обуца, които обуцарят му показваше. Белизер не купуваше обуца за себе си, а за едно четири-пет годишно дете, бледо, подпухнало, чиято грамадна глава се люлееше над слабичките му рамене. Докато обуцарят премерваше обувката, Белизер говореше на детето с добродушна усмивка:

— Нали ти е добре с тях, приятелче?... На чии малки крачка ще бъде топло?... На моето приятелче Вебер.

Появата на Жак като че не го изненада.

— А, ето ви! — му каза той тъй спокойно, като че не бе го виждал от снощи.

— Добър ден, Белизер! Какво правите тук? Ваше ли е това малко момченце?

— О, не, то е на госпожа Вебер, — каза Белизер с въздишка, която явно значеше „Бих желал да бъде мое“.

Той прибави, като се обърна към обуцаря:

— Нали са му доста широчки?... Да може добре да си отпусне пръстите... Голямо нещастие е да имаш обуца, които ти убиват на краката!

И клетият човечец гледаше краката си с отчаяние, което доказваше, че, макар и да беше достатъчно богат, за да поръча обуца по мярка за детето на госпожа Вебер, той нямаше още средства да поръча и за себе си.

Най-после, след като бе попитал двадесет пъти детето дали се чувства добре, след като го накара да ходи пред него, да тупа с крак по земята, Белизер извади мъчително от джоба си една дълга кесия от червен вълнен плат с плъзгащи се пръстени, избра няколко бели пари, които тури в ръката на обуцаря с оня замислен, важен вид, който простите хора имат, когато дават пари.

Когато излязоха навън, той попита Жак:

— Накъде отивате, другарю?... — с многозначителен глас, като че искаше да каже: „Ако отивате насам, моята работа е тъкмо нататък“.

Жак почувства тая необяснима студенина и отговори:

— Бога ми! Сам не зная накъде отивам... Надничар съм у Ейсендек и търся жилище недалеч от фабриката.

— У Ейсендек!... — каза шапкарят, който познаваше всички фабрики в предградието. — Не е лесно да се влезе там. Трябва човек да има добра книжка.

Той намигна с око към Жак, за когото думите „добра книжка“ бяха цяло обяснение. И с Белизер му се случваше същото, което му се бе случило и с господин Ривал. И Белизер мислеше, че той е откраднал шестте хиляди франка. Колко е вярно, че такива обвинения, дори признати за несправедливи, оставят неизличими петна! Щом Белизер узна какво бе станало в Ендре, щом видя свидетелството на директора, лицето му се промени изведнъж, и неговата чудесна, крива усмивка озари пръстеното му лице както в хубавото време.

— Слушайте, Жак, много е късно, за да търсите *продавач на сън*^[1]. Елате у дома, защото сега живея отделно и имам голяма стая, дето ще можете да спите тая вечер... Да... Да... Имам дори нещо хубаво да ви предложа... Но ще поговорим за това по време на вечерята... Хайде, да вървим!

И ето че тримата, — Жак, шапкарят и детето на госпожа Вебер, чиито нови обувки се влачеха много шумно по плочника, — се заизкачваха в предградието по посока на Менилмонтан, където Белизер живееше на улица Поноайо. По пътя той разказа на Жак, че след като сестра му от Нант овдовяла, той се завърнал с нея в Париж, напуснал провинцията и че, впрочем, търговията не вървяла зле... И от време на време, посред разказа си, той прекъсваше, за да извика: „Шапки, шапки, шапки!“ по обикновения си път, където беше познат на всички фабрики. Преди да стигнат до къщи, той бе принуден да вземе на ръце детето на госпожа Вебер, което хленчеше тихо.

— Клетото дете! — казваше Белизер, — то не е свикнало да ходи. Не излиза никога и, само за да мога да го водя със себе си, му направих тия хубави обуца по мярка... Майка му е навън през целия ден. Занаятът ѝ е да разнася хляб. Много уморителен занаят, да! А тя е добра, мъжествена жена... Излиза сутрин в пет часа, разнася хляба до дванадесет часа, завръща се да похапне малко, после отива пак в хлебарницата до вечерта. Детето стои вкъщи през всичкото това време. Една съседка го наглежда, а когато никой не може да се занимава с

него, турят го пред масата, завързано за стол, за да не намери кибрита... Тук, стигнахме.

Те влязоха в една от ония големи работнически къщи, прорязани с хиляди тесни прозорци, пресечени от дълги коридори, в които бедните хора настаняват печките си, закачалките си, и така облекчават препълнените си малки жилища. Вратите се отварят към тия допълнителни кътове и позволяват да се видят пълни с пушек и детски викове стаи. В тоя час вечеряха. На минаване Жак виждаше седнали до трапезата хора или чуваше шум от груби съдове по дървената маса.

— Добър апетит, приятели! — казваше шапкарят.

— Добър вечер, Белизер! — отговаряха пълни уста, весели, приятелски гласове. На някои места гледката беше по-тъжна. Никакъв огън, никаква светлина; жената и децата чакаха бащата да донесе в тая понеделнишка вечер онова, което му е останало от съботната заплата.

Тъй като стаята на Белизер беше на шестия етаж, в дъното на коридора, Жак видя всичките тия жалки работнически домакинства, притиснати едно до друго като клетките на кошер, чийто връх заемаше приятелят му. Обаче клетият Белизер изглеждаше много доволен от жилището си.

— Ще видите колко добре съм се настанил, Жак, колко ми е широко... Само почакайте... Преди да влезем у дома, трябва да оставя детето на госпожа Вебер.

Той потърси един ключ под изтривалката на съседната с неговата врата, отключи като човек, свикнал с къщните обичаи, отиде право към печката, дето се вареше на слаб огън от обед вечерната супа, запали свещта; после, като привърза детето за високия стол пред масата и му даде в ръцете два капака от тенджери, за да се развлича, той каза:

— Сега да се махнем бързо. Госпожа Вебер ще се завърне и любопитствам да видя какво ще каже, като види новите обувки на малкия... Ще бъде много смешно... Работата е, че няма да се сети кой ги е купил. Няма как да се сети. Толкова хора има в къщата, и всички я обичат толкова много!... Ах, ще има да се смеем!

И той се смееше предварително, като отваряше вратата на стаята си, една дълга таванска стая, разделена на две от някакъв стъклен долап за леглото. Натрупани каскети и шапки говореха за занаята на наемателя, а голотата на стените разказваше за бедността му.

— Значи, Белизер, — попита Жак, — вие не живеете вече с родителите си?

— Не, — каза пътуващият продавач, малко стеснен, и се почеса по главата, както бе свикнал в подобни случаи. — Знаете, в многочислените семейства невинаги има съгласие... Госпожа Вебер намери, че не е справедливо да работя за всички, без да печеля нещо за себе си. Тя ме посъветва да живея отделно... Наистина, от тогава печеля двойно, мога да поддържам родителите си и да турям някоя пара настрана. На госпожа Вебер дължа това. О, тя е умна жена!

Докато говореше така, Белизер приготвяше лампата, нареждаше стоката си, грижеше се за вечерята; беше приготвил една великолепна салата от картофи, подправена с пушени херинги, с която се бе занимавал от три дни, та затова бе придобила много хубав вкус. Той извади от един бял дървен долап две изпъстрени с картинки чинии, два прибора, единият калаен, а другият дървен, хляб, вино, китка репички, и нареди всичко върху един куц бюфет, изработен, както и долапа, от някой дърводелец от предградието. Това не пречеше на Белизер да се гордее както с покъщнината си, така и със стаята си и да казва *бюфетът*, *долапът*, решително, като че притежаваше образцови мебели.

— Сега можем да седнем на масата, — каза той, като показваше с тържествуващ вид сложената трапеза, истинска трапеза: един проснат вестник служеше за покривка, чиито „произшествия“ бяха попаднали под чинията на Жак, а политическите новини — между хляба и репичките. — Ех, Бога ми, всичко това не струва колкото знаменитото пушено, което ми предложихте там, на село... Боже, Господи, какво пушено бе то!... Никога не съм ял подобно нещо.

Без ласкателство, картофите бяха също превъзходни и Жак им отдаде това право. Белизер, възхитен от апетита на своя гост, не му отстъпваше със своя, като изпълняваше домакинските си задължения, ставаше всеки миг, за да наблюдава кипящата вода над жарта, или за да смели кафе между кривите си колене.

— Да ви кажа ли, Белизер? — каза Жак, — знаете ли, че сте се нагласили чудесно! Вие имате истинско домакинство.

— О, има много неща тук, които не са мои!... Госпожа Вебер ми ги заема докато...

— Докато какво, Белизер?

— Докато се оженим, — каза шапкарят юначно, но с две червени петна на бузите. После, като видя, че Жак не се подиграва с него, продължи: — Тая женитба е уговорена между нас отдавна; и голямо, неочаквано щастие е за мене, че госпожа Вебер се съгласи да се омъжи повторно. Тя е била тъй нещастна с първия си мъж, един разбойник, който пиянствувал и я биел, когато се напивал... Не е ли грях да вдигнеш ръка на такава хубава жена!... Ще я видите след малко, когато се завърне... И колко юначна и добра е!... Ах, заявявам ви, че аз няма да я бия и че, ако поиска да ме бие, ще ѝ се оставя, нека ме бие колкото си иска.

— А кога смятате да се настаните? — попита Жак.

— О, бих искал това да стане веднага! Но госпожа Вебер, която е много разумна, намира, че със сегашните цени на храните, не сме достатъчно богати, за да поддържаме самостоятелно домакинство, та би искала да имаме някой другар.

— Другар ли?

— Е, да!... Бедните правят често това в предградието. Търсят другар, ерген или вдовец, който да споделя храната, разноските. Дават му подслон, перат го, всичко това на общи разноски. Помислете колко се спестява за всички! Когато има за двама, има и за трима... Мъчното е да се намери някой добър другар, някой сериозен, деен човек, който да не създава безредие вкъщи.

— Добре тогава, ами аз, Белизер? Намирате ли ме за достатъчно сериозен? Дали не ще се уреди вашата работа с мене?

— Наистина, Жак, бихте ли се съгласили? От един час мисля за това, но не смеех да ви го кажа.

— Че защо?

— Бога ми, слушайте!... У нас е тъй бедно... Нашето домакинство ще бъде тъй малко... може би обедите ни ще бъдат много прости за един механик, който печели по шест-седем франка на ден.

— Не, не, Белизер. Яденето няма да бъде никога просто за мене. И аз трябва много да пестя, да бъда много разумен, защото и аз мисля да се оженя.

— Наистина ли?... Но, тогава, работата няма да стане с вас... — каза шапкарят отчаян.

Жак започна да се смее и му обясни, че неговата женитба би могла да стане едва след четири години и то при условие че работи

добре дотогава.

— Значи, уредено. Вие ще бъдете другарят, и то отличен, истински другар... Какво щастие, все пак, че се срещнахме!... Като си помисля, че, ако не беше ми хрумнала мисълта да купя обуща на малкото... Шшът!... Внимание!... Госпожа Вебер се завръща. Ще се посмеем.

Ужасно тежки, мъчителни и бързи стъпки разклатиха стълбата и оградата. Без съмнение, детето ги чу, защото започна да мучи като младо теленце и да трака капациите на тенджерите върху масата.

— Ето ме, ето ме, миличко!... Не плачи, сладкото ми, — викаше хлеборазносвачката, като утешаваше детето си от дъното на коридора.

— Слушайте... — каза Белизер съвсем тихо.

Чу се отварянето на една врата, после едно възклицание, последвано от избухване на младежки звучен смях. В това време лицето на Белизер се покриваше с гънки и бръчки от задоволство.

Тая шумна веселост, която се пръскаше през тънките прегради из целия етаж, се приближи до двамата приятели и, най-после, влезе в таванската стая под образа на висока и яка тридесет до тридесет и пет годишна простолюдна жена, пристегнатата с една от ония дълги сини престилки, с които хлебопродавачките се предпазват от брашното. Престилката на госпожа Вебер обгръщаше яка и стройна снага.

— Ах, смешнико! — каза тя, влизайки с детето си на ръце, — ... Вие сте устроили тая игра... Но вижте колко добре е обуто моето момче!

И тя се смееше, смееше, с малка сълза в ъгъла на окото.

— Колко е хитра, нали?... — казваше Белизер, като се превиваше от смях. — ... Как е могла да отгатне, че съм аз?

След като голямата веселост утихна, госпожа Вебер седна до масата и изпи една чаша кафе в някакъв съд, който изглеждаше да е чашка от горчица; после Жак ѝ бе представен като бъдещ другар. Трябва да кажа, че отначало тя прие това предложение с известна съдържаност, но когато разгледа добре кандидата за това извънредно отличие, когато научи, че Жак и Белизер се познавали от десет години и че пред нея стоеше героят на знаменитата история с пушеното, за което ѝ бяха разказвали толкова пъти, лицето ѝ загуби своето изражение на недоверие и тя подаде ръка на Жак.

— Чудесно! Виждам, че тоя път Белизер не се е излъгал... Защото вие го познавате и знаете каква божа кравичка е той. Довеждал ми е вече пет-шестима другари, от които най-добрият не струваше колкото въжето, за да го обесят. От много добрина, та дори глупее. Ако ви разкажа какво е изстрадал в семейството си! Той беше тяхна жертва, товарно животно, той хранеше всички и в отплата получаваше само обиди.

— О, госпожо Вебер!... — каза добрият Белизер, който не обичаше да чува да говорят лошо за близките му.

— Е, какво, госпожо Вебер?... Трябва добре да обясня на другаря защо ви отделих от целия ви род; иначе може да се помисли, че съм действала за своя облага, като толкова жени. А пък не сте ли пощастлив сега, когато живеете отделно и когато имате поне малко полза от работата си?... — Тя продължи, като се обърна към Жак: — но напразни са усилията ми, защото още го използват, да! Изпращат му най-малките, защото у дома му има върволица къдравокоси деца, които вече обичат да пооткрадват като стария евреин, бащата на Белизер. Те идват тук, когато ме няма и все намират средство да вземат нещо. Казвам ви всичко това, Жак, за да ми помагате да защитавам тоя злодей с прекалено добро сърце от другите и от самия него.

— Можете да разчитате на мене, госпожо Вебер.

След това се заеха с настаняването на другаря. Решиха до сватбата той да живее с Белизер, да спи в първата стая на походно легло. Яденето ще става общо и Жак ще плаща своя дял от жилището и от храната всяка събота. След сватбата ще гледат да се настанят по-нашироко и малко по-близо до Ейсендек.

Докато се разискваха тия важни въпроси, госпожа Вебер, със заспалото си дете на ръце, приготвяше леглото на Другаря, вдигаше приборите, миеше съдовете, Белизер шиеше шапките си, а Жак, без да губи нито минута, трупаше книгите на доктор Ривал в един кът на белия дъсчен бюфет, като че за да влезе по-здраво във владение на това работническо жилище и да се приспособи към добрите хора, които го заобикаляха.

Няколко дни по-рано, когато беше още в Етиол, биха го учудили много, ако му кажеха, че ще започне с усърдие своя работнически живот, без да чувства нито неговото унижение, нито неговата умора, че ще влезе в своя ад с весело сърце. Обаче това стана. Да, разбира се, той

трябваше да премине за втори път през ада, но Евридика го чакаше на края, търпелива и украсена с венчалното си було; той знаеше това и тая цел на усилията му, на мъките му, правеше пътя му по-лек.

Неговата нова работилница на улица Оберкампф му напомни Ендре, само че беше по-малка. Понеже тук мястото беше тясно, бяха поставили един над друг, в същото помещение, три етажни станове и машини. Жак бе настанен най-горе, под един стъклен таван, където всичкият шум на работилницата, нейните изпарения и прах се издигаха размесени. Когато се опираше на оградата, заграждаща галерията, където работеше, той виждаше грамаден човешки мравуняк, вечно в движение: ковачите при огньовете, механиците при съставните части, а долу, облечени в рубашки, които им придаваха вид на млади чираци, няколко работнички се занимаваха с тънките работи.

Горещината беше задушлива, толкова повече, че тук не се чувстваше, както в Ендре, морския простор и вятъра около свръхнагорещените работилници; напротив, грамадното здание тук беше потиснато от други фабрики и наредено откъм улицата, прозорец до прозорец, с други уморителни занаяти. Не е важно! Жак беше достатъчно свикнал с мъката, за да понесе всичко; той се чувстваше издигнат над мъчнотиите и скърбите на положението си, също тъй, както надвишаваше в работилницата тълпата от работници, чиито труд достигаше до ушите му като ехото в голяма църква. Той гледаше на тукашното си пребиваване като на преходно и при все, че изпълняваше добросъвестно работата си, мисълта му винаги беше другаде.

Другарите му забелязваха добре това. Те виждаха, че той живееше настрана от тях, равнодушен към техните караници или съперничества. Жак избягваше заговорите против *маймуната* или *противоудара*, боевете при изхода, почерпките на новодошлите за тяхното *кога ще бъде*^[2], отбиването в подземните крѝчми, не участваше нито в удоволствията, нито в омразите на другите. Той не чуваше глухите стонове, бунтовните рѝмжения на това голямо предградие, загубено като някакво гето във великолепия град и увеличаваше блясъка на окръжаващия го разкош със своите дрипи. Не слушаше социалистическите теории, които нищетата шепне на тия съвсем безимотни нещастници, тъй близо до големите собственици, че не можеха да не желаят един общ преврат, който да измени изведнѝж тяхната жалка съдба. Той беше съвсем равнодушен към историята и

политиката, проповядвани върху цинковия тезгях от Белязания, от високия Луи или от Франсоа Стъклето, — история, черпена от книжлетата по пет сантима, от драмите на Дюма, и чиито герои произхождат от театър Амбигю. Не може да се каже, че другарите му хранеха приятелски чувства към него, но го уважаваха. На първите малко пресилени шеги, той бе отговорил с тъй ясен поглед, поглед на рус човек, остър и решителен, който накара подигравачите да млъкнат; после, те знаеха, че той идваше от огнярниците, а тамошните боеве с ръжени бяха прочути сред механиците.

В очите на мъжете това беше достатъчно, за да гледат на него почти със симпатия; в очите на жените той притежаваше друго обаяние, онова сияние, с което са оръжени всички любящи и любими. С дългата си изящна снага, изправена сега от устрема на една воля, с грижливото си облекло, той напомняше на работничките, всички чели *Парижките потайности*, княз Родолф, който търси Фльор-дьо-Мари. Но клетите момичета загубваха повехналите си усмивки, които му хвърляха, когато той преминаваше през техния бърлив кът на работилницата, винаги оживен от някоя драма, тъй като всички имаха по един любовник във фабриката и тъй като тия връзки предизвикваха ревности, скарвания и постоянни разпри. По време на обедата, когато на края на стана те изяждаха оскъдната си храна, споровете се разпалваха между тия същества, които не се отказваха да бъдат жени, причесваха се за работилницата като за бал и въпреки железните стърготини, изцапванията от работата, красяха косите си с панделки, с бляскави игли, с нещо гиздавичко.

Излизайки от фабриката, Жак си отиваше винаги сам. Той бързаше да стигне в жилището си, да хвърли работническата си рубашка и да промени занятието си. Обиколен от книгите си, малки училищни книги, по белите полета на които детството му бе оставило много спомени, той започваше вечерния труд и се учудваше всеки път на леснотата, с която най-малката класическа дума възкресяваше в паметта му стари научени уроци. Той знаеше повече, отколкото предполагаше. Понякога, обаче, неочаквани мъчнотии се появяваха между редовете, и трогателно бе да види човек, как това голямо момче, чиито ръце погрозняваха всеки ден от тежестите на теглилката, държи нервно перодръжката, размахва я и я захвърля понякога, обхванато от безсилен гняв. До него Белизер зашиваше козирките на своите каскети

или сламата на летните си шапки с благоговейно мълчание, изумен като дивак, който присъства на баенията на магьосник. Той се потеше от усилията, които Жак правеше, плезеше езика си, проявяваше нетърпение, а когато другарят му надделяваше над някои мъчни редове, самият той клатеше глава победоносно. Шумът на голямата игла на шапкаря, пробождаща дебелията слама, драскащото перо на учащия по хартията, тежкото разгръщане на големите речници, създаваха в таванската стая обстановка на спокоен и здрав труд и, когато Жак вдигаше очите си, съзираше срещу себе си, зад прозорците, светлини на трудолюбиви лампи, дейни сенки, продължаващи мъжествено бдението си, опакото на една нощ в Париж, всичко, което блещука в дъното на неговите дворове, докато булевардите му са осветени.

Към средата на вечерта, след като детето ѝ легнаше и заспеше, госпожа Вебер, за да пести въглищата и газта, отиваше да работи при своите приятели. Тя кърпеше дрехите на детето, на Белизер и на Другаря. Бяха се съгласили да направят сватбата едва напролет, тъй като зимата за бедните е пълна с големи разходи и безпокойства. В очакване на тоя ден, двамата влюбени работеха мъжествено един до друг, което е също така един вид задиряне. Тричленното домакинство, което кроеха, беше вече образувано; но, изглежда, че на Белизер му липсваше още нещо, защото, седнал до хлеборазносвачката, той стоеше тъжен, изпущаше глухи и задавени въздишки, каквито, според наблюденията на естествениците, изпущат големите африкански костенурки под тежката си черупка през своя любовен период. От време на време, той се опитваше наистина да хване ръката на госпожа Вебер, да я задържи малко в своите ръце, но тя намираше, че това забавя работата, та се задоволяваха да изтеглят едновременно иглите си и да разговарят съвсем тихо със свистенето на грубите гласове, които искат да се сдържат.

Жак не се обръщаше от страх да не ги стеснява и, докато пишеше, си мислеше: „Колко са щастливи!“

Той беше щастлив само в неделя, който ден прекарваше в Етиол.

Никоя кокетка не се е грижила толкова за външността си, колкото Жак се грижеше за своята през утрото на тоя велик ден, при светлината на запалената още в пет часа лампа. Госпожа Вебер му приготвяше предварително чисти долни дрехи и празничното му

облекло, добре сложено върху гърба на един стол. Но, преди всичко, лимонът и пемзата трябваше да заличат белезите от труда! Жак искаше нищо в него да не напомня за наемника, какъвто беше през цялата седмица. Сега работничките у Ейсендек биха го взели наистина за княз Родолф, ако го видеха, когато заминаваше за там.

Прелестни дни, без часове, без минути, дни на непрекъснато блаженство! Цялата къща го чакаше, посрещаше го, весел огън гореше в приемната, китки зеленина красяха камината, а докторът беше тъй весел, Сесил тъй развълнувана, че цялото й лице само от присъствието на Жак се зачервяваше като от сочна целувка. Както някога, когато бяха деца, той вземаше урока си пред нея и умният поглед на младото момиче го насърчаваше, помагаше му да разбира. Господин Ривал поправяше седмичните упражнения, обясняваше ги, задаваше други, и учителят беше толкова сърчат, колкото и ученикът, в тоя неделен следобед, в който, вън от непредвидените болни, старият доктор се стараеше да бъде свободен обикновено и се посвещаваше почти изключително на преповтаряне на книгите на младостта си, за да ги пояснява и приспособява за разбиранията на начинаещия. След завършване на урока, когато времето позволяваше, отиваха да се разходят в гората, оголяла, поръждавяла от сланата, трепереща и пукаща; там тичаха подгонени зайци и неподгонени диви кози.

Това беше най-хубавото време от деня.

Добрят доктор забавяше бързите си крачки и оставяше младите хора да отминат напред, уловени за ръка, пъргави и живи, измъчвани от признания, които неговото простосърдечно добродушие стесняваше малко. Той ги оставяше много бързо свободни, но те се намираха още в ония щастливи минути, в които любовта е съчетана много повече с догадки, отколкото с думи.

Все пак те си разказваха изтеклата седмица, но с дълги мълчания, които наподобяваха музика, съдържания и страстен съпровод на тая опера на два гласа.

За да се влезе в оная част на гората, която наричат Големия Сенар, се минаваше край Елховника, дето доктор Хирш продължаваше да идва, за да прави от време на време опити върху лекуването с благоухания. Би казал човек, че там се изгаряха всички балсами на гората и полята, дотолкова издигацият се над покрива дим беше гъст и дразнеше гърлата с благоуханната си острота.

— Аха!... Отровителят е дошъл, — казваше господин Ривал на децата. — ... Чувствате ли дяволската му готварница?

Сесил искаше да го накара да мълчи:

— Внимавай, дядо, би могъл да те чуе.

— О, нека ме чуе!... Мислиш ли, че се боя от него?... Няма и да помръдне дори. От деня, в който искаше да ми попречи да отида при нашия приятел Жак, той знае, че пестникът на стария Ривал е още силен.

Но каквото и да казваше той, децата говореха по-тихо и вървяха по-бързо, когато минаваха край *Parva domus*. Те чувстваха, че нищо добро нямаше там за тях и като че долавяха ядовития поглед, който им хвърляха очилата на доктор Хирш, скрит зад затворените капаци на прозорците. Всъщност, имаше ли защо да се боят от издайнничеството на тоя палячо? Не беше ли свършено всичко между д'Аржантон и сина на Шарлот? Те не бяха се виждали вече от три месеца, живееха разделени от постоянната мисъл за омразата, която ги отдалечаваше всеки ден повече, като два бряга, които вълните подкопават, движейки се непрестанно от единия до другия. Жак обичаше много майка си, та не можеше да ѝ се сърди, че има любовник, но откакто любовта му към Сесил го бе научила да се държи достойно, той мразеше любовника на майка си, смяташе го отговорен за грешката на тая слаба жена, вързана за веригата си чрез насилието и тиранията, с всичко, което отблъсква гордите и независими души. Шарлот, която се боеше от разпри и обяснение, се беше отказала да помири двамата мъже. Тя не говореше вече на д'Аржантон за сина си, но продължаваше да се среща тайно с него.

Два-три пъти дори тя бе ходила с файтон и забулена в работилницата на улица Оберкампф, да се види с Жак, когото другарите му можеха да видят при файтона, в разговор с една още млада жена, облечена донякъде с очебиенца изящност. Разнесе се слух, че той имал дръзко нагиздена любовница. Поздравяваха го любезно, смятаха, че виждат тук една от ония чудновати, но доста чести връзки, при които някои крайненки, щом забогатееят и се издигнат, се завръщат в родното си блато. Срещите с тях стават на някой бал в покрайнините, където госпожата е отишла, за да покаже изящността си, или при преминаването ѝ на някой път през бедните квартали. Такива работници са по-добре облечени от другите; те приличат на нагиздени

селяни и гледат с презрителния и разсеян поглед на избраните от царица мъже.

За Жак тия подозрения бяха двойно оскърбителни и, без да ги съобщава на Шарлот, той ѝ каза, за да ѝ попречи да идва, че правилникът на работилницата забранявал всяко излизане през време на работните часове. Оттогава те се виждаха вече само от време на време в градските градини, главно в църквите, защото, като себеподобните си тя ставаше с годините все по-набожна, от прилив на бездейна сантименталност и защото обичаше почестите, тържествената обредност, защото имаше нужда да удовлетвори своята последна суета на красива жена, която коленичеше на молитвения стол, при входа на черковния хор, в дните на проповеди. В тия редки и къси срещи Шарлот говореше през всичкото време, съгласно навика си, макар да изглеждаше малко уморена и тъжна. Казваше обаче, че била много спокойна, много щастлива, пълна с доверие в литературното бъдеще на д'Аржантон. Но един ден, в края на един такъв разговор и когато излизаха от църквата на Пантеона, тя му каза малко стеснително:

— Жак, дали ще можеш... Представи си, не зная как съм си направила сметката, но нямам достатъчно пари, за да изкарам до края на месеца. Не смея да му поискам, защото работите му отиват тъй зле! При това, тоя клет приятел е болен. Би ли могъл да ми заемеш само за няколко дни...

Той не я остави да довърши. Току-що беше получил заплатата си, тури я в ръката на майка си, като се изчерви. После, на уличната светлина, той забеляза онова, което не бе могъл да види в тъмната църква: следи от отчаяние по това усмихнато, бледо, изпъстрено с червенина лице, по което би казал човек, че свежестта си отива, отнесена от изобилни сълзи. Обхвана го безкрайно съжаление.

— Знаеш, мамо, ако се почувстваш нещастна... Аз съм там... Ела при мене... Бих бил много горд и много доволен да си при мене!

Тя потрепера и каза тихо:

— Не, не, това е невъзможно. Той е много нещастен в тоя час. Не би било почтено.

И се отдалечи бързо, като че се боеше да не би да отстъпи на някое изкушение.

[1] наемодател — Авторът. ↑

[2] Тъй назовават новодошлия. — Авторът. ↑

V ЖАК В СЕМЕЙСТВО

Лятно утро в Менилмонтан, в малкото жилище на улица Поноайо. Шапкарят и неговият другар са вече станали, макар че едва се е разсъмнало. Единият ходи насам-натам, накуцващ, с най-малкия възможен шум, нарежда, мете, лъска обувката; чудно, наистина, как тоя недодялан наглед човек е сръчен, лек, как внимава да не безпокои своя юначен другар, настанен пред отворения прозорец, под утринното юнско небе, нежносиньо, изпъстрено с розово, което големият крайградски двор пресича с върховете на своите хиляди комини. Когато Жак вдигне очи от книгата си, той вижда срещу себе си ламаринения покрив на голям металургичен завод. След малко, когато слънцето се издигне над него, покривът ще представлява ужасно огледало, с непоносимо отражение. Но в тоя миг раждащата се светлина се отразява върху него в неясни и меки багри, така че високият комин, издигнат всред зданието, закрепен с дълги въжета, съединени със съседните покриви, прилича на мачтата на някой кораб, плуващ върху бляскава и неподвижна вода. Долу петлите пеят в ония кокошарници, които търговците от предградията настаняват в някой кът под стрехата или в градината. Друг шум не се чува до пет часа. Изведнъж един вик проочава:

— Госпожо Жакоб, госпожо Матийо, ето хляба!

Съседката на Жак започва обиколката си. С престилка, пълна с хлябове от всякакви големини, благоуханни, още топли, тя върви през коридорите и стълбите и слага в тъгла на вратите, дето са закачени съдовете за мляко, хляба прав, като извиква имената на своите клиенти, на които тя служи за будилник; защото тя става винаги първа в предградието.

— Ето хляба!

Това е викът на живота, красноречивият и непреодолим зов. Ето подкрепата на деня, мъчно печеленият хляб, който развеселява къщата, оживява трапезата. Той е нужен в торбата на бащата, в малката

училищна кошничка на детето, за сутрешното кафе и за вечерната супа.

— Ето хляба! Ето хляба!

Дървените рабоши скърцат под дългия нож на хлеборазносвачката. Още една резка, още един дълг и работните часове са изразходвани много преди да бъдат изработени. Нищо! Никой миг през деня не може да се сравни с тоя. Със събуждането идва и охотата за ядене и животинският нагон, устата се отваря веднага след очите. Затова, за зова на госпожа Вебер, която се качва, слиза, която може да се проследи по всички етажи, къщата се пробужда, вратите се блъскат, весели подскачания проечат по стълбите, децата надават тържествувачи викове и се изкачват, носейки в ръцете си пита хляб, много по-голяма от самите тях, и я стискат както Харпагон касичката си; същото ще забележите у всички бедни хора, които излизат от хлебарницата, и то дава горда представа за значението на хляба.

Скоро всички стават на крак. Срещу Жак, от другата страна на завода, прозорците се полуотварят, множество прозорци, всичките ония, чиято светлина той забелязва нощем и които му разкриват в тоя час тайната на тая трудолюбива беднотия. Една тъжна жена току-що е седнала и почва да върти шевната си машина; нейното момиченце ѝ помага, подава ѝ един по един късове платно. До друг, младо момиче, вече вчесано, навярно чиновничка в дюкян, се навежда, за да отреже хляб за скромната си закуска, от страх да не поръси трохи в стаята си, пометена призори. По-далеч се вижда прозорче на таванска стая, дето блести малко окачено огледало; щом слънцето изгрее, прозорчето се закрива с голяма червена завеса поради ужасното отражение на ламарината. Всичките тия бедни жилища гледат към задната страна на една грамадна къща, към страната, дето се извиват стълбите за етажите, дето се излива нечистата вода на домакинствата, дето лъкатушат пукнатините на зданието, тръбите на неговите комини. Всичко е черно, грозно. Но то не наскърбява учещия. Само едно нещо го трогва: гласът на една бабичка, който той чува всеки ден, с един и същи тон, в утринния въздух, още незасегнат от уличния шум; тоя един и същ, сърцераздирателен като жалба глас казва: „Хората, които живеят на село в подобно време, трябва да са много щастливи!“ На кого казва това клетата бабичка? На никого, на всички, на себе си, може би на канарчето, чиято клетка, украсена със свежа зеленина, тя

окачва на капака на прозореца си, а може би на саксиите с цветя, наредени пред прозореца ѝ. Жак е напълно съгласен с нея и на драго сърце би изразил и той своето съжаление, защото първата му мисъл, смела и нежна, се отправя винаги към една спокойна селска улица, към малката зелена врата, дето следните думи са написани върху една плочка: *Звънец за лекаря*. Но докато стои там замечтан, забравил за миг своята тежка работа, шумоленето на една копринена рокля се чува в коридора и някой бута ключа в ключалката.

— Надясно! — казва Белизер, зает с приготвянето на кафето.

Ключът се завърта наляво.

— Надясно, де!

Ключът се върти все повече наляво. Нетърпеливият шапкар отива да отвори, с кафеничето в ръка и Шарлот се втурва в стаята. Белизер, смаян от това нахлуване на волани, на пера, на дантели, се покланя дълбоко, подскача върху кривите си крака, търка пода възторжено, докато майката на Жак, която не познава това космато и чорлаво същество, което вижда пред себе си, се извинява и отстъпва към вратата:

— Извинете, господине!... Сбъркала съм.

При звука на тоя глас, Жак вдига глава и се спуска към майка си:

— Не, мамо,... не си сбъркала.

— Ах, мили Жак! Мили Жак!

Тя се хвърля на врата му, скрива се в прегръдките му.

— Спаси ме, Жак, защити ме... Тоя човек, тоя клетник, на когото всичко дадох, за когото всичко пожертвах, живота си, живота на детето си! Той ме би, да, той ме би преди малко... Тая сутрин, когато се завърна, след две денонощия, прекарани навън, поисках да му направя някои забележки. Това е мое право, мисля... Тогава клетникът се разгневи ужасно и вдигна ръка върху мене, върху мене, върху м...

Краят на изречението се загуби в поток от сълзи, от ужасни хлипания. Още при първите думи на нещастната жена Белизер излезе тихо, като затвори вратата през тая семейна разпра. Прав пред майка си, Жак я гледа, изпълнен с ужас и съжаление. Колко се е променила, колко е бледа! В ранния утринен час и при изгряващото слънце, което е обляло малката стая, белезите на времето изглеждат по-дълбоки върху лицето ѝ и бели косми, които тя не се е помъчила да скрие, блестят върху оредялата ѝ коса, при слепите очи. Без да мисли да

изтрива сълзите си, тя говори словоохотливо, разказва всичките си жалби против човека, когото току-що е напуснала, безредно, наслуки, защото те са толкова много, че се трупат на устните ѝ и я карат да заеква:

— О, колко страдах, мили Жак, от десет години насам! Колко ме е оскърбявал, хулил!... Той е чудовище, ти казвам!... Прекарва живота си в кафенетата, в пивниците, дето има жени. Сега там списват своето списание. Затова тъй добре се списва!... Последният брой беше съвсем празен!!... Знаеш ли, когато отиде в Ендре, за да занесе парите, и аз бях там, в насрещното село, и тъй горещо желяех да те видя! Но господинът не позволи. До къде стига злобата му! Той те мрази толкова, толкова го е яд на тебе, че минаваш без неговата помощ! За това особено не ще ти прости никога. А пък толкова ми натякваше, че си ял хляба му! Той е такъв скъперник... Искаш ли да ти кажа какво е направил още? Никога не бих искала да ти говоря за това. Но днес всичко излиза от мярката си. Ето какво: аз имах десет хиляди франка за тебе, които „добрият приятел“ ми бе дал по време на случката в Ендре. Той ги вложи в своя Преглед, да, мили ми, в своя Преглед!... О, зная наистина, че се надяваше те да му донесат големи доходи, но десетте хиляди франка бяха погълнати заедно с толкова други; и когато го попитах дали ще ти даде сметка за тях, защото, най-после, в твоето положение, тия пари биха могли да ти окажат добра услуга, знаеш ли какво направи той? Той ми представи една дълга сметка за всичко, което е изразходвал едно време за тебе, за издръжката ти, за храната ти в Ендре, у Рудикови. Тя възлизаше на петнадесет хиляди франка. Но, както той каза, не искал нищо да му се връща. Много великодушен, нали?... И аз понасях всичко, несправедливостите му, злобата му, гнева му, който ти възбуждаше у него, недостойния начин, по който говореше с приятелите си за случката в Ендре, като че твоята невинност не бе призната, обявена, да, дори това понасях, защото, най-после, всичко, което те можеха да кажат, не ми пречеше да те обичам, да мисля за тебе по сто пъти на ден. Но да ме остави цели две нощи в мъчително очакване, в ревност, да предпочете не знам коя си актриса или паднала жена в предградиято Сен-Жермен (изглежда, че всичките тия графини са като бесни подир него), да приема укорите ми с презрително вдигане на рамене и, в пристъп на гняв, да се осмели да ме удари, мене, мене, Ида дьо Баранси! Това беше много за моята

гордост, за моето честолюбие. Аз се облякох, турих шапката си. После се изправих срещу него и му казах следното: „Вижте ме добре, господин д'Аржантон, за последен път в живота си ме виждате. Напускам ви. Отивам при детето си. Пожелавам ви да се намерите друга Шарлот; на мене ми стига вече“. Тръгнах си, и ето ме тук.

Жак я изслуша до края, без да я прекъсна, като побледняваше при всяко разкритие на някое безчестие, и тъй засрамен за нея от всичко, което тя разказваше, че не смееше да я погледне. Когато тя свърши, той хвана ръката ѝ и много кротко, нежно и същевременно много важно ѝ каза:

— Благодаря ти, мила мамо... Едно нещо само липсваше на моето щастие, на достойнството на живота ми: това беше ти. Сега ето те, аз те държа, ти си моя, това е всичко, което можех да желая. Само че, внимавай: няма да те пусна вече да заминеш.

— Да замина, аз! Да се завърна при тоя човек!... Не, мили Жак! С тебе, винаги с тебе, само ние двамата... Знаеш какво ти бях казала: ще дойде ден, когато ще имам нужда от тебе. Тоя ден е дошъл, кълна ти се.

Под милувките на сина ѝ вълнението ѝ се разпръскваше малко по малко, загубваше се в дълбоки въздишки, като въздишките на децата, които са плакали много:

— Ще видиш, мили Жак, какъв хубав живот ще си заживеем. Защото аз ти дължа много грижи и нежност. Но ще ти се изплатя, не се бой. Не мога ти каза, колко съм свободна, как дишам! Виж, твоята стая е много тясна, много гола, отворителна, истинска кочина. Да, но откакто съм тук, струва ми се, че съм влязла в рая.

Тая малко лека преценка на жилището му, което Белизер и той намираха великолепно, внуши на Жак известни безпокойства; но той нямаше време да се спира върху тях. Оставаше му едва половин час, преди да тръгне за работилницата, а трябваше да реши, да нареди толкова неща, че не знаеше откъде да започне. Отиде най-напред да се посъветва с шапкаря, който продължаваше да ходи търпеливо надлъж и нашир в коридора и би ходил така дори до вечерта, без да почука нито веднъж, за да види дали обяснението е свършено.

— Ето какво, Белизер. Майка ми дойде да живее с мене. Как ще се наредим?

Белизер потрепера при мисълта, която му дойде веднага на ума: „Той няма да може вече да бъде другар. Ето че сватбата пак ще се отложи.“ Но не даде нищо да се разбере от разочарованието си и помисли само как да извади приятеля си от затруднението. Понеже бяха съгласни, че тяхната стая е най-добрата на етажa, решиха Жак да я заеме с майка си, а шапкарят да тури каскетите и шапките си у госпожа Вебер и да потърси за себе си друга стая в същата къща.

— Няма нищо, няма нищо... — казваше клетият момък, като се мъчеше да се покаже спокоен.

Влязоха в стаята. Жак представи на майка си своя приятел Белизер, който сега си спомни много добре хубавата госпожа от Елховника; той си предложи услугите на Ида дьо Баранси, — защото името Шарлот не се споменаваше вече, — да ѝ помогне при настаняването. Трябваше да се наеме едно легло, два стола и един умивалник. Жак извади три-четири наполеона от чекмеджето, в което слагаше спестените си пари, и ги даде на майка си.

— Знаеш ли, мамо? Ако готвенето те отегчава, госпожа Вебер, като се завърне, ще се заеме с вечерята.

— О, не, разбира се. Това е моя работа. Господин Белизер ще ми посочи само продавачите. Аз искам да бъда твоя домакиня, с нищо да не разбърквам живота ти. Ще видиш каква хубава вечеря ще ти приготвя, защото за обяд няма да си идваш, тъй като работилницата е далеч. Всичко ще бъде готово, когато се върнеш.

Тя бе свалила вече шала си, запретнала ръкавите си и роклята си, за да се залови за работа. Жак, очарован, че я вижда тъй решена, я целуна от все сърце и излезе по-радостен от всякога. С какво мъжество работи той в тоя ден при мисълта за многото длъжности, с които щеше да се натовари! Откак тъкмеше да се жени, мъчителното положение на майка му го бе занимавало много. Тая мисъл разваляше радостите и надеждите му. Докъде тоя човек ще я накара да слезе? Каква съдба я очаква? Той се срамуваше понякога, че щеше да даде за свекърва на Сесил тая изпаднала жена, която всички други, освен синът ѝ, биха презирали навярно. Но сега всичко беше променено. Ида спечелена отново, покровителствана от най-внимателната, най-нежната любов, щеше да стане достойна за оная, която ще нарича един ден „дъще моя“. На Жак му се струваше, че само това обстоятелство беше достатъчно да намали разстоянието между годеницата му и него и, в

радостта си, той управляваше тежката теглилка във фабриката на Ейсендек с такова усърдие, че другарите му го забелязаха:

— Гледай аристократа, горе, колко доволен изглежда!... Работите с твоята съгражданка трябва да вървят добре, ей, аристократе!

— Бога ми, да... — казваше Жак усмихнат.

Целият ден той само се смя. Но ето че след работа, докато се изкачваше по улица Оберкампф, го обхвана някакъв страх. Щеше ли да завари пак в стаята си оная, която беше дошла там тъй бързо? Той знаеше с каква бързина Ида привързваше криле на всичките си прищевки; и после, унижителната любов, която това слабо същество бе хранило винаги към веригата си, го караше да се бои да не би тя да почувства изкушението да я свърже наново веднага, щом я бе скъсала. Затова той измина бързо разстоянието; но още на стълбата страхът му изчезна. Всред шума на работническата къща, един свеж глас се извисяваше в звънливи приливи, изпускаше звуци като пленена кадънка в нова клетка. Жак познаваше добре тоя звучен глас.

Още при първата стъпка, която направи в своята „кочина“, той се спря смаян. Почистена грижливо, освободена от Белизеровата стока, украсена с едно хубаво легло и с умивалник, наети от Ида, стаята се бе уголемила, преобразила. Големи китки, купени от малките улични колички, стърчаха навсякъде във вазите, а една наредена трапеца разстиляше весело своята бяла покривка, върху която бяха сложени простички чинии, една хубава баница с месо и две запечатани стъклета с вино. Самата Ида едва приличаше на себе си, с везана пола, със светла блуза, с малка шапчица, сложена върху бухналите ѝ коси и, свръхвсичко, с разцъфнало лице на красива жена, утешена, отпочинала, чуруликаща.

— Е, какво ще кажеш за това? — извика тя, като се завтече към него с отворени обятия.

Той я целуна.

— Великолепно!

— И знаеш ли, че всичко стана много бързо? Трябва да призная, че Бел ми помогна много... Какъв любезен човек!

— Кой? Белизер?

— Ами да, моят мил Бел, а после и госпожа Вебер.

— О! О! Виждам, че сте вече големи приятели.

— Разбира се! Те са тъй любезни, тъй отзивчиви! Поканих ги да вечерят с нас.

— Дявол да го вземе!... Ами чинии?

— Ех, както виждаш, купих малко, много малко. Съседното семейство ми зае няколко прибора. Тия Левендрови са също много любезни.

Жак, който не познаваше тия тъй услужливи съседи, отвори учудено очи.

— Но това не е всичко, мили Жак... Ти не си видял баницата. Ходих да я купя на площада на Борсата, от едно място, което знам, където ги продават по седемдесет и пет сантима по-евтино от всякъде другаде. Но, знаеш ли, то е далече. На връщане не можех вече да вървя. Бях принудена да се кача на файтон.

Тя си беше все същата. Файтон за два франка, за да се спестят седемдесет и пет сантима! Впрочем, виждаше се, че познаваше добрите магазини. Малките хлебчета бяха купени от виенската пекарница, кафето и сладките — от Пале Роял.

Жак я слушаше смаян. Тя забеляза това и го попита протодушно:

— Може би съм изхарчила малко повече, отколкото трябва, нали?

— Ами... не...

— Да, да, виждам по лицето ти. Но можеше ли другояче? Тук липсваха толкова много неща; пък и няма всеки ден да празнуваме съжителството си. Впрочем, ще видиш дали съм склонна да бъда разумна.

Тя извади от долапа една дълга зелена тетрадка, която размаха тържествено:

— Погледни тая хубава разходна книга, която купих от госпожа Левек.

— Левек, Левендрови!... О, та ти познаваш вече всички съседи?

— Е, да, Левек е книжар до нас. Една добра бабичка пък държи читалня. Това е много удобно, защото, най-после, трябва да се следи литературното движение... За сега взех тая разходна книга. Виждаш ли, мило дете, тя е необходима. В една уредена къща не може без нея. Тая вечер, след вечерята, ако искаш, ще направим нашите дребни сметки. Виждаш, всичко е записано.

— О, щом всичко е записано!...

Те бяха прекъснати от влизането на Белизер, на госпожа Вебер и на детето с голямата глава. Нищо не бе по-смешно от покровителствената близост, с която Ида дьо Баранси се отнасяше към новите си приятели:

— Я направете това, мили Бел, не че ви заповядвам... Госпожо Вебер, затворете вратата, детето току-що кихна.

И тя приема величествен вид, достойнството на любезна царица, снизходителна в обноските си към тия бедни хорица, за да не ги стеснява. Госпожа Вебер не се стесняваше никак. Тя беше юначна жена, от нищо не се боеше, добросъвестна в своя дребен занаят и уверена в яките си ръце. Малкият Вебер също не се стесняваше ни най-малко да тъпче устата си с баница. Само Белизер не бе твърде весел и имаше защо. Да мисли, че две седмици го делят от щастието, че е достатъчно да протегне ръката си, за да улови блаженството, и да види всичко да се отдалечава в някакви „може би“ на бъдещето, това бе ужасно! От време на време той обръщаше плачевен поглед към госпожа Вебер, която като че понасяше доста спокойно тая загуба на другаря, или към очарования Жак, който обслужваше тъй грижливо и внимателно майка си, като че беше влюбен в нея. Ах, с право може да се каже, че световните събития приличат на ония люлки, които децата нагласяват върху някое дърво и които издигат един от играчите само при условие че другият трябва да почувства всичката твърдост, всичката неравност на почвата! Жак се издигаше към светлината, докато клетият му другар се спущаше отново с всичките си мечти към неумолимата действителност. Докато отначало той се чувстваше тъй добре в жилището си и се гордееше с него, отсега нататък щеше да живее в някакъв дърварник, под стълбата, проветряван само чрез едно прозорче на вратата. Нямаше друга свободна стая на етажa, а Белизер за нищо на света не би се отдалечил от госпожа Вебер дори с няколко стъпала. Той се наричаше Белизер; но можеше да се нарече още Примирение, Доброта, Преданост, Търпение. Така че той имаше множество високоблагородни имена, които не носеше, с които не се хвалеше никога, но които се отгатваха малко по малко от ония, които живееха около него.

След като гостите си отидоха и Жак и майка му останаха сами, тя много се учуди, когато видя, как той разтреби много бързо масата и сложи дебели учебници върху нея.

— Какво ще правиш?

— Виждаш, работя.

— Че защо?

— Ама наистина... Ти не знаеш още.

Тогава той ѝ разказа тайната на сърцето си и двойния живот, който водеше, със светлата надежда за крайната цел. Дотогава той не бе ѝ говорил никога за това. Познаваше много добре тая вятърничава глава, пълна с празнини и цепнатини, та не можеше да ѝ довери кроежите си за щастие. Той се боеше, че тя непременно би ги обадила на д'Аржантон; и мисълта, че неговият любовен блян ще се влачи в тая къща, пълна само с омраза, го възмущаваше, внушаваше му страх. Той нямаше доверие в поета, в обкръжаващите го и му се струваше, че щастieto му би било осквернено в техните ръце. Но сега, когато майка му се бе завърнала при него, сега, когато я държеше най-последно, независима и сама, той можеше да ѝ говори за Сесил, да си достави тая върховна радост. Прочее, Жак разказа любовта си с упоение, с буйността на своите двадесет години, с красноречието, което намираще в искреността на думите си и в зрелостта на впечатленията, които дължеше на своите минали страдания. Уви, майка му не го разбираше! Всичко велико, сериозно в чувствата на тоя обезнаследен момък ѝ избягваше. Макар да беше много сантиментална, любовта нямаше същото значение за нея, каквото имаше за него. Слушайки го, тя се вълнуваше като в третото действие в театър „Жимназ“, когато „простодушната“ в бяла рокля, с престилка с розови презрамки, слуша любовното признание на накъдрения с желязо, по дреха, поклонник. Тя примираше от удоволствие, протегнала врат, с отворени ръце, леко гъделичкана от тая простодушна любов, която я караше да се усмихва: „О, колко е мило това! Колко е мило това!“ — казваше тя през всичкото време. — „Колко милички трябва да сте и двамата! Също като Павел и Виржиния“. Но особено впечатление ѝ правеше това, че в историята на Сесил имаше нещо непредвидено, сложно, нередно. Тя прекъсваше Жак всеки миг: „Знаеш, това е роман, истински роман... От него би могло да излезе чудно нещо!“ „Чудно нещо“, тя употребяваше множество такива думи, донесени от „умствената среда“. За щастие влюбените, които говорят за любовта си, се ползват от тая милост, че в отговорите, които хората им дават, чуват изобщо само ехото на собствените си думи. Жак вкусваше сладостно всичките си хубави

спомени, своите минали страхове, своите кроежи, своите мечти, без да чува глупавите прекъсвания на майка си, без да забелязва, че за нея цялата тая история се изразяваше накратко с едно изтъркано впечатление, като припев на романс, и че тя се отнасяше с леко съжаление към глупавото простодушие на двамата млади, тъй невинни влюбени.

VI СВАТБАТА НА БЕЛИЗЕР

Една седмица беше изминала, откакто Жак живееше отделно, когато една вечер Белизер го причака при изхода на работилницата, със сияещо лице.

— Много съм доволен, Жак. Намерихме си най-после другар. Госпожа Вебер го видя и го одобри. Работата е свършена. Ще се оженим.

Беше крайно време. Нещастникът чезнеше, слабееше, особено като виждаше, че лятото минава, че малките коминочистачи и продавачите на кестени пристигат и с това щастието му щеше да се отложи пак; защото за тоя шапкар годишните времена се олицетворяваха от уличните скитници, както за селяните те се олицетворяват от прелетните птици. Прекалено покорен на съдбата, той не се оплакваше, но надаваше своя вик: *Шапки! Шапки! Шапки!* с тъга, която би ви разплакала. Затова са навярно тъй дълбоки, в някои дни, парижките викове, които изразяват с равнодушни думи всичките безпокойства, всичкото отчаяние на някой човешки живот. Само тонът е изразителен в тия винаги еднакви песни. Но вслушайте се по колко различни начини може да се извика: „Топли дрехи!“ и забележете дали мъжественният утринен зов прилича на вечерния, на преуморения, глух, обезсърчен напев, който пътният продавач надава несъзнателно, когато се завръща в жилището си. Жак, който беше неволната причина за скръбта на своя приятел, се възрадва почти колкото него от хубавата новина, която току-що научи.

— А, така значи, бих искал много да видя тоя другар!

— Ето го там, — каза Белизер, като му показва на няколко крачки зад себе си един едър човек, в работническо облекло, по жилетка, с чук на рамото, с кожена престилка, свита под мишницата. Забележителното му по незначителността на чертите лице, заспало, възпламенено от влиянието на чашата, се криеше наполовина под изобилна брада, разчорлена, нечиста, излиняла, като на бившия сътрапезник в Гимназията Моронвал, когото несретниците наричаха

„човекът, който е чел Прудон“. Ако телесната прилика влече и духовна, новият Белизеров другар, на име Рибаро, не беше, навярно, зъл човек, а ленив, тържествен, взискателен, невежа и пияница. Жак се въздържа да сподели неприятните си впечатления с шапкаря, който съзерцаваше с радост новата си придобивка и без причина стискаше излиятелно ръката му. Впрочем, главното беше, че госпожа Вебер беше дала съгласието си. Наистина, почтената жена бе направила като Жак: като виждаше поклонника си толкова щастлив, тя не бе посмяла да се покаже много взискателна, бе отминала несъвършената външност на тоя другар и се бе задоволила с него по липса на друг.

През двете седмици, които предшестваха сватбата, какви весели викове *Шапки! Шапки! Шапки!* ечаха по работническите дворове на Менилмонтан, на Белвил, на Вилет! Викът беше звучен и весел, истинско тържествуващо и ясно събуждане на петел, нещо като древното „Химен! О, Хименей!“, предавано от устата на невежа. Най-после дойде хубавият, велик ден. Въпреки съветите на госпожа Вебер, Белизер искаше всичко да стане величествено и стоманените пръстени на дългата му кесия от червен плат се плъзгаха дори до краищата ѝ. Затова пък каква сватба, какво великолепие!

Изобщо, богатите определят един ден за сватба в кметството, а друг ден за сватбата в църквата, но народът, който няма време за губене, съединява тия тържества и ги извършва наведнъж, като избира почти винаги съботата за тая дълга и уморителна работа, от която си отпочива в неделя. Трябва да видите кметствата на предградията в тоя свещен ден. Още от сутринта големи файтони и коли се спират пред вратата, прашните коридори се изпълват с по-дълги или по-къси върволици, които стоят по часове в голямо общо помещение. Всичките сватби се смесват, кумовете се запознават, отиват да си пийнат заедно, булките се гледат, оглеждат, изучават, а в това време роднините, отегчени от дългото чакане, разговарят помежду си, но с тих глас, защото, въпреки всичката ѝ грозота, голотата на стените ѝ и изтъркаността на обявите ѝ, общината прави впечатление на тия бедни хора. Изтритото кадифе на пейките, височината на помещенията, верижката на съдебния пристав, тържественият помощник, всичко ги ужасява и забавлява. Законът им прави впечатление на високопоставена, непозната, невидима госпожа, която ще ги приеме в салоните си. Трябва да кажа, че между безчислените върволици, които

прекосяваха малкия двор на Менилмонтанското кметство в тая щастлива събота, Белизеровата сватба бе една от най-бляскавите, при все че липсваше бялата булчинска рокля, която привлича всичките жени по прозорците и кара всички улични безделници да шушукат. Госпожа Вебер, като вдовица, беше облечена в яркосиня рокля, със силно индигово — синия цвят, любим на жените, които обичат трайното, пъстър шал, сгънат върху ръката ѝ, и разкошна шапчица, украсена с панделки и цветя, които се развяваха над лъскавото ѝ лице на измита овернятка. Тя придружаваше бащата на Белизер, дребен, съвсем жълт старец, с извит нос, с живи движения и с остра непрестанна кашлица, която новата му снаха се мъчеше да успокои, като го разтриваше силно по гърба. Тия чести разтривки нарушаваха величествеността на сватбата, прекъсваха всеки миг хода на сватбарите, та всички двойки се виждаха притиснати една в друга, в очакване края на острата кашлица.

Белизер вървеше на втория ред, под ръка със сестра си, вдовицата от Нант, с извит нос като баща си, лукава и къдрава. Колкото до него, обикновените му клиенти не биха го познали. Гънката на жестоко страдание, която браздеше и двете му бузи, голямата синя, подута вена посред челото му, постоянно отворената му уста, която казваше „ай“ без да говори, нищо от всичко това не съществуваше вече; и с вдигната глава, почти красив, той пристъпваше гордо, като слагаше един след друг грамадните си лъскави обуца, направени по мярка нарочно за него, толкова широки и толкова дълги, че му придаваха вид на жител от Зюйдерзе, обул зимните си обуца. Но нищо! Белизер не страдаше вече, той си въобразяваше, че има чифт нови крака и двойно блаженство озаряваше лицето му. Той държеше за ръка детето на госпожа Вебер, чиято глава бе още увеличена с една от ония странни прически, на които са майстори бръснарите от предградията. Другарят, когото с големи усилия накара да остави за ден чука и кожената си престилка, хлебарят, началник на госпожа Вебер, и неговият зет, и двамата забележителни с грамадната си червена подутина, която образуваха техните яки вратове между ниско остриганите им коси и плата на яката, представляваха редица в смешни рединготи, измачкани, с всичките гънки в долапа, откъдето излизаха рядко, и с твърди ръкави, по които лактите не личаха. След това идваше семейство Левендре, братята и сестрите на Белизер,

съседи, приятели, най-после Жак без майка си, тъй като госпожа дьо Баранси се бе съгласила да почете гощавката с присъствието си, но не можа да се реше да следва сватбата през целия ден.

След задръстването в кметството и нескончаемото чакане, придружено с болки в стомаха, защото часът бе ударил отдавна дванадесет, шествието се отправи към Венсенската гара, за да се качи на железницата. Гощавката, нещо като закуска, трябваше да стане в Сен-Манде, на улица Бел Ер, в една гостилница, чийто адрес, написан на къс хартия, Белизер бе смачкал в джоба си. Тая бележка не беше излишна, тъй като на един и същи кръстопът, при входа на гарата, имаше четири-пет еднакви заведения, с един и същи надпис: *Сватби и гощавки*, повтарян върху дървени къщички и беседки, украсени със съблазнителна зеленина. Когато сватбата на Белизер пристигна, нейният салон не беше свободен; и, докато се освободи, те отидоха да обиколят Венсенското езеро, тая Булонска гора за голтаците. Множество други сватби, нахранени или настанени да пируват на чист въздух, кичеха зелените морави с бели рокли, черни дрехи, униформи; защото в тоя вид празненства винаги има някой ученик, някой военен, някой мундир. Всичкият тоя свят се смееше, пееше, забавляваше се, ядеше лакомо, с викове, гонения, хора и кадрили около латерните. Мъжете бяха насложили женски шапки, жените — мъжки. Зад оградите се забелязваха играчи на сляпа баба по жилетки, целуващи се двойки или някоя шаферка оправяше разшитите къдри на роклята на булката. О, тия бели рокли, колосани и синкави, с какво удоволствие бедните момичета ги оставяха да се влачат по моравите, въобразявайки си, че поне за един ден са изящни жени! Това главно народът търси в своите удоволствия: една измама за богатство, да премине от своето обществено положение в завидното положение на щастливците на земята!

Шапкарят и сватбата му се разхождаха тъжно всред праха и шума на тоя сватбен събор, тъпчеха се с бисквити и гевреци, докато чакаха тъй желаното угощение. Разбира се, причини за веселие не им липсваха и в това ще се убедим по-после, но сега за сега гладът сковаваше всяко излияние. Най-после един от членовете на Белизеровото племе, изпратен като разузнавач, дойде да съобщи, че всичко било готово, че оставало вече само да седнат до трапезата, и всички се отправиха бързо по пътя за гостилницата.

Трапезата беше сложена в едно от ония големи помещения, отделени с подвижни прегради, рисувани с блудкави багри, украсени със съвсем еднакви позлати и огледала. Чуваше се отлично какво ставаше в съседната стая: смеховете, чуканията на чашите, подвижванията на прислужниците и нетърпеливите позвънявания на звънеца. С топлата пара, която изпълваше помещението, с малката градина, засадена в отстъп под прозорците, би помислил човек, че се намира в някоя обширна баня. Тук, както в кметството, гостите бяха обхванати отначало от боязлива почит пред тая голяма наредена трапеза, украсена в двата си края с по една китка от изкуствени портокалови цветове, с невероятно сглобени неща, със зелени и розови сладки, — всичко това неизменно от векове, приготвено за постоянни сватби, отбелязано с точици от поколения мухи, които кацаха още там, въпреки ударите с кърпи на прислужниците. В очакване на госпожа дьо Баранси, която още не идваше, седнаха по местата си. Младоженецът искаше да седне до жена си, но сестра му от Нант каза, че това не било прието вече, че не било прилично, че трябвало да седнат един срещу друг. Така и направиха, но след дълга препирня, по време на която старият Белизер, като се обърна към новата си снаха и я попита с доста неприятен глас:

— Кажете, как става това по вашему? Как направихте с господин Вебер?

На тоя въпрос хлеборазносвачката отговори много спокойно, че тя се е венчала в родното си село, в едно стопанство, и че дори прислужвала на трапезата в тоя ден. Старецът получи добър отговор за злобата си; но лесно бе да се забележи, че Белизеровите роднини не бяха доволни и че най-великолепната гощавка не би била в състояние да възвърне веселостта им. С женитбата на големия брат семейството загубваше дойната си крава, изчезваше най-голямата им облага.

В началото всички ядяха мълком, първо, защото бяха много гладни и второ, защото ги стесняваха тия прислужници в черни фракове, които Белизер напразно се мъчеше да развесели с добродушната си усмивка. Какви чудни хора са тия прислужници в предградията, бледи, повехнали, безсрамни, с бръснатите си бради, с големите си увиснали бакенбарди, които позволяваха да се вижда устата им, като й придаваха подигравателно, строго, чиновническо изражение. Би казал човек, че са уволнени окръжни управители,

приведени към унижителни работи. Смешно беше презрението, с което те гледаха всичките тия бедни, дребни хорица, поканени на сватбено угощение по пет франка за всеки. Това грамадно число пет франка, което всеки от поканените си повтаряше с възхищение, което окръжаваше с разкошно сияние Белизер, способен да изразходва сто франка наведнъж за своята сватбена гощавка, изпълваше прислужниците с дълбоко презрение, което те изразяваха с намигвания помежду си и с невъзмутимо равнодушие пред гостите. До Белизер се бе изправил един от тия господа, който го измъчваше, потискаше със свещен ужас; друг, застанал срещу него, зад стола на жена му, го гледаше втренчено и тъй неприятно, че почтеният шапкар, за да избегне това наблюдение, бе взел менюто, сложено от лявата му страна, и само го четеше и препрочиташе. Това меню беше ослепително блестящо! Между някои познати, лесноразбираеми думи, като *патици*, *репи*, *филе*, *боб*, се мъдреха величествени и чудновати названия, имена на градове, на генерали, на сражения: *Маренго*, *Ришельо*, *Шатобиян*, *Баригул*, пред които Белизер, както и всички гости, оставаха смаяни. Само като си помислеха, че ще ядат всичко това! И представете си лицата на тия нещастници, когато им предложеха два вида супа и ги запитваха: „Чорба от раци, или с пюре Креси?...“, две стъклета испанско вино „Ксерес или Пакаре?...“, също като в оная игра, в която трябва да изберете едно от двете имена на цветя, под които се крият неочаквани облози. Как да се решат? Всеки се колебаеше, после избираше наслуки. Впрочем, изборът важеше малко, тъй като и двете супи се състоеха от една и съща топличка и сладникава вода, а двете стъклета бяха пълни с една и съща жълта и мътна течност, някаква чудновата помия, която напомняше на *Жак шипковото вино* в гимназията Моронвал. Гостите се споглеждаха слисани, следяха съседите си как ще постъпят, коя от многобройните чаши с различни големини трябваше да подадат на келнера. „Другарят“ се справяше по-лесно с положението, като пиеше всичко в една и съща чаша, в най-голямата. Както и да е, но толкова безпокойства и стеснение внесоха извънредна студенина в началото на това въображаемо угощение. Младоженката първа преодоля това смешно положение. Превъзходната жена, чийто верен разсъдък изясняваше много бързо нещата, се успокои сама, като се обърна към детето си:

— Не се стеснявай, миличко, — му казваше тя, — не се стеснявай, яж всичко. Това ни струва доста скъпо, та да се нагостим добре.

Тия пълни с мъдрост думи оказаха влиянието си върху събранието и скоро страшен шум от движещи се челюсти и смехове се разнесе около масата, където кошницата с хляба беше особено много искана. Само Белизеровото племе не взимаше участие в общата веселост. Младите си шепнеха, кикотеха се скришно; старият говореше високо с рязък глас, пръскаше се от подигравателен смях, гледайки сина си, който му засвидетелстваше, все пак, голяма почит и през масата напомняше на младоженката да не забравя „чинията на тате“ и „чашата на тате“. Като гледаше човек събрани всичките тия ужасни Белизеровци, хищни и мигащи, питаше се как е могла госпожа Вебер да изтръгне своя клет шапкар от техните хищнически нокти. За извършването на тоя обрат е била потребна всичката магия на любовта; но той беше извършен вече и достойната жена се чувстваше силна да поеме тая голяма отговорност да се противопостави на омразите, на злобите и на злите подмятания, които бродеха в тоя час около нея и не й пречеха да се усмихва на всички с широкото си лице, пълнейки непрестанно чинията на детето си: „Не се стеснявай, миличко!“ Угощението започваше да се оживява, когато шумолене на копринена рокля се чу и вратата се отвори широко, за да влезе Ида дьо Баранси, разбързана, усмихната, ослепителна:

— Моля ви много да ме извините, добри хора, но файтонът ми не вървеше бързо; и, после, тук е тъй далеч! Струваше ми се, че няма да стигна никога.

Тя бе облякла с радост най-хубавата си рокля, защото случаите да блесне с облеклото си й липсваха от един месец насам, откак живееше със сина си. И направи необикновено впечатление. Начинът, по който седна до Белизер, тури ръкавиците в чашата си и направи знак на един келнер да приближи, за да й даде менюто, изпълни събранието с възхищение. Трябваше да се види как тя управляваше тия тъй величествени, тъй презрителни келнери. Дори позна един от тях, оня, който ужасяваше Белизер; беше го виждала в една гостилница на Булеварда, дето бе вечеряла понякога с д'Аржантон след излизане от театър.

— Значи, вие сте тук сега?... Да видим какво ще ми дадете!

Тя се смееше високо, вдигаше голите си ръце изпод широките ръкави, за да се виждат ръцете ѝ по-бели, разтърсваше гривните си, като се оглеждаше в огледалото насреща, изпращаше с края на пръстите си поздрав на сина си. Най-после тя поиска едно столче, чаша сода, лед, като човек, който знае основно какво има в гостилниците. Докато говореше, дълбоко мълчание царуваше около масата, както в началото на гощавката. Освен младите Белизерови, потънали в съзерцание на гривните на Ида, които техните бляскави погледи преценяваха като пробни камъни, всички почувстваха отново същото стеснение да говорят, да се движат, причинено отначало от келнерите. Жак също не беше разположен да оживява празненството. Всичките тия сватбени тържества го караха да мечтае за любовта и за бъдещето и онова, което го окръжаваше, не го забавляваше никак.

— Ах, ами тук не е весело!... — каза изведнъж Ида дьо Баранси, след като се бе добре нарадвала на своя лесен успех — ... Хайде, мили Бел, малко по-весело настроение, дявол да го вземе! Преди всичко, чакайте...

Тя стана, взе чинията си с едната ръка, чашата си с другата и каза:

— Искам да разменим местата си с госпожа Белизер... Уверена съм, че мъжът ѝ няма да има нищо против.

Това бе казано с такава изящност и снизхождение, това предложение изпълни Белизер с такава радост, а малкият Вебер нададе такива крясъци, когато майка му го вдигна от стола, на който седеше, че стеснението, с което гостите движеха вилиците си, се разпръсна съвсем и обядът се превърна в истински сватбен пир. Всеки яде или по-скоро си въобрази, че яде. Прислужниците обиколиха безброй пъти масата, като правеха фокуснически чудеса, нахранвайки двадесет души само с една патка, само с едно пиле, нарязани тъй изкусно, че всеки яде от тях и дори можеше да повтори. Ами грахът, приготвен по английски, падащ като градушка върху чиниите! Ами бобът, също по английски, приготвен в единия ъгъл на масата със сол, пипер, с малко масло (и какво масло!), всичко това смесвано от един келнер, който се усмихваше накриво, докато разбъркваше тая нездрава смесица! Но най-красиво беше пристигането на шампанското. Освен Ида дьо Баранси, която бе пила много шампанско в живота си, всички събрани тук знаеха това вълшебно вино само по име и думата „шампанско“

означаваше за тях богатство, салони, увеселение с жени. Те говореха за него съвсем тихо помежду си, очакваха го, дебнеха го. Най-после, при сладкото, един прислужник се яви, държащ стъкле със сребърна запушалка, която се приготви да извади с щипци. Нервната Ида, която не пропускаше никога да направи впечатление, да позира, нещо, което да изтъкне прелестта ѝ, побърза да запуши ушите си, та накара всичките други жени да се приготвят за страшен гръм. Нищо подобно. Запушалката излезе много естествено, без избухване, като всички запушалки на света, и веднага прислужникът, с високо вдигнато стъкле се втурна около масата, тичаше и казваше много бързо: „Шампанско... шампанско... шампанско!“ Чашите се подаваха при минаването му и тоя път той правеше чудото на неизчерпаемостта на стъклото. В него имаше пяна за двадесет души, киселичка, шумяща течност на дъното на чашата, която всеки глътна с почит; и дори трябва да вярваме, че след свършване на обиколката, бе останала още течност, защото Жак, който бе седнал срещу вратата, видя как келнерът на излизане обърна устата на стъклото в гърлото си. Както и да е, въздействието на думата шампанско е такова, толкова френска веселост има в най-малката капчица от неговата пяна, че удивително оживление се разнесе от тоя миг между гостите. У роднините на Белизер то се изрази в необикновено хищничество. Те обираха всичко от покривката, тъпчеха всичко, което можеха, в джобовете си — портокали, сладкиши, граниви маслени сладки, като казваха, че е по-добре да ги отнесат, отколкото да ги оставят на прислужниците. Изведнъж, всред смеховете и шепненията, донесоха на госпожа Белизер една чиния с лъжливи бонбони, украсена с малко бебе от розова и синя захар, което не пропускаха никога да поднесат на младоженката на подобни празненства; но малкият Вебер с грамадната си прическа, беше вече там, за да попречи на достойната жена да се засрами от тая груба традиционна шега. На това тя се изсмя по-силно от всички други, докато Белизер се червеше, червеше...

Най-после дойде ред на песните. Другарят стана пръв, наложи мълчание с поглед и с ръка върху сърцето, запя със сантиментален и дрезгав глас една добре позната песен от 1848 година: „Трудът се нрави Богу“.

*Чеда на Бога, създателя на земята,
Да изпълняваме своя занаят...*

Проклетият другар! Той бе схванал добре какво трябваше да пее, за да съблазни мъжественото семейство, в което току-що бе влязъл. Но за да не остави събранието под такова сериозно впечатление, веднага след *Трудът се нрави Богу*, той подзе нещо весело:

*В Шарон влизаме най-малко,
За чаша у Савар...*

Той знаеше стотина такива песни. О, славен другар щяха да имат господин и госпожа Белизер! Какви прелестни вечери ще прекарват на улица Поноайо! Между това, прислужниците бяха забелязали обирите, извършени от Белизеровото племе, защото, с един майсторски замах масата беше разчистена, очистена, пометена. Всичко беше свършено. Гостите се споглеждаха поразени. Над тях, около тях, ечеше ужасна вакханалия. Танцуваха, пееха, подовете се тресяха равномерно, силно. „Ами и ние не можем ли да танцуваме?“ Да, но музиката струва скъпо. Някой предложи да си послужат с оная, която долиташе от вси страни. За съжаление, кадрилите, полките, полските мазурки, шотишите смесваха до толкова мелодиите си в шума от цигулки и пистони, че беше невъзможно да се разпознаят.

— Ах, ако имаше едно пиано! — въздишаше Ида дьо Баранси, като тракаше с пръстите си по всичките мебели, сякаш знаеше да свири.

Госпожа Белизер също би искала да потанцува, но бе забранила на мъжа си всякакъв извънреден разход, което не попречи на шапкаря да изчезне за малко с другаря и да се завърне след пет минути, придружен от някакъв селски гъдулар, който се настани на една набързо приготвена естрада, с един литър вино между краката и, като опря яко цигулката на рамото си, напред с музиката до утре сутринта, ако обичате! Селският цигулар, който викаше: „заемете местата си за пастурела!“ със силен беришонски изговор, предпазливостта, с която

жените завързваха около кръста си носните си кърпички, за да не ги изцапат ръцете на танцувачите, стъпките на селския танц, който госпожа Белизер смесваше във всичките фигури на кадрила, всичко това внасяше лъх на празненство в салона на кръчмицата със златната украса. Тук именно се чувстваше съединителната черта, дето селските обичаи и парижките нрави се срещат и смесват. Само Ида с нейния Жак изглеждаха заблудени, паднали от някаква висша област в низините на простия народ; все пак Ида изпитваше такова голямо удоволствие, че можеше да се предполага, въпреки нейните претенции за благородство, че това удоволствие бе следа от предишен живот, някакво възвръщане на младостта, дължащо се на далечни спомени. Тя се смееше, изморяваше се, устройваше хора, фигури от кадрила, кръстосани кадрили, котилъон; и шумоленето на копринената й рокля, дрънкането на гривните й, оставяха в душите на присъстващите дълбоко впечатление на възхищение и завист.

Прочее, сватбата на Белизер беше много весела. Самият младоженец, щастлив, че може да използва новите си крака, бъркаше въодушевено всичките фигури на кадрила. В съседните салони слушаха, казваха: „Колко се забавляват!“ Идваха да ги гледат на вратата, оставяна полуотворена всеки миг от прислужниците, които сновяха със съдове с подсладено вино. И, както се случва винаги на такива празненства, скоро неканени гости започнаха да се промъкват между поканените и числото им се увеличаваше безочливо. Цялата тая тълпа скачаше, викаше, пиеше особено много и госпожа Белизер би била много неспокойна, ако хлебарят, нейният господар, не бе заявил, че поема върху си всичките разноски за бала. Но започваше да се разсъмва. Отдавна малкият Вебер хъркаше, проснат върху една пейка, завит в шала на майка си. Жак бе вече направил много знаци на Ида, която се преструваше, че не ги разбира, увлечена от удоволствието, което нейната щастлива природа умееше да извлича от средата навсякъде, където се намираще. Той приличаше на стар баща, който се мъчи да отведе дъщеря си от някоя вечеринка:

— Хайде! Късно е вече.

Тя минаваше, въртейки се в прегръдките на някого:

— Ей сега... Почакай.

Но балът ставаше разпуснат, лудешки и Жак почваше да се безпокои за майка си. Другарят започваше да прави глупости и, сред

почтените еднообразни лица на бившата госпожа Вебер, той дръзваше да танцува сам на ръцете си, без да извади лулата от устата си! Жак успя да хване майка си при летежа ѝ, да я завие с голямото ѝ наметало и да я накара да се качи в последния файтон, скитащ по улицата. След тях семейство Белизерови не закъсня да се оттегли също, като изостави своите весели гости. Никакъв влак в тоя утринен час, никакъв омнибус. Младоженците решиха да се завърнат пеша през Венсенската гора, като Белизер носеше детето на рамото си, уловил жена си под ръка. Свежият въздух им се видя приятен след задуха в кръчмичката, чийто вид, впрочем, беше много печален призори. Малката градина, претрупана с празни стъклетата, с големи ведре, в които измиваха чашите, се провиждаше в полумъгла, осеяна с късчета от тюл, от муселин, които токовете на танцувачите бяха изскубнали от роклите на танцувачките. Докато скрибуцанията на цигулката още се чуваха в приземния етаж, отъпелите и заспали, но винаги злоради келнери отваряха прозорците на първия етаж, отупваха покривките, поливаха подовете, започваха вече да слагат новата украса за следващото представление. Уморени хора, с потъмнели лица, с морни погледи, търсеха файтони, спяха върху пейките пред вратата в очакване на първия влак. Имаше спорове на тезгяха при уреждане на сметките, семейни разпри, караници, боеве. Господин и госпожа Белизер скоро бяха далеч от тия жертви на удоволствието. Щастливи, яки, с високо вдигнати глави, те бяха поели с бързи крачки прекия път, облян от зората, обиколени от птичи викове и утринни шумове, и се завърнаха в Париж по широките улици на Бел Ер, засенчени от цъфнали акации. Изминатият път беше доста дълъг, но те не го усещаха. Детето спа през цялото време, опряло доверчиво голямата си глава върху гърдите на шапкаря и не се събуди дори когато го сложиха във върбовата му люлка след пристигането им къщи, към шест часа сутринта. Веднага госпожа Белизер съблече хубавата си синя рокля, сне шапчицата си с цветята и си тури голямата синя престилка с нагръдника. Хлябът е нужен и в тоя ден, както в другите. Прочее, тя започна много бързо обиколката си и, докато детето и мъжът ѝ спяха най-дълбоко горе, добрата жена надаваше своето ечащо „Ето хляба!“ по вратите на всичките си клиенти, с някакво мъжествено задоволство, сякаш бе още сега да изкупува всичките разходи на великолепната сватба.

Не беше нужно много време на новото семейство, за да схване неспособността на Другаря и лошата сделка, която бяха направили, като го бяха взели за съдружник. Сватбеният обяд бе дал вече на Белизер случая да установи склонностите на Рибаро към пиянство. След една седмица той прояви всичките си други пороци, поддържани от неизлечима леност, проникнала в плътта на тоя човек като мръсотия и похабила всичката му работоспособност. По занаят Другарят беше железар, но никой не си спомняше да го е виждал да работи, при все че той не се явяваше никога без чука на рамото си и кожената престилка под мишницата. Тая престилка, която той никога не разгъваше, му служеше за възглавница няколко пъти на ден, когато излизаше от някоя кръчма, след като бе престоял там много и изпитваше нужда да поспи върху някоя пейка на крайните булеварди или в някой склад за стар дървен материал. Колкото до чука, той му беше знаме, нищо друго; той го носеше както Земеделието, по градските площади държи своя рог на изобилието без никога да излива нещо от него. Всяка сутрин, преди да излезе, той казваше, като го размахваше: „Отивам да търся работа...“ Но трябва да предполагаме, че ръкомахането му, начинът, по който говореше в дивата си брада и въртеше пламтящи очи, внушаваха страх от работата, защото Другарят никога не я намираще на пътя си и прекарваше всичкото си време в скитане от една кръчма в друга на предградията, „като пантера“, както казват парижките работници, навярно защото това сноване насам-натам им напомня движенията, които те наблюдават при неделните си разходки в зоологическата градина у затворените в клетка зверове.

Отначало Белизер и жена му се показаха търпеливи. Мъдрият вид на Другаря им внушаваше доверие донякъде, и после, той пееше тъй добре: *Трудът се нрави Богу!* Но тъй като, в края на краищата, той ядеше с много добра охота, младоженците, които се блъскаха от сутрин до вечер, докато другият скиташе насам-натам „като пантера“ и не носеше никога нищо в деня на плащането, започнаха да губят търпение. Мнението на госпожа Белизер беше да го изхвърлят на улицата, в купчината смет, откъдето шапкарят го бе измъкнал в желанието си да има другар. Но Белизер, когото пълното щастие, на което се радваше в семейството си и новите си обуца, правеше още по-добър, помоли настойчиво жена си да търпи. Когато евреинът поиска да бъде великодушен, неговото милосърдие е безгранично.

— Кой знае, — казваше той, — дали не бихме могли да го поправим, да го променим?

Прочее, те решиха, щом Рибаро се завърне, подпирайки се о стените, с надебелял език, да не му дават да вечеря, което беше голямо лишение за пияницата, тъй като, поради едно благоволение на природата, в такива дни той чувстваше много по-голяма охота за ядене, отколкото обикновено. Беше цяла комедия да гледате усилията, които правеше, за да се държи прав, да поздравява, без да стиска зъбите си. Но хлеборазносвачката беше надарена с извънредна проникателност и често, като сипваше супата с лъжицата, докато Другарят протягаше вече чинията си, тя избухваше против него:

— Не ви ли е срам да седате на масата в такова състояние?... защото пак сте се натряскали, да, виждам добре това!

— Нима?... — казваше Белизер. — На мене пък ми се струва...

— Така, зная аз какво казвам... Хайде, ставайте! Вън, и побързо!

Другарят ставаше, вземаше чука и престилката си, измънкваше няколко умолителни или достойни думи, със записан поглед в димящата супа, после си отиваше да спи като куче в малката дупка, която Белизер заемаше преди сватбата си. Той нямаше лошо настроение, когато се напиеше и под гъстата си, нечиста и настръхнала брада криеше лице на порочно и слабо дете. Щом той излезеше, шапкарят издаваше напред добрите си дебели устни и казваше:

— Хайде! Дай му, все пак, малко супа.

— О, зная си аз... ако слушах тебе!...

— Този път, и няма вече... Хайде!

Жената се съпротивяваше още един миг с онова възмущение, което работещата като мъж простонародна жена изпитва към мъжа, който не работи нищо, но накрая тя отстъпваше винаги и Белизер отиваше да занесе тържествено една паница супа на Другаря в кочината му. И се завръщаше съвсем развълнуван.

— Е, какво каза той?

— О, знаеш ли, той, изглежда толкова отчаян, че ми е мъчно да го гледам. Казва, че, ако пиел, то било от скръб, че не може да намери работа и че трябвало да лежи на наш гръб.

— Какво му пречи да намери работа?

— Казва, че не го искали, защото нямал чисти дрехи и че, ако можел да се пооблече...

— Благодаря! Достатъчно го обличах... Ами рединготът за сватбата, който му беше подарил, без да ми кажеш, защо го е продал?

На това не можеше да се отговори. Все пак, тия добри хора направиха още едно усилие, купиха на Рибаро работническа рубашка, работнически гащи. В едно прекрасно утро той излезе от къщи с чисти долни дрехи, с вратовръзка, направена от госпожа Белизер и, след като не се яви цяла седмица, намериха го пак заспал в дупката си, лишен от повечето от дрехите си, като бе спасил от беда само чука си и вечната кожена престилка. След няколко такива лудории, чакаха вече само случай да се отърват от тоя натрапник, който, вместо да бъде облекчение за семейството, ставаше негов тежък товар. Самият Белизер бе принуден да се съгласи с това и често отиваше да се оплаква от Рибаро на своя приятел Жак, който по-добре от всеки друг разбираше скръбта му, защото и самият той си бе взел един ужасно неудобен другар, от когото не можеше да се оплаква. Тъй силно обичаше той своя другар!...

VII

ИДА СЕ ОТЕГЧАВА

Първото посещение на госпожа дьо Баранси в Етиол причини на Жак много радости и голямо безпокойство. Той се гордееше със своята отново спечелена майка, но знаеше, че е много лекомислена, много бърлива и много невъздържана в постъпките и думите си. Той се боеше от мнението на Сесил, от онова просветление, от ония тъй бързи и тъй строги отгатвания, които възникват в младите умове, дори относно неща, които те не познават. Първите минути на срещата го успокоиха малко. Като се изключи превзетия глас, с който Ида назова Сесил „дъще моя“, като обви с ръце врата ѝ, всичко мина задоволително; но когато, под влиянието на хубавия обяд, госпожа дьо Баранси загуби важния си вид и се поддаде на оная лека веселост, присъща на момичетата, които се смеят, за да им видят зъбите, когато започна да разказва своите чудновати приказки, Жак почувства, че всичките му страхове се възвръщат. Радостта и вълнението именно ѝ вдъхваха настроение да разказва приключения и тя държеше своите слушатели под впечатлението на постоянна изненада. Заговориха за роднините, които господин Ривал имаше в Пиренеите.

— Ах, да, Пиренеите! — въздишаше тя, — гарвани, потоците, леденото море!... Ходих там преди петнадесет години, с един приятел на семейството ни, дук дьо Касарес, испанец; чакайте, именно братът на генерала... Като си помисля какъв лудетина... Двадесетина пъти щях да си счупя главата заради него. Представете си, че пътувахме с файтон с четири коня, впрегнати два по два, които препускаха с все сила през всичката време, а колата бе пълна с шампанско! Впрочем, тоя дук беше истински чудак... Бях се запознала с него в Биариц по много забавен начин.

След като Сесил каза, че обожава морето, госпожа дьо Баранси възкликна:

— Ах, мила моя, ако го бяхте видели, каквото го видях аз близо до Палма, в една бурна нощ! Бях в салона на парахода с капитана, един груб човек, който искаше да ме принуди насила да пия пунш... Аз не

искаха... Тогава тоя клетник полудя от гняв, отвори задния прозорец, хвана ме ей така, за тила, той беше много силен мъж, и ме държа наведена над водата, в дъжда, в пяната и в светкавиците... Беше ужасно.

Жак се опитваше да прекъсне по средата тия опасни разкази, но те все започваха наново от някой край, подобно на ония влечуги, всеки къс от които е пълен с живот и трепти, въпреки отсичането му. Това не пречеше на Сесил да окръжава майката на своя приятел с искрена почит, само че беше малко неспокойна, като виждаше Жак тъй загрижен тая сутрин. Какво му стана на тоя нещастник, когато, при започване на урока, той чу, че младото момиче каза на майка му: „Да се поразходим ли из градината?“! Нищо по-естествено; но мисълта, че двете ще се озоват съвсем сами, го изпълни с неизразим ужас. „Какво ли още ще й разказва, Боже мой!...“ Докато докторът му преподаваше, той ги гледаше как вървят една до друга по пътеката на овощната градина. Сесил, тънка, висока, сдържана в движенията си като всички действително изящни жени, докосваше с розовата си пола цъфналата мащерка край пътеката; Ида, величествена, хубава още, но прекалено накитена и натруфена, с някогашните й облекла, подскачаше, преструваше се на малко момиче, после изведнъж се спираше, за да направи широко движение в кръг, последвано от отворения ѝ слънчобран. Явно беше, че само тя говореше; и, докато я слушаше, Сесил вдигаше от време на време красивото си лице към прозореца, дето съглеждаше наведени една към друга, къдравата глава на ученика и бялата коса на учителя. За пръв път Жак намери, че урокът беше много дълъг; и той се почувства доволен само когато можа да заскита по пътеките на гората с годеницата си, леко облегната на ръката му. Познавате ли оня чуден устрем, който платната придават на кораба, като го карат до лети, да цепи течението и тихия вятър? Тъкмо това чувстваше влюбеният, когато държеше Сесил под ръка; тогава той беше уверен, че ще преодолее всички мъчности на живота и всички препятствия на попрището, към което се стремеше, подпомогнат от ободрителното влияние, което витаеше над него в тия тайнствени области, дето съдбата раздухва бурите си. Но, в тоя ден, присъствието на майка му смуцаваше това прелестно впечатление. Ида не разбираше нищо от любовта, тя ѝ се представяше смешно сантиментална, или пък като забава между две двойки. Показвайки на

доктора влюбените, тя се смееше злодейски и викаше: „хъм!... хъм!...“ или се облягаше на ръката му, като казваше с продължителна, изразителна въздишка: „Ах, докторе, колко хубава е младостта!“ Но най-лошото от всичко бяха подозренията, които възникваха внезапно в ума ѝ по отношение на благоприличието; тя повикваше младите, намираше, че много се отдалечават: „Деца, не отивайте толкова далеч... ще ви видят!“ И намигаше многозначително.

Два-три пъти Жак долови мръщене по лицето на добрия доктор. Очевидно, тя го дразнеше. Въпреки всичко, обаче, гората беше тъй хубава, Сесил тъй ласкава, думите, които разменяха, се смесваха тъй добре с бръмченето на пчелите, с вихрения шепот на мушичките по върховете на дъбовете, с чуруликането на гнездата и на ручейките сред листаците, че малко по малко клетото момче забрави своята ужасна другарка. Но с Ида човек не можеше да бъде дълго време спокоен: трябваше винаги да очаква някое избухване. Разхождайки се, те се спряха за малко у пазача. Като видя бившата си господарка, стрина Аршамбо не знаеше как да им угоди, как да ги поласкае, но не попита нищо за господаря, защото бе разбрала със своя здрав селски ум, че не трябваше да се споменава за него. Но срещата с това добро същество, тъй дълго замесено в съвместния им живот, се оказа пакостна за бившата госпожа д'Аржантон. Без да пожелае да докосне закуската, която леля Аршамбо приготвяше набързо в стаята, тя стана изведнъж, излезе стремглаво и тръгна сама по пътя за Елховника, с големи крачки, сякаш някой я викаше. Тя искаше да види пак *Parva domus*.

Куличката на къщата беше повече от всякога обвита от дива лоза и от бръшлян, който я закриваха, затваряха я отдолу догоре. Хирш навярно не беше там, защото всичките капаци на прозорците бяха затворени и мълчание царуваше над градината, дето площадката пред къщата зеленееше без никаква следа от простор. Ида се спря за миг, вслуша се в онова, които ѝ казваха тия неми, но тъй красноречиви камъни; после откъсна едно клонче повет, което увисваше въвн от оградата безбройни малки бели звездички, и го вдиша дълго, със затворени очи, седнала върху стъпалата на входа.

— Какво ти е? — я попита Жак, който, много обезпокоен, я търсеше.

Тя отговори с обляно в сълзи лице:

— Няма ми нищо... Развълнувах се малко... Толкова неща съм погребала тук!

Наистина, със своята тиха тъга, със своя латински надпис над вратата, малката къща приличаше на гроб. Тя избърса сълзите си, но веселостта ѝ изчезна до вечерта. Напразно Сесил, на която бяха казали, че госпожа д'Аржантон се бе разделила с мъжа си, се опита да заличи с нежности това мъчително впечатление; напразно Жак се мъчеше да я занимае с всичките си хубави кроежи за бъдещето, за да отвлече мислите ѝ от изтеклите години.

— Виждаш ли, мое дете, — му казваше тя, когато се връщаха вечерта към гарата Еври, — не ще те придружавам често тук; раната е много прясна.

Гласът ѝ трепереше. Така, след всичко, което тоя човек ѝ бе сторил, след униженията и оскърбленията, които бе претърпяла при него, тя го обичаше още.

Ида прекара няколко недели, без да ходи в Етиол; и от тогава Жак трябваше да разделя своя свободен ден, като даваше половината на Сесил, но се отказваше от най-хубавите часове на срещите си с нея, от разходките в гората, от хубавите разговори, които водеха на смрачаване върху селската пейка на овощната градина, за да се завърне в Париж и да вечеря с майка си. Той се завръщаше от там със следобедните влакове, празни и прегорещи, и минаваше от горската тишина към неделното оживление на предградията. Препълнените омнибуси, плочниците, завладени от масите на малките кафенета, дето семействата в пълен състав: баща, майка и деца седяха пред чаша бира и списания с картини, спрелите се тълпи, с вдигнати нагоре глави, загледали над фабриката за газ един голям жълт балон, който се издигаше, цялата тая навалица беше в такава голяма противоположност с онова, което току-що бе напуснал, че оставаше замаян и съкрушен. В по-пустата улица Поноайо той срещаше провинциални навици: играеха на волан^[1] пред вратите, а в двора на голямата тиха къща, вратарят и няколко съседни седяха на столове и се наслаждаваха на свежестта, поддържана от чести поливания с лейка. Обикновено, когато пристигаше, той заварваше майка си в коридора да разговаря със семейство Левендре. Белизер и жена му, които излизаха редовно всяка неделя от обед до полунощ, биха желали на драго сърце да отведат госпожа дьо Баранси; но тя се срамуваше да се показва с

тия бедни хора, пък и се чувстваше много по-добре в компанията на това семейство от лениви работници и празни бърборковци. Госпожа Левендре, шивачка по занаят, чакаше да си купи шевна машина за шестстотин франка, за да се залови за работа; шестстотин франка, нито стотинка по-малко! Колкото до мъжът, някога собственик златар, той заявяваше, че иска да работи само за своя сметка. Няколко изпросени помощи оттук-оттам, от роднини на единия и на другия, поддържаха криво-ляво това тъжно семейство, истинско гнездо на злоба, на бунтове, на оплаквания против обществото. С тия изпаднали хора Ида се разбираше чудесно, смиляваше се над мъката им, хранеше се с възхищения, с ласкателства, щедро пиляни от тия хора, които се надяваха да получат от нея шестстотинте франка за шевната машина или необходимата сума за покупката на някоя търговия; защото тя им бе казала, че се намирала във временно затруднение, но достатъчно било само да поиска, за да стане пак много богата. Той чуваше в тъмния и задушен коридор техните доверия и въздишки:

— Ах, госпожо Левендре!...

— Ах, госпожо дьо Баранси!...

А господин Левендре, който беше измислил цяла политическа система, я развиваше в гръмливи изречения, докато в същото време от кочината, в която Другарят изтрезняваше, достигаше звучно и еднообразно хъркане. Но самите господин и госпожа Левендре отиваха понякога в неделя у роднини, у приятели или на франкмасонските гощавки, от което спестяваха една вечеря. В тия дни, за да избегне отегчението и тъжната самота, Ида слизаше в читалнята на Левек, дето Жак знаеше предварително, че ще я намери.

Тоя малък, мръсен дюкян, пълен с книги със зелени гърбове, които миришеха на плесен, беше буквално задръстен с брошури, с илюстрирани списания, получени преди две седмици, с войнишки вестници по пет сантима или с модни картини, изложени на витрината му; той получаваше малко въздух и светлина само от отворената врата, която също размахваше по стъклата си всевъзможни цветни хартии. В него живееше една стара, престара бабичка, превзета и нечиста, която прекарваше времето си в плетене на някакви украшения с цветни панделки, каквито виждате по чантичките на нашите баби. Изглежда, че госпожа Левек бе преживяла по-добри дни и че при Първата Империя баща ѝ бил значителна личност, дворецов вратар или пазач.

— Аз съм кръщелница на Данцингския дук... — казваше тя надутото на Ида.

Беше наистина една от ония стари сподвижнички на изчезнали неща, каквито се намират само в крайните квартали, дето Париж ги изхвърля всеки ден със своя постоянен отлив. Прилична на прашната стока на дюкяна ѝ, на книгите ѝ с лъскави гърбове, всичките непълни и разкъсани, говорът ѝ бе пълен с романтично великолепие, чието злато бе изтрито. Вълшебството на онова блестящо царуване, на което тя бе видяла само края, бе оставило в очите ѝ ослепителен блясък, и само начинът, по който казваше „господа маршалите“, струваше цяла върволица от пера, от везби, от екселбанти, от шапки, окръжени с бяла хермелинова кожа. Ами случката с Жозефина, остроумията на маршалката Льофевр! Но една история госпожа Левек разказваше най-добре и по-често от всички други — тя беше за пожара в австрийското посолство, през нощта на прочутия бал, даден от княгиня Шварценберг. Целият ѝ живот бе останал осветен от светлината на тоя знаменит пожар и в неговите пламъци тя виждаше да минават лъчезарните маршали, дамите с високи талии, деколтирани, причесани като римския император Тит или по гръцки, и императорът в зелен фрак, с бели панталони, носещ на ръцете си, през запалената градина, примрялата госпожа Шварценберг. Със своята слабост към благородството, Ида се чувстваше добре при тая безумна бабичка. И докато седяха в тъмното дъсчено дюкянче и изричаха имената на дукове, на маркизи, подобно на вехтошари, подреждащи по раздели стари медни монети или счупени скъпоценности, някой работник влизаше да купи вестник за пет сантима, или някоя простолюдна жена, горяща от нетърпение да проследи подлистника с изненади, идваше да види дали е излязъл новият брой, даваше своите десет сантима, лишаваше се от тютюн, ако беше стара, от връзка репички на обед, ако беше млада, за да вкуси приключенията на *Гърбавия* или на *Монте Кристо*, с оня глад за романтично четиво, който изпитва парижкия народ. За нещастие, госпожа Левек имаше внуци, шивачи на ливреи, в предградието Сен-Жермен, *шивачи на болярството*, както казваше тя, които я канеха на вечеря всеки две седмици. Тогава, за да прекара неделата, на госпожа дьо Баранси ѝ оставаше само старата литературна стока на госпожа Левек, куп от повредени книги, извехтели и оцапани от ръцете на цялото предградие и съхраняващи

между едва държащите им се листа трохи от хляб или мазни петна, което показваше, че са били четени по време на ядене. Тия книги разказваха за леността на девойки, за бездействието на работници и дори за литературни терзания, защото по белите полета на много от страниците им имаше бележки с молив, глупави забележки.

Тя седеше там сама, наведена пред прозореца, и четеше романи, докато ѝ се завиеше свят. Четеше, за да не мисли и съжалява. Изпаднала в тая голяма работническа къща, срещуположните трудолюбиви прозорци не възбуждаха у нея, както у сина ѝ, смелост и желание за някаква работа, а, напротив, по-голяма умора и по-горчиво отвращение. Постоянно тъжната жена, която шиеше неуморно до прозореца си, бедната бабичка, която казваше: „Хората, които живеят на село в такова време...“ увеличаваха отегчението ѝ със своите безмълвни или изказвани оплаквания. Чистотата на небето, лятната горещина над всичките тия неволи ги правеха по-черни в очите на Ида, също като неделното безделие, оживявано само от камбанния звън за вечерня, смесен с цвъртенията на лястовиците, ѝ тежеше със своята тишина и спокойствие. И спомените ѝ оживяваха. Някогашните ѝ разходки пеша или с файтон, излетите в полето ѝ се явяваха позлатени от съжалението като от изчезнал залез-слънце. Но по-близките години, прекарани в Етиол, я нараняваха най-болезнено. О, хубавият живот, веселите вечери, виковете на пристигащите, стоенето до късно на италианската тераса, и *той*, изправен до стълба, с вдигната глава, с протегнатата ръка, декламиращ на лунната светлина:

Аз вярвам в любовта, както вярвам в Бога.

Къде беше той? Какво правеше? Как не бе ѝ писал през трите месеца, през които тя не беше му се обаждала? Тогава книгата падаше от ръцете ѝ и тя оставаше замислена, с блуждаещ поглед, до завръщането на сина ѝ, на когото се мъчеше да се усмихне. Но той схващаше веднага душевното ѝ състояние по безредието в стаята, по небрежното облекло на тая изящна някога жена, която влачеше сега по таванската стая овехтялата си домашна рокля и лениви сандали. Нищо не беше готово за вечерята:

— Виждаш! Нищо не съм правила. Времето е тъй горещо! Убива духа. Пък и аз съм тъй обезсърчена!

— Защо обезсърчена? Не се ли чувстваш добре с мене? Отегчаваш се, нали?

— Не, не че се отегчавам... Да се отегчавам при тебе, мили Жак!

Тя го прегръщаше страстно, опитвайки се да се вкопчи в него, за да се измъкне от пропастта, в която се чувстваше, че потъва.

— Хайде да вечеряме навън, — казваше Жак. — ... Ще се разсееш.

Но на Ида ѝ липсваше най-висшето развлечение: да може да се облича разкошно, да може да изважда от долапа, дето стояха окачени, най-хубавите си някогашни облекла, прекалено накичени и извънредно чудновати за сегашното ѝ положение, и чийто разкош подхождаше за файтон или поне за друга част от града. Тя се обличаше колкото можеше скромно за разходките из бедните улици. При все това, в нейното стъкмяване винаги имаше нещо биещо на очи: вратната извивка на роклята, накъдрените коси, големите гънки на полите, и това караше Жак да върви нарочно с малко старчески ход, да покровителства с всичката си важност тая майка, която се излагаше като държанка. Те вървеха всред дългите редици от дребни буржоа, от празнично облечени работници, ходещи с малки крачки едни зад други по булевардите, на които знаеха надписите буква по буква, смесица от почтени лица и смешни облекла, рединготи, които се издигат до врата, шалове, които се спущат по гърба, излезли от мода дрехи, показвани само в неделен ден, ден на почивка и разходка, който изпълва целия град с тропота, с шепота на стичаща се от вси страни тълпа след пуснат фишек. Тук се забелязваше, наистина, умората в края на празника, който е вече помрачен от мисълта за другия ден. Жак и майка му следваха живия поток, спираха се в някоя малка гостилница в Баньоле или в Роменвил и вечеряха тъжно. Те се опитваха да се разговорят, да смесят малко мислите си; но тук се криеше главната мъчнотия на техния съвместен живот. От много отдавна живееха далеч един от друг и съдбите им бяха станали много различни. Ако изтънчената Ида се възмущаваше от грубата гостилничарска покривка, едва очистена от старите винени петна, ако тя изтриваше с отвращение чашата и прибора си, Жак едва забелязваше тая небрежност на наредбата, свикнал от дълги години с всички погнуси на бедността. В

замяна, неговият възвишен ум, неговият все по-развит от ден на ден ум се учудваше на простотата на майка му, някога невежа, но несъзнателна, сега извратена от дългото общуване с несретниците. Тя употребяваше типични изречения, начини за изразяване, заети от д'Аржантон, а във всичките им разисквания гласът ѝ беше рязък и не позволяващ възражение. „Аз, аз... аз, аз...“ Тя започваше винаги така и свършваше с презрително ръкомахане, което означаваше ясно: „Пак съм много добра, че споря с тебе, клети, жалки работнико...“ Благодарение на чудесното уподобяване, според което, след неколкогодишен съвместен живот мъжът и жената си заприличват, Жак се уплаши, като видя върху хубавото лице на майка си израженията на „врага“ дори до усмивката в ъгъла на устните, която толкова го ужасяваше през мъчителното му детство. Никога ваятел, мачкащ покорната глина, не би я изваял тъй сполучливо, както тоя лъжлив поет, жаден за господство, бе измачкал тая жена.

След вечерята, една от любимите им разходки в тия дълги летни вечери беше до градината Бют-Шомон, която току-що бяха завършили, грамадна и тъжна, нагласена върху бившите височини на Монфокон, украсена с пещери, със стълбове, мостове, пропасти, борови гори, които слизаха надолу по могилата. В тая градина имаше нещо изкуствено и романтично, което караше Ида дьо Баранси да си въобразява, че е във величествен парк. Тя оставяше с удоволствие да се влачи роклята ѝ по пясъка на алеите, възхищаваше се от чуждоземните гъсталаци, от развалините, по които на драго сърце би написала името си. После, като се разходеха добре, те се изкачваха и сядаха най-горе на една пейка, господстваща над чудната гледка, която се откриваше от тия върхове. Синкавият Париж, потънал в плуващ прах и замъглен от далечината, се разстиляше под краката им. Исполинска купел, над която се издигаха топли пари и смътна глъч. Хълмовете, които обикалят предградията, образуваха в тая мъгла като че грамаден кръг, който, от едната страна с Монмартр, а от другата с Пер-Лашез, се сключваше при бившия Монфокон.

По-близо до тях те виждаха зрелищата на простонародното веселие. В извитите алеи, между наредените в отстъп дървета на градината, дребни търговци в празнично облекло, обикаляха около музиката, докато горе, по остатъците от старите могили, в сред оскубаната зеленина и червено-жълтата почва, работнически

семейства, пръснати като голямо стадо по планинските бърда, тичаха, търкаляха се, пързалиха се, пущаха хвърчила, с викове, надавани в извънредно кълтящия въздух, над главите на разхождащите се. Чудно нещо: тая великолепна градина, разположена всред работнически квартал, едно ласкателство от страна на Империята към жителите на Вилет и на Белвил, им се струваше прекалено грижливо гледана и чистена; и те я изоставяха, за да се върнат при своите стари могили, по-неравни и по-селски. Ида гледаше на тия игри не без презрение и, там пак, отпуснатата ѝ глава върху отворената ѝ ръка, арабските, които слънчобранът ѝ чертаеше по пясъка, всичко казваше: „Колко се отегчавам!“ Жак се чувстваше съвсем безпомощен пред тая упорита тъга; искаше му се да запознае майка си с някое почтено, но не много просто семейство, та да намери тя там жени, на които да довери пълния си с детинщини ум. Веднъж му се стори, че е намерил каквото търсеше. Беше точно в градината Бют-Шомон, една неделя. Пред тях вървеше един човечец със селски изглед, прегърбен, с кафява дреха, придружен от две малки деца, към които се навеждаше тъй изпълнен с грижи и неизменно търпение, както правят дядовците.

— Ето един познат човек, — каза Жак на другарката си, — ами да... Не се лъжа... Това е господин Рудик.

Чичо Рудик беше, наистина, но тъй остарял, тъй приведен, че бившият чирак на Ендре го позна главно по момиченцето, което вървеше до него, четвъртито, бузесто, като че със секира издялано, една умалена Зинаида, докато на момченцето липсваше само една митническа фуражка, за да прилича съвършено на господин Манжен.

— О, малкото момче!... — каза старецът на Жак, който го настигаеше, и тъжна усмивка освети лицето му, като показва всичките му бръчки. Тогава Жак забеляза, че той носеше широка ивица черно на шапката си и, от страх да не напомни някоя скорошна скръб, не посмя да се осведоми за никого, когато на един завой на алеята Зинаида се появи, по-пълна от преди, тъй като бе заменила полата си с едрите гънки с истинска рокля и своята бретонска забрадка с парижка шапка. Истински вързоп, но с тъй добродушен вид! Тя вървеше под ръка с господин Манжен, бившия ефрейтор, сега повишен в по-горен чин, преместен в парижката митница и облечен в мундир от тънко сукно, чиито ръкави бяха украсени със златни нашивки. Колко се гордееше Зинаида със своя красив офицер, колко изглеждаше, че обича своя мил

Манжен, въпреки че го водеше здравата и отговаряше вместо него при всеки случай! Трябва да вярваме, впрочем, че Манжен обичаше да го водят така, защото лицето му беше щастливо, отворено, и само по начина, по който гледаше жена си, се разбираше, че, ако трябва да поднови предложението си, сега, когато я познаваше, той би я взел и без зестра. Жак представи майка си на всичките тия добри люде; после, понеже вървяха на две дружини, той попита тихо Зинаида:

— Какво се е случило? Да не би госпожа Клариса...

— Да, тя умря преди две години по ужасен начин, удави се случайно в Лоара. — Зинаида прибави, като понижи гласа си: — Казваме „случайно“ заради тате, но вие, Жак, който я познавахте, разбирате добре, че тя не умря случайно, че се погуби сама от скръб, че не може да вижда вече своя Нантиец... Ах, наистина, има мъже... не знае човек какво може да ви докарат!

Добрата Зинаида съвсем не подозираше, че като казваше това, свиваше сърцето на Жак, който гледаше майка си и въздишаше.

— Клетият татко Рудик, — продължи Зинаида, — мислехме, че и той ще си отиде... И добре, че досега не подозира самата истина. Иначе... Когато назначиха Манжен в Париж, доведохме го с нас и живеем всички заедно, на улица Люляк, в Шарон, една малка уличка, в която има само градини, много близо до митницата... Ще трябва да дойдете да го видите, нали, Жак?... Знаете, че той винаги е обичал своето „малко момче“... Може би ще сполучите да го разприкажете. На нас той никога не продумва нито дума... Само децата го забавляват и интересуват... Но да се приближим. Той погледна вече два-три пъти към нас. Подозира, че говорим за него, а не обича това.

Ида, която разговаряше оживено с господин Манжен, се спря рязко, като видя Жак близо до себе си. Какви чудесни неща говореше тя? Няколко думи на чичо Рудик го туриха веднага в течение на всичко:

— О, да! О, да! Един сладкодумник, който много обичаше да яде пити от черно брашно.

Той разбра, че думата беше за д'Аржантон. Бяха попитали Ида за мъжа ѝ и, щастлива, че може да говори за него, тя се бе увлякла по тоя интересен въпрос. Дарбата на поета, артистичните му борби, високото положение, което заемал в литературата, сюжетите на драмите и романите, които се въртели в главата му, тя бе разказала всичко, докато другите я слушаха от вежливост, без нищо да разбират. Разделиха се,

като си обещаха да се видят пак. Жак бе очарован, че бе срещнал тия добри хорица, у които му бе по-приятно да вижда майка си да ходи, отколкото у баба Левек и у Левендрови; те бяха и с малко по-високо положение то Белизерови. Той ходи, прочее, няколко пъти у тях с Ида и намери в едно тясно жилище на предградието раковините, гъбите и морските кончета върху камината, като в Ендре, и благочестивите икони в стаята на Зинаида, и големия обкован долап, цялата бретонска домашна обстановка, изселена от родния край и настанена при парижките укрепления сред въображаемо село. Той изпитваше удоволствие в тая честна среда със съвсем провинциална чистота. Но скоро трябваше да забележи, че майка му се отегчаваше със Зинаида, прекалено трудолюбива, прекалено положителна за нея, и че тук, както и навсякъде, където я водеше, тя бе преследвана от същата тъга, от същото отвращение, което изразяваше с тия три думи:

— Мирише на работник!

Къщата на улица Поноайо, коридорът, стаята, която тя заемаше със сина си, хлябът, който ядеше, всичко ѝ се струваше напоено с особена миризма и вкус, с оня развален въздух, който бедните квартали, гъстотата на населението, димът на фабриките, потта от работата поддържат в някои части на големите градове. Мирише на работник! Ако отвореше прозореца си, тя усещаше тая миризма в двора; ако излезеше, улицата ѝ я носеше с нездравите си подухвания, и хората, които виждаше, нейният Жак дори, когато се завръщаше от работилницата с изцапаната с масло рубашка, изпущаха същата тая сиромашка миризма, която се полепваше по нея, проникваше я с грамадна тъга, с онова обезсърчение, което води към самоубийство.

---

[1] Играчка, набучена с пера за подхвърляне високо — Бел.пр. ↑

VIII КОГО ОТ ДВАМАТА?

Една вечер Жак завари майка си в необикновено възбудено състояние, с бляскави очи, с оживен цвят на лицето, освободена от оная безжизненост, която почваше да го безпокои.

— Д'Аржантон ми писа, — му каза тя веднага... Да, мили мой, тоя господин се е осмелил да ми пише... След като ме остави в продължение на четири месеца без една дума, без нищо, той изгубил търпение, най-после, виждайки, че не мърдам... Пише ми, за да ми извести, че се завръщал в Париж от едно малко пътуване и че, ако съм имала нужда от него, бил всецяло на мое разположение.

— Допускам, че нямаш нужда от него? — попита Жак, който наблюдаваше майка си, много развълнуван.

— Аз да имам нужда от него?... Виждаш, че мога и без него... Той, напротив, трябва да се чувства много самотен без мене... Човек, който не умее нищо да направи с ръцете си, освен да държи перодръжка. О, истински артист, няма що!

— Ще му отговориш ли?

— Да му отговоря?... На един нахалник, който си позволи да вдигне ръка върху ми... О, ти не ме познаваш! Слава Богу, достатъчно горда съм, та няма да направя това... Дори не дочетох писмото му. Захвърлих го някъде, след като го разкъсах на хиляди късчета... Благодаря! Такива избухвания не са допустими с жени, възпитани като мене в замък, в охолство... Както и да е, но бих била любопитна да видя обстановката му сега, когато ме няма вече там, за да я нареждам. Тя трябва да представлява хубаво безредие. Освен ако... О, не, това е невъзможно! Не се намира всеки ден такава глупачка като мене... Впрочем, много е ясно, че се отегчава, защото е бил принуден да отиде да прекара два месеца в... в... как се казва тоя край?...

Тя извади спокойно от джоба си писмото, за което казваше, че го загубила и разкъсала, и потърси въпросното име:

— Ах! Да... ходил на баните в Роая... Каква лудост! Тия минерални води са най-лошото нещо за него... Най-после, нека прави

каквото иска! Не ме интересува вече.

Жак се изчерви вместо нея от лъжата ѝ, но не ѝ възрази нищо. През цялата вечер той чувстваше как бродеше около масата, неспокойната дейност на жената, която разсейва мисълта си с движение. Тя бе придобила отново мъжественото увлечение на първите дни, нареждаше, чистеше стаята и, докато ходеше и работеше, мърмореше с укорен глас, клатеше глава. После се облягаше на стола на Жак, прегръщаше го:

— Колко си мъжествен, мили мой! Колко усърдно работиш!

Напротив, той работеше много лошо, зает с онова, което ставаше в душата на майка му. „Мене ли прегръща тя?“, си казваше той; и подозренията му се потвърждаваха от една малка подробност, която доказваше до каква степен тържествуващото минало бе завладяло клетото сърце на тая жена. Тя не преставаше да тананика любимия романс на д'Аржантон, някакъв „Валс на листата“, който поетът обичаше да дрънка на пианото, на смрачаване, без лампа:

*Въртете се, въртете се като луди,
Клети листа, въртете се, въртете се!*

Сантиментален и провлачен, напевът, който тя провлачваше още повече, като забавяше последните ноти, ѝ се натрапваше, преследваше я; тя го оставяше, подземаше го на късове, сякаш той отбелязваше междините на мисълта ѝ. Мелодия и думи, всичко напомняше на Жак срамни и болезнени спомени. О, да би посмял, какви жестоки истини би казал на тая безумна жена, с какво удоволствие и възмущение би хвърлил в коша всичките тия повехнали китки, всичките тия мъртви и сухи листа, достатъчно луди, за да се въртят още в тая клета, празна глава и да я изпълват със своите вихрушки! Но тя беше негова майка. Той я обичаше, той искаше с почит да я научи да се почита сама; и не ѝ каза нищо. Само че това първо предупреждение за опасността бе подхвърлило духа му на всички мъки на ревността, които изпитват съществата, очакващи изневярата. И стигна до там, че започна да следи на излизане изгледа ѝ, а на връщане как му се усмихваше. Той се боеше толкова много за нея от тия трески, от тия мечтания, които самотата причинява на бездейните жени! И нямаше никаква

възможност да я надзирава. Тя беше негова майка. Той не можеше да довери никому недоверието, което тя му вдъхваше. Но след писмото на д'Аржантон, Ида се отдаде по-усърдно на домакинските грижи; тя се занимаваше с дома си, приготвяше вечерята на сина си и дори извади от забравата, в която я бе захвърлила, разходната тетрадка, пълна с бели, празни листове. Жак все си оставаше недоверчив. Той знаеше историята на излъганите мъже, чиято бдителност обвиват с дребни грижи, с изтънчено внимание, и които могат да познаят деня на своето нещастие по всевъзможните прояви на неизразените угризения на съвестта. Веднъж, като се връщаше от работилницата, стори му се, че видя Хирш и Лабасендр, уловени под ръка, да завиват на ъгъла на улица Поноайо. Каква работа можеха да имат те в тоя изгубен квартал, тъй далеч от Прегледа и от Августинското крайбрежие?

— Никой ли не е идвал?... — попита той вратаря, и по начина, по който му отговориха, почувства, че го лъжеха, че имаше вече някакъв устроен заговор против него. Следната неделя, като се завръщаше от Етиол, той завари майка си тъй погълната от четивото си, че не бе чула изкачването му по стълбата. Той не би обърнал внимание на тая дреболия, тъй като отдавна бе свикнал с нейната слабост да чете романи; но Ида скри много бързо отворената на коленете ѝ книга.

— Изплаши ме!... — каза тя, като същевременно преувеличаваше умишлено вълнението си, за да отклони вниманието на Жак.

— Та какво четеше?

— О, нищо, глупости!... Как са нашите приятели, докторът и Сесил? Целуна ли от мене милото момиче?

Но, докато говореше, червенина обливаше челото ѝ под прозрачната и тънка кожа, защото една от особеностите на тая детска природа беше, че колкото бързо лъжеше, толкова несръчна беше в лъжата. Смутена от погледа, който не я напущаше, тя стана, силно раздражена:

— Искаш да знаеш какво четях?... Ето, гледай.

Той позна гладката корица на Прегледа, който бе чел за пръв път в огнярницата на *Сиднюс*, само че сега бе по-тънък, намален на половина, печатан на проста хартия, с оня особен вид на списанията, които не се плащат. Впрочем, същата смешна надутост, гръмки и

празни заглавия, бълнувани обществени изучавания, повърхностна наука и слаби стихотворения. Жак не би дори отворил тоя чудновато смешен сборник, ако следното заглавие, начело на съдържанието, не бе привлякло вниманието му:

РАЗДЯЛА

ЛИРИЧНА ПОЕМА

От Виконт Амори
д'Аржантон

Поемата започваше така:

КЪМ ЗАМИНАЛАТА

Как? Без една прощална дума! Как! Без да обърнеш глава.

Как! Нито дори поглед към изоставения праг!

Как...

Следваха двеста дълги и стегнати стиха, почернили страниците като отегчителна проза. И това беше само встъплението. За да няма никакво съмнение, името Шарлот се повтаряше след всеки четири-пет стиха и осветляваше достатъчно читателя. Жак захвърли книжката, като вдигна рамене:

— И тоя жалък човек е посмял да ти изпрати това?

— Да, турили книжката долу, преди два-три дни, — каза тя боязливо. — ... Не зная кой.

Настана кратко мълчание. Ида умираше от желание да вземе книжката, но не смееше. Най-после тя се наведе някак небрежно. Жак видя движението ѝ и каза:

— Надявам се, че няма да запазиш тоя парцал! Тия стихове са смешни.

Тя се изправи:

— Аз пък не мисля така!

— Хайде де! Напразно се бие в гърдите, за да изглежда развълнуван и вика постоянно: „Как! Как!“, като щъркел: не ще успее да ни докосне нито веднъж.

— Да не бъдем несправедливи, Жак. — Гласът ѝ трепереше. — Бог знае, че познавам д'Аржантон и недостатъците на нрава му по-добре от всеки друг, понеже съм страдала от него. Да оставим човека настрана. Колкото до поета, работата е съвсем друга. По признанието на всички, господин д'Аржантон има такава прочувствена нота, каквато никой не е имал във Франция. Прочувствена нота, мили мой! Мюсе я притежавал, но без възвишеност, без идеал! От тая гледна точка, *Верую на любовта* е несравнимо. Намирам, обаче, че в началото на *Раздяла* има нещо още по-трогателно. Тая млада жена, която си отива сутринта, с бална рокля, в мъглата, без нито една прощална дума, без да обърне глава...

Жак не може да сдържи възмущението си.

— Но тая жена си ти! И знаеш как си заминала, при какви отвратителни обстоятелства!

Тя отговори, цяла разтреперана:

— Мили мой, напразно ще се мъчиш да ме унижиш, да подновиш обидата, като ми я напомниш; тук въпросът е за изкуството и, струва ми се, че от него разбирам малко повече от тебе. И повече от сто пъти да бе ме оскърбил господин д'Аржантон, това не би ми попречило да го призная за едно от най-големите литературни светила на нашето време. Мнозина, които днес говорят с презрение за него, ще се гордеят един ден, че ще могат да кажат: „Аз го познавах... Седял съм на една маса с него“.

След това тя излезе величествено, за да отиде у госпожа Левендре, нейната вечна довереница; а Жак, заловил се отново за работа, — науката, която го приближаваше до Сесил, беше едничкото му утешение в скръбта, — чу наскоро у съседите четене на висок глас, прекъсвано от възторжени възклицания и от сълзи, които издаваше шумът на носните кърпички.

„Да се държим здраво... Врагът приближава...“ — мислеше клетият момък. И не се лъжеше.

Амори д'Аржантон беше тъй нещастен далеч от своята Шарлот, както тя се отегчаваше, че не е вече при него. Жертва и палак, необходими един за друг, те чувстваха дълбоко, всеки от своя страна, колко празен беше животът им сега. Още в първия ден на раздялата, поетът се държеше като човек с ранено сърце, бе придал на голямата си бледа глава драматично и байроновско изражение. Срецаха го в нощните гостилници, в пивниците, дето даваше вечеря, заобиколен от многобройните му ласкатели и използвачи, с които разговаряше за нея, само за нея. Той искаше да накара мъжете и жените, които бяха там, да кажат:

— Това е д'Аржантон, великият поет... Любовницата му го е напуснала... Той иска да се забрави.

Той искаше да се забрави, наистина, вечеряше и прекарваше нощите във откъси; но тоя нередовен и разточителен живот го умори скоро. Много хубаво е, дявол да го вземе! Да чукаш на масата на някоя нощна гостилница и да викаш: „Момче, чаша чист абсент!...“, за да накараш провинциалистите наоколо ти да кажат: „Той се убива... И това за една жена...“ Но, когато здравето отказва да понася, когато, след като си поискал много гръмка „един чист абсент!“, си принуден да кажеш тихо на прислужника: „С повечко вода“, несъмнено, това са прекалено героични положения. След неколкодневен живот, д'Аржантон, накрая, си разстрои стомаха, припадъците започнаха да се появяват все по-често и отсъствието на Шарлот се почувства във всичкия му ужас. Коя друга жена би могла да понася тия постоянни оплаквания, да следи часовете за вземане на разни прахове и чайове, да ги донася с благоговението на господин Фагон, лекуващ великия крал? Детските му страхове от болестите се завърнаха. Той се боеше да остава сам и задържаше винаги някого, Хирш или друго, легнал да спи на канапето. Вечерите му се виждаха мрачни, защото бе обиколен от безредие, от прах, които всички жени, дори и налудничавата Ида, умеят да отстраняват наоколо си. Печката не се палеше вече, лампата гореше лошо, вятърът духаше под вратите; и, засегнат в себелюбието си, най-чувствителното у него, д'Аржантон съжали искрено за другарката си. От желание да изглежда нещастен, той стана наистина такъв. Тогава, за да се разсее, опита се да пътува; но пътуването не му

помогна ни най-малко, ако се съди поне по жаловития тон на писмото му.

— Клетият д'Аржантон ми написал едно сърцераздирателно писмо... — си казваха с едновременно съкрушен и доволен вид несретниците, когато се срещаха. Той пишеше на всички такива „сърцераздирателни писма“. Те заместваха неговите „жестоки думи“. Далече или близо, една мисъл го гризеше постоянно: „Тая жена минава без мене, тя е щастлива без мене, със сина си. Синът ѝ замества всичко“. Тая мисъл го дразнеше.

— Напиши една поема за това, — му каза Моронвал, като го виждаше по-отчаян на връщане, отколкото на заминаване, — ... Това ще те облекчи.

Той се залови веднага за работа и римите се занизаха една след друга по отдавна усвоения от него начин без зачеркване; скоро прологът на *Раздяла* бе готов. За нещастие, поетичната творба, вместо да го успокои, го възбуди още повече. Понеже имаше нужда да се покаже, той измисли една идеална Шарлот, по-хубава, по-божествена от действителността, издигната над земята с високия полет на неговото пресилено вдъхновение. От тогава раздялата стана непоносима. Щом прологът на поемата се отпечата в Прегледа, Хирш и Лабасендр бяха натоварени да отидат да занесат един брой на улица Поноайо. След хвърлянето на тая примамка, д'Аржантон, като видя, че съвсем вече не можеше да живее без Лолот, реши да направи нещо голямо. Той накъдри косите си, намаза се с помада, лъсна се по унгарски, взе един файтон, който трябваше да го чака при вратата, и се представи в улица Поноайо, в два часа след обед, когато жените са сами и когато всичките фабрики в предградията изпращат към небето облаци от черен дим. Моронвал, който го придружаваше, слезе от файтона, за да поговори с вратаря, после се върна и каза:

— Можеш да се изкачиш... На шестия етаж, в дъното на *коидоа*... Тя е там.

Д'Аржантон се изкачи. Той бе по-бледен от обикновено и сърцето му тупаше силно. О, тайни на човешката природа, как може подобни същества да имат сърца и тия сърца да могат да тупат! Наистина, него го вълнуваше не толкова любовта, колкото всичко около любовта, романтичната страна на приключението, файтонът на ъгъла на улицата, готов сякаш за отвличане, и главно задоволената

омраза, мисълта за разочарованието на Жак, когато се завърне от работа и намери, че птичката е напуснала гнездото. Ето какъв беше планът му: да се яви пред нея неочаквано, да падне в краката ѝ, да се възползва от смущението, от слисването ѝ при изненадата, да я прегърне и да ѝ каже: „Ела, да вървим!“, да я накара да се качи във фойтона и добър път! Освен ако се е променила много в течение на тия три месеца, тя не би устояла на отвличането. Ето защо той не бе я предупредил, ето защо вървеше тихо в коридора, от всичките пукнатини на който струеше нищетата и чиито многобройни врати с ключовете в бравите като че казваха: „Няма нищо за крадене тук... Който иска, нека влезе.“

Той влезе бързо, без да почука, с едно тайнствено изречено „Аз съм“.

Жестоко разочарование, разочарование вечно придружаващо величествените стъпки на този човек! Вместо Шарлот, той видя Жак прав пред себе си, Жак, който, поради един празник на господарите си, бе освободен в този ден и прелистваше усърдно книгите си, докато Ида, просната върху леглото си във вдлъбнатината на стената, съкращаваше, както всеки ден, отегчението от безделието си с неколкочасов сън. Един срещу друг, двамата мъже се гледаха смаяни. Този път предимството не беше на страната на поета. Преди всичко той не беше у дома си; после, как да гледа от високо на този висок момък с умно и гордо изражение на лицето, в което се прозираше нещо от хубостта на майката, за да отчае още повече любовника.

Д'Аржантон се изчерви, пребледня и избъбри:

— Мислех... казаха ми, че майка ви е тук.

— Тя е тук, наистина, но живее при мене и вие няма да я видите.

Всичко това бе казано бързо, с нисък глас, на един дъх, пълен с омраза. После Жак, като пристъпи към любовника на майка си с не толкова проявена, колкото почувствана буйност, принуди го да отстъпи и те се озоваха в коридора. Слисан, объркан, д'Аржантон се опита да си придаде самоувереност с държанието си и, като зае едновременно величествен и разнежен вид, каза:

— Жак, между нас дълго време е съществувало недоразумение. Но сега, когато сте вече сериозен мъж, добре подготвен, за да разбирате живота, невъзможно е това недоразумение да продължава

безкрайно. Аз ви подавам ръка, мило дете, ръка честна, чието стискане никога не е било лъжливо.

Жак вдигна рамене:

— Защо е тая игра помежду ни, господине? Вие ме презирате и аз ви мразя...

— А откога сме такива врагове един за друг, Жак?

— Струва ми се, че откак се познаваме, господине. Откак ви помня, аз чувствам омраза в сърцето си към вас. Преди всичко, какво бихме могли да бъдем един за друг, ако не врагове? Какво друго име бих могъл да ви дам? Какво сте за мене? Трябваше ли дори да ви познавам? И ако някога в живота си съм помислял за вас без гняв, мислите ли, че съм могъл да сторя това без да се червя?

— Вярно е, Жак, съгласен съм, че нашите взаимни отношения бяха лъжливи. Но вие не бихте могли да ме държите отговорен за една случайност, за една съдбовност... И после, драги ми приятелю, животът не е роман... Не трябва да изискваме от него...

Но Жак го прекъсна рязко в сред тия объркани разсъждения, които никога не му липсваха.

— Имате право, господине. Животът не е роман; напротив, той е много сериозен и положителен. Доказателство за това е, че всичките ми минути са преброени и че ми е забранено да губя времето си в празни разисквания... В продължение на десет години моята майка е била ваша слугиня, ваша вещ. Какво съм изстрадал аз през тия десет години, моята детска гордост не ми е позволила никога да ви изкажа. Но да оставим това. Сега майка ми принадлежи на мене. Аз си я възвърнах и с всички възможни средства ще съумея да я задържа. Никога не ще ви я върна... Впрочем, и за какво ли?... Какво искате от нея?... Косите ѝ са посивели, лицето ѝ е набръчкано. Толкова пъти сте я разплаквали... Тя не е красивата жена, любовницата, която би могла да задоволи суетността ви. Тя е майка, моя майка, оставете ми я.

Те се гледаха в лицето, докато стояха на мрачната и мръсна площадка, дете достигаха от време на време детски писъци, отзвуци от други разпри, чести в големия работнически кошер. Тая обстановка подхождаше на унизителната и сърцераздирателна сцена, всяка дума на която предизвикваше срам.

— Вие се лъжете относно смисъла на моята постъпка, — каза поетът, много бледен въпреки самоувереността си. — ... Зная, че

Шарлот е издигната жена, а вашите средства са много скромни... дойдох като стар приятел... да видя дали не ви липсва нещо, дали нямате нужда от мене.

— Нямаме нужда от никого. Моята заплата е предостатъчна за двама ни.

— Вие сте станал много горд, драги Жак... Преди не бяхте такъв.

— Това е вярно, господине. Така и вашето присъствие, което понасях някога, сега ми е отвратително; и, предупреждавам ви, че не искам да търпя дълго обидата, каквато е то за мене.

Държанието на Жак беше тъй решително, тъй предизвикателно, погледът му тъй добре подчертаваше думите му, че поетът не посмя да прибави нито дума и се отдалечи важно, като слезе по стълбите на шестте етажа, по които изисканото му облекло и прическата му образуваха особено петно, даваха представа за ония обществени заблуди, които, от единия до другия край на тоя чудноват Париж, свързват толкова противоположности помежду им. След като го видя, че изчезна, Жак се завърна в стаята. Съвсем бледа, разчорлена, с подути от сън и сълзи очи, Ида го чакаше права до вратата:

— Аз стоях тук, — му каза тя с нисък глас. — ... Чух всичко, дори, че съм стара и имам бръчки.

Той се приближи до нея, хвана ръцете ѝ и, като се вгледа дълбоко в очите ѝ, каза:

— Той не е далеч... Искаш ли да го повикам?

* * *

Няколко дни след тая разпра Жак пишеше на господин Ривал следното писмо:

„Мили приятелю, татко мой, всичко е свършено; тя се завърна при него. Това стана при тъй сърцераздирателни, тъй непредвидени обстоятелства, че ударът ми се стори още по-тежък... Уви, тая, от която се оплаквам, е моя майка! Би било по-достойно да мълча, но не мога. Познавах в детството си едно клето малко негърче, което

винаги казваше: «Ако хората не въздишаха, биха се задушили». Сега разбрах най-добре смисъла на тия думи. Струва ми се, че, ако не ви напиша това писмо, ако не изпусна тая дълбока въздишка към вас, онова, което тежи на сърцето ми, би ми попречило да дишам и да живея. Нямам дори смелостта да чакам до неделя. Тя е много далеч; и после, пред Сесил не бих се осмелил да говоря... Бях ви съобщил, нали, за обяснението, което имах с тоя човек. От тоя ден клетата ми майка стана тъй тъжна, онова, което направи, ми се струваше толкова свръхсилите й, че реших да променя квартала, за да я разсея и да изселя скръбта й. Разбирах, че сражението е започнато и че, ако искам да го спечеля, ако искам да запазя майка си, би трябвало да употребя всички средства, всички възможни хитрости. Нашата улица, нашата къща не й се нравеха. Нужно беше нещо по-весело, по-проветрено, което да й попречи да съжالياва за своето Августинско крайбрежие. И наех в Шарон, на улица Люляк, в дъното на една зеленчукова градина, три малки, новонаправени стаи, облепени с нови тапети, които наредих малко по-грижливо и по-пълно от моята стая. Всичките ми спестени парици (простете ми за тия подробности, но, закълел съм се да ви кажа всичко), спестените ми пари от десет месеца за таксите и изпитите ми изразходвах за тия грижи, които, знаех предварително, че ще одобрите. Белизер и жена му ми помогнаха при настаняването, както и добрата Зинаида, която живее на същата улица с баща си и на която разчитах, за да развеселява клетата ми майка. Всичко това бе извършено скришно, истинска любовна изненада, защото в тая нова борба трябваше да сразя своя враг, своя съперник върху неговата собствена земя. Наистина, струваше ми се, че ще й бъде добре там. Тоя край на предградието, спокоен като селска улица, с дървета, надвишаващи оградите, с петли, чието кукуригане се издига над дървените стобори, всичко това ми се струваше, че ще я очарова, ще й напомни за оня селски живот, за който тя толкова съжالياваше.

Снощи къщата бе готова най-после да я приеме. Белизер трябваше да ѝ каже, че я чакам у Рудикови и да я доведе до там за вечеря. Аз бях отишъл много по-рано от тях, радостен като дете, и се разхождах надлъж и нашир из нашето малко жилище, блестящо от чистота, украсено със светли завеси по всичките му прозорци и с големи китки от рози върху камината. Понеже вечерта беше малко хладна, бях запалил огън и това придаваше на жилището удобен вид, то изглеждаше вече обитаемо, което ме радваше... Е, добре! Бихте ли повярвали? Всред задоволството си, изведнъж изпитах тъжно предчувствие. То беше живо и бързо като електрическа искра: «Тя няма да дойде!» Напразно се мислех за обезумял, напразно приготвих стола ѝ, прибора ѝ, напразно дебнех стъпките ѝ по тихата улица, разхождах се из стаите, дето всичко я чакаше: знаех, че тя няма да дойде... Такива отгатвания съм изпитвал при всички разочарования в миналото си. Би могло да се каже, че, преди да ме удари, съдбата се смилява над мене, като ме предупреждава, та ударите ѝ да не бъдат толкова болезнени. Тя не дойде. Белизер пристигна сам, много късно, с едно писъмце, което тя му бе дала за мене. То не беше дълго, само няколко набързо написани думи, с които ми известяваше, че господин д'Аржантон бил много болен и че тя считала за свой дълг да отиде да го наглежда. Щом оздравее, щяла да дойде пак. Болен! Не бях помислил за това. Иначе и аз бих могъл да се престоря на болен и да я задържа при леглото си, както той я бе повикал при неговото... О, как добре я познаваше този клетник! Как бе изучил това тъй слабо и тъй добро сърце, готово да помага и да закриля! Вие лекувахте тия чудновати припадъци, от които той се оплакваше в Етиол и които изчезваха тъй бързо на трапезата, след хубава вечеря. Тая болест го е хванала наново. Но майка ми, щастлива, без съмнение, че ѝ се е удал случай да си възвърне неговото благоволение, се е поддала на тая преструвка. И като си помисля, че, ако аз се бях разболял, истински разболял, тя не би ми повярвала, може би! Но да се върнем на моята печална история;

виждате ли ме сам в моята малка къщичка, всред приготовленията ми за добре дошла, след толкова тичания, усилия, изразходвани на вятъра пари? Ах, жестока, жестока майко!... Не исках да остана там. Върнах се в старата си стая. Къщата би ми се сторила много тъжна, тъжна като къща на мъртвец: защото за мене майка ми бе вече живяла там. Отидох си, като оставих огъня да се разпада на пепел в огнището и китките ми от рози да ронят тихичко листцата си върху мрамора. Къщата съм наел за две години и ще я задържа до края на договорения срок с онова суеверие, което кара хората да държат дълго време отворена и гостоприемна клетката, от която някоя любима птичка е изхвъркнала. Ако майка ми се завърне, ще отидем там заедно. Но ако не се завърне, аз не ще живея никога там. Самотата ми би била изпълнена с тъгата по мъртвец. И сега, след като ви разказах всичко, има ли нужда да ви казвам, че това писмо е за вас, само за вас, че Сесил не трябва да го чете? Бих се срамувал много от нея. Струва ми се, че в нейните очи нещо от тия безчестия ще се отрази и върху мене, върху чистотата на моята любов. Може би тя не ще ме обича вече... Ах, приятелю мой, какво би станало с мене, ако подобно нещастие ме сполети? Само тя ми остава вече. Нейната обич ми запълва всичко и, в голямото ми отчаяние, когато се озовах сам пред присмеха на тая празна къща, само една ясна мисъл, само един вик нададох: «Сесил... Ако и тя ме напусне...» Уви! Ето ужасното в изневерите на нашите любими: те вмъкват в сърцето ни страха от други изневери... Но защо да мисля така? Тя ми е дала честната си дума, обещанието си; а Сесил никога не е лъгала.“

IX СЕСИЛ СЕ ОТКАЗВА

Дълго време той вярваше, че майка му ще се завърне. Сутрин, вечер, в тишината на работата си, струваше му се, че чува много пъти шумоленето на роклята ѝ в коридора, леките ѝ стъпки до вратата. Когато отиваше у Рудикови, той поглеждаше винаги към къщичката на улица Люляк с надеждата, че ще я намери отворена и неговата Ида, настанена в това убежище, чийто адрес ѝ бе писал: „Къщата те чака... тя е приготвена за тебе... можеш да дойдеш, когато поискаш...“ Нищо, нито дори отговор. Тоя път тя го бе напуснала действително, окончателно, по-неумолимо от всякога.

Жак изпитваше дълбока скръб. Когато нашите майки ни причиняват страдания, те ни раняват като по погрешка или поради Божия жестокост, като противоестествен удар. Но Сесил беше вълшебница. Тя познаваше балсамите, билките, всичките ония успокоителни средства, които носят имена на цветя и предават благоуханията си на оздравяващите. Тя си служеше умело с успокоителни чаровни думи, с твърди живителни погледи, и нейната нежна, съблазнителна любов отблъскваше всички жестокости на съдбата. Едно могъщо облекчение беше и трудът, упоритият труд, тежка и стесняваща броня, но добра защитница против скръбта. Когато майка му беше при него, тя му пречеше често да работи, без да съзнава това, с лекомисления си птичи нрав, със своите подхвърквания и с оная зигзагообразна воля, която я караше изведнъж да се приготви да излезе, после да си свали шапката и шала с внезапно решение да остане. Дори несръчната ѝ грижа, която тя полагаше, за да не го обезпокоява, беше всъщност истинско безпокойство за него. Сега, когато тя си беше отишла, той вървеше с големи крачки и спечелваше отново загубеното време. Всяка неделя отиваше в Етиол, малко по-влюбен и малко по-учен. Докторът беше възхитен от напредъка на своя ученик: до една година, като продължава да работи така, той ще получи зрелостно свидетелство и би могъл да се запише в медицинския факултет. Думата зрелостно свидетелство караше Жак да

се усмихва от удоволствие и когато я изричаше пред Белизерови, на които той бе станал отново Другар след една нова лудория на Рибаро, малкият тавански етаж на улица Поноайо наистина ставаше по-голям и по-светъл. И ето че и хлебобразносвачката, във възторга си, внезапно прояви склонност към науката. Вечер, след като свършеше шевната си работа, тя заставяше Белизер да я учи да чете, да ѝ показва буквите със своя четвъртит пръст, който ги закриваше цели. Но ако господин Ривал беше възхитен от напредъка на Жак, той съвсем не беше възхитен от здравето му. От началото на есента старата кашлица беше започнала да вдълбава бузите му, да запалва в очите му остър пламък, да прави ръката му гореща като огън.

— Не ми се нравиш така, — казваше добрият човек, като гледаше ученика си с безпокойство, — ти работиш много, мозъкът ти е много възбуден, много нагорещен... Трябва да понамалиш работата, да я позабавиш... Имаш време, дявол да го вземе! Сесил не ще избяга.

Не, разбира се, тя не бягаше. Напротив, не е бивала никога полюбяща, по-внимателна, по-близко до него; би могло да се каже, че тя предусещаше всичката загубена любов, делът на закъсняло щастие, което тоя онеправдан от съдбата момък трябваше да намери в нея. И тъкмо това поощряваше приятеля Жак, придаваше жар на работата му, която нищо не можеше да възпре. Макар и да работеше и нощем, по седемнадесет часа в денонощието, той не чувстваше умора и, във възбуденото състояние, което удесеторяваше силите му, теглилката на фабриката Ейсендек не тежеше в ръцете му повече от перодръжката му.

Източниците на силите на човешкото тяло са неизчерпаеми. Жак, който подлагаше тялото си на възбуждащи бдения и на безусловно равнодушие, бе достигнал като индийските факири до оная напрегната трескавост, при която самата болка се превръща в наслада. Той благославяше студа в таванската си стая, който го пробуждаше още в пет часа от тежкия сън на двадесетте му години, както и слабата суха кашлица, която го държеше бодър и буден до късна нощ. Понякога, до работната си маса, той чувстваше изведнъж лекота на цялото си същество, бистрота на ясновидец, някакво необикновено вълнение на умствените си сили, смесено с отмалялост. Като че се пренасяше в някакъв висш свят. Тогава перото му забързваше, всичките мъчнотии в работата му изчезваха пред него. Така той би стигнал несъмнено до

края на своята тежка задача, но при условие нищо да не се изпречва на пътя, по който се бе впуснал с пълна бързина. В такива случаи, наистина, най-малкият удар е опасен, а него го очакваше ужасен удар.

Не идвай утре... заминаваме за една седмица.

Ривал

Жак получи тая телеграма от доктора в една съботна вечер, когато госпожа Белизер гладеше хубавите му долни дрехи за другия ден и когато самият той сияеше вече, чувстващ в края на съботата започващата неделя. Неочакваното заминаване, кратката телеграма, всичко, дори до равнодушието на печатните букви, заместили познатия и приятелски почерк, му причини особен страх. Той зачака писмо от Сесил или от доктора, за да му обяснят тая тайна, но не получи нищо и, в продължение на една седмица, разтърсван от всички ужаси, премина от тръпките на тревогата до унесите на надеждата, със свито или отпуснато сърце, сякаш някой облак ту закриваше слънцето, ту го разкриваше.

В действителност, нито докторът, нито Сесил бяха заминали, а доктор Ривал бе отдалечил влюбения, за да има време да го подготви за един голям удар, за едно внезапно, невероятно решение на Сесил, и от което той се надяваше още, че внучката му ще се откаже. Това бе станало внезапно. Една вечер, като се завърна, докторът завари Сесил с чудно изражение на лицето, нещо мрачно и решително в побледнелите ѝ устни и необичайно мръщение на хубавите ѝ черни вежди. Той се помъчи напразно да я разсмее на вечерята; и изведнъж, след като той каза: „В неделя, когато Жак дойде...“, тя отговори:

— Аз искам той да не идва...

Докторът я погледна смаян. Тя повтори, бледа като мъртвец, но с много твърд глас:

— Аз искам той да не идва... да не идва вече.

— Какво се е случило?

— Едно много важно нещо, дядо: моята женитба с Жак не е възможна.

— Не е възможна?... Ти ме плашиш. Какво е станало?

— Нищо, само че нещо се проясни в мене. Аз не съм го обичала, само съм се лъгала.

— Тежко ни! Как ни дойде това? Сесил, мое дете, опомни се! Навярно се е случила помежду ви някаква любовна караница, детинщина.

— Не, дядо, кълна ти се, че тук няма ни най-малката детинщина. Към Жак чувствам сестринско приятелство, ето всичко. Помъчих се да го обикна; сега виждам, че това е невъзможно.

Докторът махна с ръка ужасен; споменът за дъщеря му прекоси ума му.

— Да не би да обичаш друг?

Тя се изчерви.

— Не, не, не обичам никого. Не искам да се омъжа.

На всичко, което господин Ривал можа да й каже, на всичко, което той поиска да призове, Сесил даваше само един отговор:

— Не искам да се омъжа.

Той се опита да засегне гордостта ѝ. Какво щяха да кажат хората от селото? Ами че тоя момък идваше у тях от месеци, всички знаеха, че е неин годеник!... Самият доктор се разнежваше от съчувствие, което искаше да предаде и на нея.

— Помисли, че това е ужасен удар... животът му — смутен, бъдещето му — погубено.

Всички черти на лицето на Сесил се свиха, което показва колко беше развълнувана. Господин Ривал хвана ръката ѝ:

— Миличка, много ти се моля... Не бързай да вземаш подобно решение... Да почакаме още малко... Ще си помислиш, ще разсъдиш.

Но тя отговори със спокойна решителност:

— Не, дядо, това е невъзможно. Аз искам той да узнае моите чувства колкото може по-скоро... зная, че ще му причиня голяма мъка; но колкото повече чакаме, толкова мъката ще бъде по-голяма. Всеки загубен ден само ще я увеличава. И после, така ще страдам много, когато съм с него. Чувствам се неспособна да лъжа, да изневерявам.

— Значи, ще трябва да го изпъдя... — каза докторът, като стана разгневен, — добре, ще сторя това... но, дявол да ви вземе вас, жените...

Тя го погледна тъй отчаяно, тъй трепереща и бледа беше, че той се спря рязко всред гнева си.

— О, не, не, миличка, аз не се сърдя!... Това бе само за миг... И после, случилото се е повече моя грешка, отколкото твоя. Ти беше много млада. Не би трябвало... Ах, стари безумецо, стари безумецо!... Ще върша, значи, глупости до край!

Най-ужасното беше да напише писмо на Жак. Той написа две-три чернови, като във всичките започваше така: „Жак, мое дете, Сесил се отказва“. Но не намираше нито една дума да прибави. „Сесил се отказва...“ На края си каза: „Предпочитам да му говоря...“ И, за да има време, за да се пригответи за тая мъчителна среща, отложи посещението на Жак за една седмица, със смътната надежда, че Сесил ще промени, може би, решението си през седмицата.

През цялата седмица не споменаха нищо по тоя въпрос. Но следната събота господин Ривал каза на внучката си:

— Той ще дойде утре. Ти все така ли мислиш? Твоето решение неотменимо ли е?

— Неотменимо! — отговори тя твърдо, като изпусна една след друга, и с всичката им тежест, сричките на тая нечовешка дума.

Жак пристигна в неделя рано, както обикновено, след като измина разстоянието от гарата Еври до Етиол на един дъх. Вълнението му беше голямо, когато прекрачи прага, приятелски праг, все пак, който би трябвало да го успокои с всичките си добри някогашни приеми.

— Господарят ви чака в градината, — му каза слугинята, която дойде да му отвори.

И веднага той почувства студ в сърцето си, предусети някаква голяма беда. Съкрушеното лице на добрия доктор го ужаси съвсем. При все, че бе свикнал със зрелището на човешките страдания, поради мъчителните престоявания до възглавницата на болните в продължение на четиридесет години, доктор Ривал бе тъй разтреперан, тъй развълнуван, както и Жак.

— Сесил не е ли тук?...

Това бяха първите думи на клетия момък.

— Не, приятелю мой, аз я оставих... там... където бяхме. Тя ще остане там известно време.

— Дълго ли?

— Да, много дълго.

— Това значи ли... Това значи ли, че тя не ме иска вече, господин Ривал?

Докторът не отговори. Жак седна на една пейка, за да не падне. Бяха в дъното на градината. Около него мекото и светло ноемврийско време, бялата роса, разстлана над земята, носещото се було пред есенното слънце му напомняха деня в Кудрей, гроздобера, склона над Сена и тяхното първо любовно бърбене в тоя ден всред природата, подобно на боязливия вик на птичка, която подхвърква за пръв път. Каква годишнина!... След минутно мълчание докторът сложи бащински ръка върху рамото му:

— Жак, не се отчайвай прекомерно... Тя може още да промени решението си... Тъй млада е! Това е може би само прищявка.

— Не, господин Ривал, вие знаете много добре, че Сесил няма прищевки... Би било ужасно да се забие нож в сърцето за една прищявка... Не, не! Аз съм уверен, че дълго е размисляла, преди да вземе това решение, и че то трябва да ѝ е струвало много. Тя знаеше какво беше нейната любов в живота ми и че като я изтръгна, целият ми живот ще загине с нея. А щом е направила това, сметнала се е задължена да го направи. Трябваше да го очаквам. Възможно ли е такова голямо щастие за мене? Ако знаете колко пъти съм си казвал: „Това е прекалено хубаво. Това няма да стане...“ Е, ето че не стана. Това е то.

И с едно усилие на волята си, той сподави риданието, което го задушаваше. Стана с мъка. Господин Ривал хвана ръцете му:

— Прости ми, мое клето дете... Аз съм виновен за всичко това. Но вярвах, че ще направя и двама ви щастливи.

— Не, господин Ривал, не се обвинявайте. Това, което се случи, трябваше да се случи. Сесил стоеше много високо над мене, за да ме обича. Съжалението, което ѝ внушавах, е могло да я измами за малко, да заблуди доброто ѝ сърце. Сега тя вижда по-ясно и разстоянието, което ни разделя, ѝ причинява страх. Както и да е, слушайте добре какво ще ви кажа, мой скъпи приятелю, и ѝ го предайте от моя страна. Има нещо, което ще ми пречи винаги да ѝ се сърдя, колкото тежък да е ударът, който ми нанася.

Той посочи с широк замах полята, небето, целия кръгзор.

— ... Миналата година, в един подобен ден, аз почувствах, че обичам Сесил и, стори ми се, че и тя би могла да ме обича; от тогава

започна най-щастливото, единственото щастливо време в живота ми, една пълна, несравнима година, която, като размислям сега, струва ми се, че съдържа цял един живот. Аз се родих в тоя ден, умирам днес. Но това благословено време, тая забрава на лошата съдба към мене, аз дължа на Сесил и на вас. Това не ще забравя никога.

Той издърпа леко ръцете си от треперещата ръка на доктора.

— Отиваш ли си, Жак?... Няма ли да обядваш с мене?...

— Не, благодаря, господин Ривал! Бих бил много тъжен гост.

Той прекоси градината, прекрачи прага и се отдалечи бързо, без да погледне назад. Но ако се бе обърнал, би видял там горе, на първия етаж, под бялата повдигната завеса, своята любима, бледа, трепереща като него и разплакана, с протегнати към него ръце, но без да мисли да го задържи.

Следващите дни протекоха тъжно я Ривалови. Малката къща, развеселена и подмладена от няколко месеца, прие отново някогашния си мрачен вид, още по-мрачен поради изчезналата веселост. Докторът, много смутен, следеше внучката си, нейните самотни разходки в градината и дългите ѝ престоявания в стаята на майка ѝ, наново отворена сега и която като че искаше да направи своя с правото на скръбта. Там, където Мадлен бе плакала някога, Сесил плачеше сега и клетият дядо би могъл да вземе за дъщеря си това младо лице, наведено там горе, зад прозореца, в тишината и мъкмата на своята неизповядана болка... Нима и тя ще умре?... Защо?... Какво ѝ се е случило?... Ако не обичаше Жак, как да се обясни тая тъга, тая нужда от самота, това униние, което усилената домакинска работа не успява да разпръсне? Добрият доктор чувстваше, че тук има някаква тайна, някаква вътрешна борба; но при най-малката думица, при най-малкия въпрос Сесил го отклоняваше, избягваше му, като че се чувстваше отговорна сама пред себе си за върховните решения на съвестта си. Пред това обезпокоително поведение на внучката си, добрият старец забрави скръбта на Жак; собствената скръб му бе достатъчна да я преживява, да я обмисля, и кабриолетът, който го носеше ежечасно по пътищата, както и неговият все по-непослушен стар кон биха могли да разкажат за вълненията му само по чудноватия начин, по който той караше.

Една нощ позвъниха в къщата за един болен. Беше баба Сале, която чакаше, като се вайкаше на пътя. Изглежда, че тоя път „нейният

чиляк, нейният клет чиляк бе решил да пукне“. Господин Ривал, чиято скръб и напреднала възраст не му пречеха да бъде винаги на крак при първия зов, се изкачи бързо от Етиол до Елховника. Семейството Сале живееше близо до *Parva domus*, в една истинска дупка, изкопана до пътя, една стая, в която се слизаше като в изба, мръсна, мрачна, недобре затворена, истинско селско жилище от времето на Ла Брюйер, което бе надживяло всички околни замъци. Вместо под — гола земя, вместо покъщнина — един счупен старовремски скрин, разклатени ниски столчета; всичко осветено от един голям огън от откраднати дърва, пращящи и пълни със сок. Всичко, впрочем, тук миришеше на плячка, както остатъците от дървени украси, натрупани до стената, така и пушката, сложена в ъгъла до камината, примките, капаните и ония грамадни мрежи, които крадците на дивеч хвърлят наесен върху пожънатите ниви, както рибарите хвърлят риболовната мрежа. На един одър, в един мрачен кът, сред всичката тая непочтена сиромашия, старият „пукваше“. „Пукваше“ след шестдесетгодишен грабителски живот, прекаран в нощни засади в изкопите, в снега, в блатата, в бягане пълзешком пред конете на стражарите. Живот на стар зловреден заек, щастлив, все пак, че умира в дупката си. Като влезе, господин Ривал се задуши от миризма на изгорени благоухания, която господстваше над всички вони в мръсното жилище.

— Какъв дявол сте горили тук, бабо Сале?

Старата се смути, поиска да излъже, но той не й даде време:

— Значи, съседът, отровителят, е идвал у вас?

Господин Ривал не се лъжеше. Напоследък Хирш бе идвал да опита върху тоя клетник своето зловецко лекуване с благоухания. Случаите да го опитва ставаха все по-редки за него. Селяните не му се доверяваха; освен това той бе принуден да се предпазва много, защото Етиолският лекар водеше ожесточена борба с неговата недипломирана медицина. Два пъти вече го бяха призовавали при Корбейския прокурор и заплашвали със строги наказания, ако продължава да лекува. Но семейството Сале живееше много близо, пък и тяхното ниско обществено положение... Въпреки страха му от стражари, той се бе изкусил още един път.

— Бързо, бързо! Отворете вратата, прозореца!... Виждате добре, че тоя нещастник се задушава!

Старата побърза да изпълни заповедите на доктора, мърморейки:

— Ах, клетият ми чияк, клетият ми чияк! Той казваше, че ще го изцери... Възможно ли е да се лъжат хората така?... Какво клето и диво говедо съм била!

Докато господин Ривал, наведен над умиращия, търсеше останалата сила на неусещания му се пулс, един глухо кълтящ глас се чу изпод дрипите на одъра:

— Кажу ми, жено, ти каза, че ще ми кажеш.

Старата продължаваше да говори словоохотливо, да размърдва дървата в огнището. Но умиращият започна отново със своя изнурен глас:

— Кажу ми, жено... кажу ми, жено...

Господин Ривал погледна бабата, чието изгоряло бабешко лице бе придобило хубав керемиден цвят. Тя се приближи и избъбри:

— Бога ми! Да, несъмнено пак тоя лекар до нас е виновен, задето наскърбих тая клета госпожица, която е тъй милостива.

— Коя госпожица? За кого говорите? — попита докторът живо, като пушна ръката на болния.

Тя се колебаеше. Но гласът на горския крадец, все по-слаб и по-слаб и като че идващ от много далеч, прошепна още веднъж:

— Кажу ми... Искам да ми кажеш.

— Добре, да, ще ми кажа, — изрече старата решително. — Ето каква е работата, добри ми господин Ривал: тоя нехранимайко ми даде двадесет франка, — какви лоши хора има, Господи Боже! — даде ми двадесет франка, за да разкажа на госпожица Сесил цялата история на баща ѝ и майка ѝ.

— Проклетнице!... — извика старият Ривал с гняв, който му възвръщаше младежката сила и порив. — Ти си посмяла да направиш това?

— За двадесет франка, добри ми господине... Ако тоя негодник не бе ни дал двадесет франка, бих умряла по-скоро, отколкото да разкажа... Преди всичко, кълна се, че не знаех нищо за тая работа. Той ми разказа всичко, за да го занеса после.

— Ах, клетникът, той добре ми се закани, че ще си отмъсти... Но кой е могъл да го осведоми и да ръководи тъй добре неговото отмъщение?

Една дълбока въздишка, едно от ония смътни стенания, които човек изпуска, когато се ражда или умира, призова лекаря към одъра

на стареца. Сега, когато тя „му го бе казала“, дядо Сале се остави да умре и може би само това малко угризение на съвестта между всичките негови престъпления на стар разбойник направи по-лесно ужасното му преминаване към отвъдния свят. До сутринта докторът остана наведен над тия предсмъртни мъки, над тоя атом от живот, който зората, щом блеснеше в стъклата на прозорците, щеше да отнесе с първия си лъч. Беше му нужно голямо мъжество, за да остане тук, при тоя умиращ и клекналата при огнището бабичка, която не смееше нито да му говори, нито да го гледа. Задържан от своя дълг, той мислеше, и от една мисъл на друга се опитваше да събере тъмните още за него части на тая безчестна пакост. Когато всичко се свърши, той се завърна много бързо в Етиол, след като установи, че подлият Хирш не беше вече в *Parva domus*. Ах, ако го беше намерил в тоя миг, той би придобил отново всичката си буйна сила на морски хирург пред тоя подъл враг, който, за да му отмъсти, бе нападнал внучката му! Като се завърна, той се изкачи право при Сесил. Нямахше никой. Леглото ѝ не беше дори разтурено. Той изтръпна. Изтича в „аптеката“. И тук никой. Само бившата стая на Мадлен беше отворена и там, среди светините на скъпата покойница, на молитвеното столче, на което тя бе коленичила с всичките си мъки, той завари Сесил заспала, грохнала, което свидетелстваше, че бе прекарала цялата нощ в молитви и плач. Като чу стъпките на доктора, тя отвори очи:

— Дядо!

— Значи, тия клетници са ти открили тайната, която ние с толкова мъка криехме от тебе? О, Боже, толкова усилия, толкова грижи, за да те избавим от тая тъга! И, най-после, тя достигна до тебе чрез чужди хора, чрез врагове! Клето дете...

Тя бе скрила главата си в рамото му:

— Не ми говори. Не ми казвай нищо. Срам ме е!...

— Напротив, трябва да ти говоря... Ах, ако можех да подозра откъде идваше причината на твоя отказ! Защото, най-после, за това, нали, ти не искаше да се омъжиш?

— Да.

— Но защо? Обясни ми мисълта си.

— Не исках да призная безчестието на майка си, а съвестта ми ме принуждаваше да осведомя за всичко оня, който трябваше да бъде мой съпруг... Само едно нещо можеше да се направи, и аз го направих.

— Значи, ти го обичаш, обичаш го още?

— С цялата си душа. И вярвам, че и той ме обичаше достатъчно, за да не осуети нашата женитба; но аз трябваше да го избавя от тая велика жертва. Никой не се оженва за момиче, което няма име, което, ако го има, е име на крадец и фалшификатор.

— Лъжеш се, мое дете. Жак беше много горд и много щастлив, че ще се ожени за тебе; и, все пак, той знаеше твоята история. Аз му я бях разказал.

— Възможно ли е това?

— Ах, лошо дете, ако бе имала повече доверие в мене, не бих те оставил да нанесеш тоя троен удар, който съкруши щастието и на трима ни!

— Значи, Жак знаеше коя съм аз?...

— Счетох за дълг да го предупредя за това преди една година, когато ми заговори за любовта си.

— И, все пак, той ме искаше?...

— Дете!... Нали те обичаше... Впрочем, вашите съдби са тъй еднакви!... И той също няма баща; и майка му никога не се е омъжвала. Единствената разлика помежду ви е тая, че твоята майка беше светица, докато неговата...

Тогава, както бе разказал на Жак историята на Сесил, господин Ривал разказа на Сесил историята на Жак, дългото мъченичество на това клето, тъй мило и тъй добро същество, изоставеността му през детството, изгнаничеството му през младостта; и, внезапно, като че цялото това минало, както постепенно си го припомняше, го накара да разбере по-добре настоящето:

— Но, навярно тя е пак... Ударът идва от нея... — извика докторът. — Тя ще е говорила пред Хирш за вашата женитба... Да, да, уверен съм в това сега... Благодарение на тая безумна жена драмата, от която те бях запазил тъй грижливо, е достигнала до тебе... Така е било писано. И тоя удар, нанесен на клетия момък, можеше да му дойде само от майка му.

Докато Сесил слушаше тия обяснение, обхвана я силно отчаяние при мисълта, че бе причинила на Жак, вече тъй нещастен, ужасна и съвсем безполезна мъка. Тя би му поискала прошка, би желала да се унижи пред него.

— Жак... клети приятелю!... — повтаряше тя разхлипана.

И като измери по собствената си скръб раната, която му бе причинила, тя извика:

— О, колко трябва да е страдал!

— И страда още!

— Не ти ли е писал, дядо?

— Не, но той би могъл да дойде сам да ти разкаже за себе си! — отговори дядото усмихнат.

— Може би няма да иска да дойде сега.

— Добре! Да отидем да го потърсим... Днес е неделя. Той не е в работилницата. Ще го намерим и ще го доведем тук... Искаш ли?

— Дали искам!

Няколко часа след това господин Ривал и внучката му бяха на път за Париж.

Тъкмо бяха заминали и един изпотен човек, прегърбен под тежестта на голям кош, се спря пред тяхната къща. Той погледна малката зелена врата, медната плочка, по която засрича мъчително: „звъ... нец за док... то... ра“.

— Тук е! — каза той най-после и позвъни, като изтри челото си. Малката слугиня дойде, но като видя, че има работа с един от ония опасни пътни продавачи, които обикалят селото, само полуотвори вратата.

— Кого търсите?

— Господаря...

— Той не е тук.

— А госпожицата?...

И тя не е тук.

— Кога ще се върнат?

— Не зная.

Вратата се затвори грубо.

— Боже мой!... Боже мой!... — каза шапкарят с пресипнал глас.

— ... Нима ще го оставят да умре така?

И той остана там, прав, слисан, напред пътя.

Х

ПРЕДДВЕРИЕТО НА СВЕТА БОГОРОДИЦА

Тая вечер имаше голямо литературно събрание у главния редактор на *Преглед на бъдещите раси*, на Августинското крайбрежие, до Института.

Всички несретници бяха поканени на тоя празник в чест на завръщането на Шарлот и д'Аржантон щеше да даде още по-голяма тържественост на своята голяма поема *Раздяла*, най-последователно довършена. Странни обстоятелства бяха съдействали за разцвета на тая майсторска творба. След като Шарлот се бе завърнала в семейното огнище, как да продължава да оплаква отсъствието на неблагодарната, да описва страданията на напуснатия любовник? Тук имаше една смешна задръжка, а беше наистина жалко, тъй като никога въображението на поета не се бе показвало по-богато, нито по-трайно. След неколкодневно колебание, той взе храбро своето решение.

— Бога ми, какво от това!... Ще продължа... Художествената творба не трябва да се спъва от случайни обстоятелства.

И се получи едно до най-висока степен смешно зрелище, тъй като поетът се оплакваше от заминаването на любовницата си в присъствието на самата любовница, която чуваше да я наричат „лоша“, „невярна“, „скъпа бежанка“ и преписваше тия хубави названия със собствения си почерк в тетрадка, завързана с розови панделки. След като поемата бе завършена, д'Аржантон бе пожелал да я прочете на своята чета, не толкова от артистична суета, колкото от любовническо тщестлавие, за да съобщи на всички несретници, че неговата робиня се бе върнала и че той я държеше здраво сега. Никога малкото жилище на четвъртия етаж не бе виждало още такава разкошна вечеринка, подобно разточителство от цветя, от украси, от разхладителни питиета; дори облеклото на скъпата бежанка, цялото бяло, осеяно с бледи теменуги, бе напълно подходящо за нямата роля, която щеше да играе тя при четенето. Никой не би се усъмнил, влизайки тук, че парични затруднения витаеха над всичкото това великолепиe, като невидима паяжина, просната над крилете на пеперуди. Нищо по-вярно, обаче:

Прегледът преживяваше последните си дни, намаляваше обема си при всеки брой и излизаше само на големи интервали, с все по-големи прекъсвания. Д'Аржантон, след като бе вложил в него половината от наследството си, мислеше да го продаде. Това именно плачевно положение, прибавено към няколко изкусно подготвени „припадъци“, върнаха завинаги безумната Шарлот на нейния „артист“. Достатъчно беше да ѝ се представи като победен, измъчен, изоставен от всички велик човек, съмняващ се в невярната си, някога съзирана звезда, за да му даде тя тържествена клетва:

— Сега съм твоя... Твоя завинаги.

Всъщност д'Аржантон беше глупав и превзет човек, но може да се каже, че той си играеше с тая жена превъзходно и умееше да извлече от простия инструмент чудесни постижения. Ако знаехте с какви страстни погледи го гледаше тя тая вечер, колко съблазнителен, болезнен, гениален го намираше, и също тъй хубав, както преди дванадесет години, когато го бе видяла под матовите глобуси на Моронваловия салон, още по-хубав, може би, защото средата сега беше друга, по-охолна, по-богата, и сиянието на нейния поет — увеличено с многобройни лъчи! Впрочем, същите гости, същият неизменен личен състав. Ето Лабасендр със стъкленозелени кадифени дрехи, с високи фаустовски ботуши, и доктор Хирш, изцапан с химически петна, и Моронвал, с черен фрак с побелели шевове, с бяла връзка, много черна в гънките, после „малките тропически момчета“, вечният египтянин с изопнатата кожа, японецът с шафранов цвят и внукът на Берцелиус, и човекът, който чел Прудон. Ето цялата върволица, смешна, бледа, гладна, но винаги пълна със самоизмами, с трескави ръце и жалки очи, без вежди, изгорени от съзерцание на звездите. Би казал човек, че това е дружина от източни поклонници, на път към някаква непозната Мека, чиято златна лампа се губи всяка минута зад кръгозора. От дванадесет години, откакто познаваме тия нещастни несретници, някои са паднали по пътя, но от парижките каменни настилки са се изправили други фанатици, за да заместят умрелите и да стегнат редовете. Нищо не ги обезсърчава, нито разочарованията, нито болестите, нито студът, нито горещината, нито гладът. Те вървят, бързат. Но никога не ще стигнат. Всред тях, д'Аржантон, по-добре хранен, добре облечен, приличаше на богат хаджия, вървящ всред въшкави люде, в харема си, лулите и богатствата

си. И тая вечер към неговото сияние се прибавяше удовлетвореното му тщеславие, ясното съзнание за тържеството.

По време на четенето на поемата, Шарлот, седнала на канапето, в престолено равнодушно положение, се червеше при загатванията, които се срещаха във всяка строфа, обвити с прозрачни була, като тайнствени красавици, щастливи, че са ги познали. Около нея жените на несретниците се прекланяха смирено и ласкателно, а между тях дребната госпожа Моронвал, която, седнала, изглеждаше много висока поради несъразмерната височина на челото и брадата ѝ, бършеше очите си всеки миг, за да покаже вълнението си. Лицемерие, недостойно за една Моронвал, родена Декостер! Но бедността смирява и най-голямата гордост. Моронвал, седнал срещу жена си, я наблюдаваше, ръководеше ръкоплясканията, придаваше на маймунското си лице хиляди разнообразни изражения на извънредно възхищение и гризеше яростно ноктите си, което беше винаги предсказание, че ще иска пари назаем. Пред тия внимателни слушатели стиховете се нижеха бавно и отчаяно еднозвучно, като движенията на чекрък, намотаващ нескончаемо кълбо. Те бяха толкова много, толкова много! Гласът на четеца се смесваше с пращенето на огъня, с шумоленето на лампите, с воя на блуждаещия над балкона вятър, блъскащ се внезапно и яростно в стъклата на прозорците, също като в една друга, отдавнашна нощ. Но Шарлот не се намираше тая вечер в онова неспокойно настроение, в което духът възприема предсказанията и предчувствията. Тя беше всецяло предадена на своя поет, на драмата, която той разказваше, отмервайки мощно стиховете си. Поемата съдържаше действително една много драматична част. В последната песен д'Аржантон представяше скъпата бежанка, върнала се при любовника си, умираща от преживените далеч от него страдания. Поетът затваряше очите ѝ, като ѝ се кълнеше във вечна любов.

*Аз турих заедно с тебе в гроба
Най-хубавия дял от себе си,
Всичко, що те оплаква, що те люби,*

казваше той. И душевното величие на мъжа, който искаше да забрави, и злокобната съдба на тая нещастна жена бяха тъй трогателни, че всички заридеха, като слушаха, а Шарлот — най-силно; защото, най-после, тя умираше там, а тия неща разчувстват човека повече, когато засягат него самия, а не другите.

Изведнъж, на най-прочувственото място, когато д'Аржантон обгръщаше събранието с доволен поглед, вратата на салона се отвори внезапно и слугинята, една от ония близки с господарите си слугини, с развети панделки, каквито се срещат у такива жени, влезе изплашена и извика на господарката си:

— Госпожо!... госпожо!...

Някои настанаха:

— Какво?... Какво има?

— Един човек...

— Един човек?

— Да, един човек с лошо и много грозно изражение на лицето иска да говори на госпожата. Казах му, че госпожата не е тук, че не може да я види. Тогава той седна на едно стъпало и каза, че ще я чака.

— Ще отида... — каза Шарлот, много развълнувана и като че отгатваше от страна на кого идваше тоя вестител.

Но д'Аржантон се намеси живо:

— Не... не трябва...

И като се обърна към Лабасендр, най-силния измежду присъстващите, каза:

— Иди виж кой е тоя неканен гост.

— Ей сега... ей сега... бьо!... — каза певецът и излезе, като изопна раменете си.

Д'Аржантон, комуто бяха пресекли на две треперения на края на устните му стих, се завърна бързо пред камината, готов да подземе прекъснатото четене. Но вратата се отвори отново, за да пропусне главата и ръката на Лабасендр, който викаше поета. Д'Аржантон се втурна разгневен в преддверието:

— Какво има? Казвай!

— Изглежда, че Жак е много болен, — му каза певецът тихо.

— Хайде де!... На другико да ги разправят!

— Тоя човек тук казва това.

Д'Аржантон погледна клетия човек, грозен, свенлив, чийто висок прегърбен силует под вратата като че не му беше непознат.

— Вие ли идвате от страна на тоя господин?

— Не, аз не идвам от негова страна, — отговори човекът. — Той е много болен, за да може да ме изпрати... От три седмици лежи много, много болен.

— Какво му е?

— Нещо в белия дроб, и лекарят каза, че няма да изтрае повече от една седмица. Затова аз и жена ми помислихме, че трябва да предупредим майка му, та дойдох.

— Кой сте вие?

— Аз съм Белизер. Бел, както госпожата ме наричаше... О, тя ме познава много добре, също и жена ми!

— Добре, господин Белизер, — каза поетът с насмешлив вид, — ... ще кажете на оня, който ви изпраца, че играта е добра, но други вече са я използвали. Трябва да измисли нещо друго.

— Извинете! — каза шапкарят, който не разбираше „жестоките думи“.

Но д'Аржантон беше вече затворил вратата, като остави Белизер смаян върху площадката на стълбата, пред очите на когото се мерна един салон в дъното на жилището, пълен с хора и светлина.

— Няма нищо... Някой объркал къщата, — каза поетът, когато се върна, и докато той продължаваше величествено четенето си, шапкарят си отиваше с големи крачки по тъмните улици, под суграшицата и резливия вятър, и бързаше да се завърне при Жак, при клетия другар, лежащ в тоя час върху лошото легло на таванската си стая...

Болестта бе започнала от деня, в който той се бе завърнал от Етиол. Беше си легнал без да каже нищо; и от тогава треска го друсаше, треска и силна хрема, толкова тежка, че фабричният лекар предупреди приятелите му, че това състояние вдъхва страх. Белизер поиска да извести господин Ривал, но Жак забрани това изрично. Той дори излезе от своето летаргично мълчание само тоя път, и още веднъж, когато изпрати хлебобразносвачката да продаде часовника му и един пръстен, който му бе дала майка му. Защото парите бяха рядкост на улица Поноайо. Всичките спестени пари на Жак бяха отишли за покупка на малкото покъщнина в Шарон, чекмеджетата кънтяха на

празно; Белизеровото семейство се намираше също в голямо лишение поради сватбените разноски и настаняването. Но това не беше важно! За да излекуват тоя изоставен нещастник, шапкарят и жена му се бяха почувствали способни за всички жертви. След като бяха заложили в заложната къща постели, покъщнина, те зложиха един товар със сламени шапки, които би трябвало на всяка цена да освободят на пролет. Но дори и тая жертва не беше достатъчна. Всичко е тъй скъпо, дърва, лекарства!... Наистина, не им вървеше на другари. Първият беше ленив и лаком пияница; вторият — истинско съвършенство, бе станал тежко бреме поради болестта си. Съседите ги съветваха да заведат Жак в болницата. „Там ще бъде по-добре, отколкото у вас, и няма да ви струва нищо“. Но те упорстваха в гордостта си да задържат приятеля при себе си, като че биха изменили на другарския си дълг, ако поверяха лекуването му на други. Сега те бяха изразходвали всичките си средства. И тъй като болестта беше тежка, а разорението им — неминуемо, решиха да предупредят Шарлот, „хубавата госпожа“, както казваше хлебобразносвачката с възмутен глас. Тя изпрати мъжа си с думите:

— Главно, доведи я със себе си, за да бъдеш уверен, че ще дойде... Тоя нещастник ще се почувства по-добре, като види майка си. Той е тъй горд!... Но, обзалагам се, че мисли за нея.

Белизер не я водеше. Затова, връщайки се къщи, той беше отчаян и се безпокоеше за приема, който щеше да намери. Госпожа Белизер, със заспалото дете на коленете й, разговаряше тиха с госпожа Левендре пред слаб и тъжен огън, който народът нарича „вдовишки огън“, и се вслушваше в мъчителното дишане на Жак и ужасната кашлица, която го задушаваше. Човек не би познал никога в това голо и печално помещение светлата таванска стая, с прозорци към двора, в която трудът пееше още от сутринта като парижка чучулига. Никакви следи от книги, нито учене. Само едно гърне с билки димеше върху камината и изпълваше стаята с оня сложен, неясен и тежък въздух, който се носи край болните. Вътре се чуваха шепнения, шум от щипци и стъпките на Белизер, който се завръщаше.

— Сам ли си?... попита хлебобразносвачката.

Той разказа с нисък глас, че не го оставили да види майката на Жак, че големите мустаци не му позволили да влезе.

— Я ги виж ти безобразниците!... Но и в твоите жили не тече кръв!... Зная те добре какъв си страхливец... Трябваше да го блъснеш, да влезеш насила и да извикаш на оная безобразница: „Госпожо, детето ви ще умре!“

Какъв великолепен майчински поглед хвърли тя на своето заспало на коленете й дете!

— Ах, клетки ми Белизер, ти винаги ще бъдеш само жалка мокра кокошка!

Шапкарят наведе глава. Връщайки се, той очакваше да бъде мъмрен, но не можеше да надвие свенливостта си, защото бе свикнал да ходи по пътищата и улиците с позволение, по благоволенieto на стражарите и полицейските началници, а това го бе привикнало да се прекланя унижително, и всичката храброст на тая жена не успяваше да го поправи.

— Ако аз бях отишла, уверена съм, че щях да я доведа... — казваше храбрата жена, стискайки пестниците си.

— Оставете, драга, — възразяваше кисело госпожа Левендре, — вие не знаете какви са тия жени.

Тя казваше „тия жени“, откак заминаването на Ида дьо Баранси й бе отнело всяка надежда за сдобиването й с шевна машина или с капитал за някакво предприятие на мъжа й. И той току-що влезе в стаята. Тъй като в бедните жилища беше възприето да оставят ключовете на вратите, всяка вечер съседите навестяваха болния, под предлог да видят как е. Като научи, че госпожата не беше дошла, господин Левендре започна дълга тирада върху съвременната Фрина, срам за нашето общество, и разви, за лишен път, своята политическа система, която щяла да отърве света от всичките тия отпадъци. Другите слушаха с отворени уста тоя сънлив и неизчерпаем дърдорко, докато вятърът духаше върху угасналите главни и силната кашлица на Жак кълтеше под завивките му.

— Това не е всичкото, — каза госпожа Белизер, която никога не се отклоняваше за дълго далеч от въпроса си. — Какво да правим? Не можем да оставим тоя клет момък да умре поради липса на грижи.

Левендрови дадоха мнението си:

— Трябва да направите както лекарят ви каза. Трябва да го заведете в преддверието на Света Богородица, в средищното бюро. Там ще му дадат позволително да постъпи в някоя болница.

— Шът!... шът!... по-тихо!... — каза Белизер, като им показва леглото, дето болният се движеше трескаво. Настъпи кратко мълчание, докато дебелият платно на смачканите чаршафи шумолеше.

— Уверен съм, че ви е чул, — прибави шапкарят сърдито.

— Голяма беда!... Той не ви е нито брат, нито син; и ще се освободите прекрасно, като го заведете в болницата.

— Той е наш другар! — каза Белизер, като вложи в думите си всичката гордост и преданост на своето добро, простодушно сърце. Това бе тъй трогателно, че хлеборазносвачката се изчерви цяла и погледна мъжа си с бляскави от сълзи очи. Левендрови си отидоха, като вдигаха рамене; и след излизането им стаята вече не беше тъй гола и тъй студена.

Жак бе чул. Той чуваше всичко, което се говореше. Често, откак това ужасно завръщане на гръдната му болест, присъединено към съкрушителното разочарование от любовта му, го прикова към леглото, той не спеше, но се отклоняваше съзнателно от окръжаващия го живот, мълчеше като ням, което дори самата треска и нейните халюцинации не успяваха да победят. Очите му, обърнати към стената, оставаха широко отворени през целия ден, и ако стената, мрачната стена, набръчкана и попукана като лицето на стара жена, би могла да говори, би разказала, че в тия втрещени, лунатични очи беше написано с огнени букви: „Пълно нещастие... безгранично отчаяние“. Само тя виждаше това, защото нещастникът не се оплакваше никога. Той се мъчеше дори да се усмихва на своята яка болногледачка, която го поеше с горещи лекарства и любезни насърчения. Така той прекарваше тия дълги самотни дни, в които шумът от труда достигаше дори до таванската му стая, за да го накара да проклина своето принудително бездействие. Защо не беше юначен и силен като другите, за да противостои на житейските нещастия?... И, при това, за кого ще работи от сега нататък? Майка му си бе отишла, Сесил не го искаше вече. Тия два женски образа му се натрапваха, не го напускаха. Когато весело блудкавата и равнодушна усмивка на Шарлот изчезваше, чистото лице на Сесил, което тайната на нейния отказ окръжаваше като че с було, се изправяше пред него и той стоеше сломен, неспособен да продума нито дума или да направи някакво движение, а в това време пулсът в слепите му очи и в китките му биеше, дишането му се затрудняваше, пристъпите на дълбоката му кашлица се редуваха

равномерно в околното вълнение, всред воя на вятъра в камината, всред движението на омнибусите, разклащащи каменната настилка, всред бръмченето на някой занаят в съседната таванска стая.

На другия ден след този разговор край леглото на Жак, когато хлеборазносвачката, на връщане от обиколката си, с побеляла от брашно престилка, влезе, за да научи как е прекарал болният нощта, тя остана смаяна, като видя прав един висок призрак, стоящ пред огъня с Белизер:

— Какво има?... Как! Вие вече сте на крака!

— Поиска да стане, — каза шапкарят отчаяно. — Иска да отиде в преддверието на Света Богородица.

— В преддверието на Света Богородица... А защо?... Намирате, че не се грижим тук добре за вас? Какво ви липсва?

— Нищо, нищо, мои добри приятели... Вие сте две благородни и предани сърца. Но невъзможно ми е да остана тук по-дълго време. Моля ви, не ме задържайте. Това е необходимо... Тъй искам.

— Но какво ще правите, клети ми другарю, като сте така слаб?

— О, аз съм малко нещо разнебитен! Но когато трябва да вървя, ще вървя. Белизер ще ме хване под ръка. Той ме е разхождал така из нантските улици един ден, когато не бях така здрав, като днес.

Пред една толкова изрична воля те не можеха да се съпротивляват повече. Жак целуна госпожа Белизер и слезе, поддържан от шапкаря, след като хвърли безмълвно и сърцераздирателно сбогом на това малко жилище, дето бе прекарал толкова хубави часове, лелеял тъй хубави мечти, и което знаеше, че няма да види никога вече.

По онова време средищното бюро се намирало срещу черквата Света Богородица; четвъртито здание, сиво и тъжно на вид, издигнато с няколко стъпала. Колко дълъг им се видя пътят, докато стигнат до там от Менилмонтанските височини! Спираха се често по оградите, на края на мостовете, но не почиваха дълго, защото студът беше рязък. Под ниското и тежко декемврийско небе, болният изглеждаше побледен и слаб, по-разстроен, отколкото в леглото си. Косите му бяха мокри от пот, опнати при мъчителния ход; и всичко се въртеше пред очите му поради слабостта му: черните къщи, ручеите, лицата на минувачите, изпитващи съжаление към печалната двойка, която образуваха шапкарят и другарят му. В този груб Париж, в който животът

прилича на сражение, би казал човек, че един ранен бе паднал през време на действието и другарят му го водеше под картечен огън до превързочния пункт, преди да се завърне отново всред опасността.

Беше още много рано, когато те стигнаха в средищното бюро. Но голямата чакалня беше препълнена вече с хора, отдавна насядали върху дървени пейки около една голяма пращяща и хъркаща печка. Въздухът там беше задушен, тежък, сънлив и предаваше същата умора на всички присъстващи, на нещастниците, пристигащи без преход от уличния студ в тая баня, на чиновници, пишещи в дъното зад един стъклен прозорец, на слугата, който пълнеше печката, отпаднал. Когато Жак влезе под ръка с Белизер, всичките тия намусени и неспокойни погледи се обърнаха към него.

„Ха така!... още един!...“, като че казваха те. Наистина, болничните заведения са тъй претъпкани, всяко болнично легло е предмет на такава завист, то се иска, оспорва се! Напразно управата полага значителни усилия, напразно благотворителността се разширява: винаги има повече болни, отколкото места, за да ги приемат. Защото тоя жесток Париж умее да изковава всевъзможни болести, да ги изобретява странни, непредвидени, усложнени посредством порока, сиромашията и всички съчетания, които водят със себе си тия две съставки на страданието! Многобройни образци на неговата вещина бяха изложени жалко върху мръсните пейки в това помещение. Постепенно, с влизането им, ги разделяха на два разреда: от едната страна ранените, ония, които фабричните колела, зъбците на парните машини, киселините на бояджийниците осакатяват, ослепяват, обезобразяват; от другата страна — трескавите, слабокръвните, охтичавите, с треперещи членове, с превързани очи, с различни, дълбоки и остри кашлици, които като че се изчакваха и започваха заедно като инструментите на оглушителен оркестър. И какви дрипи, какви обуца, какви шапки, какви торби! Най-злополучното, противно на логиката: дупки, запълнени с кал, ресни, измокрени в ручеите, тъй като по-голямата част от тия нещастници бяха дошли пеша, влачейки се като Жак. Всички чакаха с дълбоко безпокойство прегледа на доктора, който щеше да разпореда да им се даде или не карта за постъпване в някоя болница. Затова трябваше да ги чуете как разговаряха помежду си за болестите си, как нарочно преувеличаваха, мъчеха се да убедят съседите си, че са много по-болни от тях. Жак

слушаше тия печални разговори, седнал между един висок слаб мъж, който кашляше силно, и една млада жена, обвила с черен шал тяло, подобно на сянка, тясно лице, чийто нос и устни бяха тъй тънки и тъй бледи, че само очите ѝ изглеждаха живи, очи, блуждаещи от близкото видение на последния час. Една забрадена вдетинена бабичка с кошничка под ръка предлагаше бисквити, малки, прашни и корави хлебчета на тия трескави люде, на тия умиращи; всеки я отблъскваше, но тя продължаваше своята мълчалива обиколка. Най-после вратата се отвори и един дребен, нервен и сух човек се показа.

Лекарят!

Дълбоко мълчание настъпи веднага по пейките, дето кашлиците се удвоиха, а лицата се удължиха още повече. Докато грееше пръстите си на плочата на печката, докторът разглеждаше болните наоколо си с оня вещ, изпитателен и твърд поглед, който безпокои пияниците и нечистите люде. После той започна да обикаля помещението, последван от слугата, който връчваше входните карти за разните болници. Каква радост изпитваха нещастниците, когато ги признаваха за годни за болницата! Какво разочарование, какви настойчиви молби, когато им съобщаваха, че не са достатъчно болни! Прегледът беше кратък и малко груб, защото имаше много болни и защото бедните хора не преставаха да разказват за болестите си, свързвайки ги с всевъзможни истории и случки, които не засягаха лекаря. Не можем да си представим невежеството, тъпотията, невменяемостта на тоя народ, затруднен дори да каже едно име или да даде някой адрес, все от страх да не се изложи, та излива свенливостта си над незначителни дреболии.

— А на вас какво ви е? — пита лекарят една жена, до която седи едно дванадесетгодишно дете.

— На мен ми няма нищо, господине, а на момчето ми.

— Добре, какво му е на вашето момче? Хайде, бързо казвайте.

— Глухо е, господине... Това му се случи,... ще ви кажа...

— А! Глухо ли е?... А с кое ухо?

— И с двете, главно, господине.

— Как така главно?

— Да, господине... Я стани, Едуард, когато ти говорят... С кое ухо си глух? — каза тя на хлапето, като го разтърси, за да го накара да стане.

Но то мълчи като идиот.

— С кое ухо не чуваш? — повтаря майката, като вика високо. И пред смайването на клетото недъгаво дете, тя продължава: — Виждате, господине! Както ви казах... с двете главно.

По-нататък лекарят се обръща към високия, слаб човек, седнал до Жак:

— От какво сте болен?

— Гърдите, господине... Всичко ми гори.

— А! Гърдите ви горят... Не си ли попейвате по малко ракия понякога?

— О, никога, господине, — каза болният възмутен.

— Е, много добре! Не пиете ракия. А вино пиете ли?

— Да, господине, колкото ми е възможно.

— А колко ви е възможно?... Мисля, че ще са няколко литра?

— Бога ми, господине, това зависи от дните.

— Да, разбирам... Така, в дните, когато ви плащат...

— Бога ми, в дните, когато плащат, знаете какво става... Човек се събира с приятели...

— Да, така, напивате се в дните, когато ви плащат... Вие сте зидар, плащат ви всяка седмица, напивате се здравата поне четири пъти в месеца... Много добре. Езикът ви?

Пияницата напразно възразява, но трябва да признае порока си, защото има работа с истински съдебен следовател. Когато дойде до Жак, лекарят го прегледа внимателно, попита го за възрастта му и дали отдавна е болен. Жак отговори с мъка, с шипящ глас; и докато говореше, зад него Белизер мигаше с очи, издаваше напред дебелиите си устни.

— Моля, станете, мое момче, — каза докторът, като допря ухото си до мокрите дрехи на болния, за да го прислуша. — ... Дошли сте пеша?

— Да, господине.

— Чудно, че сте могли да ходите в това състояние... Нужна ви е била извънредна сила. Но няма да ви позволя да повторите това. Ще ви отнесат на носилка.

И като се обърна към чиновника, който пишеше бележките, каза:

— В болницата Милосърдие... Стая Свети Йоан Богослов.

После, без да каже дума, продължи прегледа си.

Измежду хилядите бързи и смътни видения, които минават пред вас в движението на парижките улици, видения, които се следват, заличават едно от друго, знаете ли нещо по-сърцераздиращо от тая висяща носилка, покрита със сенник от ленен плат на резки, и на която двама души, единият отпред, другият отзад, поддържат равновесието? Тя прилича на легло и на саван; положеното на такава носилка същество, неясно очертано под завивките, изоставено на друсанията на хода, ви навява зловещи мисли. Жените се кръстят при тая гледка, като при минаването на погребална колесница. Понякога носилката отминава сама по обезлюдения плочник; но често една майка, дъщеря или сестра, с овлажнели от това висше последно унижение на сиромашката болест, следват това движещо се легло. Така Жак чуваше до себе си, редом с носачите, неравните стъпки на добрия шапкар, който от време на време хващаше ръката му, за да му докаже, че не беше съвсем изоставен. Разтърсван, сънлив и сломен, болният пристигна в болница Милосърдие, в стаята Свети Йоан Богослов, разположена на втория етаж, в дъното на втория двор. Тъжна стая, с таван, подпрян на железни стълбове, с прозорци, обърнати от едната страна към мрачен двор, а от другата — към дълбока и влажна градина; двадесет легла, плътно едно до друго, две големи кресла до една огромна печка, една маса и един грамаден бюфет, покрит с мраморна плоча. Ето обстановката.

При влизането на Жак, пет-шест призрака, с кафяви блузи, с памучни шапчици, прекъснаха тихата си игра на домино, за да видят преминаването на новодошлия. Други, които се грееха, се отстраниха при приближаването му. В грамадната стая имаше само един светъл кът, малката стъклена стаичка, дето стоеше Старшата милосърдна сестра, а отпред едно параклисче на Света Богородица, изящно и чисто, с дантели, с изкуствени цветя, със светилници с бели восъчни свещи и една гипсова Богородица, чиито ръце, в дълги развети ръкави, се отделяха от роклята ѝ като криле. Старшата милосърдна посрещна Жак и с много висок и еднозвучен глас, чието ехо като че се поглъщаше от нагръдника и булото ѝ, каза:

— О, клетото дете, колко болно изглежда! Бързо! Трябва да го сложим да легне... Нямаме легла, но последното там ще се опразни скоро. Оня, който го заема, е много зле. Дотогава ще го поставим в носилка.

Онова, което тя наричаше носилка, беше походно легло; санитарят го сложи близо до леглото, което щеше да се освободи скоро, но от което долитаха глухи охкания, продължителни въздишки, още по-печални поради обезсърченото равнодушие, с което всеки ги слушаше. Тоя човек щеше да умре; но самият Жак беше много болен, много вдаден в себе си, за да схване това съседство. Той едва чу, когато Белизер му каза „довиждане“, като му обеща да дойде пак на другия ден, после шум от тенджери и чинии, причинен от раздаването на супата, после някакъв шепот близо до леглото му, дето се говореше за някой си „единадесети втори“, че бил много болен. Така означаваша него. Той не се наричаше вече Жак, а „Единадесети втори“ в стаята на Свети Йоан Богослов. По липса на сън, той се чувстваше вече замаян, смазан от голямата си умора, когато един спокоен и ясен женски глас го стресна внезапно и прогони първия му сън.

— На молитва, господа!

Жак съгледа неясно, близо до параклиса, сянката на една жена, коленичила в грубите гънки на дрехата си; но той се помъчи напразно да следва думите, които тя изричаше много бързо, малко напевно, и които излитаха от тая уста, свикнала да се моли безспир и без въздишка. Но последните думи стигнаха до напрегнатия му слух:

„Запази, о, Господи, моите приятели, моите врагове, затворниците, пътниците, болните и умиращите...“

Жак заспа тогава трескав, неспокоен сън, в който стенанията на умирация съсед се смесваха за него с видения на затворници, разтърсващи веригите си, и на пътници, вървящи по безкраен път.

... Самият той е един от тия пътници. Той върви по път, който прилича на Етиолския, по-дълъг, по-криволичещ и удължаващ се на всяка крачка. Сесил и майка му вървят пред него и не искат да го чакат, но той различава между дърветата развяващите им се рокли. Пречат му да ги достигне грамадни машини, наредени покрай изкопите, страшни, ревящи, и чиито отворени муцуни и димящи езици му изпращат горещо дихание. Парни стругове, парни триони, всички са тук, движейки своите лостове, своите зъби, своите бутала в оглушителния шум на чуковете в ковачницата. Жак, цял разтреперан, се решава да мине всред тях; те го сграбчват, обхващат, разкъсват; късове от тялото му биват отнесени заедно с работническата му рубашка, краката му са изгорени от едри разтопени метални слитъци и цялото му тяло е

обиколено от горяща жар, чиито адски пламъци проникват дори в гърдите му. Каква ужасна борба, за да излезе от там, за да се подслони в Сенарската гора, чиято крайнина е до тоя проклет път!... И ето че под хладината на сплетените клони, Жак става съвсем малък. Той е на десет години. Завръща се от една от хубавите си разходки с горския стражар; но там, на завоя на една алея, старата Сале, със сърп в ръка, го дебне, седнала върху своя сноп съчки. Той иска да бяга; бабата се впуска подир него „да му удари един лов“ безшумно през грамадната гора, тъй мрачна сега, че шумът слиза под дърветата. Той тича, тича... Той чува приближаващите ѝ се стъпки, триенето на нейния сноп съчки в дърветата, нейното задъхано дишане. Тя го хваща, най-после, бори се с него, поваля го на земята, после с цялата си тежест сяда върху детските му гърди, които смазва с бодливия си сноп дърва...

* * *

Жак се стресна изведнъж. Той позна голямата стая, осветена с кандилца, наредените легла, мъчителните дишания, раздиращите тишината кашлици. Той не сънуваше вече; и, все пак, чувстваше същата тежест през тялото си, нещо студено, нещо тежко, неподвижно, зловещо, което санитарите, притичали при виковете му, бързат да вдигнат, да го сложат в съседното легло, като спускат мрачно скърцащите завеси наоколо.

ХІ ТЯ НЯМА ДА ДОЙДЕ

— Я вижте тоя сънльо!... Хайде, единадесети втори, събудете се!... Лекарски преглед.

Жак отваря очи и първото нещо, което го поразява, е неподвижната завеса, спусната до земята, на съседното легло.

— Е, моето момче, трябва да са ви обезпокоили много тая нощ... Тоя нещастник в бълнуването си паднал върху вашата носилка... Трябва много да сте се изплашили... Хайде, изправете се малко, за да ви видя... О, о, колко сте слаб!

Тоя, който говори така, е мъж на тридесет и пет до четиридесет години, с кадифена шапчица, с бяла престилка с нагръдник, с руса брада, с тънък и дори малко насмешлив поглед. Той пипа болния, задава му няколко въпроса:

— Какъв е занаятът ви?

— Механик.

— Пиете ли?

— Пиех... Не пия вече.

Настъпи малко дълго мълчание.

— Та какъв живот сте водили, мое клето момче?

Лекарят не говори повече, от страх да не изплаши болния; но Жак забеляза по лицето му същото болезнено любопитство, същото състрадателно участие, с което го бяха посрещнали снощи в преддверието на Света Богородица. Другите лекари окръжават леглото. Главният лекар им обяснява признаците, които е наблюдавал у болния. Изглежда, че тия признаци са много любопитни, много тревожни! Един след друг лекарите идват да се уверят в наблюденията на своя началник. Жак излага гърба си на всички тия любопитни уши; и, най-после, всред думите „вдишване, издишване, свирещи хрипове, скърцания по върховете и в основата, бързотечна охтика“, той разбира, че положението му е много опасно, толкова опасно, че след като главният лекар продиктува рецептата си на един друг лекар, сестрата се приближава до леглото му и тихо, сдържано го пита дали има

роднини в Париж, кого да предупредят, дали чака гости за днес, неделя. Роднини? Вижте, ето ги! Те са тия две същества, един мъж и една жена, които стоят в края на леглото, без да смеят да пристъпят, две лица от народа, малко простишки и добри, които му се усмихват. Той има само тия роднини, няма други приятели. Само те не са му направили никога зло.

— Е, как сте? Не сте ли малко по-добре? — пита Белизер, на когото са съобщили, че другарят му е загубен, и който крие силното си желание да плаче под съвсем весело лице. Госпожа Белизер слага на поличката, близо до Жак, два хубави портокала, които е донесла; и след като му съобщава новини за детето с голямата глава, сяда като гостенка в прохода между стената и леглото, заедно с мъжа си, който не промълвя нито дума. Жак също не говори. Очите му са отворени и втренчени. За какво мисли той?... Само една майка може да отгатне това.

— Какво ще кажете, Жак? — го запитва изведнъж госпожа Белизер, — да отида ли да потърся майка ви?

Угасналият му поглед пламва и се втренчва усмихнат в добрата жена... Да, тъкмо това иска той. Сега, когато знае, че ще умре, той забравя всичко, което майка му му е сторила. Той чувства нужда тя да бъде тук, да се притисне до нея. И госпожа Белизер рипва вече, но шапкарят я задържа и съвсем тихо, оживено съвещание става в края на леглото. Мъжът не иска жена му да отиде там. Той знае, че тя е разгневена на „хубавата госпожа“, че мрази мъжа с големите мустаци и че, ако не я пуснат да влезе, ще започне да вика, да се кара, кой знае? Може би ще направи да я заведат в полицейския участък. Страхът от участъка играе решително голяма роля в живота на Белизер. Но хлебозносвачката знае колко свенлив е шапкарят, как лесно се оставя да му откажат.

— Не, не, бъди спокойна, тоя път аз ще я доведа, — казва той накрая с необикновена увереност, която успява да предаде на другарката си; и тръгва. Той стига бързо на Августинското крайбрежие, но тоя път е още по-малко щастлив от снощи.

— Къде отивате?... — го пита вратарят, който го спира долу на стълбата.

— У господин д'Аржантон.

— Вие ли идвахте снощи?

— Да, — отговаря Белизер с душевната си невинност.

— Тогава безполезно е да се качвате, няма никой... Те са на село и няма да се върнат скоро.

На село, в такова време, в такъв студ и сняг! Това се вижда невероятно на Белизер. Напразно той настоява, напразно разказва, че детето на госпожата е много болно, в болницата. Вратарят изслушва разказа му, но не оставя нещастния вестител да прекрачи дори изтривалката пред стълбата. Ето Белизер още веднъж на улицата, отчаян. Изведнъж му хрумва възвишена мисъл. Жак никога не му бе разказвал онова, което се бе случило между него и Ривалови; бе казал само, че женитбата му се е развалила. Но още в Ендре, и в Париж, откакто живееха заедно, често бе ставало дума между тях за добрината на стария лекар. Ако Белизер го намери и доведе пред смъртното легло на клетия другар, един симпатичен човек, едно обично лице? Решено. Той ще отиде вкъщи, за да вземе товара на гърба си, защото не пътува никога без него, и ето че тръгва, треперещ и прегърбен, по широкия Етиолски път, дето Жак го бе срещнал за пръв път. Уви, видяхме вече какво го чакаше в края на тоя дълъг път!

През това време госпожа Белизер, все до възглавието на техния приятел, не знае вече какво да мисли за това продължително отсъствие, нито как да успокои болния, когото мисълта, че ще види майка си, държи в голямо вълнение. Това вълнение се увеличава още повече от тълпата, която неделята довежда пред болничните легла. От улицата, от долния край на стълбата, се чува глъчка, тропот, които ечащите дворове и коридорите продължават и правят по-ясни. Всеки миг вратата се отваря и Жак следи влизащите гости. Това са работници и дребни, чисто облечени буржоа, които се движат по проходите между леглата, разговарят с болните, които са дошли да навестят, насърчават ги, мъчат се да ги разсмеят с някои приказки, с някой семеен спомен или среща на улицата. Често гласовете са задавени от сълзи, макар очите да се мъчат да бъдат сухи. Изказват се несръчни думи, настават затруднителни мълчания, всичко стеснително, подразбиращо се, което се вмъква между думите, когато те излизат от здрава уста над смачканата възглавница на някой умиращ. Жак чува неясно тоя тих шепот на гласове, над който се носи портокалова миризма. Но какво разочарование при всеки нов гост, когато, след като се е надигнал с помощта на една малка пръчка, закачена с едно въже над главата му,

той вижда, че влезлият пак не е майка му и пада отново по-убит, поточаян от всякога. Както става с всички умиращи, малкото време, което му остава да живее, тоя тънък конец, който се изтънява все повече, много слаб, за да го привърже към яките години на младостта, го отвежда към първите години на живота му. Той става пак дете. Той не е вече механика Жак, той е малкият Жак (с „К“), кръщелника на лорд Пембок, русото момченце с кадифени дрехи на Ида дьо Баранси, което чака майка си.

Никой!

А пък идват много хора, жени, деца, някои съвсем малки, които се спират изненадани като виждат слабостта на баща си, неговия халат на оздравяващ болен, а пред чудесата на малкия параклис надават викове на възхищение, които сестрата с голяма мъка усмирява. Но майката на Жак не идва. Хлеборазносвачката почти изчерпва красноречието си. Тя е изредила всички причини: болестта на д'Аржантон, неделята, която насърчава хората да се разходят; сега не знае вече какво да каже и, за да се покаже спокойна, разстила една цветна кърпичка на коленете си и бели бавно портокалите си.

— Тя няма да дойде, — казва Жак, както казваше някога в малката къща в Шарон. Само че гласът му е по-нетърпелив, отколкото в оная вечер и, макар и слаб, в него звучи гняв: — Уверен съм, че тя няма да дойде!

И нещастникът затваря очите си във върховна умора; но само, за да размисли за други скърби, за да събере в ума си всички остатъци на любовта си, за да извика: „Сесил!... Сесил!“, без тоя вик да преминава през нямата му уста. Сестрата се е приближила, чула го е, че пъшка и пита тихо госпожа Белизер, чието широко лице е цяло лъснало от сълзи:

— Какво му е на това мило дете?... Като че му е по-зле?

— Защото майка му, сестро, майка му не идва... Той я чака... Това измъчва клетото момче!

— Би трябвало да я предупредите много бързо.

— Моят мъж отиде при нея. Но, знаете ли, тя е хубава госпожа. Навярно се бои да не изцапа роклята си в болницата... — Изведнъж тя става, силно разгневена: — Не плачи, мили приятелю, — казва тя на Жак, като че говори на малкото си момче, — аз ще отида да потърся майка ти.

Жак чува добре, че тя тръгва, но продължава да повтаря с пресипнал глас, с очи, постоянно втрещени във вратата:

— Тя няма да дойде... няма да дойде!...

Сестрата се опитва да му каже няколко думи:

— Хайде, мое дете, успокойте се...

Тогава той се изправя, страшен, обхванат от някаква лудост, и казва:

— Казвам ви, че тя не иска да дойде... Вие не я познавате: тя е лоша майка... Всичко тъжно в живота ми е причинила тя. Моето сърце е само една рана от всичките удари, които тя му е нанесла... Когато оня се престори на болен, тя изтича при него веднага и не иска вече да го напусне... А пък аз умирам и тя не идва... О, лоша, лоша, лоша майка! Тя ме уби, а не иска да ме види как умирам!

Изнурен от това усилие, Жак отпуска главата си на възглавницата; и сестрата остава наведена над него да го утешава, да го успокоява, докато късият и мрачен зимен ден се свършва, угасва печално в жълтеникав снежен здрач.

* * *

Шарлот и д'Аржантон слизаха от фойтон на Августинското крайбрежие. Те се връщаха от популярен концерт, в блестящи облекла, с кожи, светли ръкавици, кадифе и дантели. Тя сияеше. Помислете си, че току-що се бе показала пред хората със своя поет, и се бе показала красива, каквато беше в тоя ден, със зачервено от острия студ лице, потънала в разкошните си зимни дрехи, в които красотата на жената придобива скъпия и бляскав вид на скъпоценност, пазена от меката вата на кутията. Една висока, яка жена от народа, застанала на стража пред вратата, се втурна при минаването ѝ:

— Госпожо! Госпожо!... Трябва да дойдете веднага!

— Госпожа Белизер!... — извика Шарлот, като пребледня.

— Вашето дете е много болно... То ви вика... Елате.

— О, ами че това е цяло преследване, — каза д'Аржантон. — Оставете ни да минем... Ако тоя господин е болен, ще му изпратим нашия лекар.

— Той има на разположение лекари и повече, отколкото му трябва, защото е в болницата.

— В болницата?

— Да, засега е там; но не за дълго, предупреждавам ви... Ако искате да го видите, трябва да побързате.

— Ела, ела, Шарлот, това е ужасна лъжа... Тук има някаква клопка... — казваше поетът, като се мъчеше да я завлече към стълбата.

— Госпожо, детето ви умира... Ах, Боже Господи, какви майки има!

Шарлот не издържа повече.

— Заведете ме! — каза тя.

И двете жени тръгнаха по крайбрежието, като оставиха д'Аржантон смаян и разгневен, убеден, че това е игра, която врагът му устройва.

Тъкмо когато хлебобразносвачката напусна болницата, две лица влязоха в нея, бързаци, неспокойни, в сред шума на тълпата, която започваше да се разотива: едно младо момиче и един старец.

— Къде е той?... Къде е той?...

Едно божествено лице се наведе над леглото на Жак:

— Жак, аз съм... Сесил!

Тя е, наистина тя е. Ето чистото ѝ лице, побледняло от безсъница и сълзи; и тая ръка, която той държи в своята, е оная малка благословена ръчица, която му бе причинила толкова добрини някога, и която, все пак, го бе довела там, където е; защото съдбата върши понякога такива жестокости: тя ви удря отдалеч чрез най-добрите и най-скъпите ви същества. Болният отваря и затваря очите си, за да се увери, че не сънува. Сесил е все там. Той чува златния ѝ глас. Тя му говори, иска му прошка, обяснява защо му е причинила толкова голяма мъка... Ах, ако би могла да подозира, че техните съдби са тъй еднакви!... Докато тя говореше, голямо спокойствие нахлуваше в сърцето на Жак и заменяше гнева, горчивината, страданието.

— Значи, ти ме обичаш все така, наистина ли?

— Аз винаги съм обичала само тебе, Жак... И винаги ще обичам само тебе!

Прошепната над простото легло, което бе видяло вече толкова печални мъртъвци, думата „обичам“ придобиваше необикновена

сладост, като че някой заблуден гълъб се подслоняваше, биейки криле, в гънките на тия болнични завеси.

— Колко си добра, че дойде, Сесил! Сега не се оплаквам вече. Не ще ми струва вече нищо да умра тук, близо до тебе, примирен.

— Да умреш! Кой говори за умирање? — каза дядо Ривал с дебелия си глас. — ... Не се бой, сине мой, ние ще те извадим от тук. Лицето ти не е вече същото, каквото беше при пристигането ни.

Наистина, от една минута Жак се бе преобразил с оная руменина, с оная светлина на залеза, която изчезващите съществування и звезди отразяват наоколо в последното си и великолепно усилие. Той държеше ръката на Сесил притисната до бузата си, почиваше си на нея с любов, говореше съвсем тихо:

— Всичко, което ми липсваше в живота, ти ми го даде. Ти беше всичко за мене: приятелка, сестра, жена, майка!

Но това възбуждение скоро се превърна в бездвижна вцепененост, трескавата червенина — в мъртвешка отпадналост. Всичките опустошения на болестта се издълбаваха върху чертите на лицето му, леко свити вследствие мъчното, свирещо дишане. Сесил хвърляше на дядо си ужасени погледи, стоята се изпълваше с мрак и сърцата на присъстващите се свиваха при приближаването на нещо по-печално и по-тайнствено от нощта. Изведнъж Жак се опита да се надигне, с широко отворени очи:

— Слушайте... слушайте... Някой се изкачва... Тя идва.

Чуха зимния вятър по стълбите, последните шепнения на една разпръскваща се тълпа и далечен тропот към улицата. Той наостри ухо за миг, каза мъчно няколко думи; после главата му клюмна отново и очите му се затвориха пак. Но той не се лъжеше. Две жени се изкачваха тичешком по стълбата. Бяха ги пуснали да влязат, макар че часът за посетители беше минал. Има случаи, в които забраната вдига своята преграда. Стигнала до вратата на стоята Свети Йоан Богослов, след това тичане, след бързото изкачване по тия етажи, Шарлот се спря:

— Страх ме е!... — каза тя.

— Хайде, хайде! Трябва... — каза другата жена. — Ах, знаете ли, жени като вас не трябва да имат деца!

И тя я блъсна грубо напреде си. О, голямата гола стая, запалените кандила, всички тия коленичили призраци, отразената на

завесите сянка, — майката видя това с един поглед, после там, в самото дъно, едно легло, двама наведени мъже, и Сесил Ривал права, бледа като мъртвец, бледа като оня, на когото подпираше главата с ръката си.

— Жак, мое дете!

Господин Ривал се обърна.

— Шът! — каза той.

Вслушаха се. Чу се едвам доловим шепот, слабо жаловито свирене, после дълбока въздишка.

Шарлот се приближи, отпаднала и страхлива. Това неподвижно лице, тия проснати ръце, това вдървено тяло, по което слисаният ѝ поглед търсеше следа от някакъв дъх, беше нейният Жак.

Докторът се наведе:

— Жак, приятелю мой, ето майка ти... Тя дойде.

И тя, нещастната, с прострени напред ръце, готова да се хвърли върху му, каза:

— Жак... аз сам... Аз съм тук.

Никакво движение.

Майката извика ужасена:

— Умря?

— Не..., — каза господин Ривал със свиреп глас, — не,...
освободи се!

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.